

volum coordonat de

Eugenio Garin

Omul Renașterii

L'uomo del Rinascimento

© 1988 by Gius. Laterza & Figli Spa, Roma-Bari

© 2000 by Editura POLIROM, Iași, pentru prezenta traducere

Editura POLIROM

Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. Box 266, 6600

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7

The Romanian language edition arranged
through the mediation of Eulama Literary Agency

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale:

Om̃ul renașterii / coord. Eugenio Garin; trad. de Dragoș Cojocaru;
pref. de Maria Carpov. – Iași: Polirom, 2000

312 p.; 21 cm – (Plural M)

Tit. orig. (ita): *L'uomo del Rinascimento*

Bibliogr.

ISBN: 973-683-397-6

I. Garin, Eugenio (coord.)

II. Cojocaru, Dragoș (trad.)

III. Carpov, Maria (pref.)

1. Renașterea

CIP: 008"14/15"

Printed in ROMANIA

volum coordonat de
Eugenio Garin

Omul Renașterii

Traducere de Dragoș Cojocaru
Prefață de Maria Carpov

POLIROM
2000

Prezentarea autorilor

EUGENIO GARIN (1919) este profesor emerit la Școala Normală Superioară din Pisa. Printre lucrările sale dedicate Renașterii amintim: *L'umanesimo italiano* (Roma-Bari, 1986), *Medioevo e Rinascimento* (Roma-Bari, 1987), *Scienza e vita civile nel Rinascimento italiano* (Roma-Bari, 1985), *Lo zodiaco della vita. La polemica sull'astrologia dal Trecento al Cinquecento* (Roma-Bari, 1982), *Il ritorno dei filosofi antichi* (Napoli, 1983), *La cultura del Rinascimento* (Milano, 1988).

JOHN LAW s-a născut la Kilmarnock (Scoția) în 1945. Predă istorie medievală la Colegiul Universitar Swansea (Universitatea Wales) din 1971. Membru al Royal Historical Society și membru corespondent al Deputazione Veneta di Storia Patria, el este director adjunct la *Renaissance Studies*, editată la Oxford University Press. A scris, în colaborare cu Denys Hay, lucrarea *Italy in the Age of the Renaissance, 1380-1530*.

MICHAEL MALLET, născut în 1932, predă istoria la Universitatea Warwick. Printre lucrările sale amintim: *The Florentine Galleys in the Fifteenth Century* (Oxford, 1967); *The Borgias: the Rise and Decline of a Renaissance Dynasty* (London, 1969); *Mercenaries and their Masters: Welfare in Renaissance Italy* (London, 1974); (cu J.R. Hale) *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400-1617* (Cambridge, 1984); (cu J.R. Hale și Cecil H. Clough) *War, Culture and Society in Renaissance Venice: Essays in Honour of John Hale* (1993).

MASSIMO FIRPO s-a născut la Torino în 1946. Profesor de istorie modernă la Facultatea de Științe Politice a Universității din Cagliari, a publicat: *Pietro Bizzarri esule italiano del Cinquecento* (Torino, 1971); *Antitrinitari nell'Europa orientale del '500* (Firenze, 1977); *Il problema della tolleranza religiosa nell'età moderna. Dalla Riforma protestante a Locke* (Torino, 1978); *Gli affreschi di Pontormo a San Lorenzo. Eresia, politica e cultura nella Firenze di Cosimo I* (Torino, 1999).

PETER BURKE (1937), profesor de istorie la Cambridge University, este membru al Emmanuel College de la Cambridge. Printre lucrările sale traduse în limba italiană menționăm: *Cultura e società nell'Italia del Rinascimento* (Torino, 1984); *Cultura popolare nell'Europa moderna* (Milano, 1980); *Sociologia e storia* (Bologna, 1982); *Scene di vita quotidiana nell'Italia moderna* (Roma-Bari, 1988).

ALBERTO TENENTI s-a născut la Viareggio în 1924. Membru corespondent al British Academy din 1981, ca și al Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, predă istoria socială a civilizațiilor europene la École des Hautes Études en Sciences Sociales. Dintre publicațiile sale amintim: *La vie et la mort à travers l'art du XVe siècle* (Paris, 1952 și 1983); *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento: Francia e Italia* (Torino, 1957); *Venezia e i corsari: 1580-1615* (Bari, 1961); *La formazione del mondo moderno: XIV-XVII secc.* (Bologna, 1980) și o culegere intitulată *Stato: un'idea, una logica. Dal comune italiano all'assolutismo francese* (Bologna, 1987).

ANDRÉ CHASTEL (Paris, 1912-1990), unul dintre cei mai de seamă istorici ai artei italiene, a fost director de studii la Secția a IV-a de la École des Hautes Études en Sciences Sociales și profesor la Collège de France. A publicat lucrări fundamentale despre Renaștere și despre arta italiană, printre care: *Arte e umanesimo a Firenze al tempo di Lorenzo il Magnifico* (Torino, 1979); *I centri del Rinascimento* (Milano, 1965); *Grande officina* (Milano, 1966) și, despre figurile care apar în prezenta lucrare, *L'uso della storia dell'arte* (1982); *Luigi d'Aragona. Un cardinale del Rinascimento in viaggio per l'Europa* (1987); *Storia dell'arte italiana* (1987).

MARGARET L. KING, născută la New York în 1947, predă istorie la Brooklyn College (New York City) și are Graduate Program in History la New York City University. Dintre publicațiile sale amintim: *Her Immaculate Hand: Selected Works By and About the Women Humanists of Quattrocento Italy* (Binghamton NY, 1983); *Venetian Humanism in the Age of Patrician Dominance* (Princeton University Press, 1986); *Women of the Renaissance* (University of Chicago Press, 1991); *Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex* (University of Chicago Press, 1996); *Collected Letters of a Renaissance Feminist* (University of Chicago Press, 1997); *Renaissance Women Patrons: Wives and Widows in Italy C. 1300-1550* (St. Martin's Press, 1998).

TZVETAN TODOROV s-a născut la Sofia în 1939 și locuiește în Franța, unde se ocupă cu teoria literaturii, istoria ideilor și analiza culturii. Dintre publicațiile sale amintim: *Mikhail Bakhtine, le principe dialogique* (Paris, 1981); *La conquête de l'Amérique, la question de l'autre* (Paris, 1982); *Critique de la critique* (Paris, 1984); *Frère bonheur, essai sur Rousseau* (Paris, 1985).

PREFAȚĂ

„Provocare și ripostă”

Omul Renașterii, ori al altei epoci, mai îndepărtate sau mai apropiate de noi, trimite, într-o mentalitate comună, la o sinteză a unui produs uman de ordin, bineînțeles, social, cultural, politic, economic, dar, nu în mai mică măsură, și spiritual. Cartea de față, mai curînd decît această sinteză, oferă o suită de portrete, care nu sînt și nu pot fi exclusivități ale Renașterii, dar care, prin situarea circumstanțială, prin descriptivismul lor atent constituie o bază bogată, un punct de plecare foarte generos pentru efectuarea amintitelor sinteze. Un motiv de regret ar putea fi acela că portretele, figuri ce se vor emblematice și a căror diversificare a fost determinată de apariția unor noi forme de activitate, care au provocat aceste riposte, au adesea în vedere numai produsele Renașterii italiene, ceea ce, pe de o parte, poate induce ideea introducerii dimensiunii naționale în definiție, dar, pe de altă parte, dacă în celelalte țări mișcarea renașcentistă a fost, într-o măsură mai mare sau mai mică, rodul unor ecouri ale Renașterii italiene, devine o optică acceptabilă, întrucît poziția de avangardă a Italiei și responsabilitatea ei în acest proces de dezvoltare europeană, în această vastă mișcare de civilizație n-au fost niciodată (și nici nu pot fi) contestate. Nu se poate totuși ignora perspectiva care nu face din Renaștere un fenomen în primul rînd italianesc, perspectiva care pune accentul pe dinamismul întregii Europe și care, fără să negligeze conjunctura, insistă asupra modificărilor de la nivelul structurilor materiale și mentale (Jean Delumeau, *La Civilisation de la Renaissance*, Paris, Arthaud, 1985). Pe de altă parte, ținînd seama de factura volumului de față, folosirea pluralului ar fi dat un titlu mai potrivit cu expresia umană a unor manifestări caracteristice unei anumite epoci și în care, adesea, se fac încercări de rectificare a imaginilor consacrate, însculcate de lecturi anterioare. Autorii celor nouă studii cuprinse în volum redau cu rigoare stadiul actual al cercetărilor despre o perioadă istorică a culturii occidentale, rămasă, sub multe aspecte, obiect de dispută, de interpretări contradictorii. „Dacă s-ar înlătura din cărțile de istorie cei doi termeni solidari – și solidar inexacti – «Ev Mediu» și «Renaștere», înțelegerea perioadei care se întinde de la Filip cel Frumos la Henric al IV-lea ne-ar fi ușurată. Dintr-un singur condei s-ar lăsa deoparte o serie întreagă de prejudecăți. Am scăpa, în primul rînd, de convingerea că o ruptură brutală a despărțit o vreme a întunericului de o alta a luminii” (Jean Delumeau, *op. cit.*).

Pe lângă renașterea lumii valorilor antice, Renașterea reprezintă mai înainte de orice afirmarea omului, a valorilor umane, din toate domeniile, de la artă pînă la viața civilă. Pentru prima dată, figura omului, în complexitatea ei, a fost descoperită și pusă în lumină. Întrucît „Renașterea s-a născut în orașele-stat italienești, aici trebuie căutate trăsăturile omului Renașterii: artistul, autor al unor opere originale, dar și autorul transformării propriiei poziții sociale datorită valorii artei sale: astfel, el capătă dreptul de a interveni în viața cetății; umanistul, notarul, juristul dobîndesc autoritate și, prin activitățile care le dau identitatea, prezintă importanță pentru viața politică” (E. Garin).

Printre „părinții” conceptului de „om al Renașterii”, este firesc să se facă referință la Burckhardt, care, încercînd să-l definească, propune exaltarea „umanității”, trăsătura distinctivă esențială, constitutivă, prin situarea omului în centrul universului. Aceasta duce la elaborarea unei filosofii a omului, o filosofie despre om, a unei reflecții despre formarea și educarea lui, o regîndire a pedagogiei, ceea ce nu trebuie confundat cu interesul pentru istoria omului în societate, prezent și el, acest interes, în epoca la care ne referim, căci Renașterea este „vremea marilor autobiografii”, care relatau tocmai această formație a omului nou, a omului modern. Mărturiile lui Montaigne în această privință, sau ale altor mari umaniști, sînt contribuții la acea filosofie despre om și, totodată, elemente de biografie, de istorie pentru cunoașterea unor „oameni” ai acelei epoci. Tipurile umane variază în același timp cu funcțiile asumate, deoarece omul nu se poate cantona în vechile forme fără să se autocondamne la o moarte civilă, iar ritmul rapid al mutațiilor în diferitele activități – arhitectură, arta războiului, știința, dar și tehnicile de multiplicare a scrisului: „tiparul vine să răspundă unei chemări lăuntrice a curiozității oamenilor” (Raymond Bloch, *Prefață la Jean Delumeau, op. cit.*), sau comerțul de după marile descoperiri geografice, sau activitățile legate de condiția feminină etc. – determină înmulțirea, în același ritm, a agenților care le preiau. Omul Renașterii dorește să absoarbă rezultatele tehnicilor și ale științelor, el nu-și mai poate irosi timpul într-un învățămînt cu programe ce nesocotesc imperatiile vremii. Este o realitate ce trebuie recunoscută, oricare ar fi filosofia, sau filosofiele despre om (*cf.* Eugenio Garin), înțelegînd astfel că oamenii Renașterii sînt în egală măsură savanții umaniști, arhitecții, tipografi, cei ce devastează ținuturile și orașele, mamele, „doamnele”, călugărițele, prostituatele.

Sînt asociate Renașterii – mai ales celei italiene! – figurile pe care „timpurile noi au pus pecetea nouității” (Eugenio Garin), figuri consacrate de opere literare sau plastice, prințul, curteanul și condotierul fiind poate cele mai celebre. Este de reținut încercarea de rectificare a percepției condotierului, de pildă, care este scos din zona specială în care a fost situat adesea. Chestiunea poate fi într-adevăr reexaminată dacă este pusă în legătură cu mecenatul cultural (Michael Mallett). Războinicul ideal era un element constitutiv al culturii italiene: pereții palatelor marilor prinți umaniști sînt decorați cu scene de luptă, iar războinicul instruit este idealul umanist despre individ. Arhitecții,

sculptorii, pictorii, orfevrii lucrau la ridicarea fortărețelor, la făurirea armelor, la împodobirea stindardelor. Mulți condotieri au patronat proiecte culturale foarte ambițioase, iar acest fapt, adăugat carierei militare și reputației, le îngăduia accesul la poziții sociale superioare obârșiei lor. Cazul lui Federigo da Montefeltro, ajuns duce de Urbino, este grăitor, și nu este singurul. În splendidul său palat, care, alături de acela al lui Bentivoglio, de la Bologna, și de cel al Medicilor, din Florența, este modelul reședinței senioriale din Quattrocento, au fost chemați să lucreze, sau au fost pur și simplu ocrotiți, din plăcerea de a descoperi talente, Piero della Francesca, Melozzo da Forlì, Paolo Uccello, Bramante, Rafael, care-și datorează o mare parte din glorie protecției primite din partea familiei prințului-condotier; ei s-au format în atmosfera palatului și a bibliotecii din Urbino, această bibliotecă fiind una dintre cele trei celebre biblioteci din Renaștere, alături de cea a lui Cosimo de' Medici și de cea a papei Nicolae al V-lea, alcătuite, organizate de faimosul librar florentin Vespasiano da Bisticci (Fred Bérence, *La Renaissance italienne*, Paris, Arthaud, 1966). În mare parte, aceasta este explicația importanței pe care condotierii o dobîndesc pe scena politică, unde evoluau înconjurați de prinți și de regi, dar nu și a mecenatului lor. Riscul de moarte, mai frecvent înfruntată de ei decît de alte categorii sociale, constituie o explicație plauzibilă, ca și necesitatea de a dobîndi iertarea divină, pentru cruzimea comportamentului lor, prin intermediul Bisericii. Într-adevăr, mecenatul lor se manifestă, cu precădere, în construirea unei sumedenii de capele. Se pare că istoria condotierului trebuie rescrisă, studiile ce-i sînt consacrate fiind vechi sau incomplete (Michael Mallett).

Ca și prințul lui Macchiavelli, curteanul lui Castiglione a devenit un personaj esențial în imaginea pe care o avem despre Renaștere. Studiul despre curtean (Peter Burke) este reprezentativ pentru o lucrare ce se ocupă de reprezentativitate și exemplar pentru un demers științific, pe care nu-l vedem incompatibil cu scrierile despre istorie, așa cum încearcă, în stilul său stupefiant provocator, să ne convingă Paul Veyne, autorul aceluia *Comment on écrit l'histoire*, adevărat tratat de epistemologie a disciplinei. Pe deasupra, studiul despre curtean pare să-și țină făgăduiala ce se desprinde din titlul cărții, în primul rînd în ceea ce privește geografia mișcării renaștentiste și, spre deosebire de celelalte studii, bogate mai ales în fapte și descrieri de situații, există aici un efort permanent de interpretare, definitorie și ea pentru discursul istoric (cf. același Paul Veyne). Dintr-o serie de tratate despre curtean, scrise în secolele XV-XVI – 1400 despre gentilom și 800 despre femeile nobile, spune cu precizie un cercetător american –, cartea lui Castiglione nu este decît cea mai celebră. În ciuda acestei profuziuni de scrieri, nu este ușor de formulat o definiție a curteanului, căci faptul de a trăi la curte nu îi transformă în curteni pe toți cei ce îndeplinesc această condiție. Pentru a înlesni lucrurile, se încearcă definirea curții, ca dublă entitate, fizică și instituțională, autoritatea bibliografică fiind Norbert Elias, cu lucrarea sa *Der höfische Gesellschaft* (1969). Luîndu-și mare parte din datele cu care operează din *Memoriile* lui Saint-Simon, obiectul cărții lui

Elias este, de fapt, curtea Franței din veacurile XVII-XVIII; ea este definită ca o configurație socială (adică o rețea de interdependențe) specifică, dotată cu o logică proprie. În mod neașteptat, consumul excesiv și comportarea ritualizată nu sînt socotite definitorii pentru acest mediu. Clifford Geertz (*Negara*, 1981) propune drept caracteristic curții statutul ei de „teatru”; centrul puterii fiind oferit privirii, el este sacru și exemplar, un model de urmat, un barometru ce nu trebuie nesocotit. Curtea este „încarnarea ordinii sociale și politice, microcosmosul ordinii naturale și reflectarea ierarhiei supranaturale”, întrucît caracterizarea modernă, în termeni de morală, ca „lingușirea” monarhului renascentist și „servilismul” curtenilor este „neavenită, etnocentrică și anacronică” (*apud* Peter Burke). Definită ca „familie” a unui suveran sau a unei persoane de vază, numărînd sute sau chiar mii de membri, curtea nu se prezintă prea limpede celor pentru care, astăzi, ea este o realitate destul de îndepărtată pentru a fi înțeleasă cu exactitate. Suveranul îi chema pe nobili la curte ca să-i mențină în aria sa vizuală, să-i desprindă de sprijinul local în momentele de criză de autonomie și să le slăbească forța economică prin cheltuielile la care erau constrînși de viața luxoasă de acolo. Să nu se creadă însă că nobilii veneau la curte doar siliți; o făceau în general din proprie voință, încredințați că, aflîndu-se în preajma suveranului, calea către avantaje de tot felul era, prin însuși acest fapt, netezită. Examinînd factorii caracteristici și activitățile ce se desfășurau la curte, aceasta apare ca o instituție multifuncțională. Ea este nu numai „familia” suveranului, ci, totodată, un adevărat instrument de guvernare. Dar, pe lîngă aceasta, nevoia de destindere, seara, cu muzică și poezie, jucînd jocuri de noroc, spunînd vorbe galante doamnelor și domnișoarelor, a făcut din curte un centru cultural, un agent important în procesul de înnoire, chiar din Evul Mediu, cînd curțile provenșale și-au dovedit, începînd cu veacul al XII-lea, capacitatea de a oferi un climat propice dezvoltării poeziei trubadurilor și, în același timp, de a contribui la îmblînzirea moravurilor. Pe la sfîrșitul secolului al XIV-lea, se putea vorbi de existența unei culturi curtenești internaționale, manifestă la curtea regelui de la Neapole, la cea de la Praga, de la Londra, sau din Ungaria... Începutul secolului al XVI-lea este favorabil mecenatului pentru literatură și artă, în care sînt implicați cei mai puternici monarhi ai vremii: Carol Quintul, Francisc I, Henric al VIII-lea. Machiavelli a pus în evidență utilitatea politică a acestui gen de mecenat.

Favorabilă înfloririi artelor, curtea a văzut apariția unor forme artistice specifice, ca *baletul de curte*, un amestec de dans, muzică și poezie, în manifestare alegorică, citită de obicei într-o cheie morală.

Examinată în durată lungă, structura curții oferă mai curînd elemente de continuitate decît de schimbare și ruptură. Schimbările pot fi semnale, la nivel politic, în dezvoltarea permanentă a unor curți, „semn exterior al centralizării continue a puterii, paralel cu ascensiunea monarhiei absolute”. Însă schimbarea se produce nu numai la nivel politic: se schimbă ritualul, care devine tot mai elaborat și despre care se găsesc documente, încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, la marile curți regale europene; în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, regele

Franței Henric al III-lea creează slujba de Mare Maestru de ceremonii, pentru a asigura funcționarea perfectă a unor ceremonialuri zilnice – trezirea de dimineață, toaleta, masa, vînătoarea, primirea oaspeților, a ambasadurilor, culcatul seara etc. –, ce aveau menirea să-l situeze pe suveran în zona sacralului, sau măcar a supranaturii.

În nota timpului, curteanul este „omul universal”, la fel de iscusit literat și războinic, priceput la muzică și la dans, ca și la pictură, o prezență dorită de femei. Reflectînd o tendință, pe termen lung, de autocontrol tot mai sever, literatura vremii vehiculează frecvent expresia idealului nobil de purtare în cadrul curții. Aceste modele livrești operau cu mare autoritate. Tot astfel, apar așa-numitele *courtesy-books*, adevărate tratate de *savoir-vivre*, care insistă asupra comportării în viața zilnică dusă la curte, aceasta fiind reprezentată ca factor ce a determinat formarea unor deprinderi de ținută socială și chiar îmbunătățirea condițiilor de igienă: „Curteanul trebuia să fie recunoscut numai decît după mișcările și limbajul trupului său, care se manifestau în felul cum încăleca, mergea, gesticula și poate, mai înainte de toate, în felul lui de a dansa” (Peter Burke), căci dansul era o parte importantă a programului serbărilor de la curte.

În această metamorfozare a cavalerului în curtean, rolul central al femeii este de netăgăduit. Procesul a început de timpuriu: încă din secolul al XII-lea, Aliénor de Aquitania, regină a Franței și apoi a Angliei, a contribuit mult la transmiterea poeziei și a valorilor trubadurilor. În perioada de sfîrșit a Renașterii, Marguerite de Navarre și Elisabeta regina Angliei au știut să-i atragă la curțile lor pe scriitori și pe învățați. Este accentuat rolul educativ al curții: aceasta îi învăța pe membrii săi „cum să rîdă, cum să vorbească, să tacă, să meargă...” (Peter Burke). La curte se puteau, într-adevăr, parcurge cicluri întregi de învățătură: ciclul necesar pentru a deveni paj, cel necesar pentru a deveni valet, în sfîrșit, ciclul care ducea la calitatea și titlul de cavaler. Tinerii, în aceste perioade de formare, deprindeau nu numai arta războiului și purtările alese; ei dobîndeau și o oarecare competență muzicală și literară. În felul acesta, „curtea Renașterii constituia un decor stilizat pînă la ultima limită a ceea ce sociologul american Erving Goffman a numit «reprezentarea de sine a vieții cotidiene»” (Peter Burke), viața cotidiană, în concepția sociologului american, fiind asemănată cu o „punere în scenă”, în care fiecare detaliu, deși aparent neînsemnat, are importanță, deoarece el face parte dintr-un sistem (Erving Goffman, *La mise en scène de la vie quotidienne*, Paris, Seuil, 1987).

Însă, deși, prin nenumărate exemple, luate din toată Europa, curtea s-a dovedit a fi un cadru propice dezvoltării literelor, artelor și științelor, precum și un mediu civilizator, criticile la adresa ei devin un loc comun de factură morală și literară; în continuarea unei tradiții cu rădăcini în Antichitate, critica renaștivistă – și ca factură, și ca epocă – reproșa curții ignorarea adevăratelor valori, constrîngerile, precaritatea situațiilor, invidiile, calomniile, intrigile, lingușelile, lipsa intimității, murdăria. Chiar și manierele civilizate erau tratate uneori ca expresii ale „slăbirii moravurilor”. În Franța, deși scriitorii au salutat Renașterea italiană ca

pe o regenerare, iar literatura franceză s-a reînnoit cu adevărat, a existat chiar și o italofobie, determinată de italianizarea excesivă a vieții de curte din momentul cînd Franța a avut o regină de origine italiană, Caterina de' Medici. Supărătoare a fost mai cu seamă invazia de italianisme inutile în limba franceză, pentru a cărei demnitate au luptat umaniștii, dornici să facă din ea limba națională de cultură, urmînd, de altfel, în aceasta pilda Italiei, care demonstrase, tocmai în perioada Renașterii, că limba vernaculară poate fi, ca și latina, suportul unei mari literaturi.

Am pomenit doar cîțiva dintre oamenii Renașterii, prilej de a verifica realitatea unei probleme deschise sau a unei insatisfacții. Omul Renașterii, al Evului Mediu, al Antichității... Produs, artizan, instrument? Este una din întrebările care persistă, ca și cea relativă la specificitate sau exclusivitate. „Omul”, singularul, pare insuficient, și încercarea de a stabili sinteza, *summa*, temerară. Într-o astfel de cercetare, valorificarea problematicii tipurilor este indispensabilă, deoarece ea introduce nuanțe, fațete, ipostaze. În principiu, caracterizarea unui tip social, într-o anumită epocă, este posibilă. În felul acesta, pot fi urmărite constantele, chiar și într-un demers istoric, preocupat în primul rînd de schimbare, de diferențe (Alberto Tenenti), iar cunoașterea psihologiei colective a unei anumite categorii sociale, la un moment dat, oferă, de bună seamă, date pentru caracterizarea tipului, a categoriei... produs, artizan, instrument.

Maria Carpov
Iași, ianuarie 2000

OMUL RENEAȘTERII

Eugenio Garin

1. Larg folosită, expresia oarecum ambiguă „om al Renașterii” este prezentă în literatură și istoriografie în conexiune cu diverse interpretări ale unei perioade istorice precise, Renașterea, plasată aproximativ între jumătatea secolului al XIV-lea și sfârșitul celui de-al XVI-lea, avîndu-și originea în orașele-stat italiene, de unde mai apoi s-a răspîndit în Europa. Ca și cum în acea vreme ar fi existat un număr relevant de tipuri umane și persoane cu trăsături aparte, cu înzestrări și aptitudini unice, cu funcții noi¹. Evident, cu timpul, trecînd de la orașele-stat italiene la alte țări europene, aceste figuri și trăsături aveau să se modifice la rîndul lor, adesea chiar în mod radical. Astfel, răspîndirea în afara Italiei a unor idei și teme proprii Renașterii italiene avea să continue pentru multă vreme, sub multiple înfățișări, dincolo de obișnuitele hotare cronologice, de-a lungul întregului secol al XVII-lea.

Trebuie totuși să subliniem că, încă de la originile Renașterii, ideea de a se naște întru o nouă viață a însoțit, ca un program și ca un mit, diferitele aspecte ale acestei mișcări. Ideea că o nouă epocă și vremuri noi se născuseră circula asiduu în secolul al XV-lea, încît unii istorici, nu cu foarte mulți ani în urmă, au insistat îndelung asupra ei, ajungînd să o considere una dintre trăsăturile particulare ale întregii perioade². Dacă o astfel de concluzie este foarte discutabilă, trebuie în schimb să se țină seama că ceea ce *renaște*, se reafirmă și se glorifică nu este numai, și nu în primul rînd, lumea valorilor antice, clasice, grecești și romane, față de care există, într-adevăr, o întoarcere programatică. Deșteptarea culturală ce caracterizează Renașterea încă de la început reprezintă, înainte de toate, o reînnoită afirmare a omului, a valorilor umane, în domenii multiple: de la arte la viața civilă. Nu întîmplător, ceea ce frapază mai cu seamă la scriitori și istorici este această preocupare pentru oameni, pentru lumea lor, pentru activitatea lor în lume. Dacă faimoasa frază a lui Jacob Burckhardt – preluată, de altfel, de la

1. Pentru conceptul de „om al Renașterii” a se vedea ampla tratare a lui Ágnes Heller, *A Reneszánsz Ember*, Budapesta, 1967.

2. Pentru tezele susținute de H. Weisinger (1944-1945) și, în parte, de Franco Simone, cf. W.K. Fergusson, *Il Rinascimento nella critica storica*, trad. it., Il Mulino, Bologna, 1969, pp. 12 și urm. (ed. originală, *The Renaissance in Historical Thought*, Cambridge [Mass.], 1948).

Michelet – că „civilizația Renașterii este cea dintâi care descoperă și pune în lumină figura omului în integritatea și bogăția ei” este impregnată de retorică și a devenit aproape insuportabilă, nu e mai puțin adevărat că ea își trage rădăcinile dintr-o realitate în care istoriile, pășaniile, figurile și chiar trupurile oamenilor sînt în centrul atenției: o realitate în care pictori și sculptori portretizează chipuri omenești de neuitat și în care filosofi nu obosesc să repete că „mare minunăție este omul (*magnum miraculum est homo*)”.

Acum, cine s-ar întoarce cu gîndul către expresia analoagă „omul Evului Mediu” și către diferitele ei modalități de configurare ar trebui să țină seama de la bun început că, odată acceptată periodizarea obișnuită a Renașterii, complexul de probleme ce se ivesc, ca și însăși folosirea expresiilor respective sînt cu totul diferite față de Evul Mediu. În primul rînd, diferite, foarte diferite, sînt coordonatele spațiale și temporale, strîns legate de caracteristicile culturale precise ale unei perioade bine definite, măcar ipotetic, în planul activităților și comportamentelor.

Cum s-a spus, Renașterea propriu-zisă, „marea” Renaștere, este foarte scurtă în comparație cu Evul Mediu: ocupă ceva mai mult de două secole. Rădăcinile ei sînt italiene, și nu trebuie confundată cu unele fenomene medievale, asemănătoare din anumite puncte de vedere, cum sînt numeroasele renașteri începînd cu perioada carolingiană, apărute în alte locuri, diferite, chiar dacă nu lipsesc, desigur, unele analogii și chiar influențe³. Totuși, în cazul lui Petrarca, schimbările în planul culturii și al sensibilității sînt evidente, căutînd și găsindu-și ecou în evenimente de rezonanță profundă, care depășesc cu mult hotarele naționale și limitele fenomenelor literare. Astfel, contrapunerea vieții active și a celei contemplative, atitudine preferată de Coluccio Salutati, care folosește chiar obișnuita formă retorică a discursurilor duble, nu este, desigur, inedită, însă se situează acum, deplin, în acea exaltare a vieții active, lumești, politice, „civile”, „angajate” – Pallas Athena care se naște înarmată din capul lui Zeus –, destinată să devină, nu cu multe decenii mai tîrziu, o modă a celor mai rafinate cercuri intelectuale toscane. Contestarea donației constantiniene nu începe, desigur, cu Lorenzo Valla (este suficient să ne gîndim la Cusanus), însă Valla însuși nu mai aparține Evului Mediu, nu este un „om al Evului Mediu”. Pentru bătăliile lui politice și teologice, pentru elogiul acelei *voluptas* epicureice, pentru dialectica și „eleganțele” sale, el va fi, nu întîmplător, glorificat, rezumat și tipărit, ca maestru al noilor vremuri, de către marele său „elev”, prințul umanistilor Europei, Erasmus din Rotterdam. Tocmai

3. Pentru această temă, aici abia schițată, însă foarte importantă, cf. E. Panofsky, *Renaissance and Renascences in Western Art*, Stockholm, 1960, și observațiile mele din *Rinascite e rivoluzioni*, Laterza, Roma-Bari, 1976, pp. 3-47.

din opera de critică neotestamentară a lui Valla, pe care a editat-o cel dintâi de cum a reușit să o găsească, Erasmus își va trage inspirația pentru celebrele sale lucrări biblice – Erasmus, care a fost, cu adevărat, marele apropiat al lui Valla.

Prin urmare, circa două secole și jumătate reprezintă durata Renașterii, în vreme ce mai cu seamă unele orașe-stat italiene reprezintă locul ei de naștere. Acestea sînt coordonatele în interiorul cărora se cuvine căutat și situat, dacă într-adevăr s-a bucurat de niște trăsături bine definite, omul Renașterii: adică o serie de figuri care, în activitățile lor specifice, reprezintă toate, în mod asemănător, niște caracteristici noi: artistul, care nu este numai artizanul unor opere originale, ci care, prin activitatea sa, își transformă poziția socială, intervine în viața cetății, stabilește raporturile sale cu cei din jur; umanistul, notarul, juristul, care devin autorități și care, prin scrierile lor, influențează viața politică; arhitectul, care tratează cu principele pentru construirea „fizică” a cetății.

2. Revine deseori în aceste eseuri, deși de acum îndepărtat în timp și de multe ori discutat și respins, numele lui Jacob Burckhardt, autorul unei imagini durabile a Renașterii ca moment decisiv al civilizației italiene. Ei bine, tocmai Burckhardt, care s-a aflat printre părinții conceptului de „om al Renașterii”, în realitate a împletit mereu – și nu fără echivoc – două teme diferite, chiar dacă strîns legate între ele. Prima o constituie atenția îndreptată în Renaștere asupra omului, o focalizare nemaiîntîlnită care caută să-l descrie, să-l glorifice și să-l situeze în centrul universului. Și trebuie adăugate dezvoltarea unei filosofii despre om, comportînd o teorie a formării și educării sale și configurarea unei noi pedagogii, căreia nu-i lipseau preocupările politice.

Un alt aspect îl reprezintă însă manifestarea, pe fondul crizei și al transformării unei întregi societăți, a unei bogății unice de tipuri, în raport cu niște forme și specializări noi de activitate. Într-adevăr, se formează atunci, atît în atelierele artiștilor, cît și în școlile umanistilor, figuri originale, uneori excepționale. Activitățile se schimbă și uneori se transformă, se nasc oameni „noi”, care pot și degenera – din modele devenind măști, personaje de farsă, obiecte ale deriziunii. Ici, pictorul sau sculptorul capricios și extravagant, subtil și profund, care născoceste farse extraordinare ce pun sub semnul întrebării identitatea persoanei și înseși fundamentele existenței (de pildă, „nuvela lui Grasso tîmplarul”); colo, umanistul transformat într-un pedant nesuferit, cealaltă față a bărbatului doct ce devine obiect al satirelor și comediilor.

Burckhardt tinde să unifice – chiar riscînd să le confunde – elaborarea unei noi filosofii despre om („descoperirea omului”) și interesul pentru istoria oamenilor în societate. Ba chiar situează într-o nouă concepție asupra omului în lume rădăcina exacerbatei

curiozități a omului pentru om, tipică Renașterii. Italienii, observă el, „cei dintîi printre toți europenii, au manifestat o hotărîtă propensiune și aptitudine de a descrie întocmai omul istoric, în trăsăturile și în calitățile sale intime și exterioare”. Ei nu s-au oprit „la descrierea laturii morale a oamenilor și popoarelor; omul privit dinafară este, la rîndul său, obiect al observației” atente și minuțioase. Burckhardt insistă îndelung asupra *ochiului artistic* cu care, în documente de orice fel, chiar dintre cele mai greu de imaginat, observăm profilindu-se indivizi și tipuri.

3. Oricum, dacă trebuie să menținem ferm distincția între o nouă filosofie despre om, o istorie o oamenilor și o configurare a unor noi tipuri omenești, Burckhardt surprinde bine semnificația revelatoare a apariției biografiilor și autobiografiilor și subliniază, pe bună dreptate, destinul excepțional pe care l-au avut în Renaștere marile culegeri biografice din antichitatea clasică, citite cu sufletul la gură și răspîndite în vulgarizări destinate cititorilor cu o cultură și o condiție modeste. Circulă Plutarh cu eroii săi, dar și Diogenes Laertios cu înțelepții săi și, în același timp, apar mici ediții ilustrate, cu caracter declarat popular, ale unor rezumate și compendii în limba populară, eventual medievale, cuprinzînd anecdote și sentințe ale filosofilor greci.

Cu alte cuvinte, atenția filosofică asupra omului în general se concretizează în istoriile oamenilor și, în primul rînd, în propriile lor amintiri, în memoria propriilor fapte pămîntești, în prezent: „însuși omul Renașterii”. Arhivele unor orașe sînt pline de *amintiri*; unele dintre ele au fost tipărite cu sutele, altele însă s-au păstrat în manuscrise, în vreme ce documente de orice fel conțin, eventual inserate într-o declarație cadastrală, fragmente de viață de neuitat. Ca acel sărman dulgher florentin care notează în cadastrul din 1480: „nu mai țin prăvălie, fiindcă nu pot plăti chiria”, în timp ce fiul „slujește la spital și învață să vindece și nu are salariu”. Sau Antonio di Balduccio, „bolnav de trup și de picioare”, cu o grămadă de fii ucenici, băieți de prăvălie sau care merg la școală „să cetească”, cu excepția lui Balduccio *junior*, care „nu face nimic, că-i micuț, de șase anișori”, însă cu grija mamei, „de 72 de ani și gutoasă, și nu se poate urni fiindcă stă chircită, și nu poate umbla: bolnavă, îi este rău și ei, și toată familia din casă o trudește”. Din fericire, adaugă Antonio, „eu cu copilașii mei care-s băieți stau în casă la Bartolomeo di Nicholaio sticlărul, socru-meu, și nu-i dau nici o chirie, și eu și cu ei stăm să lucrăm cu el”.

Astfel, pînă și o declarație de venituri – și sînt atîtea! – se preschimbă în schița unei pagini autobiografice sau, alteori, în trasa-re-a unui profil. Ca să nu mai vorbim de epistole, în latină și în limba populară, simple și docte, scrise de femei și de copii, care devin un gen din ce în ce mai răspîndit, ce surprinde viața de zi cu zi, într-o

neîntreruptă nuanțare a autoprezentării ori într-o confruntare de personalități.

În masivul său tratat, intitulat chiar *Omul Renașterii*, apărut la Budapesta în 1967, Ágnes Heller, elevă a lui Lukács, a observat că Renașterea a fost „vremea marilor autobiografii”, ba chiar vremea autobiografiilor. Și aceasta, adăuga ea, întrucât atâtea personalități excepționale se formau într-o societate care se constituia, se transforma și se povestea o dată cu ele. Unui moment static – continua Heller – îi urmasse un moment dinamic. Omul nou, omul modern, era un om care tocmai se plămădea, care se construia și care era conștient de această alcătuire a sa. Era însuși „omul Renașterii”.

4. Dacă trebuie să păstrăm cu grijă distincția dintre o filosofie despre om, care devine din ce în ce mai subtilă și mai profundă o dată cu trecerea vremii, și o istorie a oamenilor, care se transformă după modele noi într-un moment critic al societății, este evident, de asemenea, că o reflecție teoretică asupra omului, asupra naturii și destinului său, asupra simțămintelor sale, asupra funcțiilor și activităților sale, asupra raporturilor sale – nu numai cu societatea lumescă, ci și cu Biserica și cu Dumnezeu – determină o serie de variații în evoluția lui, dar și în cea a societății în care trăiește. Tipurile umane variază o dată cu modificarea funcțiilor. Este suficient să reflectăm o clipă la importanța crescândă pe care au dobândit-o în unele orașe-stat italiene din secolul al XV-lea anumiți „intelectuali”, notari, retori, „umaniști”-și îndată se profilează pe fundal figurile Cancelarilor, ale Secretarilor, ale Oratorilor (ambasadori), în toată varietatea lor, în evoluția și prefacerile lor, în prestațiile și funcțiile lor.

Ca să nu mai vorbim de arhitecți, de importanța lor în orașele care, în Renaștere, sînt adesea într-o continuă transformare. Atunci cînd Filarete (Antonio Averlino, zis „il Filarete”) își dedică tratatul, care este unul de arhitectură și, în același timp, unul de politică, mai întîi ducelui de Milano, Francesco I Sforza, mai apoi lui Piero di Cosimo cel Bătrîn, el subliniază existența unui raport precis între Seniorul și tehnicianul care proiectează și discută de la egal la egal noul oraș în toate structurile sale, dezvoltînd, în același timp, interdependența dintre construcție și finalitatea ei. Ca să nu mai vorbim de arhitectura militară.

Ne aflăm, este adevărat, într-o vreme caracterizată de mutații rapide în diferitele activități, ca și în modul de exercitare a acestora. Să ne gîndim numai, în cazul prefacerilor din cadrul modalităților de luptă, la repercusiunile noilor tehnici ale artei războiului, ale noilor arme și mașini, pe de o parte, asupra arhitecturii și, pe de altă parte, asupra trupelor: de la condotieri la mercenari. Sînt deseori citate observațiile pătrunzătoare și subtile ale lui Guicciardini despre schimbarea radicală a războiului în secolul al XV-lea, și nu numai

ca o introducere la „furia artileriilor”. Se modifică modalitățile defensive și, ca urmare, se modifică și arhitectura orașelor. Dar în primul rînd se modifică trupele, modurile de alcătuire a acestora și înșiși oamenii care merg să lupte. Se modifică „mințile oamenilor”, spune Guicciardini, care, în *Istoria Italiei*, nota: „începură apoi mințile oamenilor, înspăimîntați de sălbăticia atacurilor, a se ascuți căutînd cum să se apere”.

Tot acum se schimbă și soldații. Despre mercenarii spanioli la jefuirea Prato-ului, un cronicar spune: „sălbaticii barbari și necredincioși”. Ei sînt de-acum lăncierii jefuitori ai Romei. Sînt mutrele hidoase care, pentru multă vreme, vor popula desenele și stampele, adesea ele însele oribil mutilate, jefuitori bucurîndu-se cînd au prilejul să tortureze. Sînt masacratorii care, cruzi și nesățioși, populează atîtea pagini din scrierile lui Erasmus, care i-a înfățișat ca pe niște personaje constante ale unei Europe devastate de războaie („nu există colț pe pămînt care să nu fi fost umplut de nenorociri infernale, de tîlhării, de epidemii, de conflicte și de războaie”). Sînt și ei oameni ai Renașterii, precum ieri Pippo Spano și mîine Francesco Ferrucci. Apoi, femeile ale Renașterii sînt nu numai mamele devotate, ca Alessandra Macinghi Strozzi, dăruită trup și suflet negoțului și propriilor odrasle, ori preaînvățatele Nogarola și Cassandra Fedele, ori Alessandra Scala, cu ale sale „palide violete”, ori Battista Montefeltro, ori chiar Margareta de Navarra. Femeile ale Renașterii sînt, alături de „colegele” lor, și Tullia D’Aragona⁴, prostituată, fiică de prostituată, ale cărei rafinate pagini pot fi totuși citite în *Dialogo dell’infinità d’amore*, și Veronica Franco, cu ale sale scrisori și rime, care se „dăruia” la S. Maria Formosa, intermediară fiind maică-sa, pentru „scuzi 2”, și care promitea în *Terze Rime*: „anume însușiri în mine-ascunse / v-oi arăta-n dulceță nesfîrșită”. Ca să nu mai vorbim de Nanna, de Pippa și de celelalte eroine din *Giornate*-le lui Aretino, care discută cu o atît de amară și lucidă competență despre tehnicile profesiei lor, despre marfă și despre accidente la locul de muncă.

Ba poate că tocmai aici, în reflecția autobiografică, în meditația, în memoria și în confruntarea socială – într-un cuvînt, în nivelul cultural dobîndit – rezidă caracterul distinctiv, diferența specifică a curtezanei Renașterii (sau, cel puțin, a unora dintre curtezanele celebre ale Renașterii): de la Veronica Franco la Tullia D’Aragona și Gasparina Stampa, care puteau fi amintite, pentru scrierile lor, alături de Veronica Gambara și de Vittoria Colonna. Nu întîmplător, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, Montaigne admiră „eleganța princiară” (*vestements de princesses*) a atîtor prostituate întîlnite în Italia, în vreme ce Veronica Franco, deși a fost o profesionistă mai curînd modestă, se pare că a avut unele schimburi „literare” nu numai cu cardinalul Luigi d’Este, ci și cu Henric al III-lea al Franței.

4. Fiică a cardinalului Luis de Aragón (n.t.).

5. Cu toate acestea, cititorul, după cum nu va întâlni sub titlul *Omul Renașterii* nimic asemănător operei istorico-filosofice a lui Ágnes Heller, tot astfel nu va găsi nici profilul noului „soldat de carieră” și nici pe acela al prostituatei de profesie, ce ilustrează contradicțiile unei vremi în schimbare. El va găsi, în schimb, aproape în totalitate, figurile pe care o întreagă literatură consacrată le-a fixat deja ca fiind tipice pentru o epocă: cele asupra cărora vremurile „noi” și-au așezat pecetea noutății ori pe care, cel puțin, ne-am obișnuit să le vedem indisolubil legate de Renaștere, de la titlurile unor texte literare celebre și pînă la opere de artă importante. Sînt statuile condotierilor din piețele publice, ridicate de Donatello sau Verrocchio; sînt tratatele despre principe, despre cardinal (*de cardinalatu*), despre „curtean”; sînt „viețile celor mai iluștri arhitecți, pictori și sculptori” și așa mai departe. Aceste reclame atrăgătoare urmăresc să sublinieze importanța principelui și a condotierului, a cardinalului și a „curteanului”, a artistului și a filosofului, a negustorului și a bancherului și, de ce nu, a magului și astrologului.

Fără doar și poate că se va observa absența cîte unei figuri tipice. Este cazul Cancelarului umanist, figură adesea caracteristică pentru dezvoltarea mai multor republici italiene, din punct de vedere atît politic, cît și cultural, ca să nu mai vorbim de importanța crescîndă a tehnicilor și activităților propagandistice, promovate cu ajutorul unor instrumente „retorice” mai adecvate, pe care oameni ca Leonardo Bruni vor reuși să le impună Europei. Pe de altă parte, cei mai mari dintre aceștia, Salutati și Bruni, Bracciolini, Loschi și Decembri, sînt în parte recuperați o dată cu toți umaniștii, juriștii, intelectualii mai importanți, care se amestecă în fel și chip cu viața politică de la curțile noilor seniori, pe lîngă mai-marii Bisericii, prin cancelariile ultimelor republici. Sînt, rînd pe rînd, în curii și pe la curți, colaboratori sau aflați în slujba unor principii ori a unor cardinali. Ei sînt aceia care explorează sistematic bibliotecile mănăstirești și le clădesc pe cele noi, în timp ce răspîndesc manifestele noii culturi prin intermediul unor texte literare de o rară frumusețe, în care împletesc datele despre recuperarea anticilor și confruntarea cu viața modernilor. Ei sînt aceia care pun bazele viitoare filologiei. Ei sînt aceia care organizează, într-o manieră mai mult sau mai puțin neoficială, noile școli: educarea unor nobile doamne ca Battista Malatesta, pentru care chiar un „umanist” celebru ca Leonardo Bruni, cancelar al Florenței, poate scrie un tratat; școli ca acelea ferrareze ale lui Guarino da Verona sau ca acea „casă a jocurilor” mantovană, condusă de Vittorino da Feltre: școli de „seniori”, care însă nu rămîn nici izolate, nici lipsite de urmări.

Desigur, nu vom examina aici caracteristicile, evoluția și originile noii culturi umaniste, bazată pe reintrarea în circulație a marilor izvoare grec și latin, a marii științe ori a marii arte. Dar este o

certitudine faptul că ea a ajuns să capteze interesul unor zone din ce în ce mai întinse. Lauro Martines a intitulat într-un mod fericit o carte a sa despre orașele-stat ale Italiei renascentiste, *Power and Imagination (Putere și fantezie)*. În realitate, la mișcarea culturii participă „negustori și scriitori”: acei negustori și scriitori despre care Vittore Branca ne-a oferit niște texte splendide și despre care Christian Bec a scris pagini sugestive⁵. Sînt învățați și comitenți; sînt librari și editori, acei editori care, într-unul dintre eseurile din această carte, pot fi zăriți pe fundal, printre negustori și bancheri. Și cum să-l uităm pe Erasmus, primit prietenește în casa venețiană de lângă Rialto a lui Aldo Manuzio, supraveghind tipărirea mării sale cărți *Adagia*, pe care cultura umanistă, renăscută în Italia, o va difuza pretutindeni în Europa? Mîncarea nu era cine știe ce, însă Veneția era „cel mai strălucitor dintre orașe”, iar conversațiile erau purtate cu Lascaris și cu Girolamo Aleandro, mare elenist și viitor nunțiu apostolic, cu învățați și cu „umaniști” faimoși. Avem de-a face cu un „atelier” ca atîtea altele; patron, Alberto Pio da Carpi; printre amici, alături de Erasmus, Reuchlin. Din acea conlucrare, cu mult înainte să fi sosit Erasmus, între 1495 și 1498, apăruse, adevărată capodoperă de cultură și de artă tipografică, splendida primă ediție tipărită a textului grec al operelor complete ale lui Aristotel, în cinci *in-folio*. Aveau să mai apară Petrarca și Poliziano. În 1500 apăruse Lucrețiu, pe care Aldo avea să-l retipărească înainte de a muri, în 1515, într-o frumoasă ediție „de buzunar” – un text cu adevărat ireconciliabil cu doctrina creștină.

Laborator al Umanismului, cu toți acei învățați din Grecia și din toate țările Europei, „academie” și „atelier” deopotrivă, precum cele ale marilor pictori, editura lui Aldo ne apare uneori ca un fel de sanctuar al marilor „umaniști”, care se folosesc deja de progresul tehnologic pentru o operațiune de respirație europeană: pentru a pune în circulație prin intermediul tiparului ediții prețioase, nu numai din Platon și Aristotel, ci și din Poliziano și Erasmus, ca și prin gramatici și lexicoane, cele mai funcționale instrumente de acces către gîndirea și știința antică și modernă.

Un „atelier” de „umaniști”, cel al lui Aldo, cum fusese, chiar dacă într-un alt chip, acela al lui Vespasiano da Bisticci, care a furnizat elegante manuscrise miniate nu numai bibliotecilor seniorilor italieni, ci și bibliotecii lui Matei Corvin, regele Ungariei: loc de întîlnire pentru „umaniști”, pentru „negustori scriitori” încă strîns legați de climatul „umanist” al secolului al XV-lea timpuriu, de „descoperirea” anticilor greci și latini. Nu întîmplător, prin efortul învățatului

5. L. Martines, *Power and Imagination. City-States in Renaissance Italy*, A. Knopf, New York (trad. it., Laterza, Roma-Bari, 1981); V. Branca (coord.), *Mercanti scrittori*, Rusconi, Milano, 1986; Ch. Bec, *Les marchands écrivains à Florence 1375-1434*, Mouton, Paris-LaHaye, 1967.

„librar” de la Bisticci avea să apară cea dintâi amplă culegere de biografii de „oameni ai Renășterii”, ordonați deja potrivit unor profiluri precise: pontifi, cardinali și episcopi; principii și condotieri; demnitari și umaniști, și așa mai departe. În realitate, cel puțin în epoca eroică a Renășterii, „umaniști” sînt, într-o oarecare măsură, *toți* intelectualii, iar o parte însemnată dintre demnitari și negustori sau sînt, sau încearcă să pară, sau se amestecă printre „umaniști”, pe cînd un Marsilio Ficino li-l dedică pe Platon în latină lui Cosimo, lui Piero di Cosimo, lui Lorenzo și lui Federico, duce de Urbino. Ei demonstrează valabilitatea idealului platonician al cîrmuitorului înțelept.

Totuși, dacă Umanismul poate constitui un soi de reper comun pentru „omul Renășterii”, nu este mai puțin adevărat că „umaniști” și-au spus atunci și dascălii mărunți de școală, cei ce predau gramatica și retorica. Tocmai acești profesori i-au îndrumat pe tineri către primele contacte cu clasicii care, în sfîrșit, îi înlocuiseră pe medievalii *auctores octo* ce încă le mai produceau fiori de groază lui Erasmus și Rabelais. „Ce vremuri – spunea Erasmus – cînd copiilor li se explicau, cu mare pompă și cu glose prolixе, versulețele moralizante ale lui Ioannes din Garlandia.” Rabelais va înfățișa în pagini de neuitat, într-o formă emblematică, prefacerea radicală a educației, cu toate că, în realitate, lucrurile n-au mers tocmai ușor. În vara lui 1443, la Ferrara, orașul în care și-a desfășurat activitatea unul dintre cei mai mari învățători din secolul al XV-lea, Guarino, și unde se afla universitatea lui Rudolf Agricola și a lui Copernic, celor ce aspirau să predea li se pretindea să dovedească stăpînirea acelor *bonae litterae* (altfel spus, a studiilor umaniste, *studia humanitatis*). Transgresorii care continuau să difuzeze barbariile trebuiau alungați ca niște fiare (*de civitate ejiciatur, ut pestifera bellua*).

Oricum, puțin cîte puțin, *auctores octo*, adică vechile cărțuții pentru copii, au dispărut cu totul din circulație, nu s-au mai tipărit, iar „dascălii mărunți din școlile elementare” din secolul al XVI-lea predau acum latina slujindu-se de *Colloquia* ale lui Erasmus, într-un număr mare, restituind foarte curînd mesajului umanist valoarea sa originară de mesaj de libertate. Faptul ne-a fost amintit, cu o amplă documentație a cercetărilor despre difuzarea lui Erasmus în Italia, de doamna Seidel Menchi, care ni i-a înfățișat pe numeroșii dascăli de școală „umaniști”, despre care judecătorul spunea: „sub pretext că predă gramatica, el preda erezia”⁶. Dar aceasta este altă poveste.

6. Cititorul acestei cărți mai trebuie să țină seama de un fapt: acela că Renășterea ca perioadă istorică, anume a istoriei culturii occidentale, a fost mereu (și continuă să fie) terenul unor vii conflicte interpretative, atît în ce privește originile, limitele cronologice,

6. S. Seidel Menchi, *Erasmus in Italia. 1520-1580*, Bollati Boringhieri, Torino, 1987, p. 122-142.

conținuturile și caracteristicile sale, cât și în ce privește însuși conținutul termenului. S-a încercat (și se încearcă în continuare) să se stabilească raportul ei cu Evul Mediu, dacă între ele există un contrast polemic sau o continuitate de substanță; dacă există hotare cronologice suficient de pronunțate; dacă, într-adevăr, o criză uneori radicală a civilizației și o profundă schimbare culturală s-au petrecut concomitent, sau aproape concomitent, în diversele sectoare ale activităților omenești (arte și științe, politică și economie etc.); dacă, răspîndindu-se dincolo de granițele orașelor-stat italiene în care își aflase obîrșia, Renașterea și-a păstrat unele caracteristici, și care anume. Și, mai mult, care au fost raporturile dintre diferitele domenii în care ea s-a manifestat? Măreției unor artiști ca Michelangelo îi corespund oare cuceriri similare în domeniul tehnico-științific? Și, viceversa, excepționalul har arhitectonic al unui Brunelleschi poate fi conceput fără un deloc neînsemnat progres tehnic general? În ce măsură problematica etico-politică a lui Machiavelli, care continuă să tulbure conștiințele umane și care este, la rîndul ei, o mare filosofie politică, corespunde unor experiențe istorice și în ce măsură servește la înțelegerea acestora?

Mai general, în ce măsură sînt acceptabile sau rămîn valabile niște mituri și reprezentări consacrate, ale căror rădăcini îndepărtate (adesea renașcentiste) s-au dovedit a constitui niște programe partinice?

Semnele de întrebare și disputele interpretative sînt multe și dure, către ele convergînd, adesea într-un mod inconștient, preocupări de toate soiurile: ideologii, ba chiar și „îngîmfări” naționale. Dacă D'Alembert, prezentînd în 1751 *Enciclopedia*, aducea mulțumiri Renașterii italiene pentru a fi dăruit umanității „științele [...], artele frumoase și bunul gust, și nenumărate modele de o inegalabilă perfecțiune”, astăzi, unii istorici continuă să vorbească despre „așa-zisa Renaștere italiană”, contestîndu-i atît existența, cât și valoarea.

Cele nouă eseuri reunite în volumul de față (numărul nouă nu are aici nici o semnificație ezoterică!), aparținînd toate unor specialiști, urmăresc să reflecte riguros starea actuală a cercetării, însă aceasta nu înseamnă că ele presupun o identitate generală de interpretare. Diferitele opțiuni își propun să confrunte și, dacă este necesar, să discute modalitățile și metodele de abordare a problemelor respective, astfel încît dezbateră să rămînă deschisă în confruntarea concretă cu ființele reale. Într-adevăr, trecerea de la trasarea unor „figuri” tipice la exemplele vii oferite de istorie este permanentă. Pe de altă parte, din chiar nuanțarea tipurilor, din întîlnirile și încrucișările lor, din continua înnoire a tipurilor emerg femeile și bărbații Renașterii, cu individualitățile lor.

Capitolul I

PRINCIPELE RENĂȘTERII

John Law

Introducere

La începutul cărții sale *Die Kultur der Renaissance in Italien*, din 1860, Burckhardt povestește o întâmplare despre papa Ioan al XXIII-lea (Baldassare Cossa) și regele romanilor, Sigismund de Luxemburg. Capii creștinătății, cel spiritual și cel secular, s-au întâlnit în 1414 la Cremona, în cursul tratativelor ce aveau să ducă la conciliul de la Konstanz. Amfitrionul lor a fost seniorul orașului, Cabrino Fondulo, care și-a condus iluștrii oaspeți pe culmea de la Torrazzo, unul dintre punctele cele mai înalte ale Cremonei, să admire panorama. Pe când aceștia contemplau priveliștea, gazda lor a simțit imboldul de a-i împinge în prăpastie, spre a-i ucide. Avînd ca sursă istoria Cremonei a lui Antonio Campo din 1645, John Addington Symonds, în primul volum din a sa *The Renaissance in Italy*, intitulat *The Age of Despots* (1875), ne oferă o versiune mai puțin melodramatică a aceluiași episod: Fondulo a regretat că nu se descotorosise în acest chip de cei doi abia atunci cînd el însuși era pe cale să fie executat la Milano, în 1425.

Burckhardt nu ne dezvăluie izvorul consultat, probabil *Le vite di Huomini illustri* a lui Paolo Giovio (1561), însă în contextul operei sale semnificația povestirii are un caracter eminamente istoriografic. Povestirea conține unele concepții asupra principelui Renașterii – unele pozitive, altele negative – pe care Burckhardt le împărtășea cu unii istorici din vremea sa și pe care le-a transmis, la rîndul său, altor istorici.

În primul rînd – și acesta reprezintă, neîndoielnic, elementul cel mai dramatic –, principele Renașterii apare ca un personaj obișnuit să se comporte în mod cinic, nemilos și egoist cu cei din jur, oricine ar fi aceștia: supuși, sfetnici, alți suverani, ba chiar și membri ai propriei familii. În al doilea rînd, în aceste istorisiri, principele manifestă deseori un anumit dispreț față de concepția medievală a creștinătății, el respingînd mai cu seamă viziunea unei societăți ierarhice și ordonate sub cele „două spade” ale papalității și imperiului. Seniorul Renașterii nu mai este un principe în sensul feudal al termenului, ci, în acord cu concepția lui Machiavelli și a altor gînditori politici orientați după tradiția clasică, el apare ca un suveran independent, care preferă să se bazeze pe inteligența și resursele

proprii, mai curînd decît pe superiori sau pe poziția conferită de Dumnezeu într-o societate piramidală. În al treilea rînd – și poate că într-o perspectivă deja pozitivă –, principele Renașterii pare să abordeze într-un spirit nou problemele guvernării: refractar la uzanțele tradiționale și dispus, cu entuziasm, la schimbări. În acest chip, el avea să exercite o mai mare influență creatoare asupra dezvoltării statului.

Principalul scop al acestui eseu va fi acela de a arăta că, în general, istoricii au supraevaluat rolul principelui „renascentist”: schimbările ce pot fi pe bună dreptate identificate în această perioadă sînt adesea mai mult de suprafață decît de substanță, de cele mai multe ori ele apărînd ca un produs mai curînd al unor circumstanțe decît al unor opțiuni deliberate. În susținerea acestei teze, cea mai mare parte a exemplelor vor fi extrase din Italia secolului al XV-lea, pe care Burckhardt și alții au considerat-o ca pe un precedent și un model pentru restul Europei Renașterii. Dincolo de acest interes cu caracter istoriografic, Italia secolului al XV-lea va permite, de asemenea, studierea unor noi tipuri de principate; regimuri și monarhii senioriale sau despotice după modelul european; regimuri locale prin origine și influență și regimuri de relevanță internațională; principate de curînd apărute și altele ce se revendică de la origini străvechi, invocînd chiar o validare divină.

Violența și puterea

Chiar dacă versiunile lui Giovio (Burckhardt) și Campo (Symonds) ale povestirii despre Cabrino Fondulo și cei doi capi ai creștinătății sînt considerate simple legende sau anecdote, ele reflectă totuși faptul că seniorul Cremonei avea o binemeritată reputație de violență și cruzime. În relatarea sa asupra întîlnirii de la Cremona, cronicarul contemporan Andrea de Redusio din Treviso, îndeobște bine informat, observă că papa și Sigismund, în lumina unor fapte anterioare, ar fi făcut bine să nu-și lungească prea mult politețurile cu o gazdă atît de primejdioasă și lipsită de lealitate. Incidentele la care se referă Redusio sînt acelea din iulie 1406, cînd Fondulo preluase puterea după ce-i asasinase pe membrii familiei Cavalcabò, aflați la cîrma Cremonei, pe cînd ei se bucurau de ospitalitatea ciracului lor de odinioară, în castelul său de la Maccastorno. Rolul sinistru jucat de culmea de la Torrazzo în episodul din 1414 se explică prin aceea că, încă din 1407, Cabrino îi azvîrlise de acolo pe doi dintre oponenții săi.

Povestirea arată, într-un cuvînt, că violența putea într-adevăr caracteriza preluarea, menținerea și pierderea puterii de către principele Renașterii. Acesta putea recurge la violență pentru a scăpa de rivali. În 1392, Jacopo d'Appiano l-a depozat și l-a ucis pe Pietro Gambacorta, vechiul său binefăcător, pentru a cuceri senioria Pisei.

Cesare Borgia s-a debarasat în același mod de mulți guvernanți ce amenințau dinastia Borgia în statul pontifical ; în 1502, Giulio Cesare Varano, senior de Camerino, în marca Ancona, a fost ucis în închiisoare, împreună cu doi dintre fiii săi.

Violența putea fi îndreptată, de asemenea, împotriva acelor supuși care constituiau o amenințare pentru autoritatea seniorului. Atunci cînd, în 1421, la Foligno, castelanul de la Nocera a ucis doi membri de seamă ai familiei Trinci, fratele supraviețuitor, Corrado, a luat cu asalt castelul, ucigîndu-l nu doar pe vinovat, ci toată familia și pe toți susținătorii acestuia. Ferrante, regele Neapolelui, i-a atras în cursă, i-a închis și i-a executat pe mulți dintre principalii baroni care îi amenințau tronul în 1486. În plus – și poate că acesta constituie aspectul cel mai șocant dintre toate, atît pentru contemporani, cît și pentru opinia urmașilor –, violența putea fi utilizată și în interiorul unei dinastii consolidate, pentru preluarea puterii și eliminarea unor rivali și a unor pretendenți. În 1381, Antonio della Scala, senior al Veronei, a pus să îi fie ucis fratele mai mare imediat după ce ajunsese la vîrsta majoratului : o decizie drastică, ce i-a fost sugerată (poate) de temerile legate de propriul său destin. În 1385, Giangaleazzo Visconti l-a atras în cursă și l-a închis pe unchiul său Bernabò pentru a putea rămîne astfel unicul moștenitor al familiei.

În sfîrșit, dacă violența putea însoți dobîndirea și menținerea puterii, ea putea caracteriza și pierderea acesteia. În luna mai a anului 1435, Tommaso Chiavelli, senior la Fabriano, în marca Ancona, în timp ce asista la slujbă, a căzut victimă unei conspirații citadine, împreună cu mulți alți membri ai familiei sale. Influența lui Corrado Trinci s-a năruit atunci cînd orașul Foligno a fost asediat de o armată pontificală comandată de abilul și hotărîtul cardinal Giovanni Vitelleschi, iar o rebeliune internă i-a predat pe membrii dinastiei conducătoare în mîinile acestuia (1439). Pe 26 decembrie 1476, în biserica Santo Stefano din Milano, Galeazzo Maria Sforza a căzut sub pumnalul unui grup de asasini care au pretextat tiranucidul pentru a justifica uciderea ducelui de Milano.

Puternica și persistenta impresie de violență pe care asemenea incidente o pot crea este întărită prin aceea că, în Italia Renășterii, numeroși seniori sau aspiranți la această calitate aveau o natură războinică : mulți dintre ei erau soldați de profesie, *condottieri*. Unii proveneau din dinastii conducătoare cu tradiție, precum familiile Este la Ferrara, Gonzaga la Mantova sau Montefeltro la Urbino. Alții însă s-au ridicat în acea perioadă, considerînd că, pentru serviciile lor, recompensa unui stat era atrăgătoare, meritată și prestigioasă. Nu toți s-au bucurat de succes. Giovanni Vitelleschi a constituit un formidabil corp de armată în serviciul nominal al papei, adunînd un număr impresionant de castele, seniorii și domenii în provinciile papale ale patrimoniului Sfîntului Petru. El a dobîndit și unele înalte demnități ecleziastice – arhiepiscopia Florenței, patriarhia

Alexandriei (1435) și un cardinalat (1437) – și se spunea că ar fi pus ochii pe însăși tiara pontificală. Poate că acesta este motivul închiderii sale la Castel Sant'Angelo și al morții sale în închisoare, în 1440. De un succes mult mai mare – probabil – s-a bucurat Francesco Sforza, care provenea dintr-o familie de mercenari: și el a încercat să dobândească seniorii în statul pontifical, în anii treizeci ai secolului al XV-lea, înainte de a cuceri ducatul Milanului, în 1450, în parte prin drept de moștenire, prin căsătoria lui cu Bianca Maria Visconti, însă mai cu seamă datorită puterii sale militare și abilității sale politice.

Există, desigur, tentația de a trata această violență, de atâtea ori asociată cu puterea în Italia Renașterii, în termeni melodramatici. Aceasta era, de altfel, atitudinea contemporanilor, într-o vreme în care neașteptatele schimbări ale destinului constituiau unul dintre locurile comune favorite ale cronicarilor și moraliștilor. Închiderea lui Bernabò Visconti a inspirat compunerea unor *lamenti* pe tema cruzimii sorții. Atunci când, în 1388, în urma unei înfrângeri militare și a unei răscoale populare, Francesco da Carrara „cel Bătrîn” a pierdut senioriile de la Padova și Treviso, cronicarii locali au povestit că el și-a smuls toate veșmintele și s-a biciuit pentru a împlini astfel o profeție conform căreia ar fi urmat să părăsească Padova despuiat complet.

Incidente de această natură au exercitat o anumită fascinație asupra unor artiști, compozitori, romancieri și „vulgarizatori” din timpuri mai recente. În acest sens, una dintre sursele cele mai bogate și mai cunoscute este reprezentată de familia Borgia. De pildă, libretistul Felice Romani a adaptat *Lucrece Borgia* a lui Victor Hugo pentru opera omonimă a lui Donizetti. Dar și unele incidente relativ necunoscute și de importanță locală au izbutit să stimuleze imaginația romantică. Masacrarea la Nocera a inamicilor lui Corrado Trinci a inspirat un roman și o piesă de teatru. Romani a scris libretul operei *Beatrice di Tenda* pentru compozitorul Vincenzo Bellini: Beatrice, foarte probabil, era fiica unui condotier, Ruggero Cane, și a fost măritată cu un alt condotier, Facino Cane. La moartea acestuia, a devenit soția lui Filippo Maria Visconti, în 1414. Deși era mai vîrstnică decît soțul ei, zestrea pe care o moștenise de la Facino Cane o făcuse să devină atrăgătoare din punct de vedere politic pentru duce, care intenționa să reconstituie statul familiei Visconti, în mare parte năruit după moartea fulgerătoare a lui Giangaleazzo, survenită în 1402. Însă Beatrice nu și-a exercitat pentru prea multă vreme farmecul asupra soțului. Acuzată de adulter, a fost torturată și executată în castelul Binasco, într-o noapte din anul 1418.

Desigur că imaginația romantică a găsit multă materie de inspirație și în afara Italiei: printre libretele scrise de Romani pentru muzica lui Donizetti există unul despre Ann Boleyn, o altă eroină tragică, în timp ce cariera unei alte victime a răătăcirilor dinastice ale

Tudorilor, regina Maria a Scoției, a oferit, la rîndul ei, un subiect de inspirație durabil scriitorilor, artiștilor și muzicienilor. Dar, oricît ar fi de fascinante pentru o istorie a gusturilor și a ideilor asupra trecutului, lectura sau „broderia” romantică a istoriei pot favoriza o viziune deformată asupra principelui Renășterii, care este conceput ca un soi de căpcăun „machiavelic” amoral.

Este de asemenea oportun să amintim faptul că principii Renășterii aveau printre contemporani dușmani foarte interesați să le exagereze, din calcul, nelegiuirile și să le mînjească reputația. De aceea, pentru Florența republicană, Giangaleazzo Visconti nu era un autentic „conte di Virtù” (titlu pe care-l dobîndise prin căsătoria din 1360 cu Elisabeta de Valois, contesă de Vertus), ci numai un tiran nedrept și crud, o cloacă de vicii și înșelăciuni. Pentru apologeții Visconților, ca umanistul Andrea Biglia, acei *reguli* (ca, de pildă, Cabrino Fondulo) erau niște semănători de discordie. Acuzații asemănătoare au fost utilizate în favoarea papalității reînstateate din secolele al XIV-lea și al XV-lea împotriva supușilor turbulenți, precum cei din familiile Trinci sau Bentivoglio. Originea spaniolă și nepotismul agresiv al celor din familia Borgia le-au asigurat o proastă faimă atît în Italia, cît și în Europa catolică și protestantă.

Pe de altă parte, în perioada avută în vedere, nici moralitatea tradițională, nici gîndirea politică nu îngăduiau și, cu atît mai puțin, nu încurajau guvernării violenți. Desigur, rivalii trebuiau pedepsiți, iar dușmanii din afară, înfrinți; din astfel de motive, senatul roman l-a proclamat în 1436 pe Giovanni Vitelleschi al treilea întemeietor al Romei, după Romulus, și a hotărît ca în onoarea lui să fie ridicată o statuie ecvestră, după ce acesta alungase familia Colonna. Succesele militare ale lui Francesco Sforza au fost celebrate de apologeții și susținătorii dinastiei, chiar dacă în acest caz nu s-a ridicat nici o statuie care să glorifice memoria ducelui. Însă seniorul care guverna recurgînd numai la forță – și a cărui reședință era o citadelă fortificată – era considerat un tiran, nu un adevărat principe. Această axiomă a simțirii comune, care străbate întreaga gîndire politică medievală, putînd fi datată încă din antichitate, s-a regăsit în temerile lui Alfonso al V-lea atunci cînd a întreprins construirea fortăreței Castel Nuovo la Napoli (pe la 1440), ale lui Nicolae al V-lea, care a întărit castelul Sant'Angelo (pe la 1450), și ale lui Francesco Sforza, atunci cînd a pus să fie restaurat și lărgit castelul Visconților de la Porta Giovia, lîngă Milano (pe la 1450).

Aceeași temă transpare, însă dintr-un alt punct de vedere, și din gîndirea politică sau din operele de propagandă scrise pentru unii seniori, ca Giangaleazzo Visconti, de pildă, într-o cărțuție anonimă – al cărei autor este, cu siguranță, un curtean al Visconților, pe la 1396 – în care apare o referire dramatică la Genova, care intrase sub stăpînirea ducelui. Autorul povestește cum îl văzuse în vis pe Giangaleazzo șezînd pe tronul „inexpugnabilului său castel” din

Pavia. Însă grandoarea ducelui, deși „imperială”, „maiestuoasă” și „sublimă”, este exprimată mai curînd în termeni de mărinimie, înțelepciune, dreptate și prestanță fizică decît în termeni de putere militară. Dinaintea sa, Genova apare sub înfățișarea unei femei imploratoare care înșiră relele ce se abătuseră asupra aceluia oraș odinioară măreț, dintre care cel mai grav este acela al „facțiunii diabolice și infernale”; Giangaleazzo reprezintă singura speranță pentru eliberarea cetății de aceste dezastre. Asemenea invitații, în termeni similari, au mai fost adresate și următorilor seniori ai Genovei, fie că se numeau Visconti sau Sforza.

Imaginea pe care ne-o oferă tratatul din 1396 asupra seniorului drept, care cu mărinimie guvernează o curte strălucitoare, ne îngăduie, ca o consecință, introducerea unei alte considerații: dacă reputația principelui Renașterii își are laturile sale întunecate și violente, pe de altă parte, el și curtea sa se prezintă ca o sinteză a bunului gust și a civilizației Renașterii; pînă și Cabrino Fondulo a izbutit să obțină un privilegiu imperial pentru universitatea din Cremona! Istoriografia l-a considerat pe Federigo da Montefeltro, conte și apoi (1474) duce de Urbino, ca fiind personificarea culturii și sensibilității Renașterii. Cu toate că venise la putere după ce îl omorîse pe Oddantonio, fratele său mai mare și moștenitorul legitim (1444), cu toate că fusese el însuși un mercenar, implicat în oribila trecere prin foc și sabie a Volterrei (1472), Federigo a fost considerat aproape întotdeauna un protector al artelor și un binefăcător al supușilor săi. Caracterul de înaltă civilizație al curții familiei Montefeltro de la Urbino a fost immortalizat de Baldassare Castiglione în al său *Cortegiano* (1528), în vreme ce lectura atentă a bogatei și bine păstratei corespondențe ce lega curtea de la Urbino de cele de la Mantova, Ferrara și din alte orașe a inspirat și a furnizat materialul pentru o serie de studii cu caracter biografic, din partea unor autori precum Dennison și Cartwright, pentru a nu cita decît două exemple de savanți englezi, creatori de școală.

Această corespondență dezvăluie și o anumită formă de devoțiune convențională, ce poate fi confirmată și de alte mărturii. Niccolò d'Este (1393-1441) a plecat în pelerinaj la Ierusalim și la Viena (pentru a vizita moaștele Sfîntului Anton Abate); fiul său Ercole a patronat dezvoltarea muzicii sacre. Pe lîngă aceasta, deși dinastiile dominante din Italia Renașterii nu au produs sfinți, din interiorul lor s-au născut oameni de o mare cucernicie, dintre care unii – de pildă, Paolo Trinci (mort în 1391) sau Battista da Varano (mort în 1524) – au fost mai tîrziu beatificați. Galeotto Roberto Malatesta din Rimini se bucura de o asemenea faimă a rigorii practicii religioase, încît la moartea lui, în 1431, pentru o vreme a înflorit un cult local în jurul figurii sale. Etalarea cucerniciei putea, desigur, să constituie uneori expresia unor remușcări sau sentimente de culpabilitate. În 1446, Filippo Maria Visconti era, pe cît se pare, atît de tulburat din

cauza taxelor impuse supușilor, încît s-a adresat unei adunări de teologi ca să le afle părerea. Bona di Savoia, văduva lui Galeazzo Maria Sforza, i-a mărturisit papei păcatele soțului. Experiența unei înfrîngerii militare și politice l-a îndemnat pe Alfonso al II-lea al Neapolelui să se retragă într-o mănăstire siciliană, în 1494.

Însă asemenea acte de pocăință, ca și sprijinul acordat de Biserică acelor seniori cărora, în același timp, le putea exploata poziția și bogățiile constituie fenomene ce pot fi regăsite de-a lungul întregului Ev Mediu, ceea ce face să apară unele îndoieli asupra specificității „renascentiste” a comportamentului principilor pe care i-am examinat pînă acum. În campania sa propagandistică împotriva lui Sigismondo Malatesta, Pius al II-lea l-a acuzat pe seniorul de la Rimini de păgînism și idolatrie și a născocit pentru el un soi de canonizare inversată, pentru a-i asigura acestui dușman al său un loc garantat în infern (1461). Dar, dincolo de această invectivă, nu există multe fapte care să argumenteze că moralitatea principelui Renașterii, atitudinile sale față de religie sau de folosirea violenței ca instrument pentru cucerirea și păstrarea puterii ar fi fost diferite în mod semnificativ de cele ale predecesorilor săi medievali din restul Europei. La urma urmei, cultul Sfîntului Thomas de Canterbury, martirizat de ucigașii lui Henric al II-lea al Angliei în 1170, era foarte răspîndit și în Italia, iar dreptul răzbunării între casele Plantagenet și Montfort, care a dus la uciderea lui Henric al Germaniei de către vărul său, Guy de Montfort, în biserica San Silvestro din Viterbo (1271), a fost transmis întru edificarea generațiilor viitoare de către Dante în *Divina Comedie* (*Infernul*, XII, 119-120). De altminteri, nici un principe al Renașterii nu a săvîrșit un sacrilegiu atît de feroce ca acela comis de agenții lui Filip al IV-lea împotriva lui Bonifaciu al VIII-lea la Agnani, în 1303 (*Purgatoriul*, XX, 86-87; *Paradisul*, XXX, 148).

Căutarea legitimității

Strînsa legătură dintre violență și tiranie constituia un adevărat loc comun; acest fapt reiese nu numai din tratatele politice ale vremii, ci și din formulele de guvernare. De pildă, atunci cînd papa acorda feude sau vicariate principalilor săi supuși, această recompensă cuprindea de regulă unele clauze ce urmăreau să asigure că seniorul guverna bine, își proteja supușii și le respecta libertatea și proprietățile. Îndemnuri similare adresau „seniorii” înșiși demnitarilor pe care îi numeau sau îi aprobau.

Asemenea mărturii ne împiedică să interpretăm prea strict povestea gîndurilor și a remușcărilor „revoluționare” ale lui Cabrino Fondulo sau să o considerăm ca fiind tipică. În realitate, seniorul Cremonei trăsesese foloase din chiar acea ordine ierarhică pe care se spune că voia să o distrugă. În 1413, împăratul Sigismund l-a numit vicar

imperial la Cremona și a întărit titlurile pe care i le conferiseră Visconții: conte de Soncino și marchiz de Catellone. În martie 1412, Ioan al XXIII-lea l-a numit pe Costantino Fondulo episcop al Cremonei. Aceste privilegii, faptul că Sigismund și curtea sa au zăbovit la Cremona mai mult de o lună de zile, opinia unor surse conform cărora atât papa, cât și împăratul ar fi fost bine primiți, toate acestea ne fac să presupunem că, eventual, Cabrino vedea în prilejul întâlnirii o ocazie de exploatat, ce nu trebuia în nici un caz irosită.

Sub acest aspect, cazul seniorului Cremonei nu conține nimic excepțional. Este adevărat că unele dinastii au ajuns să exercite o influență care nu a mai fost consolidată ulterior printr-un titlu explicit. În gândirea politică a vremii, familii precum Bentivoglio la Bologna ori Baglioni la Perugia – sau chiar aceea a Medicilor la Florența, înainte să dobândească titlul feudal (1532) – aparțineau categoriei „tiraniei mascate”, iar cercetarea actuală tinde să concluzioneze că aceste familii împărțeau puterea economică și politică cu altele și că în cazul lor s-ar putea vorbi mai curînd de *primi inter pares* decît de principii.

Însă printre acei seniori a căror origine era mai puțin ambiguă este foarte dificil să se găsească exemple de principii ai Renașterii care să fi reacționat împotriva ierarhiei medievale tradiționale. Filippo Maria Visconti și-a uluit contemporanii, plecînd ostentativ de la încoronarea lui Sigismund cu coroana de fier a longobarzilor la Milano, în 1431: o ocazie spectaculoasă, care – eventual – ar fi putut să-i sporească prestigiul. Este însă probabil ca gestul său să fi fost mai curînd unul dictat de teamă decît o provocare. De fapt, cu multe alte prilejuri, Filippo Maria s-a arătat dornic să obțină sprijinul lui Sigismund și recunoașterea de către acesta a ducatului Visconților. Faptul că Francesco Sforza s-a făcut aclamat ca duce de către poporul milanez în 1450 – printr-o procedură despre care el însuși și fiii săi știau bine că nu era ortodoxă, dat fiind că au continuat să solicite investitura imperială pînă în 1493, cînd, în sfîrșit, Ludovico Maurul a obținut titlul de la Maximilian pentru 400.000 de ducați – dovedește respect, și nu dispreț față de acea tradiție. În 1461, Francesco a refuzat un titlu nobiliar francez care urma să-i fie conferit în cazul în care ar fi recunoscut supremația franceză în locul celei imperiale.

Dar poate că cea mai cunoscută expresie din acea vreme a respingerii conceptului medieval de autoritate o constituie critica distrugătoare făcută în 1440 de către Lorenzo Valla la *Donăția lui Constantin*, un document de care papalitatea se sluzea pentru a-și justifica dominația seculară asupra statelor Bisericii și stăpînirea feudală peste regatul Neapolelui și peste Sicilia, Sardinia și Corsica. Valla nu a scris numai de dragul cercetării istorice și filologice, așa cum înclină să repete istoricii Umanismului, ci și pentru a-l mulțumi pe protectorul său, Alfonso al V-lea de Aragón, ale cărui titluri asupra

regatului Neapolelui și asupra insulelor erau compromise prin pretențiile avansate de papă. Iar cînd, în cele din urmă, papalitatea și regele s-au împăcat (în 1443), învățăturile lui Valla au fost uitate de politicieni.

În realitate, ordinea tradițională era obiectul unui consens atît de răspîndit în Italia Renășterii, încît ni se pare mai oportun să examinăm problema într-o lumină pozitivă. Casele regale și princiare din această perioadă, ca și noile „familii” de la curțile acestora au constituit obiectul unei curiozități efemere, dar și al unui interes viu – scos la iveală de o serie de cercetări recente – manifestat atît de republici, cît și de alte tipuri de regimuri, și care probabil că s-a intensificat pe măsură ce evenimentele din Italia s-au împletit mai strîns cu cele din restul Europei. Uneori, acest interes oglindea unele preocupări cu caracter militar și politic, de pildă, de-a lungul diferitelor etape ale disputei pentru tronul Neapolelui, între casele Anjou-Durazzo, Anjou-Provența și Aragón-Transtamara. Alteori, interesul era îndreptat asupra unor evenimente mai îndepărtate, precum uimitoarele victorii ale lui Henric al V-lea al Angliei și umilirea regatului francez, urmate de dispariția prematură a regelui, de succesiunea lui Henric al IV-lea, încă minor, și de faptele Ioanei d’Arc. Vizitele regale în peninsula puteau și ele trezi interesul, așa cum o dovedește călătoria regelui Danemarcei din 1474.

Strîns legată de toate acestea era mîndria arătată de seniorii italieni în a primi onoruri și privilegii din mîini regale sau princiare. Registrele imperiale care atestă expedițiile regelui Sigismund în Italia sînt înțesate de distincții și favoruri acordate sau vîndute de către împărat: investiții cavalești, numiri în slujbe la curte, titluri feudale, dreptul de a purta blazonul imperial. În acest sens, un beneficiar de seamă a fost Amedeo al VIII-lea de Savoia, care în 1416 a fost promovat de la rangul de conte la cel de duce. Un altul a fost Gianfrancesco Gonzaga, numit marchiz de Mantova în 1443. Cu cîtva timp în urmă îi fusese acordat dreptul de a purta uniforma regală engleză, privilegiu întărit de către Henric al VI-lea în 1436. Portretul lui Federigo da Montefeltro, realizat de Justus din Gand sau de Pedro Berruguete, îl înfățișează pe duce cu însemnele ordinului Hermelinei (pe care i-l acordase Ferrante al Neapolelui) și ale ordinului Jartierei (pe care îl obținuse de la Henric al IV-lea al Angliei). Într-o stîngace tentativă de a rivaliza cu Federigo, seniorii de Camerino, da Varano, pretindeau că un strămoș de-al lor primise ordinul Jartierei încă din 1285, adică mult înainte chiar ca respectivul ordin cavaleresc să fi fost instituit! În sfîrșit, seniorii italieni făceau mare paradă de emblemele imperiale, regale sau princiare, pe care le adăugau pe propriile steme; familia Bentivoglio din Bologna se fălea în mod deosebit că-și putea insera Acvila imperială pe blazon, privilegiu ce îi fusese acordat în 1460.

Aceste mărturii demonstrează că asemenea gusturi, strîns legate de cultura curților europene, însă care odinioară erau considerate „medievale” sau „străine” în cadrul mentalității Renașterii italiene, se regăseau și în interiorul ei: ele transpăreau, de pildă, din cărțile ilustrate ale orelor și din romanele cavalierești din bibliotecile caselor Visconti și Este; din frescele înfățișînd ciclurile lunilor comandate de prințul-episcop de Trento (cca 1400); din ciclul lui Arthur al lui Pisanello pentru palatul Gonzaga de la Mantova (cca 1440) sau din temele istorice, mitologice și cavalierești prezente în decorațiile palatelor Trinci de la Foligno sau da Varano de la Camerino. Iar faptul că guvernării italieni încercau să stabilească legături mai strînse cu dinastiile regale și princiare din Italia și din Europa nu este deloc surprinzător. Membrii casei d'Este și-au trimis spre educare fiii la curtea aragoneză de la Napoli, contractînd, de asemenea, un mare număr de alianțe matrimoniale cu o dinastie care sporise mult rolul și influența monarhiei din sud în treburile italiene.

Desigur că dușmanii lor zeflemiseau aceste dinastii de sînge regal, criticîndu-le atunci cînd se asociau cu niște seniori ridicați de te-miri-unde. Cronicarul florentin Matteo Villani a dovedit că nu aprecia căsătoria Elisabetei de Valois, contesă de Vertus și fiica regelui Ioan al II-lea al Franței, cu Giangaleazzo Visconti: „ce poate fi mai neobișnuit decît să vezi un prinț de veche și ilustră stirpe îngenunchind în slujba tiranilor?”. Faptul că Venceslav îi vînduse lui Giangaleazzo titlul ducal în 1395 a contribuit la înlăturarea lui de pe tronul imperial în 1400. Dobîndirea de către Cesare Borgia a ducatului Valentino în 1498 și căsătoria lui cu fiica regelui Navarrei (1499) au suscitat sarcasmul curții franceze. Însă criticile și ironiile nu fac altceva decît să sublinieze valoarea unor astfel de căsătorii pentru familiile ce exercitau puterea în Italia Renașterii.

Arborele genealogic al familiei Visconti, de pildă, dezvăluie o serie de legături, autentice sau pretinse, cu casele regale sau princiare din Cipru și Sicilia, cu cele imperiale din Franța sau cu cele din Anglia. Tradiția ar vrea ca Beatrice „Tenda” să fi fost fiica lui Pietro Balbo al II-lea, conte de Tenda, în Piemont, și, prin urmare, descendentă a liniei imperiale bizantine Lascaris; însă, dacă într-adevăr ar fi fost așa, este evident că Filippo Maria Visconti nu ar fi reușit să se debaraseze de ea cu o atît de mare ușurință.

În termeni constituționali, adeviziunea la ordinea ierarhică poate fi corelată și cu faptul că principii Renașterii au marginalizat din ce în ce mai mult – cu eventuala excepție a unor forme de respect exclusiv de fațadă – conceptul de suveranitate populară. Sigur, manifestările entuziasmului popular și aclamațiile continuau să constituie componente apreciate ale preluării puterii și ale încoronărilor, însă ideea electorală deja dispăruse. Acest fenomen poate fi urmărit în paralel atît în principatele ecleziastice sau seculare din nord (de

exemplu, principatul episcopal Trento sau casa de Savoia), cît și în monarhiile din sud și din insule sau în statul pontifical.

Situația politică și juridică diferea în acele zone ale peninsulei unde bazele juridice ale autorității apăreau mai ambigue, adică în senioriile apărute pe teritoriile statului Bisericii și în regatul Italiei. Acestea considerau că era important să se mențină ceva mai mult decît o simplă aparență de consens din partea orașelor implicate. Problema poate fi bine lămurită prin cazul succesiunii membrilor familiei Sforza la ducatul Milanului: cu toată puterea lui militară, Francesco socotea important să mențină concepția că acele comunități ce i se supuneau făceau acest lucru în mod liber și astfel și-a organizat aclamarea ca duce al Milanului, pentru a compensa pretențiile sale ereditare modeste. Aceasta s-a petrecut și în senioria familiei Appiano de la Piombino: în 1451, atunci cînd succesiunea directă pe linie masculină s-a stins, funcția de a încredința succesiunea lui Emanuele i-a fost atribuită Comunei. Chiar și Cesare Borgia, după ce cucerise Romagna în 1499, s-a considerat obligat să ceară acordul Comunelor din această provincie.

Dar, în asemenea situații, rar se întîmpla ca inițiativa reală să provină din rîndul populației supuse. Titlul de „Gonfalonier de justiție” conferit pe viață lui Giovanni al II-lea Bentivoglio a fost mai puțin produsul unei decizii a Comunei bologneze și mai mult rezultatul presiunilor și al protecției unor puteri străine aliate cu el. În general, acordul Comunelor și titlurile pe care acestea le confereau își aveau greutatea lor, din punctul de vedere al propagandei sau, de asemenea, întrucît reprezentau demonstrații de „alegere liberă” ce urmau să-i lege mai strîns pe supuși de noul regim. Este însă clar faptul că, pînă și acolo unde persistau unele forme ale participării populare, principii din Italia Renașterii preferau să-și sprijine pe alte baze autoritatea guvernării.

Autoritatea cea mai evidentă și tradițională în statele seculare italiene era aceea conferită de dreptul ereditar, iar apelul intens și constant la ea poate fi constatat din modul în care dinastiile dominante exaltau sau recompuneau integral istoria vechilor lor origini și faptele de vitejie ale strămoșilor. Continuitatea era deseori subliniată prin adoptarea unui număr relativ restrîns de nume de botez — de pildă, Jacopo pentru familia Appiano, Ugolino și Corrado pentru familia Trinci. Propaganda dinastică reprezenta un aspect foarte important al culturii de curte în Italia, așa cum era, de altfel, în toată Europa Evului Mediu și a Renașterii. Spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, Giulio Cesare Varano a pus să fie introduse portretele de familie în schema decorațiilor din palatul său de la Camerino. Credința în principiul ereditar își putea găsi o expresie mai concretă atunci cînd seniorii își asociau la guvernare urmașii și încercau să le asigure succesiunea prin testament. Leonello d'Este și-a asumat un rol din ce în ce mai important în guvernare cu zece ani înainte

de moartea lui Niccolò al III-lea (1441). Rodolfo al III-lea da Varano a întreprins numeroase tentative de a organiza succesiunea între fiii săi, înainte de a muri, în 1424.

Principii din Italia Renășterii au încercat, de asemenea, să obțină dreptul ereditar de guvernare de la propriii superiori. Atît în statul Bisericii, cît și în teritoriul imperial, seniorii căutau să acumuleze funcții de vicariat pentru a-și asigura ereditatea succesiunii. Ei erau dispuși să depună nenumărate eforturi, la nivel politic, diplomatic și financiar, pentru a intra în posesia unor titluri feudale cu caracter ereditar. Ca parte a teritoriului imperial, Italia oferă cel mai faimos exemplu al acestui fenomen: cel al lui Giangaleazzo, care a obținut titlul de duce în 1395, urmat îndeaproape de alte dinastii: membrii familiei Gonzaga au fost investiți marchizi în 1433, iar cei ai familiei d'Este au fost numiți duci de Modena în 1452. Ambiții similare pot fi întîlnite și în rîndul vicarilor din statul Bisericii; familia d'Este a obținut titlul ducal la Ferrara în 1471, Montefeltro – la Urbino, în 1474, iar da Varano – la Camerino, în 1515.

Desigur că supraevaluarea semnificației acestei căutări de titluri de legitimitate juridică ar constitui o eroare. Francesco Sforza a refuzat titlul de marchiz pe care Eugen al IV-lea i-l oferise în 1484, spre a conferi demnitate cuceririlor sale din marca Ancona, însă acest titlu ar fi fost prea puțin util pentru consolidarea poziției sale din punct de vedere militar și politic. Așa cum vom vedea, puterea principelui Renășterii nu depindea de legitimitatea sa ca guvernant, iar obținerea unei succesiuni ereditare sau dobîndirea unui titlu nu îi garantau siguranța politică în fața dușmanilor interni și externi.

Într-adevăr, asemenea „recunoașteri” se puteau dovedi o sursă de slăbiciune. Pretențiile franceze la succesiunea familiei Visconti i-au amenințat pe Sforza încă dinaintea războaielor din Italia; afirmația este valabilă și pentru regatul Neapolelui, unde pretențiile casei de Anjou și recunoscuta supremație papală i-au încurajat pe baronii regatului să reziste în fața coroanei aragoneze. O consecință a nepotismului agresiv practicat de mulți pontifi din Renăștere era că, la moartea patronului papal, rudele sale rămîneau expuse dușmanilor. Francesco Maria Della Rovere, nepot al lui Iuliu al II-lea și duce de Urbino, a fost depozat de principat în 1516 de către Leon al X-lea de' Medici, care l-a încredințat nepotului său Lorenzo, chiar dacă în 1521, la moartea papei, Francesco Maria și-a reintrat în drepturi.

În sfîrșit, recunoașterea suveranității pontificale imperiale, implică în căutarea și primirea titlurilor de autoritate, îi putea expune pe deținătorii acestora deciziei autorității superioare, ca atunci cînd Alexandru al VI-lea i-a atacat pe seniorii din statul Bisericii, acuzîndu-i de trădare fiindcă nu-și achitaseră taxele de cadastru. În pofida tuturor eforturilor lor diplomatice și a strălucirii de la curtea lor, membrii familiei Sforza, ca și ducii de Burgundia nu au reușit niciodată să dobîndească prestigiul și siguranța proprii unui titlu de autoritate suverană sau regală.

Exemple de acest fel servesc numai la a arăta că respectivele titluri nu erau lipsite de însemnătate și că, pe de altă parte, adevărata putere suverană îi ocolea pe majoritatea principilor italieni. Acest lucru se verifică în cazul statutului Bisericii înspre finalul secolului al XV-lea, o perioadă în care, conform istoricilor, diferiții pontifi și-au extins și consolidat în mod deliberat puterea, atât în provincii, cât și la Roma. Dar și în perioada anterioară, marcată de marea schismă și de concilii, sprijinul și recunoașterea din partea papei erau la mare preț, cu toate că, de cele mai multe ori, puterea de decizie rămânea în mîna seniorilor din provincii.

Diferită este atitudinea istoricilor în ce privește autoritatea imperială din nord; aceasta a fost considerată un fel de anacronism care, dacă pe de o parte slăbea și dilua puterea imperială la nord de Alpi, de cealaltă parte se dovedea a fi ceva mai mult decît un simplu motiv de dezordine în peninsulă. Însă o asemenea poziție neglijează eforturile întreprinse pentru obținerea onorurilor și titlurilor imperiale, ca și febrilitatea cu care familii precum Gonzaga și Este urmăreau treburile imperiului. Apoi, această poziție neglijează și faptul că, într-o situație extrem de confuză din punct de vedere politic, împărații puteau încă exercita o influență politică și militară. Sprijinul acordat de Sigismund celor ce pretindeau să-i moștenească pe Della Scala la Verona și lui Ludovic de Tek în intențiile sale în Aquileia au constituit o amenințare pentru Republica Venețiană, care tindea să se extindă pe teritoriul italian, iar amenințarea imperială la Veneția a sporit atunci cînd imperiul a trecut în mîinile Habsburgilor.

Aspecte ale guvernării

Onorurile și titlurile despre care am vorbit în paragrafele precedente nu vizau doar simplul prestigiu, ci puteau oferi celor ce beneficiau de ele un instrument de mecenat și le puteau întări autoritatea. Dreptul lui Gianfrancesco Gonzaga de a îmbrăca uniforma regală engleză îi îngăduia să extindă același privilegiu pentru cincizeci dintre curtenii săi. Titlul de conte Palatin, pe care împărații îl acordau cu o anumită larghețe, le conferea titularilor dreptul de a-și recunoaște fiii nelegitimi și de a numi notari. Titlurile feudale, precum cele de marchiz sau duce, sporeau puterea guvernanților de a face donații și de a concesiona feude, de a iniția anchete pentru a stabili legitimitatea drepturilor pe care supușii le pretindeau sau le solicitau, de a decide în caz de dispută sau de a-și investi supușii favoriți cu titluri feudale mai mici. Titlul ducal l-a stimulat pe Filippo Maria Visconti să examineze pretențiile de jurisdicție teritorială înaintate de familiile Pallavicino și Anguissola: procedura s-a încheiat prin nerecunoașterea revendicărilor primei familii în 1428 și prin recunoașterea pretențiilor celei de-a doua în 1438. În 1428,

Sigismund a poruncit marilor familii feudale Malaspina, Fieschi și Campofregoso să respecte autoritatea reprezentantului său, Filippo Maria Visconti.

Folosirea în practică de către guvernanți a titlurilor și onorurilor ne poartă către o examinare mai generală a autorității principelui. Acest subiect a suscitat îndelung interesul istoricilor, care au identificat în Renaștere o perioadă caracterizată printr-o transformare rapidă și radicală în structura statului, care ar fi condus la o creștere semnificativă a autorității seniorului. În domeniul militar, de pildă, această schimbare poate fi surprinsă în dezvoltarea unor armate profesioniste și permanente din ce în ce mai consistente. Pentru a face față acestor angajamente, guvernele au fost nevoite să mărească taxele și să adopte unele măsuri de politică comercială menite a susține economia locală și a-i lipsi de resurse pe adversari. Din această perspectivă, se consideră că principele Renașterii ar fi înfruntat, de asemenea, libertățile „medievale” de care se bucurau nobilimea, Biserica și corporațiile, pentru a-și urmări scopurile într-o manieră mai organizată, impunându-și autoritatea prin intermediul unei birocratii mai dezvoltate și profesioniste.

La origine, această interpretare îi datorează mult lui Burckhardt, care descriesese statul italian din secolele al XV-lea și al XVI-lea ca fiind rezultatul „reflecției și al calculului”: statul era „o operă de artă”. După Burckhardt, seniorii Renașterii, asemenea artiștilor și literaților vremii, ar fi fost scutiți de restricțiile ce li se impuneau în lumea medievală: guvernării ar fi putut să se dedice mai bine urmării propriilor scopuri, iar autoritatea lor ar fi fost mai puțin limitată și mai centralizată; pe lângă aceasta, ei ar fi făcut dovada unei sporite stăpîniri a tehnicilor și instrumentelor de guvernanță și ar fi devenit mai pricepuți în evaluarea importanței propagandei politice și a ceremonialului public de la curte.

Însă unele îndoieli în privința acestor teze apar aproape imediat ce se examinează modul în care Burckhardt tratează senioriile din Italia Renașterii, mod care tinde să fie unul preponderent anecdotic și să privilegieze personalitățile singulare, neglijînd opțiunile politice. Totuși, o serie de cercetări mai recente par să fi confirmat cel puțin unele dintre concluziile lui Burckhardt, chiar dacă în opera istoricului elvețian dezvoltările formei statale nu sînt atribuite numai principatelor, ci și guvernărilor republicane. De pildă, în secolul al XV-lea, guvernării puteau introduce dispoziții legale, puteau numi magistrați și își puteau ajuta supușii în eforturile de combatere a foametei și bolilor. Alfonso al V-lea a susținut construirea unui mare spital la Palermo în 1429; la fel a procedat și Francesco Sforza la Milano, în 1456.

Pe lângă toate acestea, uneori, seniorii încercau să instituie un control sporit asupra distribuirii beneficiilor ecleziastice pe teritoriile lor. În acest sens, Filippo Maria Visconti a amenințat că va sprijini

conciliul de la Basel pentru a obține o mai bună colaborare din partea papalității, în vreme ce o bulă a lui Nicolae al V-lea i-a acordat lui Francesco Sforza dreptul de a-și prezenta candidații proprii la funcții. În plus, în eforturile de întărire a economiilor locale se pot regăsi originile mercantilismului. Membrii familiei Sforza, de pildă, au încurajat reînnoirea industriei de fabricare a armelor la Milano, construcția de canale și utilizarea mătăsii.

Pe de altă parte, multe studii recente modifică (și uneori resping cu totul) pozițiile lui Burckhardt și ale discipolilor săi în ce privește schimbările legate de natura statului în Renaștere. Revenind la domeniile de guvernare menționate, se poate dovedi că instrumentele de exercitare a controlului asupra foametei și bolilor au fost nu numai fundamental inadecvate (din punct de vedere igienic și sanitar), ci și aplicate în mod incoerent: dacă papalitatea din Renaștere era dornică să încurajeze producția de alimente și importarea lor în zona Romei, ea era, de asemenea, dispusă să îngăduie licențe de export facile.

Observații analoage pot fi dezvoltate și în domeniul economiei politice. De pildă, repetatele inițiative legale menite să protejeze industria lânii din Milano de concurența străină constituie mai curînd dovada unui eșec decît a unei planificări chibzuite. Cea mai mare parte a documentației citate pentru a ilustra politica economică a unui regim, la o lectură mai atentă, o dezvăluie ca fiind produsul unor solicitări, iar nu al unei opțiuni politice, și, prin urmare, ca fiind expresia intereselor ocazionale ale supușilor mai curînd decît a inițiativei guvernanților. Cît despre chestiunile eclesiastice, nici un principat din Italia Renașterii nu a stipulat cu papalitatea concordate care să îi permită controlul asupra Bisericii în interiorul propriilor frontiere. Doar un număr restrîns de dinastii aflate la putere în statul Bisericii au izbutit să stabilească o hegemonie sigură asupra Bisericii locale, iar bula din 1450, adresată lui Francesco Sforza, nu i-a îngăduit acestuia să controleze în mod necondiționat veniturile eclesiastice de pe domeniile sale.

Pe de altă parte, la toate nivelurile societății se poate desluși o viguroasă menținere a privilegiilor. În 1453, Francesco Sforza a auzit spunîndu-se că varietatea și amploarea imunităților revendicate de nobilimea din Piacenza erau atît de mari, încît autoritatea lui putea fi considerată pur formală. Și – poate încă și mai evident în cazul Italiei secolului al XV-lea – unele regimuri, precum cel al lui Cabrino Fondulo, aveau o viață atît de scurtă și de agitată, încît este mai oportun ca ele să fie definite în termeni de război, politică și diplomatie decît în termeni de guvernare și administrație. În sfîrșit, nu numai că nici un regim italian nu a atins o suveranitate jurisdicțională deplină în cursul Renașterii, dar cea mai mare parte a lor depindea de bunăvoința și de protecția altor puteri. În secolul al XV-lea,

dominația familiei Appiano la Piombino putea subzista numai în măsura în care membrii ei erau clienți (*accomodati*) ai Genovei, Florenței și Neapolelui.

Pentru o analiză mai amănunțită a principatului din vremea Renașterii, vom trece acum la examinarea unor puncte-cheie ale activității de guvernare: finanțele publice, administrația și rolul curții. Iar pentru a le ilustra, ne vom referi la regimurile italiene cele mai însemnate și mai durabile ale timpului.

Taxele

Finanțele publice reprezintă o problemă centrală în studierea statului renescentist, însă, chiar dacă cererea de venituri a crescut în cursul acestei perioade (în mare parte datorită creșterii cheltuielilor militare), principalele surse de venituri aflate la dispoziția guvernanților fuseseră deja stabilite cu ceva vreme în urmă, în Evul Mediu. Unele dintre ele proveneau din vechi drepturi pe care statul le revendica. De exemplu, comunitățile evreiești erau supuse unui regim de taxe special. Proprietățile rebelilor erau confiscate. Vânzarea sării era în general considerată un monopol de stat, în vreme ce alte drepturi fiscale erau specifice doar anumitor state. Coroana Neapolelui, de pildă, ca și aceea a Castiliei, revendica dreptul de a concede o licență pentru transhumanțele masive de vite și ovine. Papalitatea a încercat să creeze un monopol pentru producția de piatră acră după descoperirea minelor de la Tolfa, în 1462.

Mai generalizate și mai importante pentru finanțele publice erau impozitele indirecte, însă valoarea lor tindea să scadă tocmai atunci când guvernanții aveau mai mare nevoie: în vreme de război, epidemie sau foamete. Astfel, era necesar să se recurgă la unele metode de percepere care, considerate cîndva „extraordinare”, s-au afirmat progresiv în cursul Renașterii. Impozitul direct a fost introdus de regimurile din Italia centrală și de nord, în vreme ce în principatul feudal Piemont-Savoia și în regatele Neapolelui, Siciliei și Sardiniei se continua procedura de supunere a taxelor acordului parlamentului. În fața adunării parlamentare, cererile de taxe puteau fi justificate în termeni tradiționali de tribut feudal (chiar dacă, încetul cu încetul și din ce în ce mai frecvent, începea să se apeleze și la motivații privind securitatea regatului). În 1500, de pildă, parlamentul Sardiniei a votat pentru Ferdinand o donațiune pe trei ani și un ajutor, evident, pentru a acoperi cheltuielile legate de căsătoria fiicei sale.

Variatatea resurselor financiare la care guvernanții puteau ajunge, ca și documentația ce ne-a rămas cu privire la stabilirea și strîngerea contribuțiilor pot sugera că o istorie a finanțelor publice ar confirma imaginea unei autorități crescînde a principelui Renașterii. Dar nivelul ridicat al impozitelor fiscale nu presupunea neapărat

existența unui guvern puternic: după asasinarea lui Giangaleazzo Maria Sforza (1476) nivelul taxelor a fost redus, iar autoritatea fratelui său, Ludovico Maria, zis „Maurul”, a fost zdruncinată prin răspîndirea unor zvonuri ce afirmau că supușii regelui Franței obișnuiau să plătească taxele numai dacă, în prealabil, ei înșiși le aprobaseră.

Pe lângă toate acestea, o analiză mai riguroasă a mărturiilor scoate în evidență dificultățile pe care principele le întâmpina în mod concret atunci cînd intenționa să păstreze și să exploateze sursele de venituri de care dispunea în mod teoretic. Atunci cînd aragonezii au întreprins cucerirea (sau recucerirea) Siciliei, Sardiniei și Neapolelui, drepturile și veniturile coroanei fuseseră pretutindeni uzurpate. În general, contrabanda amenința monopolurile de stat (ca vînzarea sării) și veniturile provenite din impozitele indirecte. Larg răspîndita practică a impozitului pe agricultură sărăcea statul.

Dacă impresionanta cantitate de documente generată de impozite și de strîngerea taxelor nu cuprinde întotdeauna bilanțuri regulate sau registre financiare, ea atestă totuși dificultățile întâmpinate, pretutindeni, de stat în acest sens. Rapoartele prezentate lui Carol al V-lea, în 1517 și 1520, asupra finanțelor de la Napoli scot în evidență erodarea veniturilor regale. În general, supușii se împotriveau să plătească, apelînd imediat la privilegiile sau la sărăcia lor, ca pretext. Cererile de taxe prezentate parlamentelor din Piemont-Savoia sau în regatul aragonez aveau de suportat întîrzieri și erau împiedicate de petiții; în 1522, sicilienii care se opuneau cererilor de taxe ale lui Carol al V-lea s-au înfățișat înarmați în fața parlamentului din Messina.

De aceea, nu este deloc surprinzător faptul că principii Renașterii recurgeau în mod frecvent la unele expediente pentru a obține acele lichidități de care aveau o disperată nevoie. Amanetarea bijuteriilor era o practică obișnuită pentru casa de Savoia, pentru familia Sforza și pentru regii Neapolelui; Alfonso al V-lea a lăsat gaj bijuteriile coroanei în 1443, anul imediat următor intrării sale triumfale în capitală. Diferitele funcții, titluri, privilegii și înseși sursele de venituri constituiau deseori prețul ce trebuia plătit pentru contractarea unor împrumuturi însemnate. În 1461, Ludovic de Saxonia și-a achitat în acest fel datoriile față de propriul cancelar. Din 1525, finanțele locale erau în mare parte controlate de către bancherii toscani și romani.

Administrația și curtea

Schimbări importante au loc, de asemenea, în birocrațiile locale și la curte. Nu numai că s-au păstrat multe documente din activitatea de guvernare din perioada Renașterii, dar însăși sfera afacerilor

pare să se fi lărgit, iar gradul de specializare apare mai înalt. De asemenea, se înregistrează o înmulțire a funcțiilor publice și o creștere a gradului de profesionalism în mediul diplomatic, precum și (cum s-a lămurit mai recent) în administrația militară.

Oameni de o competență deosebită puteau fi însărcinați cu ocuparea funcțiilor de guvernare. În 1453, ducele de Savoia l-a numit secretar pe un ins ce cunoștea foarte bine instituțiile și practicile administrative din celelalte state italiene. Poate fi identificat și impulsul către o mai mare eficiență și corectitudine printre funcționarii cancelariei și trezoreriei; marele cancelar al familiei Sforza, Cicco Simonetta, a pus în practică unele reforme și s-a străduit mult, de pildă, să caute formele cele mai nimerite de a se adresa guvernelor străine. Un semn al acestui *esprit de corps* în mediul milanez este oferit și de darea de seamă a administrației familiei Sforza, redactată de umanistul Tristano Calco, în vreme ce cancelariile multor state italiene s-au preocupat din ce în ce mai mult de formarea funcționarilor, pentru a se asigura mai cu seamă de redactarea corespondenței oficiale într-o bună latină clasică. Acest fapt ne îngăduie să înțelegem folosirea mereu mai intensă a umaniștilor de către diferitele regimuri, de la „senioria” familiei Carrara din Padova la coroana Neapolelui.

În sfârșit, curtea, deși este mai greu de definit ca instituție, fapt social sau eveniment, se consideră în general a fi reflexul noii autorități și al celor mai largi ambiții ale principelui renașcentist. Palatele ridicate în orașe și vilele din suburbii și din provincie, clădite de dinastii precum da Varano, Este și Montefeltro, nu au avut numai o funcție practică și socială, ci par să fi servit, de asemenea, ca oglinzi de adulație și ca instrumente de propagandă. Mesajul principelui nu rămânea, desigur, mărginit de zidurile palatului. Atît prin tradiție, cît și dintr-o intenție conștientizată, ceremonialurile de curte aveau un vădit caracter publicitar. Alfonso al V-lea a poruncit să se confecționeze stindarde ce proclamau în termeni heraldici drepturile sale la tronul Neapolelui; în 1442, el și-a făcut intrarea în oraș într-un car triumfal ce purta blazoanele diferitelor sale titluri regale, însoțit de care celebrînd cuvenitele virtuți ale justiției, iar evenimentul a fost sărbătorit printr-un arc de triumf în stil renașcentist, așezat la intrarea de la Castel Nuovo.

Dar, încă o dată, nu trebuie exagerate nici eficiența și competența statului renașcentist, nici controlul principelui asupra curții și a propriei propagande. Au existat unele regimuri care au rămas itinerante, fără o bază fixă sau o curte, exemplul cel mai remarcabil fiind acela al casei de Savoia. Arhivele guvernelor au un caracter mixt care, dacă este examinat în contextul proliferării funcțiilor publice, sugerează o lipsă de specializare și de coordonare. Aprecierea valorii documentelor scrise nu constituia o preocupare exclusivă a guvernului central, ea putînd releva mai curînd dificultățile întîmpinate de

principe decât deferența supușilor. De pildă, statutele breslelor și ale comunităților legate de ele, chiar dacă erau publicate în numele principelui, înclină să reflecte mai curînd tradiția și interesul de grup decât voința guvernantului.

Proliferarea funcțiilor publice, fenomen comun tuturor principatelor, oglindește adesea o confuzie administrativă și dorința principelui de a-și răsplăti oamenii și susținătorii sau, cum s-a mai spus, de a strînge fonduri și de a-și extinde sursele de credit. Folosirea de către Alfonso al V-lea a funcțiilor publice pentru recompensarea partizanilor săi spanioli a stîrnit resentimente, după cum însuși regele a avut prilejul să constate, însă nu din partea unor eventuali reformatori ai statului renașcentist, cît mai curînd din partea supușilor napolitani și sicilienii, care se simțeau neglijăți. Tentativele de reformă împotriva abuzurilor au fost rare, dezordonate și ineficace: în 1455 și în 1456, Alfonso al V-lea a primit petiții pentru o amnistie generală atunci cînd a încercat să controleze corupția din interiorul administrației regale.

În sfîrșit, o bună parte din ceea ce istoricii înclină să definească în termeni de propagandă constituia ceva prea personal și prea tainic pentru a putea face parte din această descriere: faptul devine deosebit de evident în cazul unor forme tipic „renașcentiste”. Medalia, de pildă, inspirată în mod limpede după modelul antic, care transpunea adesea aspirațiile seniorului, cît și trăsăturile sale fizice, nu era destinată circulației la scară largă, ci unor puțini privilegiați, iar multe dintre emblemele adoptate de către seniorii Renașterii erau voit ambigue și obscure, încît puteau fi apreciate numai de către inițiați.

De fapt, curtea era foarte departe de a reprezenta o emanație limpede și articulată a voinței principelui. Principii și sfetnicii lor au subliniat adesea necesitatea faptului de a fi generoși cu prietenii și susținătorii. *Magnanimitas* era o virtute tradițională așteptată de la guvernanți, așa cum amintea, poate cu o oarecare împotrivire, Francesco Sforza atunci cînd își justifica hotărîrea de a împărți beneficii pe domeniile sale, invocînd obligația de a-și răsplăti prietenii și susținătorii. Tratatetele despre curte pot deseori presupune acest aspect, implicit sau explicit, adulînd și idealizînd în același timp figura aceluiași senior, căruia, desigur, aceste opere îi sînt dedicate: un bun exemplu ni-l oferă *De Institutione Regiminis Dignitatum*, scris la începutul secolului al XV-lea de umanistul itinerant Giovanni Tinto Vicini pentru seniorul de la Fabriano, Battistachiavello Chiavelli.

Aceste lucrări se pot conforma tradiției medievale și într-un alt sens: ele învinovătesc și zeflemisesc interesul egoist și intrigile curteanului care se hrănește din generozitatea principelui, căruia îi exploatează ignoranța și firea bună: este un aspect pe care îl putem întîlni, de pildă, în tratatele lui Giovanni Conversini da Ravenna (1343-1408), bazate pe experiențele personale la curtea familiei Carrara,

și, de asemenea, în observațiile a două dintre cele mai reprezentative personalități ale Renașterii, Leon Battista Alberti (1404-1472) și Enea Silvio Piccolomini (1404-1464), care au avut prilejul să-și îmbine experiențele la persoana întâi cu lectura operelor unui curtean anglo-normând de la curtea lui Henric al II-lea, Walter Map (1140-1209). O relatare despre curtea familiei da Varano de la Camerino, redactată în anii 1502-1503, pare să vadă în ea mai curînd un izvor de banchete, opere, bîrfe, distracții, căldură socială și sport, decît scena unui soi de teatru al plecăciunilor pentru Giulio Cesare Varano, care, mîndru, se proclama *Senior*.

Concluzie

Această relatare din 1502-1503 era adresată lui Alexandru al VI-lea, care îi alungase pe da Varano de la Camerino în 1502. Curînd după moartea papei, dinastia a fost reinstaurată ; după 1545, însă, micul principat Camerino a fost, în cele din urmă, înghițit de statul Bisericii. Aici putem introduce analiza unei tendințe foarte clare din istoria principatelor Renașterii, ce conferă un pronunțat sentiment de presiune, tipic pentru scrierile istoricilor și politicienilor vremii, precum Guicciardini sau Machiavelli : în această perioadă a avut loc o scădere a numărului statelor autonome. Aceasta nu înseamnă că au dispărut toate statele mici – familiile Este la Ferrara și Gonzaga la Mantova s-au menținut la putere, respectiv, pînă în 1598 și 1708 – ; înseamnă însă că harta politică a Italiei și a Europei apare dominată de marile monarhii care își reduceau progresiv vecinii mai mici, precum Appiano la Piombino sau Pio la Carpi, la un simplu rang clientelar.

Faptul că aceasta nu s-a petrecut mai devreme se datorează, în cea mai mare parte, dezbinărilor interne și amenințărilor externe trăite de cele mai mari state din Europa secolului al XV-lea, iar acesta poate fi unul din motivele pentru care principatele italiene din acest secol și-au cîștigat reputația de a constitui pilde prețioase de construire a statului și de putere a principelui. Însă unul dintre scopurile principale ale acestui eseu a fost tocmai acela de a susține că, de cele mai multe ori, istoricii au supraevaluat gradul de schimbare intervenit prin acest „model” italian. Au fost întreprinse eforturi pentru sporirea la maximum a resurselor economice și fiscale. Armatele au devenit mai cuprinzătoare, mai specializate și permanente. Importanța birocrăției a crescut, iar acțiunea ei a fost mai plinar documentată. Interesele culturale ale Renașterii au înviorat viața de la curte, influențînd natura mecenatului și a propagandei practicate de principe.

Însă aparențele pot înșela. Arhivele guvernărilor renascentiste, de pildă, au avut mai multe posibilități de a ne parveni decît cele

din perioadele precedente, ele fiind în mai mare măsură accesibile istoricilor moderni, mulțumită apariției tiparului și unei folosiri mai largi a limbilor populare. Aceasta nu constituie însă dovada unei mutații bruște sau esențiale în ideile asupra statului în particular și asupra „mentalității” în general: documentele guvernării nu constituie prin sine dovada unei autorități sporite a principelui sau a unei mai mici capacități a slujitorilor săi. Istoricii (și nu numai aceia care se ocupă de principele renascentist) au întâmpinat adesea dificultăți în a recunoaște că cea mai mare parte a mărturiilor de arhivă provin „de jos” ori că ele prezintă statul în defensivă, străduindu-se să trateze cu supușii săi îndărătnici, arțăgoși și oportuniști.

Apoi, istoricii au tendința de a fi puțin cam prea „amici ai regelui”, ca să folosim cuvintele lui K.B. McFarlane, care se referea la Anglia Evului Mediu târziu. Anumite demonstrații de loialitate și anumite interpretări globale ale statului din punctul de vedere al seniorului tind să exagereze eficiența și să accepte scopurile guvernării centrale. Pe de altă parte, oarecum neglijate sînt arhivele provinciale, care exprimă punctul de vedere al celor ce asistau la spectacolul curții, ca și reacția nobilimii feudale.

În sfîrșit, avem observațiile lui C.H. Haskins, care s-a ocupat de regalitatea normanzilor și a suabilor în Sicilia: pentru Haskins, datoria istoricului nu este să-i judece pe principii pe baza „modernității” lor. Neluarea în seamă a unor asemenea avertismente poate conduce la exagerarea sau deformarea naturii schimbării. De pildă, așa cum am susținut în ce privește căutarea legitimității, trecerea de la „seniorie” la „principat”, deseori văzută ca un fenomen specific Italiei Renașterii, constituie o mutație către o concepție a guvernării mai tradițională și mai „medievală”, chiar dacă nici unul dintre noii principii din Italia centrală și de nord nu a reușit vreodată să dobîndească acea autoritate sacră revendicată de unele monarhii precum acelea ale Neapolelui și Franței, de care se bucura și papalitatea. De asemenea, trebuie să adăugăm că faima *Principelui* lui Machiavelli este atît de mare, încît se riscă să i se exagereze noutatea și să se ignore literatura anterioară axată pe acest subiect. Prin urmare, natura conservatoare și tradițională a celei mai mari părți a gîndirii politice din Renaștere nu este luată suficient în seamă. O anumită ambiguitate – cel puțin pentru o privire modernă – continuă să învâluie conceptul de stat, care se poate interpreta fie ca o expresie geo-politică, fie ca un atribut personal al seniorului.

Un bun exemplu pentru o astfel de concepție a statului ca proprietate personală a suveranului este oferit de Ferrante al Neapolelui, care s-a prevalat de autoritatea sa regală pentru a stimula specula pe piața grîului, a uleiului și a lînii. Contemporanul său din Nord, Henric al VII-lea al Angliei, a împărțit cu el această reputație de rapacitate vicleană. Această analogie ne face să ne gîndim că, dacă în cazul Italiei a fost exagerată importanța principelui renascentist,

ceva asemănător poate să se fi petrecut și pentru restul Europei. Toate argumentele istoriografice apărute pînă în prezent în cazul Italiei își pot găsi o aplicație mai amplă, lăsînd loc și unor considerații ulterioare. Pentru mulți observatori ai vremii, precum Machiavelli și Castiglione, ca și pentru generațiile următoare, primii ani ai secolului al XVI-lea au reprezentat, în cazul Italiei, o perioadă catastrofală din punct de vedere politic și militar, o perioadă ce a marcat sfîrșitul Renașterii.

Afirmația nu este însă valabilă în cazul Franței, al Angliei, al Spaniei și al întregului Imperiu Habsburgic. Istoricii acestor monarhii au considerat, prin tradiție, această perioadă ca fiind una de recuperare și de expansiune în ceea ce privește autoritatea și frontierele (interne și externe) ale statului. Curțile și propaganda concentrată în jurul unei noi generații de guvernanți – suverani precum Isabela a Castiliei ori Henric al VIII-lea al Angliei – au fost studiate cu asiduitate și chiar cu venerație. În anumite cazuri (și neîndoiește în Marea Britanie), ideea că aici s-au petrecut schimbări hotărîtoare în sensul modernității a pătruns în manualele școlare din toate nivelurile de studii, unde pare destinată a rămîne pentru mai multe generații.

Însă, dacă se poate dovedi că autoritatea principelui în statele relativ mici și omogene din Italia secolului al XV-lea a fost mai personală, mai circumscrisă, mai variabilă și mai compromisă decît o sugerează Burckhardt, oare istoricii nu au exagerat cumva noutatea și puterea „noilor monarhii” din Europa secolului al XVI-lea?

Referințe bibliografice

Lucrări generale

- The Cambridge Medieval History*, vol. III, *The Close of the Middle Ages*, Cambridge, 1936 (trad. it., *Storia del mondo medievale*, vol. VIII, *L'autunno del medioevo*, Garzanti, Milano, 1978).
The New Cambridge Modern History, vol. I, *The Renaissance*, Cambridge, 1961 (trad. it., *Storia del mondo moderno*, vol. I, *Il Rinascimento*, Garzanti, Milano, 1967).

Europa

- J.R. Hale, *Renaissance Europe*, London, 1971 (trad. it., *L'Europa del Rinascimento, 1480-1520*, Il Mulino, Bologna, 1982).
D. Hay, *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, London, 1966.
H.G. Koenigsberger, G.L. Mosse, *Europe in the Sixteenth Century*, London, 1968 (trad. it., *L'Europa del '500*, Laterza, Bari, 1969).

G. Maltingly, *Renaissance Diplomacy*, London, 1965.

J.H. Shennan, *The Origins of the Modern Europe State*, London, 1974
(trad. it., *Le origini dello stato moderno in Europa [1450-1725]*, Il Mulino, Bologna, 1976).

Italia

D. Hay, J.E. Law, *Italy in the Age of the Renaissance*.

J.E. Law, *The Lords of Renaissance Italy*, London, 1981.

P. Pieri, *Il Rinascimento e la crisi militare italiana*, Einaudi, Torino, 1952.

N. Valeri (coord.), *Storia d'Italia*, vol. I-II, Einaudi, Torino, 1965-1967.

Anglia și Henric al VII-lea : pentru o confruntare

S. Anglo, „Ill of the dead. The posthumous reputation of Henry VII”, în *Renaissance Studies*, vol. I, 1967.

R.A. Griffiths, „1485 and all that: Where are we now?”, în *History and Archaeology Review*, nr. 1, 1986.

Capitolul II

CONDOTIERUL

Michael Mallett

Orice figură a Renaşterii este alcătuită din puternice clarobscururi, cu *flash-uri* strălucitoare şi umbre contrastante; pentru nici un grup de personalităţi renaşcentiste acest fapt nu se verifică atât de bine ca pentru comandanţii trupelor de mercenari italieni. De altfel, acesta este chipul în care ne sînt prezentaţi de chiar contemporanii lor. Italienii cei maieminenţi din secolele al XIV-lea şi al XV-lea au fost umaniştii. Din operele clasicilor, ei moşteniseră admiraţia pentru activitatea militară efectuată în interesul comunităţii în general, entuziasmul pentru eroi şi pentru faptele de arme, dar şi o puternică aversiune faţă de mercenari. Mercenarii, condamnaţi de Aristotel şi de Platon, deplînsi de Vegetius, erau luptători străini importaţi de tirani sau impuşi de declinul unei civilizaţii ce nu mai era capabilă de autoapărare. De asemenea, mercenarii atacaţi de Petrarca erau în cea mai mare parte străini, nu italieni, ca, de pildă, companiile de germani şi de unguri, trupele franceze şi cele engleze care au bîntuit prin Italia bună parte din secolul al XIV-lea. Disparaţia treptată a acestor grupuri de dincolo de Alpi şi înlocuirea lor cu căpitani italieni în ultimii ani ai secolului al XIV-lea i-au făcut pe Petrarca, pe Salutati şi pe Bruni să spere că vechile virtuţi militare aveau să renască. Însă valul de orgoliu civic local şi de patriotism ce se năştea împreună cu apariţia sistemului statal italian i-a făcut pe umaniştii secolului al XV-lea să deplîngă angajarea căpitanelor mercenari proveniţi din afara graniţelor statului, fie ei italieni sau de dincolo de Alpi. Condotierii constituiau o ameninţare potenţială pentru libertăţile civile, iar folosirea lor priva statul de posibilitatea de a-şi dezvolta apărarea naturală şi sentimentul civic al cetăţenilor. Aceste idei au avut o răspîndire deosebită la Florenţa, care trăia sub spaima continuă a unor acţiuni din partea nobilimii rurale şi a armatelor de jefuitori. Altundeva în Italia, acolo unde umaniştii erau adesea purtătorii de cuvînt ai guvernelor princiare, se sublinia preponderent nevoia de căpitani eficienţi şi leali, fără să conteze originea acestora, iar alternativa evidentă, adică pregătirea unei miliţii citadine, era privită cu o mai mare suspiciune. Umaniştii de curte, Pier Candido Decembro, Guarino Guarini, Flavio Biondo au scris panegirice şi denunţuri la adresa condotierilor, urmînd modelul unor precedente clasice, tendinţele politice ale vremii şi, de asemenea, observarea comportamentului căpitanelor înşişi. Multe

dintre aceste teme au fost redescoperite în primii ani ai secolului al XVI-lea de unii scriitori mult mai influenți: Niccolò Machiavelli, Francesco Guicciardini și Paolo Giovio. În această perioadă, umbra dominației străine amenința chiar și cele mai mîndre și mai puternice state italiene, iar accentul nu se mai punea doar pe modul în care apărarea încredințată armelor mercenarilor slăbea populația citadină, ci și pe evidentul eșec al mercenarilor în a-și îndeplini misiunea în mod adecvat. Prin Machiavelli și Guicciardini, condamnarea condotierilor a ajuns la un nou *crescendo* atunci cînd faptele eroice și profesionalismul militar – recunoscute, vrînd-nevrînd, de Bruni și de contemporanii săi – au părut uitate în dezastrul marșului asupra Neapolelui al lui Carol al VIII-lea și în cucerirea facilă a Milanului de către Ludovic al XII-lea. „Căpitanii de mercenari sau sînt oameni foarte capabili, sau nu sînt; dacă sînt astfel, nu poți să ai încredere în ei, deoarece vor năzui întotdeauna la propria lor mărire, fie doborîndu-te pe tine care ești stăpînul lor, fie doborîndu-i pe alții fără voia ta; dar dacă nu sînt oameni capabili, atunci firește ți-aduc înfrîngerea” (*Principele*, XII)¹. Critica mușcătoare a lui Machiavelli a constituit un antidot permanent la impresia vizuală produsă de monumentele unor mari condotieri, precum statuile ecvestre ale lui Gattamelata și Colleoni. Toate aceste imagini sînt unilaterale, pline mai curînd de retorică decît de adevăr. Este, desigur, imposibil ca ele să fie integrate într-un soi de imagine compozită a condotierului.

Dar ce se poate spune despre condotieri ca „oameni ai Renașterii”, ca reprezentanți ai aceluia individualism, ai acelei căutări a gloriei și a marilor fapte de arme, atît de convingător descriși de către Burckhardt și Symonds? Istoricii moderni sînt mai puțin înclinați să vorbească în acești termeni decît predecesorii lor din secolul al XIX-lea. Ei tind să sublinieze pînă la ce punct oamenii Renașterii erau împiedicați și îngrădiți de instituțiile, de structurile și de împrejurările vremii lor, mai curînd decît să explice modalitățile în care aceștia s-au desprins de tradiția și de prejudecățile trecutului.

Dacă este adevărat că Renașterea italiană a fost ilustrată de un număr impresionant de genii în numeroase domenii – ceea ce spune multe despre posibilitățile și stimulii din acea perioadă –, la fel de adevărat este că viețile și carierele majorității oamenilor au continuat să fie supuse unor îngrădiri tradiționale și, în unele cazuri, noi. Faptul este valabil pentru condotieri, ca și pentru artiștii din ateliere, pentru umaniștii din cancelarii sau pentru negustorii din prăvălii. Șansele unui condotier depindeau mai mult de nașterea sa, de apartenența la o familie de luptători, de capriciile serviciului de stat sau de oscilațiile economiei Mediteranei, decît de calitățile personale sau de priceperea lui militară. Promovarea se traducea prin adăugarea

1. Machiavelli, *Principele*, trad. rom., Nina Façon, Ed. Științifică, București, 1960, p. 48 (n.t.).

a zece lănci în contract sau a unei jumătăți de florin la solda lunară, mai curînd decît în termenii cuceririi de cetăți sau dobîndirii de palate. Condotierul avea un oarecare control asupra propriei companii, însă, în cele din urmă, soarta sa era orientată după capacitatea, după nevoile, după obiectivele și după mijloacele principelui sau ale statului în slujba cărora se afla.

Timp de mai bine de două sute de ani, în Italia, războaiele au fost conduse prin contracte, ele fiind, prin urmare, purtate de condotieri. Nu există o imagine unică a modului în care condotierii purtau războaiele și nici măcar un instantaneu sau o serie de instantanee care să poată alcătui o sinteză satisfăcătoare pentru această perioadă. Cele ce urmează nu pot constitui altceva decît o încercare personală de rezolvare a acestor probleme.

În vreme ce noi asociem îndeobște figura condotierului cu secolele al XIV-lea și al XV-lea, condițiile care au încurajat dezvoltarea tradițiilor mercenare în războiul european trebuie căutate în secolul al XIII-lea. Atunci mercenarii au început să apară într-un număr semnificativ în armatele medievale și în cele ale primelor Comune. Creșterea rapidă a economiei citadine și a bunăstării urbane, mai cu seamă în Italia septentrională și centrală, a determinat o situație în care coexistau mult mai multe lucruri pentru care și împotriva cărora trebuia luptat, decît înainte. Rivalitățile urbane, la început de natură economică și apoi tot mai mult de factură teritorială, au condus la o situație de tensiune permanentă și de război la scară mică. În cursul secolului al XIII-lea, comunitățile urbane au întâmpinat dificultăți mereu sporite în a recruta un număr suficient de cetățeni pe care să-i folosească în campaniile de agresiune împotriva vecinilor, într-un moment în care creșterea economică continua să mărească atît numărul altor tipuri de preocupări, cît și resursele pentru angajarea unor trupe profesioniste. Apărarea zidurilor unei cetăți era una, în vreme ce asediile prelungite și campaniile de devastare erau cu totul altceva. În plus, sporirea populației, tradiția cruciadelor și o mutație în dreptul de primogenitură în interiorul clasei proprietarilor de terenuri din unele zone ale Europei începeau să producă un excedent de grupuri de războinici, abile, însă adesea lipsite de ocupație, grupuri care au început să își croiască drum spre Italia, unde posibilitățile de angajare și de jaf păreau mai probabile.

La început, cea mai mare parte a grupurilor de mercenari disponibile nu erau italiene. Cucerirea angevină a sudului Italiei a introdus un mare număr de trupe franceze, care au devenit îndată disponibile pentru angajamente în alte părți ale Italiei; și catalanii erau bine reprezentați printre cele dintîi companii de mercenari. La începutul secolului al XIV-lea, sosirea lui Henric al VII-lea și resuscitarea ambițiilor imperiale și a interesului pentru Italia au adus aici numeroși germani, în vreme ce căsătoria din 1340 a Ioanei I a Neapolelui

cu fratele mai tânăr al regelui Ungariei și, ulterior, asasinarea soțului ei ungar au determinat sosirea unor mari contingente de trupe maghiare. O dată cu anul 1360 au apărut, în fine, companiile organizate franceze și engleze, rămase fără lucru după ce pacea de la Brétigny adusese un răgaz temporar în Războiul de o sută de ani.

La început, aceste companii străine erau relativ mici. Primele *condotte*² despre care avem știre datează din anii șazizeci și șaptezeci ai secolului al XIII-lea, iar căpitani care le-au semnat au fost repede cunoscuți drept *condottieri*. Acești mercenari străini au avut, în mod inevitabil, tendința de a lucra în companii, mai curînd decît de a-și vinde serviciile individual; astfel, a fost normal pentru căpetenii să adune cît mai mulți ciraci cu puțință, iar pentru guvernele comitente – să încerce să-și rezolve nevoile militare proprii cu cel mai mic număr de contracte posibil. Din 1320, în Italia au operat companii foarte mari, iar profesionalismul și experiența acestor grupuri au îngreunat din ce în ce mai mult încercările statelor de a purta războaie fără să recurgă la serviciile lor. Sub anumite aspecte, aceste companii au dezvoltat un spirit de grup și unele mecanisme legate de deciziile colective și de împărțirea prăzii, care le făceau să semene mai curînd cu niște corporații decît cu niște suite ale conducătorilor de războaie. Totuși, căpetenia acestora, deși adesea nu era singurul semnatar al contractului de angajare a companiei, așa cum avea să se înceapă a proceda din secolul al XV-lea, avea un rol hotărîtor pentru succesul și reputația companiei, și nu este realist să trasăm o linie de hotar prea apăsată între o epocă a companiilor și una a condotierilor.

La fel de puțin realistă ar fi trasarea unei astfel de linii de hotar între o perioadă în care războiul mercenar în Italia a fost dominat de străini și o perioadă în care italienii înșiși s-au impus în calitate de condotieri de prestigiu. Din numeroase motive, companiile străine de mercenari au fost disponibile în Italia, fără probleme, pînă în anii șaptezeci ai secolului al XIV-lea. Ele tindeau să fie mai mari și, de asemenea, mai calificate decît cele italiene, iar folosirea lor apărea adesea mai puțin riscantă din punct de vedere politic. Se considera mai puțin probabil ca un căpitan străin să aspire la senioria unui stat italian, față de un nobil italian. Pentru toate aceste motive, în secolul al XIV-lea s-a manifestat tendința căpitanilor și a companiilor străine de a juca roluri de prim-plan. Dar marile companii străine cuprindeau mulți italieni și, pe lângă aceasta, existau condotieri italieni cu companii proprii alături de cele străine. Pandolfo Malatesta, luptînd pentru florentini, a înfrînt marea companie a lui Corrado Lando, în 1359, pe Campo delle Mosche. Faptul se petrecea cu douăzeci de ani înaintea faimoasei victorii a lui Alberico da Barbiano asupra bretonilor, la Marino. Însă, în ultimii treizeci de ani ai secolului, mercenarii de dincolo de Alpi au început să dispară puțin cîte

2. Luarea în soldă, alcătuirea unei armate de mercenari (it., n.t.).

puțin, lăsându-i pe căpitanii italieni fără rivali. Deci, întrebarea ce se cuvine pusă este de ce străinii au plecat, și mai puțin ce anume i-a făcut pe italieni să ia armele. Pentru unele aspecte, răspunsul la această întrebare trebuie căutat în noile posibilități de a lupta apărute în Europa, iar pentru altele, în starea de depresie a economiei italiene în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ca și într-o anumită scădere a bunăstării și a posibilităților economice. Însă – lucru încă și mai important – răspunsul la această întrebare trebuie căutat în ivirea în Italia a unui sentiment xenofob, legat de o întărire a statelor italiene. Retorica lui Petrarca și a umaniștilor, scrisorile și îndemnu-rile Sfintei Caterina din Siena, hotărîrea cardinalilor italieni în alegerea unui papă italian în 1378 și chiar voința statelor italiene de a se alia pentru a îndepărta companiile străine, toți acești factori au concurat la crearea, în anii șaptezeci ai secolului al XIV-lea, a unei situații cu mult mai dificile pentru căpitanii de dincolo de Alpi. În același timp, hotărîrea cardinalului Albornoș de a organiza Romagna prin investirea unor nobili locali ca vicari ai papei a contribuit la încurajarea afirmării unui grup de căpitani ale căror pretenții sociale și teritoriale erau, în parte, deja satisfăcute și care posedau mijloacele de întemeiere a unor companii eficiente. Aici, prin urmare, se găsesc premisele unei tranziții graduale, premise în care creșterea hotărîtă a puterii statului a jucat un rol de prim-plan.

Perioada care a urmat, mergînd de la izbucnirea schismei și bătălia de la Marino pînă la bătălia de la Aquila din 1424 și moartea lui Sforza și a lui Braccio, este deseori considerată ca fiind epoca de aur a condotierilor. A fost, cu siguranță, o perioadă de confuzie politică, datorată în mare parte schismei, însă mai mult, poate, procesului prin care Milano, Veneția, Florența și, în cele din urmă, statul pontifical și Napoli s-au întărit pe seama vecinilor lor mai slabi. A fost o perioadă a marilor posibilități pentru căpitanii întreprinzători, însă, dat fiind că numărul comitenților scăzuse, iar căpitanii se găseau în situația de a servi state mai mari, mai puternice și mai unite, aceste posibilități au început să scadă. Totuși, nu s-a înregistrat o dezvoltare politică uniformă. În ultimii douăzeci de ani ai secolului, Giangaleazzo Visconti a reușit să creeze un stat expansionist cu ajutorul unui grup de căpitani valoroși, printre care Jacopo dal Verme, Facino Cane, Alberico da Barbiano, Pandolfo și Carlo Malatesta. Dar totul a fost distrus la moartea sa, în 1402, iar condotierii au dezmembrat pentru o vreme ceea ce moșteniseră. Munca de consolidare a statului milanez trebuia reluată de la capăt și, de această dată, Carmagnola a fost cel care și-a asumat un rol hotărîtor. Succesul lui Giangaleazzo Visconti a constrîns Florența și, în cele din urmă, Veneția să devină comitenți frecvenți și niște plătitori mai generoși ai căpitanelor. Pînă la moartea sa, în 1394, Hawkwood a rămas principalul apărător al Florenței. Ulterior, Florența, cu toate că a cheltuit sume enorme pentru război, a

întîmpinat dificultăți în a stabili un raport de durată cu un condotier de prestigiu. S-a spus adesea că acești condotieri preferau să se pună în slujba principilor și, fără îndoială, Florența s-a dovedit neîncrezătoare și suspicioasă cu căpitani săi, ceea ce i-a împiedicat dezvoltarea ca putere militară în Renaștere. Veneția, în schimb, după 1404, s-a îndreptat cu hotărîre către constituirea unei forțe proprii, inițial prin formarea unui cadru în care condotieri minori erau angajați pe termen lung în servicii ce nu solicitau atenția și încrederea unor personaje de mai mare importanță. Aceasta a ținut, în parte, de faptul că, în primii treizeci de ani ai secolului al XV-lea, atenția celor mai ambițioși căpitani se concentrase asupra Italiei centrale și meridionale. Dezbinările din statul pontifical și de la Napoli, ca efect al crizelor recurente datorate schismei și rivalității angevino-aragoneze, au pregătit terenul cel mai favorabil pentru acel tip de ambiție și de acțiune independentă pe care adesea îl asociem cu condotierii. În asemenea împrejurări, rivalitățile dintre cele două școli de condotieri, a lui Braccio și a lui Sforza, au apărut mai importante decît acelea dintre Roma și Avignon sau dintre casele de Anjou și de Aragón. În 1420, intrarea lui Martin al V-lea la Roma ca papă necontestat a reprezentat, neîndoielnic, începutul unui nou capitol în istoria statului pontifical, cu toate că, inițial, papa depindea mult de căpitanul său general, Braccio da Montone. Tot astfel, ridicarea treptată a lui Alfonso al V-lea de Aragón la Napoli a determinat o nouă situație, astfel încît condotierii cei mai întreprinzători și-au reînceput căutarea de slujbe prin alte părți.

Noi ocazii s-au ivit din conflictul prelungit dintre Milano și Veneția – la care Florența a participat aproape neîntrerupt –, conflict care a dominat intervalul cuprins între anii 1425 și 1454. Faptul că războaiele se succedau aproape continuu a creat multiple posibilități pentru condotieri și, în același timp, a dus la dezvoltarea formală a unor armate permanente și la o continuitate în serviciu care frîna orice ambiție politică pe care luptătorii ar fi putut să o nutrească. Unii dintre cei mai mari căpitani din această perioadă erau, în realitate, principii condotieri, însă erau mai întîi principii și abia mai apoi condotieri, iar importanța lor în calitate de condotieri depindea de resursele statelor proprii. Guidantonio Manfredi, Giovanfrancesco Gonzaga, Niccolò d'Este, Sigismondo Malatesta și Federico da Montefeltro au fost condotieri în lungile războaie din acele decenii. Însă, înainte de ultimele două decenii, în anii patruzeci ai secolului al XV-lea, cei mai de seamă comandanți nu erau principii condotieri propriu-ziși, ci niște căpitani generali, autorizați de statele aflate în război să recruteze companii de 2.000-3.000 de oameni. Niccolò Piccinino, Carmagnola, Gattamelata, Michele Attendolo, Francesco Sforza și Bartolomeo Colleoni și-au cîștigat faima în acest mod. Francesco Sforza a fost promovat, ca să spunem așa, căsătorindu-se cu fiica lui Filippo Maria Visconti și devenind, ca duce de Milano, cel

mai mare principe condotier. În ansamblu, această perioadă le-a oferit condotierilor posibilități de lucru, onoare și o mare bunăstare, însă prea puține perspective pentru o evoluție politică.

După 1454 și după pacea de la Lodi, asupra Italiei s-a așternut o perioadă de calm relativ. De-a lungul următorilor patruzeci de ani au existat războaie mai mari sau mai mici, însă ele au izbucnit pentru niște probleme relativ minore și, în plus, s-a optat pentru rezolvarea lor rapidă, mai mult pe plan diplomatic decât prin confruntări militare. Harta politică a Italiei era în mare parte conturată, iar atenția guvernelor se concentra asupra organizării statelor deja constituite. Armatele permanente au fost menținute la niveluri reduse. Unii condotieri au rămas contrariați, însă mulți dintre ei s-au stabilit pe moșiile și domeniile lor. Unii dintre aceia care se distinseseră în calitate de căpetenii militare în războaiele precedente au continuat să exercite o remarcabilă influență politică: Federico da Montefeltro era consultat de multe guverne italiene în numeroase probleme, deși rareori era chemat să lupte; Roberto da Sanseverino și Bartolomeo Colleoni au continuat să-și exercite influența asupra Italiei septentrionale timp de mai bine de douăzeci de ani, în aceeași perioadă în care Braccio Baglioni și Napoleone Orsini se aflau în statele pontificale, iar Diomede Carafa – la Napoli. Către anii optzeci ai secolului al XV-lea și-a croit drum o nouă generație de condotieri: oameni pentru care războiul era mai curînd o întreprindere ocazională și pregătită cu grijă decât o preocupare continuă și ale căror interese depășeau cariera armelor. Niccolò Orsini, conte de Pitigliano, Bartolomeo d'Alviano, Gianjacopo Trivulzio, Gasparo și Giovanfrancesco da Sanseverino, Prospero și Fabrizio Colonna au o personalitate mult mai bine definită decât predecesorii lor. În cazul principilor condotieri ai acestei generații și ai generației următoare, schimbarea a fost și mai evidentă: preocupările lor ca guvernanți aveau o mai mare importanță decât sporadica lor activitate militară. Mai ales, ei se integrău în optica potrivit căreia contractele militare aveau mai mult scopul de a înrola și de a menține trupele decât acela de a le comanda cu orice preț.

În centrul sistemului condotierilor se afla *condotta*, contractul care stabilea condițiile de serviciu cărora li se supuneau căpitanul și oamenii săi. Sigur că aceste contracte nu caracterizau exclusiv serviciul militar: ele erau folosite, de asemenea, în afaceri și în activitățile de producție, în angajarea dascălilor și a profesorilor din universități, ca și în constituirea unei curți ori a unui *entourage*. Acest tip de contracte militare a fost folosit atît de francezi, cît și de englezi în Războiul de o sută de ani. Condițiile prevăzute într-o *condotta* erau, cel mai adesea, impuse de către comitenți și nu solicitate de angajați, care, însă, în Italia secolului al XIV-lea, au ținut din ce în ce mai mult la clauzele stabilite în mod lămurit. Este adevărat

că expresia formală a unui contract putea ascunde unele acorduri secrete prin care termenii contractului erau abrogați sau modificați; însă ar fi absurd să presupunem că toate sutele de contracte care ne-au parvenit (și toate miile care nu ne-au parvenit) nu erau decât niște simple acorduri formale. De asemenea, este adevărat că atenția istoricilor trebuie să se concentreze asupra mecanismelor inventate de către state pentru impunerea termenilor contractuali, pentru a putea judeca eficacitatea controalelor asupra căpitanilor și soldaților. Cert este însă că independența condotierilor se dezvoltă mai curînd prin disfuncționalitățile sistemului decît prin sistemul în sine.

Contractul specifica natura serviciului cerut (plată completă, plată la jumătate sau *in aspetto*), mărimea, echipamentul și calitatea companiei cu care trebuia executat serviciul, diversele niveluri de remunerare, indemnizațiile adiționale, reținerile fixe din salariu ce aveau să fie impuse și durata serviciului. Schimbările cele mai semnificative în contractele din secolele al XIV-lea și al XV-lea au vizat acest ultim punct. În secolul al XIV-lea, durata contractelor era direct legată de circumstanțele militare contingente; serviciul era solicitat pentru o anumită campanie, iar durata oscila între o lună și cel mult șase luni. Probabilitățile unor prelungiri sau reînnoiri de contracte erau puține sau inexistente, mai cu seamă în afara sezonului obișnuit al campaniilor militare. La terminarea fiecărui contract, condotierii redeveneau disponibili. În schimb, în secolul al XV-lea, posibilitatea de a reînnoi un contract era inerentă recunoașterii unei perioade de probă³ sau de acceptare⁴, adăugată duratei normale de serviciu. Acest fapt îi îngăduia seniorului o perioadă de opțiune, în care se putea hotărî dacă să reînnoiască serviciul sau dacă să îl autorizeze pe condotier să-și caute serviciu în altă parte. Posibilității de a menține în serviciu companiile pe timp de iarnă și, în cele din urmă, permanent, i-au corespuns perioade de contract mai lungi. La jumătatea secolului al XV-lea, majoritatea statelor se orientaseră către contractele ce aveau ca durată inițială minimă un an de zile și aproape toți condotierii se bucurau de perspectiva unui serviciu permanent. În cele mai multe cazuri, reînnoirea contractelor a devenit o formalitate, iar contractele însele au devenit mai flexibile și mai puțin restrictive. Unul dintre semnele acestei flexibilități era folosirea aceluiași contract pentru servicii pe timp de pace sau de război, cu tarife diferite și cu o altă dimensiune a companiei angajate. Astfel, un condotier încartiruit, iarna, în vreme de pace, putea fi chemat în ajutor în caz de război, autorizat să recruteze alte trupe și apoi plătit la tarife superioare, totul în termenii aceluiași contract. Deopotrivă de importantă era și funcționarea inversă a sistemului, mai precis, atunci cînd un anumit grad de demobilizare și de reducere a cheltuielilor

3. It.: *rispetto* (n.t.).

4. It.: *beneplacito* (n.t.).

militare putea fi realizat în interiorul schemei contractului, ocolind riscurile unor demobilizări la scară largă. Problemele companiilor libere și presiunile exercitate la sfârșitul războaielor asupra statelor de către condotierii care se pomeneau fără lucru au constituit, în secolul al XV-lea, principalul stimul pentru un sistem de contracte mai flexibil. Condotierul renunțase la un anumit grad de independență în favoarea siguranței angajării (aproape) de la bun început, fapt care a constituit, probabil, un aspect însemnat al contextului în interiorul căruia ne-am propus să îl examinăm.

Teoretic, orice militar care semna un contract era condotier, iar acest termen se referea îndeobște atât la oamenii de arme care se angajau să adune cîțiva ciraci, cît și la marii căpitani care comandau 2.000 de oameni. Oricum, astăzi, cînd folosim titlul de condotier, ne referim de obicei la comandanții unor importante corpuri de trupe călare. Căpitanii de infanterie erau angajați în același mod, însă erau desemnați prin termenul „conetabili”. Chiar și așa însă, multe dintre afirmațiile referitoare la condotieri sînt valabile și pentru ei, inclusiv din punctul de vedere al prestigiului social.

O mare parte dintre condotieri proveneau din familii nobile. Calitățile, statutul social și baza economică necesare pentru înrolarea și conducerea trupelor în Evul Mediu tîrziu erau, în esență, cele ale clasei nobiliare, și doar puțini din afara ei au reușit să obțină succese în cariera militară. Au existat, desigur, și excepții: Muzio Attendolo, cunoscut ca Sforza, cu toate că poseda terenuri și avea susținerea care l-a avantajat mult în înrolarea oamenilor, aparținea unei familii nearistocrate de mici proprietari de pămînturi din Romagna. Muzio a fost înnobilit și de aceea cariera fiului său, Francesco, considerat adesea ca prototipul condotierului de succes, s-a bucurat de premise favorabile. El a moștenit una dintre cele mai bine organizate și mai temute companii din Italia, ca și sprijinul unui întreg clan de apartenenți la corporația de mercenari a lui Attendolo. Pe de altă parte, întreprinderea lui de a deveni duce de Milano și de a întemeia o dinastie de principii a fost excepțională din toate punctele de vedere. Niccolò Piccinino și Erasmo da Narni, cunoscut ca Gattamelata, sînt exemple de nume lipsite de rang, care și-au croit drum mulțumită priceperii lor în ale armelor și norocului. Amîndoi au atins, datorită succesului lor extraordinar, poziții de înaltă comandă și de mare prestigiu. Mare parte dintre semenii lor aveau origine nobilă: așa au fost familiile Orsini și Colonna, Baglioni și Fortebraccio, Malaspina, Sanseverino și Trivulzio. De-a lungul secolului al XIV-lea, mulți ajunseseră să domine orașele în calitate de seniori sau de vicari pontificali; prin urmare, succesele lor militare s-au datorat atât puterii lor senioriale, cît și bogăției lor funciare. Dar Manfredi, Malatesta, Montefeltro, Este, Gonzaga și Bentivoglio au fost, toate, familii militare de succes, ale căror origini nobiliare precedaseră promovarea lor ca seniori.

Secolul al XIV-lea, mai ales în ultima parte, a reprezentat o perioadă dificilă pentru nobilii proprietari de pământuri. Valoarea pământului și a produselor sale a scăzut după ciuma neagră și după ce practica divizării moștenirilor lăsase pe domeniile nobilimii din Italia centrală și septentrională resurse puține și o mînă de lucru abia suficientă. Totodată, presiunea exercitată de expansiunea orașelor amenințase prestigiul și modul lor de viață. Acești oameni au fost obligați să intre în lumea agitată – și mai ales riscantă – a războaielor mercenare dinspre sfîrșitul secolului al XIV-lea. De cele mai multe ori, ei dețineau o suită personală, recrutată de pe proprietăți, și o bază la care să se retragă între două contracte; de asemenea, dispuneau de mijloace pentru a-și întreține companiile pentru perioade scurte, atunci cînd plata contractelor sau chiar angajarea întîrziu să apară. Companiile militare efective erau mult mai adesea ereditare decît alcătuite: Piccinino și Gattamelata, deși se ridicaseră din popor, își moșteniseră companiile de la Braccio da Montone, în serviciul căruia își făcuseră un nume și cu care împărțiseră gloria. O căsătorie de succes constituia deseori o componentă importantă în viața unui condotier. Piccinino s-a căsătorit cu fiica primului său comandant, iar apoi, după ce și-a ucis prima soție pentru adulter, s-a căsătorit cu o nepoată a lui Braccio. Gattamelata a luat o soție din familia lui Brunoro da Leonessa, ceea ce i-a asigurat, pentru tot restul vieții, favorurile acestei case nobiliare din Umbria. Căsătoriile și legăturile familiale au constituit deseori elemente de lealitate reciprocă. De asemenea, exilul politic putea juca un rol important în evaluarea motivațiilor și a formației unui anumit comandant: exilații reprezentau un bun potențial de recrutare pentru cariera armelor, iar grupuri de-ale lor puteau fi întîlnite pretutindeni în lumea schimbătoare a politicii italiene.

Prin urmare, condotierii erau, în cea mai mare parte, vlăstare ale nobilimii deținătoare de pământuri, iar profesia armelor le-a dat posibilitatea nu numai de a se îmbogăți, ci și de a dobîndi prestigiu și stimă în afara schemelor ierarhice normale. Dacă pămînturile deținute și poziția socială puteau asigura un început bun pentru carieră, faptele de arme și succesul depindeau de calitățile personale. Aceste calități nu erau neapărat cele scontate (curajul și forța fizică). În catalogul virtuților militare clasice, *prudentia* figura înainte de *fortitudo*, iar în evaluarea renașcentistă a comandanților militari de succes, la mare preț se situau calitățile de înțelepciune militară și politică. Desigur, un anumit număr de succese militare era important pentru un comandant ambițios aflat în căutarea fie a unei noi angajări, fie a unei promovări. Dar reputația unui condotier, de care depindea efectiv viitorul acestuia, era bazată atît pe priceperea lui în recrutarea și supravegherea unor trupe bune și pe luarea unor decizii politice, cît și pe abilitatea lui specific militară. O cronică florentină comenta astfel oportunitatea angajării lui Sigismondo

Malatesta într-un contract important : „ar fi tocmai bine să conducă Sigismondo pe cheltuiala comună, atît pentru oamenii pe care-i are, pentru măiestria într-ale armelor, cît și pentru autoritatea de care se bucură în rîndul tuturor”. De fapt, Sigismondo nu avea abilitatea politică a contemporanului său Federico da Montefeltro și, ca atare, nu a prea avut succes în căutările sale, ce vizau un contract mai lung și mai bine plătit. Către jumătatea secolului al XV-lea, calitățile cele mai căutate de statele comitente erau un grad apreciabil de lealitate și stricta respectare a contractului. Acestea erau caracteristicile căpitanului angajat pe termen lung, care trebuia, în același timp, să mențină o serie de trupe disponibile pe timp de pace și să le conducă în vreme de război.

În realitate, o mare parte din concepția tradițională asupra condotierului neatîrnat, arogant și ambițios trebuie revizuită în lumina evoluției pe care acesta a avut-o în secolul al XV-lea. Condotierii continuau să fie niște soldați ambițioși, însă ambițiile lor se limitau, în ansamblu, la crearea unei baze sigure și la atingerea unui anumit nivel de prestigiu și de condiție socială. La jumătatea secolului al XV-lea, cea mai mare ambiție a unui condotier mediu era mai curînd o proprietate vastă sau o feudă și un venit sigur, decît controlul seniorial al unui oraș. Existau încă unele personaje agitate, precum Roberto da Sanseverino, care, chiar în 1480, părea incapabil să accepte orice poziție de inferioritate, atît în comanda militară, cît și în manevrele politice. Însă cea mai mare parte a căpitanilor au învățat să-și echilibreze oportunismul cu interesul pentru propria reputație și curajul cu înțelepciunea. Războiul putea însemna retribuții mai bune, companii mai numeroase, momente de glorie, acțiuni curajoase și, din cînd în cînd, cîștiguri mai însemnate. Aceasta însă presupunea și pericolul unor pierderi substanțiale în caz că mijloacele erau limitate, prejudicierea unei reputații anevoie cucerite și primejduirea vieții. Este interesant că, în secolul al XV-lea, cei mai de seamă condotieri italieni manifestau un interes slab în a lupta cu turcii în Balcani. Aceasta nu se datora faptului că (probabil) condițiile obiective erau mai dificile, iar pericolele mai mari, ci faptului că astfel de bătălii i-ar fi îndepărtat de acel sistem care oferea recompense, desigur, limitate, însă, în același timp, sigure. Atunci cînd Sigismondo Malatesta a consimțit să comande armata venețiană în Peloponez, în 1463, după ce unii dintre cei mai de seamă condotieri refuzaseră această onoare, el a constatat că, în timpul absenței sale, poziția sa la Rimini era amenințată de către papă.

Un element însemnat în creșterea stabilității sistemului condotierilor îl constituiau companiile însele. Compania reprezenta capitalul condotierului : reputația sa și posibilitatea unei angajări bine plătite pe termen lung depindeau de abilitatea lui de a-și menține compania devotată și gata de luptă. De aceea era atît de importantă o bază sigură. Condotierul avea nevoie de o zonă în care compania să-și

poată așeza tabăra fără prea mari primejdii, într-o perioadă în care campamentele de iarnă nu erau asigurate de statul comitent. Chiar înainte de a avea siguranța unei angajări stabile, el trebuia, dacă era posibil, să-i mențină pe componenții companiei în serviciu permanent. Pentru aceasta, el stipula contracte ce puteau fi mereu reînnoite cu comandanții de escadron și cu mulți dintre subordonații aflați în serviciu, legându-i astfel de persoana sa pentru perioade de timp determinate. Contractele din interiorul companiei nu aveau nici o legătură cronologică cu acelea sub care se aflau condotierul și întreaga companie. Prin acest sistem și prin atenția cu care condotierul încuraja devotamentul și se îngrijea de nevoile companiei, a fost creat un corp de armată permanent, care trecea de la tată la fiu sau către un succesor dinainte ales. Nu este deloc surprinzător că un principe condotier precum Federico da Montefeltro era capabil de a realiza această continuitate prin controlul asupra unei vaste arii de recrutare și încartiruire ori că centrul curții sale, la Urbino, a constituit un ulterior imbold pentru serviciul pe termen lung. Surprinzător este însă exemplul companiei lui Michele Attendolo, în perioada dintre 1425 și 1448. Attendolo nu dispunea de o bază fixă în această perioadă, în afara proprietăților de familie din Romagna, iar compania lui se deplasa în serviciul papei, de la Florența la Veneția, petrecînd, de fiecare dată, un număr de ani în fiecare operațiune. Documentația care ne-a parvenit despre această companie este destul de abundentă și arată într-un mod evident că, de-a lungul acestor 23 de ani, compania număra, în medie, în jur de 600 de lăncieri și că Attendolo a semnat contracte cu 512 condotieri. Dintre aceștia, peste o sută și-au petrecut mai bine de zece ani în companie; numai treizeci și unu au părăsit serviciul lui Attendolo înainte de sfîrșitul contractului individual. Douăzeci și cinci de condotieri au murit în serviciul său, iar cincisprezece dintre ei, în bătălie. Nu există nici un motiv să credem că Michele Attendolo avea o companie cu totul ieșită din comun; Jacopo Piccinino, Gattamelata, Roberto da Sanseverino și Bartolomeo Colleoni au înfruntat, la rîndul lor, situații asemănătoare atunci cînd au trebuit să-și mențină marile companii pentru perioade îndelungate fără sprijinul statului (pînă cînd Colleoni a primit din partea Veneției feuda Malpaga, pe la jumătatea anilor cincizeci).

Este limpede că acest tip de companii au instituit un sistem birocratic și unul de aprovizionare proprii. O parte considerabilă din plata primită pentru companie era destinată procurării hranei, vestimentației, armelor și echipamentului etc. Pe această cale, contractul militar se prezenta deja ca o mare afacere, prin care condotierii se puteau îmbogăți. Însă, în același timp, plățirea rezonabilă a trupelor asigura devotamentul necesar al companiei. Astfel, mărturia documentelor despre Attendolo demonstrează că plata regulată a trupelor sale nu depindea de lovituri norocoase ori de prăzi ocazionale. Toate

acestea conduc la concluzia că a considera compania mercenară ca pe o bandă de soldați rapace, care trăiau la marginea societății, ne poate îndepărta de adevăr. Foarte probabil, companiile trăiau în tabere permanente care puteau prinde rădăcini adânci în economia și în societatea locală. Adesea, compania era bine organizată, disciplinată și capabilă să se îngrijească de serviciile proprii și de structurile de bază. Nivelul lefurilor depindea atât de statul comitent, cât și de condotierul însuși. Adesea, un condotier se putea găsi în situația de a recurge la capitalul personal sau de a cere împrumuturi de la bănci pentru a-și plăti trupele, în timp ce aștepta plățile, de multe ori în întârziere, ale statului comitent. Aceasta era numai una dintre problemele care au dăunat raportului dintre condotieri și comitenți, probleme care, uneori, au dus la reacții violente din partea primilor și la condamnări perfide din partea celor din urmă.

Condotierul era un mercenar în adevăratul înțeles al cuvântului; prin urmare, raportul său cu comitentul și respectarea de ambele părți a contractului constituie cheia de lectură a rolului său istoric. Neîndoielnic, statele italiene din secolele al XIV-lea și al XV-lea, și mai cu seamă statele orașelor comerciale, erau expuse extorcărilor și violențelor din partea marilor companii de mercenari. Până în 1400, diferența de abilitate și de experiență dintre trupele mercenare profesioniste și milițiile urbane sau rurale înjghebate în pripă nu îngăduia unui stat care se baza numai pe forțele proprii să reziste pretențiilor unui anumit condotier. Daunele pe care o companie de mercenari le putea provoca prin atacuri organizate pe drumurile comerciale și în regiunile rurale, chiar dacă puteau fi îndeobște evitate prin ocuparea și jefuirea unui oraș important, erau cauza unor preocupări majore. Primejdia unei insurecții populare provocate de puținătatea rezervelor alimentare sau, mai direct, de agresiunile militare însoțite de jafuri constituia o temere constantă a cîrmuirilor. Oricum, a acorda o importanță excesivă acestui aspect înseamnă a subestima creșterea forței statelor italiene de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, ca și recursul lor din ce în ce mai substanțial la structurile permanente. În vreme ce în secolul al XIV-lea un oraș-stat mai mic putea fi victima violențelor unei mari companii de mercenari, în secolul al XV-lea marile state resimțeau mai puțin asemenea amenințări. Ele au dezvoltat mecanisme de control și disciplină pentru condotieri, angajînd trupe numeroase, care le permiteau să reziste la amenințările unor căpitani singuri sau ale unor trupe întregi, întărindu-și mijloacele de apărare permanente. Toate acestea descurajau eventualele lovituri de stat militare. Dar și mai semnificativ este faptul că statele au început să acorde unele recompense corespunzătoare, pe termen lung, care făceau ca orice gest de încălcare a devotamentului să devină mai puțin atrăgător.

Dintre toate mecanismele de supraveghere inventate de statele italiene pentru a-i controla pe condotieri, cel mai cunoscut este acela al angajării unor comisari civili care însoțeau armatele mercenare pe câmpul de luptă. Există o veche tradiție a unor asemenea comisari, tradiție datînd din secolul al XIII-lea. Ei erau întotdeauna membri vîrstnici ai clasei politice a statelor comitente, a căror misiune consta în a-i sfătui pe căpitani de mercenari în materie de politică de război și în a raporta guvernărilor statelor comitente comportamentul armatelor. Evident, acești oameni aveau puține posibilități de a verifica dacă un condotier se hotărîse să-și încalce contractul, ei neputînd face altceva decît să raporteze asupra proastei comportări a trupelor. În lipsa unei structuri de bază substanțiale care să fi cuprins și însărcinați civili responsabili cu recrutarea, cu redactarea contractelor, cu inspecțiile, cu plățile, cu încartiruirea, cu aprovizionările etc., comisarii aveau o putere foarte limitată. Această structură de bază a devenit foarte importantă în numeroase state italiene, la sfîrșitul secolului al XIV-lea și la începutul celui de-al XV-lea. Ea făcea parte din dezvoltarea de ansamblu a unei administrații birocratice și centralizate. Prezența unui număr mare de experți civili în rîndul trupelor, cunoscuți sub denumirea de *colaterali*, coincidea în mare cu creșterea stabilității sistemului. Condotierii nu erau doar însoțiți în campaniile de război de către comisarii vîrstnici, ci și controlați și asistați în permanență de un grup de oficiali minori. Tratatetele despre organizarea militară în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, îndeosebi *Trattatello della milizia* al lui Chierighino Chiericati, subliniază importanța acestui tip de supraveghere. Chiericati a îndeplinit, timp de mai mulți ani, funcția de vicecolateral în perioada în care controlul asupra întregii organizări a armatei era încredințat lui Belpetro Manelmi, o figură legendară în analele istoriei militare venețiene. Chiericati s-a transferat la Roma în 1460, la cererea lui Paul al II-lea, ca supraveghetor al armatei papale pînă la sfîrșitul pontificatului acestuia. Un rol asemănător a avut și Orfeo da Ricavo în armata milaneză, între 1460 și 1470.

Inevitabil, raporturile dintre mercenari și acești civili erau tensionate, însă, în același timp, constituiau ocazii de cooperare și de dovezi de respect reciproc. Într-un sistem în care căpitani depindeau din ce în ce mai mult de o soldă regulată, de recompensele și de protecția statelor comitente, mai mult decît de jafuri și prăzi, agenții statului au devenit niște intermediari, niște aliați importanți și, totodată, cei mai buni dulăi de pază.

Plătirea condotierilor a reprezentat întotdeauna o chestiune delicată: gelozii și rivalitățile dintre ei erau proverbiale, și nu întotdeauna un serviciu îndelungat în aceeași armată reușea să le atenueze. În secolul al XV-lea, aceste probleme erau în parte rezolvate prin tendința de a spori numărul sau dimensiunea recompenselor. Plățile lichide „pe sub mînă” și acordurile secrete de modificare a

contractelor în favoarea unor anumiți condotieri erau în continuare posibile, însă aceste posibilități constituiau, din ce în ce mai mult, niște excepții. Modalitatea predilectă de recompensare a unui căpitan aflat în serviciu de multă vreme era aceea a donației unei proprietăți sau a unei feude propriu-zise. Învăstirea unui condotier care nu era un supus al statului respectiv oferea un titlu, o serie de privilegii, o bază sigură (la care el aspira), dar, în același timp, implica anumite responsabilități și angajamente din partea beneficiarului. Condotierii nu erau singurii beneficiari ai unui „nou feudalism” al secolului al XV-lea: în realitate, termenul în sine se poate dovedi oarecum impropriu, întrucât conferirea unei feude nu implica în mod automat obligația de a presta serviciu militar, nici nu presupunea în mod necesar o mai largă putere locală, pe plan judiciar sau administrativ. O astfel de practică, întâlnită preponderent la Milano și la Veneția, le conferea condotierilor un nou statut social, fapt care înnobila și naturaliza niște oameni ale căror origini erau – probabil – deja cunoscute, dar al căror devotament natural era mai puțin vizibil.

Pe lângă proprietăți, condotierilor li s-a pregătit și un sistem de recompense mai curînd onorifice. În principatele italiene, apartenența onorifică la familia stăpînitoare era sau conferită, sau, în unele cazuri, dobîndită prin căsătoria cu o fiică, de obicei nelegitimă, din casa princiară. În republici, cetățenia onorifică se atribuia sau, în cazul Veneției, era dobîndită prin apartenența la Marele Consiliu, care constituia un mod de a conferi ulterior un rang nobiliar. Ordinele cavaleresti au fost create printr-o serie de prevederi la nivelul cel mai de jos al noilor ierarhii, pentru învestitura căpitanilor minori și a conetabililor de infanterie. Condotierilor li se ofereau palate pentru rezidență temporară, însă nu se dorea ca soldații să locuiască definitiv în oraș. Vizitele periodice ale marilor căpitani în capitalele comitenților, pentru conferirea comandai armatei sau a unor noi recompense, pentru consultări înainte de război sau pentru celebrarea unei victorii, erau marcate de ceremonialuri elaborate, de o întrecere cavalierească și de o serbare. La jumătatea secolului al XV-lea, acestea erau marile evenimente publice. Însă, în vreme ce condotierul putea apărea acoperit de glorie și sărbătorit ca un erou din antichitatea clasică, el era, în realitate, un subaltern al statului, care trebuia măgulit, lingușit, însă nu și reținut pentru prea multă vreme.

De multe ori, condotierul nu se mai întorcea decît pentru propria înmormîntare. Funeraliile de stat erau una dintre ultimele recompense ce puteau fi oferite unui căpitan de mercenari și familiei sale. Deși această împrejurare putea fi nerelevantă, cel puțin în primii ani, ea a reprezentat în primul rînd o modalitate de a le dovedi luptătorilor plătiți că serviciile și sacrificiile lor aveau valoare și că, prin contractul stipulat între stat și căpitanul de mercenari, numele acestuia avea să fie perpetuat, iar faima sa, eternizată. Într-un mod analog, efigiile care au fost create ulterior serveau atît la onorarea

condotierului, cît și la insuflarea, în rîndul supușilor statului, a respectului pentru virtuțile militare.

Există însă și un alt aspect în relația dintre condotieri și seniori. Nici un sistem de recompense nu putea fi complet fără un sistem analog, bazat pe pedeapsă și pe dezonoare. De fapt, nimic nu era mai sistematic decît sancțiunea extremă, execuția, folosită împotriva condotierilor periculoși sau nesupuși. Decizia de a judeca sumar sau de a ucide un căpitan nu era de luat în glumă și îndeobște reprezenta un mijloc de reprimare sau de prevenire a dezertării. Execuția lui Carmagnola din dispoziția Veneției, în 1432, constituie unul dintre exemplele cele mai semnificative de acest tip. În 1426, Carmagnola își abandonase serviciul la Milano pentru a trece în slujba Veneției. Acesta a fost singurul mare gest de infidelitate din viața lui, provocat, neîndoielnic, de gelozia, de suspiciunile și de trădarea lui Filippo Maria Visconti. În parte ca o consecință a acestei reorientări bruște, Veneția a început să cucerească rapid teritorii pe cheltuiala milanezilor, însă teama că el se putea întoarce la vechiul său devotament față de Milano îi obseda pe venețieni. Orice mișcare a sa era supravegheată și orice fel de scrisoare, interceptată. Raporturile dintre condotier și stăpîinii săi s-au înrăutățit într-atît, încît venețienii nu au mai avut de ales și l-au executat în urma unei judecăți sumare. Nu credem că ei ar fi avut vreo dovadă irefutabilă a unor eventuale intenții de uneltire, pe care, de altminteri, ar fi putut să le facă publice, însă un condotier suspectat în mod fățiș era un condotier pierdut, iar Veneția nu îl putea lăsa pe Carmagnola să se întoarcă liniștit la Milano.

Execuția publică a lui Carmagnola a reprezentat însă un episod excepțional în istoria condotierilor : cea mai mare parte dintre puținii căpitani care au pierit de mîna seniorilor lor au fost eliminați în modul cel mai discret posibil. Se bănuiește că Jacopo Piccinino ar fi fost aruncat de la fereastra temniței în care era închis, la ordinul regelui Ferrante al Neapolelui, în 1465, cu toate că se povestea că ar fi căzut în timp ce încerca să evadeze ; ca și în cazul lui Carmagnola, nu se putea avea încredere în el, însă era prea periculos să fie demis. Niccolò da Tolentino și Tiberio Brandolini au fost condamnați la moarte de orașul-stat Milano, primul pentru o trădare mai veche, iar al doilea pentru bănuială de trădare. În cazul lui Brandolini, o elaborată și oarecum exagerată confesiune i-a fost stoarsă de către cancelarul Giovanbattista da Narni și, ulterior, a fost făcută publică : confesiunea cu pricina era o listă de indiscreții nesemnificative și de contacte eșuate cu alți potențiali seniori de-a lungul celor mai bine de zece ani petrecuți în slujba Milanului. Fapt este că nici un condotier nu putea evita pe deplin asemenea contacte. Prima stratagemă pregătită de un stat atunci cînd era amenințat de o armată de temut era să încerce stabilirea unui contact cu conducătorul acelei armate ori cel puțin cu vreunul dintre condotierii cei mai însemnați. O astfel

de mișcare nu era neapărat proiectată pentru a-l înfrînge pe căpitanul respectiv, ci pentru a devia atacul și pentru a obține un eventual răgaz. Totuși, în ochii seniorului, orice contact al căpitanului era suspect și putea fi exagerat pînă la a deveni o potențială trădare. În cazul uciderii lui Baldaccio d'Anghiari de către florentini în 1441, nu leza atît faptul că Baldaccio se înțelesese în taină să intre în serviciul papei, căci papa era în acel moment aliatul Florenței, cît, mai curînd, dovada că s-ar fi lăsat antrenat în intrigi politice de către facțiunea Capponi, care în acel moment se opunea dominației Medicilor în oraș.

Totuși, execuțiile, fie ele publice sau private, constituiau o soluție extremă și relativ neobișnuită la problemele ce se iveau între condotieri și seniori. Mai frecvente erau amenzile sau deciziile de destituire a condotierilor recalcitranți: amenzile sau suspendarea plăților erau modalitățile obișnuite de tratare a unui căpitan ale cărui trupe nu se comportau în modul convenit; concedierea era cea mai bună soluție pentru un căpitan nesupus sau indisciplinat. Atunci cînd Sigismondo Malatesta a luat douăzeci de încărcături de marmură din două biserici de la Ravenna pentru a-și clădi Templul, seniorii săi din acel moment, venețienii, i-au reținut 3.000 de ducăți din soldă. Totuși, demiterea, mai ales, trebuia folosită cu o deosebită discreție, iar eficacitatea și, prin urmare, aplicarea ei concretă depindeau de natura organizării armatei în chestiune. Către 1450, în armate relativ numeroase și stabile ca acelea de la Milano și Veneția, condotieri destul de însemnați puteau fi înlăturați prin amenințarea de a le atașa propriile companii la alte trupe. Bartolomeo Colleoni a fost astfel expulzat cu succes de la Veneția în 1452, iar Roberto da Sanseverino – de la Milano, în 1482. În ambele cazuri, cu toate că se poate să fi existat ideea unei arestări efective a condotierului, expulzarea și destituirea au reprezentat, probabil, soluția cea mai acceptabilă din punct de vedere politic. Totuși, atît în armatele bine organizate, cît și în cele mai puțin omogene, o companie destituită putea crea mari probleme și, într-adevăr, în realitate se recurgea rar la o asemenea soluție. Aceasta, pe de altă parte, putea cauza o atmosferă de tensiune crescîndă și de suspiciune de ambele părți, de vreme ce statul ar fi încercat să îl convingă pe condotier să se îndepărteze de bunăvoie, pur și simplu neplătindu-l, însă condotierul putea încerca să-și recupereze pierderile prin extorcări. Atunci cînd a fost destituit de Florența, în 1454, ca urmare a demobilizării datorate păcii de la Lodi, Alessandro Sforza a încercat să-și recupereze restul soldei prădînd o caravană de negustori florentini la Parma.

Suspiciunea reciprocă era, fără îndoială, unul dintre principalele defecte ale sistemului condotierilor. Guvernele comitente se temeau că aceștia puteau dezerta sau puteau întoarce armele împotriva lor, iar condotierii nu se încredeau în capacitatea guvernelor de a-i plăti cum se cuvine sau de a urma o politică de război coerentă, în care

ei să poată avea, în continuare, un rol efectiv. În ansamblu, se pare că soldații aveau mai multe motive de suspiciune decît guvernele. Ar fi însă greșit să vedem în înțelegerile secrete, în mărimea stipendiilor și în disciplină singurele surse de dispută între condotieri și seniori. Problemele fundamentale ale politicii de război și ale organizării militare erau intens dezbătute: soldații înclinau să fie sceptici în ce privește capacitatea civililor de a înțelege problemele militare, în vreme ce administratorii umaniști, deseori bine nutriți din clasicii literaturii militare, aveau priorități și prejudecăți diferite de acelea ale căpitanilor. Carmagnola a luptat cu îndârjire, mai mulți ani la rînd, împotriva administratorilor și împotriva senatului venețian, pentru a hotărî, în practică, în ce moment era bine ca armata să fi ținută pe cîmp și cînd să fie rechemată la garnizoană. Problema era nu numai aceea de a începe cît mai curînd acțiunile în primăvară și de a le prelungi cît mai mult posibil în toamnă. Exista și tradiția militară de a întrerupe lupta la jumătatea verii, atunci cînd căldura și lipsa proviziilor făceau ca menținerea armatei să fie anevoioasă. Michele Attendolo a discutat cu Florența asupra oportunității transferării armatei principale în Lombardia, în 1431. Problema asumării riscului unei anumite bătălii era dezbătută atît pe cîmpurile de luptă, între condotieri și comisari, cît și la nivel mai înalt, în consiliile de guvernare. Rareori condotierii s-au pomenit în situația de a-și asuma toate onorurile, chiar dacă, în suficiente rînduri, au fost nevoiți să-și asume întreaga vină pentru rezultatul unei bătălii.

Ce putem spune despre semnificația militară a acestor soldați din Renaștere? Analele vremii abundă de faptele lor de vitejie: Muzio Attendolo Sforza, cu puterea lui de a-și îmbărbăta oamenii prin cuvînt, Braccio și extraordinara sa capacitate de a reuși să cunoască fiecare soldat în parte și să îi inspire încredere, combativitatea îndîrjită a lui Niccolò Piccinino, hotărîrea fermă și calmă a lui Francesco Sforza și Bartolomeo Colleoni. Nu putem să nu amintim cu admirație faimosul marș al lui Gattamelata prin nămeți, în zona situată la nord de lacul Garda, pentru evitarea unei curse întinse de milanezi, sau faimoasa trecere a lui Roberto da Sanseverino prin mlaștinile de la Tartaro, pentru a ataca Ferrara, în 1482. Dar se jucau ei de-a războiul, așa cum insinua Machiavelli, prea interesați fiind să-și păstreze resursele limitate și prea concentrați asupra unor prăzi ușoare ca să riște în bătălii serioase? Erau companiile lor niște anacronisme, conservînd o tradiție cavaleriească ce nu mai era actuală, într-o perioadă în care infanteria înarmată cu lănci și tunuri revoluționa războiul dincolo de Alpi? Nu există răspunsuri simple la aceste întrebări. Pînă la un punct, este adevărat că Italia părea să fi obosit în aceste războaie pe scară largă din a doua jumătate a secolului al XV-lea, dar acest fapt constituia mai mult o reacție politică la costul și la pagubele de război, decît o pierdere de energie

sau de entuziasm din partea clasei militare. Inevitabil, după 1454, războaiele la scară redusă, în mod obișnuit, îi îndreptau pe căpitani de mercenari către activități mai pașnice, dar, în același timp, acest fapt le oferea unora dintre ei ocazia de a intra în serviciu altundeva, în special pe lângă ducele Burgundiei, unde priceperea lor era deosebit de apreciată. Oricum, important este faptul că, în perioada de calm relativ, armele nu au fost uitate. Statele italiene din acel moment au avut armate permanente, a căror eficiență a fost menținută și a căror capacitate de luptă a fost îmbunătățită prin alocarea unor resurse considerabile. Aceasta a fost o perioadă de experimentare activă și de dezvoltare a artileriei, mai cu seamă la Veneția și la Milano. Tot în această perioadă au fost aduse inovații în construcția unor fortărețe, realizate de o generație de arhitecți extraordinari – Baccio Pontelli, Francesco di Giorgio Martini, Giuliano da Sangallo cel Bătrîn –, îndrumați și inspirați, sub unele aspecte, de căpitani și de principii condotieri. A fost, de asemenea, o perioadă în care proporția infanteriei profesioniste în armatele italiene a crescut rapid, foarte puține companii de condotieri neincluzând un corp de infanterie. Totodată, condotierii au devenit conștienți de valoarea cavaleriei ușoare, iar companiile lor au cuprins de obicei escadroane de arbaletieri călare și alte tipuri de cavalerie ușoară.

Este, desigur, destul de nedrept să-i acuzăm pe condotieri de înapoiere tehnică. Deja la începutul secolului al XV-lea, când în Italia lipsea o tradiție clară a infanteriei, ca aceea a arcașilor englezi și a husiților, cei mai mari condotieri adoptau în companiile lor folosirea infanteriei. În parte, acest fapt constituia un răspuns la folosirea pe scară foarte largă a fortificațiilor de câmp în timpul războaielor din Lombardia, între 1425 și 1454. Dar și spre sfârșitul secolului al XIV-lea, practica de a-i face pe oameni să descalece și de a-i folosi împreună cu arcașii și arbaletierii a fost adoptată de condotierii italieni, pe urmele lui Hawkwood și ale căpitanilor săi englezi. Pietro da Fontana a folosit această tactică, cu efecte nimicitoare, în 1373, conducându-i pe venețieni împotriva padovanilor.

Date fiind această continuitate a rolului infanteriei și evoluția constantă a artileriei și a armelor de foc, nu ne mai surprinde că războiul în Italia secolului al XV-lea diferă atât de puțin de războaiele de dincolo de Alpi în ce privește gradul de gravitate și de vărsare de sânge. Motivațiile și scopurile războaielor purtate de condotieri erau dictate atât de statele comitente, cât și de capriciile căpitanilor înșiși. Aceste state erau prea rar interesate să-și distrugă adversarii; ca și condotierii, erau, desigur, dornice să nu piardă armatele pe care le ridicaseră plătind scump. De aici tendința de a folosi strategii de manevră și de a evita bătăliile în câmp deschis atunci când circumstanțele nu erau extrem de favorabile. Acestea au fost caracteristicile tuturor războaielor medievale, purtate fie de mercenari, fie de

trupe naționale, însă condotierii erau maeștrii recunoscuți ai artei manevrei practice. Pentru a-și deplasa corpurile relativ mici de trupe călare în afara razei de acțiune a inamicului, aducându-i acestuia cele mai mari pagube materiale posibile, ei se bazau mult pe o profundă cunoaștere a zonelor rurale și pe un bun suport informațional. În decursul unor asemenea manevre, exista întotdeauna posibilitatea ca inamicul să fie surprins sau împins, din disperare, la un atac nechipzuit, acestea fiind, în general, motivele care duceau la bătălie. În practică, însă, rareori se întâmpla ca surpriza să fie atât de completă ori capcana atât de sigură cum speraseră autorii planurilor, iar, în ultimă instanță, decizia de a profita de avantaj și de a purta o bătălie de proporții depindea de estimarea relativei „prospețimi” a trupelor aflate în acțiune, de momentul sezonului operațiunilor și, mai ales, de dorințele statului comitent, așa cum le exprimau comisarii.

Un război de manevră și prudența în abordarea bătăliei erau, desigur, prețuite în scrierile clasice despre război. O altă chestiune ce trebuie avută în vedere atunci când îi privim pe condotieri ca oameni ai Renașterii este măsura în care ei se inspirau după modelele clasice. Dat fiind că majoritatea condotierilor proveneau dintr-o clasă nobilă bine instruită, nu trebuie să ne surprindă faptul că atât ei, cât și admiratorii lor umaniști obișnuiau să citeze și să compare propriile acțiuni cu exemplele clasice. Aceasta era o *forma mentis* a vremii. Nu ar fi realist să ne imaginăm că niște oameni de acțiune *par excellence* nu se inspirau oarecum dintr-o etică în care această activitate era prețuită. Este evident că oameni de arme ca Federico da Montefeltro, Gianjacopo Trivulzio și Antonio da Marsciano aveau în bibliotecile lor manuscrise clasice de artă militară, la fel ca mulți alți bibliofili mai puțin implicați. Problema este, desigur, că lectura lui Vegetius și a lui Frontinus fusese complet asimilată în literatura militară din Evul Mediu și Renaștere, fiind, prin urmare, destul de dificil de atribuit anumite stratageme sau idei unui exemplu clasic pur. Nici un text clasic nou, de o oarecare importanță, nu a mai apărut în acea perioadă, și este foarte dificil de stabilit pînă la ce punct chiar un protector al literaturii precum contele Federico da Montefeltro era influențat pe cîmpul de luptă de studiile sale clasice. Natura războiului în Renaștere era, fără îndoială, dictată în mare parte de unii factori socio-economici și politici caracteristici epocii. Autoritatea clasicilor era numai o componentă, mai curînd diluată, a experienței de care un condotier avea nevoie pentru a înfrunta problemele militare imediate cu care dădea piept. Totuși, este probabil ca importanța pe care clasicii o atribuiău disciplinei să fi fost invocată, cu bune efecte retorice, pentru a le aminti membrilor inferiori ai ierarhiei militare noile condiții pretinse de serviciul permanent, care în secolul al XV-lea se răspîndea tot mai mult.

O mare parte a prezentului eseu încearcă să demonstreze că, în Italia renescentistă, căpitanii mercenari nu trăiau într-o lume aparte, așa cum adesea s-a presupus. Acest subiect poate fi examinat din nou, în mare, de îndată ce ne apropiem de subiectul mecenatului cultural. Războinicul ideal era o parte integrantă a culturii italiene; era o lume în care coabitau Venus și Marte. Scene de bătălie împodobeau pereții dormitorului lui Lorenzo de' Medici; un soldat (soldat să fie?) o păzește pe țărăncuța din *Furtuna* lui Giorgione; omul de arme și de litere a devenit idealul umanist al individului. Arhitecți, orfevri și pictori lucrează cu fervoare la construcția de fortărețe, la crearea de arme și la desenarea steagurilor pentru turnire. Turnirul era una dintre marile distracții tipice și, în același timp, o palestră de pregătire și antrenare a luptătorilor.

Desigur, dintr-un anumit punct de vedere, mecenatul condotierilor se putea identifica cu anumite proiecte de război. Efigiile mercenarilor dominau arta funerară, însă nici ei, nici familiile lor nu pretindeau acest lucru. Tratatetele militare ieșeau îndeobște de sub pana umaniștilor care făceau parte din suita condotierilor. Armura era, de cele mai multe ori, proiectată și împodobită pentru mercenari. Este posibilă și o determinare a măsurii în care mecenatul mercenar era influențat de unii factori specifici. Căutarea unui statut social în interiorul unei societăți mai mobile și mai flexibile este adesea văzută ca un scop primordial în promovarea mecenatului cultural. În general, condotierii nu erau lipsiți de o oarecare poziție socială, însă unii dintre ei și-au făurit prin cariera militară un grad și o reputație ce le depășeau rangul social, determinându-i să patroneze unele proiecte culturale pretențioase. Bartolomeo Colleoni reprezintă un bun exemplu de condotier ce și-a atins apogeul profesional în calitate de comandant general permanent al armatei venețiene. El a primit o feudă mare la Malpaga, în apropierea frontierei milaneze, unde putea staționa cu trupele și unde s-a hotărât să întemeieze o curte; a decorat edificiile existente aici cu numeroase fresce și ornamente. În plus, el a exercitat un rol dominant și la Bergamo, orașul din apropiere, unde își construisese capela funerară. Colleoni provenea dintr-o familie din nobilimea mărunță și și-a croit drum comandînd o companie modestă – o poziție pe măsura condiției sociale –, pentru a deveni una dintre figurile cele mai importante ale scenei politice și sociale ale Italiei, înconjurat cum era de regi și de principii. Această împrejurare constituia, desigur, un stimulent pentru mecenatul său cultural. Oricum, marea majoritate a condotierilor nu atingeau poziții sociale atît de înalte; prin urmare, trebuie să căutăm alte explicații ale mecenatului lor.

Este posibil ca stilul de viață al condotierilor, pericolul unei morți neașteptate, ocaziile de violență și de jaf să fi contribuit la adoptarea unei anumite atitudini față de Biserică. Trebuie ținut întotdeauna seama de riscul de a exagera atunci cînd aceste caracteristici sînt

considerate ca fiind specifice în mod esențial vieții militare sau, mai curînd, ca reprezentînd doar o parte a acesteia. Totuși, condotierii înfruntau moartea sau o vătămare neașteptată mai des decît mulți alți oameni din Italia secolului al XV-lea. Ei aveau mai multe ocazii de a afișa un comportament necreștin în fața propriilor soldați. Numărul mare de capele construite de condotieri în bisericile italiene dovedește, în cazul acestor oameni, o deosebită nevoie atît a intermedierii Bisericii, cît și a iertării divine. Puțini sînt condotierii despre care ne-au rămas mărturii semnificative care să nu includă și vreun proiect de mecenat religios. De la Templul aproape păgîn de la Rimini al lui Sigismond Malatesta la donațiile foarte tradiționale făcute prin testament de Antonio da Marsciano către douăzeci și cinci de mici biserici din Umbria, condotierii aveau posibilitatea unor opțiuni numeroase: de la satisfacerea dorinței personale de a milui Biserica la perpetuarea propriei memorii pe portalurile bisericilor.

Legatele testamentare care avantajau numeroase biserici în diferite localități din Italia constituiau, sub multe aspecte, una dintre caracteristicile mecenatismului condotierilor. Acest fapt s-a verificat cu precădere la sfîrșitul secolului al XIV-lea și la începutul celui de-al XV-lea, cînd căpitani erau încă „profesioniști” independenți, ceea ce reflecta caracterul rătăcitor și instabil al vieții militare, ca și dorința de a lăsa un semn în diferitele comunități cu care ei intrau în contact. Însă, după deceniul al treilea din secolul al XV-lea, acest caracter de instabilitate apărea mai puțin marcat. Condotierii dispuneau de garnizoane și de baze de iarnă fixe, iar activitățile lor de mecenat au putut fi dezvoltate în mod corespunzător. În această situație, mecenatismul multor condotieri nu a mai putut fi diferențiat de al nobilimii din care mulți dintre ei se trăgeau și în interiorul căreia mulți dintre ei erau reintegrați prin concesiuni feudale.

Cu toate acestea, dintr-un anumit punct de vedere, condotierii rămîneau, în mod semnificativ, un grup aparte. În ciuda protestelor lor, a reținerilor din soldele ce le erau datorate, a nivelului apreciabil al restanțelor de plăți ale statelor față de mercenari, aceștia erau plătiți rezonabil, regulat și în numerar. Cei mai mari condotieri au cîștigat sume enorme de bani, iar vistieriile statului au fost golite pentru a face față plăților prevăzute în contractele militare. Contracte de mai bine de 100.000 de florini pe an au fost perfectate la jumătatea secolului al XV-lea, iar din acești bani, foarte mulți rămîneau în mîna condotierilor după plata trupelor și a aprovizionării. Niccolò da Tolentino a lăsat la moartea sa, în 1434, 200.000 de florini, iar Bartolomeo Colleoni, care a murit în 1475, a lăsat 232.000 de ducăți numai în numerar. Spre deosebire de negustori și de bancheri, care trebuiau să se mulțumească cu lichidarea neregulată a conturilor și care erau strîns dependenți de tranzacțiile de credite, cei mai importanți condotieri puteau pretinde avansuri consistente în bani lichizi înainte de a merge la luptă cu trupele, aceasta fără să mai socotim

eventualele lovituri norocoase, care li se puteau oferi sub forma unor prăzi de luptă sau a unor răscumpărări. Prin urmare, într-o perioadă în care circulația monedei metalice tindea să se restrângă, condotierii se găseau într-o situație destul de stabilă pentru a-și putea permite și mecenatul; astfel, artiștii și oamenii de litere se întreceau pentru a intra în serviciul lor, mai cu seamă de când modul de viață al suitei lor devenise mai stabil. În lipsa mijloacelor câștigate prin activitatea lor militară, mecenatul familiilor Gonzaga, Este, Malatesta și Montefeltro ar fi fost mai puțin însemnat. Palatele ducale de la Mantova, de la Ferrara și de la Urbino nu ar mai fi fost construite și împodobite dacă acești principii condotieri nu s-ar fi bucurat de niște venituri mult mai mari decât cele provenite de la micile state de care aparțineau. Fără toate aceste resurse, mulți alți protectori iluștri ai artelor și literelor ar fi devenit neputincioși pentru cultură. În ansamblu, Italia cheltuia mari sume de bani pentru mercenarii din Renaștere, însă posteritatea avea să recupereze o bună parte din aceste sume sub forma unor durabile beneficii culturale.

Denunțarea condotierilor din partea lui Macchiavelli a apărut în scris în cea de-a doua și în cea de-a treia decadă a secolului al XVI-lea, însă, din mai multe puncte de vedere, el se făcea ecoul acuzelor aduse căpitanilor de către umaniștii florentini într-o perioadă în care condițiile generale și comportamentul lor erau foarte diferite de cele răspândite în vremea lui. La începutul secolului al XVI-lea, termenul „condotier” avea în sine ceva anacronic. Marii căpitani serveau încă sub contract și puteau fi uneori determinați să-și schimbe orientarea, însă stilul lor de viață era la fel de diferit de acela al lui Alberico da Barbiano, Broglio da Chieri, Biondo Michelotti și Tartaglia, cum era și războiul care se practica acum. Aceasta nu se petrecea numai pentru că unii dintre ei serveau Spania sau Franța, ci pentru că statele care îi angajaseră, statele italiene sau cele de peste Alpi, se schimbaseră în profunzime, iar în armatele comandate de ei infanteria ajunsese, în sfârșit, să dețină preponderența. În aceste împrejurări, era normal ca Machiavelli să vadă ca punct de sosire o armată națională în care o masă de cetățeni relativ neinstruită să-și poată avea rolul ei. El a exagerat în ceea ce privește gradul de separație dintre soldați și societatea pe care aceștia o slujeau, însă a avut meritul important de a sublinia o problemă reală, ca aceea a unității și coerenței statului. În orice caz, soluția imediată nu era o miliție națională, ci o armată profesionistă controlată de stat și alcătuită din ce în ce mai mult din voluntari sau, mai târziu, din elemente înrolate din rîndul populației statului respectiv. În această fază de tranziție a modului de a face războiul în Europa modernă condotierii erau deja prezenți, cum scria Machiavelli. Pînă la ce punct condotierii mai făceau parte la sfîrșitul secolului al XV-lea dintr-un sistem de armate permanente, era mult mai puțin clar pentru un florentin ca Machiavelli, întrucît, din acest punct de

vedere, Florența cunoscuse o mai mică stabilitate și continuitate decât celelalte state italiene. Acesta este unul dintre motivele pentru care diatribele secretarului florentin trebuie evaluate cu oarecare precauție și pentru care istoria condotierilor se cere rescrisă.

Referințe bibliografice

Pentru un cadru detaliat al epocii condotierilor trebuie să recurgem încă la clasicul E. Ricotti, *Storia delle compagnie di ventura in Italia*, Torino, 1844; cea mai bună culegere tipărită de contracte mercenare și de alte documente militare rămîne aceea coordonată de G. Canestrini, „Documenti per servire alla storia della milizia italiana dal secolo XIII al XVI”, în *Archivio storico italiano*, XV (1851). O reconsiderare mai recentă a întregii problematice a pornit de la P. Pieri, *Il Rinascimento e la crisi militare italiana*, Torino, 1952, și de la eseul său „L'evoluzione dell'arte militare nei secoli XV, XVI e XVII e la guerra nel secolo XVIII”, în *Nuove Questioni di Storia Moderna*, Milano, 1966, vol. II. Această direcție de cercetare a continuat cu Clemente Ancona, „Milizie e condottieri”, în *Storia d'Italia*, vol. IV, t. I, Torino, 1973, pp. 641-665; M. Mallett, *Mercenaries and their Masters. Warfare in Renaissance Italy*, London, 1974; R. Puddu, *Eserciti e monarchie nazionali nei secoli XV e XVI*, Firenze, 1975; F. Cardini, *Quell'antica festa crudele. Guerra e cultura della guerra dall'età feudale alla grande rivoluzione*, Firenze, 1982. Mecenatul condotierilor a fost bine ilustrat de G. Lanza Tomasi, *Il ritratto del condottiero*, Torino, 1967.

Aspectele inițiale ale sistemului de contracte mercenare au fost studiate de D.P. Waley, „Condotte e condottieri in the thirteenth century”, în *Proceedings of the British Academy*, LXI (1975), pp. 337-371, și de D.M. Bueno de Mesquita, „Some condottieri of the Trecento”, în *Proceedings of the British Academy*, XXXII (1946), pp. 219-241. Despre rolul condotierilor în războaiele din Italia, vezi F.L. Taylor, *The Art of War in Italy, 1494-1529*, Cambridge, 1921 (retipărită, Westport, 1973). Atitudinile adoptate de umaniști cu privire la condotieri au fost examinate de C.C. Bayley, *War and Society in Renaissance Florence. The 'De Militia' of Leonardo Bruni*, Toronto, 1961. Pentru o primă discuție asupra organizării companiilor, vezi M. Del Treppo, „Gli aspetti organizzativi, economici e sociali di una compagnia di ventura italiana”, în *Rivista storica italiana*, LXXX (1973), pp. 253-275. Pentru informații ulterioare asupra evoluției birocrăției militare, vezi C. Zorzi, „Un Vicentino alla corte di Paolo II. Chierighino Chiericati e il suo trattatello della milizia”, în *Nuovo archivio veneto*, serie nouă, XXX (1915), pp. 369-434, și, mai ales, M. Mallett, J.R. Hale, *The Military Organisation of a Renaissance State: Venice, c. 1400-1617*, Cambridge, 1984. J.R. Hale, în recenta sa carte *War and Society in Renaissance Europe, 1450-1620* (London, 1985), ne oferă un apreciabil cadru comparativ.

Capitolul III

CARDINALUL

Massimo Firpo

1. În 1510, anul în care portughezii puneau stăpînire pe îndepărtata Goa, anul dispariției lui Botticelli și Giorgione, pe cînd în Italia Iuliu al II-lea înrola mercenari elvețieni, supunea Modena, declara război Ferrarei și se lupta cu regele Franței, apărea tipărită o carte de un clasic echilibru umanist, intitulată *De cardinalatu* și dedicată pontifului suveran. Autorul ei, Paolo Cortesi, mort cu puțină vreme înainte, o concepuse și o scrisese în tihna vilei sale de lîngă San Gimignano, unde se retrăsese în 1503, la moartea lui Alexandru al VI-lea, după mai bine de douăzeci de ani petrecuți ca *scriptor* și apoi ca secretar apostolic pe lîngă curia pontificală, ani în care putuse dobîndi experiența care îl autoriza să abordeze un asemenea subiect, folosindu-se de amintirea vie a oamenilor și lucrurilor. Nu este posibil să repropunem aici, într-o manieră adecvată, portretul ideal al prințului Bisericii, trasat de Cortesi în cele trei cărți ale operei sale (*Ethicus et contemplativus*, *Oeconomicus* și *Politicus*), care împărțeau pe tot atîtea niveluri ritmul vieții de cardinal, între solemnitatea religioasă, rigoarea morală și implicarea în guvernare, între public și privat, în autoconștiința severă a unei înalte demnități și a multelor și anevoioaselor îndatoriri pe care ea le presupunea, rezumate în veșmîntul purpuriu ca simbol al angajamentului de a apăra credința *usque ad effusionem sanguinis*. Ceea ce trebuie totuși să subliniem este faptul că această carte, publicată în același an cu *Institutio christiani principis* a lui Erasmus din Rotterdam și cu puțin înainte de marea carte a lui Machiavelli, se născuse cu intenția de a trata *De principe*. Un obiectiv pe care Cortesi sfîrșise prin a-l abandona, sub presiunea amețitoarelor schimbări din tumultuoasa epocă în care îi fusese dat să trăiască. În centrul vieții politice culturale italiene nu se aflau fragilele state și stătuțe antrenate în crize profunde, lăsate în seama vicleniilor diplomatice și a „binefacerii timpului”, șovăitoare în ciocnirile dintre marile monarhii europene care aveau ca teatru peninsula, ci Biserica Romei, cîrmuită de pontifi în măsură să folosească fără prejudecăți atît cavaleri și infanteriști, cît și interdicții și excomunicări, confirmînd valabilitatea universală a regulii guicciardiniene după care „nu se pot ține state urmînd conștiința”. O Biserică în măsură să atragă energii, să ofere posibilități de acțiune și de carieră, să înlesnească talentului și ambiției culoare de promovare socială. Guicciardini însuși, laicul dintr-o bucată, care nu și-a economisit invectivele sau ura disprețuitoare

față de acei „preoți sclerați” pe care „interesul său particular”¹ îi impusese să-i slujească, în tinerețe se gândise să devină cleric, „nu ca să mă îmbuib din veniturile mari – va scrie – așa cum fac cei mai mulți dintre ceilalți preoți, ci fiindcă mi se părea, tânăr fiind și cu oarece știință de carte, că mă puteam bizui pe asta ca să ajung mare în Biserică și să pot spera să fiu cardinal”. De aceea, așa cum Carlo Dionisotti ne-a explicat în pagini de o extraordinară finețe, opera lui Paolo Cortesi a fost *De cardinalatu*, și nu *De principe*.

Prin urmare, merită să ne întrebăm câți și care erau membrii sfântului *Senatus*, cum îl numea el, în clipa în care paginile sale aulice înfățișau un model ideal al cardinalului, model care, oricât de îndepărtat de realitate ar fi fost, oferea sugestii despre comportamentul său, prezenta gravele sale responsabilități în caz de scaun vacant și misiunile sale în cârmuirea Bisericii universale alături de papă și sublinia prestigiul său de frunte în societatea vremii, egal cu cel al principilor de sânge. Mai întâi, câteva cifre. Pe atunci, cardinalii erau în număr de 34 – 12 numiți de papa Della Rovere și 22 moșteniți de la predecesorii acestuia, dintre care unul singur primise pălăria de la Paul al II-lea, un altul de la Sixtus al IV-lea, doi de la Inocențiu al VIII-lea și 18 de la Alexandru al VI-lea. O elită extrem de restrânsă, deci, care avea să se lărgească în cursul aceluiași secol pînă la 60-70 și mai bine în epoca post-tridentină, suferind, în același timp, schimbări rapide și continue. 117 fuseseră cardinalii numiți în secolul al XV-lea, de la Martin al V-lea la papa Borgia, dintre care ceva mai puțini de jumătate de către acesta din urmă și de către Sixtus al IV-lea, iar 175 aveau să-i înlocuiască în cei cincizeci de ani care au urmat, de la Iuliu al II-lea la Paul al III-lea. Și o ultimă dată statistică: durata medie a cardinalatului pentru cei 27 de prinți ai Bisericii numiți de papa Della Rovere a fost sub 10 ani, pentru a urca apoi la 13 pentru cei ai lui Clement al VII-lea și la aproximativ 15 pentru cei ai lui Paul al III-lea.

Pe baza acestor premise putem observa mai îndeaproape cum, imediat după apariția lucrării *De cardinalatu*, sfântul colegiu se reunea în consistoriu pentru a-și oferi sfatul papei, pentru a primi solii, pentru a conferi diocenze și beneficii. Nu mai puțin de cinci dintre acei cardinali erau nepoți de papi, iar paisprezece erau străini, printre care șase spanioli și șapte francezi. Majoritatea italiană era deci netă, în interiorul ei remarcîndu-se numele marilor familii patri-ciene și princiare: un Grimani și un Cornaro de la Veneția, un Este de la Ferrara, un Gonzaga de la Mantova, un Medici și un Soderini de la Florența, un Fieschi de la Genova și un Del Carretto dal Finale, un Carafa și chiar un nepot al lui Ferrante de Aragón de la Napoli. Și apoi, cîțiva oameni de acțiune precum energicul și cutezătorul Francesco Alidosi, prieten apropiat al lui Iuliu al II-lea, acuzat însă

1. It.: *particolare*, termenul folosit de Guicciardini (n.t.).

de toate nelegiuirile de către Giovio, și care avea să moară asasinat în plină stradă la Ravenna, aproape sub ochii papei, de mîna nepotului acestuia, ducele de Urbino; sau Federico Sanseverino, strîns legat de familia Sforza din Milano; ori acel personaj extraordinar, provenit din popor, care a fost Adriano Castellesi din Corneto. Om de o cultură remarcabilă, capabil să compună hexametri rafinați, să scrie *De vera philosophia* și *De sermone latino*, să citească în greacă și în ebraică, după ce se eliberase fără prea multe scrupule de legătura unei căsătorii imprudente, Castellesi străbătuse o carieră eclesiastică extraordinară, mulțumită experienței în manevrarea afacerilor curiale, abilității de a acumula beneficii și alte venituri și sprijinului papei Alexandru al VI-lea, căruia, încă în 1498, îi oferise 20.000 de ducăți din imensa avere pe care izbutise să o strîngă prin jefuirea sistematică a Bisericii engleze în schimbul pălăriei purpurii, pe care, de altfel, avea să o primească cinci ani mai tîrziu. Socotit un „bărbat aprig și sinistru”, „groaznic”, dar înzestrat cu un *singulare ingenium* și considerat *rerum omnium vicarius* al papei Borgia, suspectat totuși că ar fi intenționat să îl otrăvească o dată cu ducele de Valentinois ca să nu fie, la rîndul său, ucis de acesta, constrîns la niște fugi rocambolești sub Iuliu al II-lea, ademenit în conjurația lui Alfonso Petrucci împotriva lui Leon al X-lea, exclus de la cardinalat în 1518 și dispărut ca în neant (unele zvonuri spuneau chiar că s-ar fi dus „la turc”), pentru a sfîrși apoi, trei ani mai tîrziu, omorît de un servitor, Castellesi oferă un portret complet al cardinalului renascentist, al contradicțiilor sale și, în fond, al chiar mitului său.

Acel „om desfrînat” care – conform eficienței definiții a unui contemporan – fusese Alexandru al VI-lea acordase purpura unuia dintre numeroșii săi fii nelegitimi, ducele de Valentinois cel de proastă reputație, ca și altor cinci nepoți, veri și strănepoți, aglomerînd sfîntul colegiu cu personaje în stare să cumpere funcția de cardinal în bani lichizi, cu oameni de acțiune capabili să urmeze nemăsurata ambiție de ascensiune a casei sale și amplele proiecte ale unui pontif care, cu siguranță, nu se putea considera satisfăcut – așa cum se lăuda în august 1493 – că „se bucura de pontificat în liniște și pace”. Merită să ne amintim de unii dintre acești cardinali, care alcătuiau un sfînt colegiu de dimensiuni nemaiauzite în trecut: cardinalii papei Borgia au fost nu mai puțini de 43, în timp ce – teoretic – ei nu ar fi trebuit să depășească numărul de 24-26 (chiar dacă, nu peste multă vreme, Cortesi va găsi de cuviință că un *plenum* trebuia să conțină 40 de membri). Alessandro Farnese, de pildă, a fost un om pe deplin respectabil, însă este neîndoielnic că raportul nu tocmai exemplar ce l-a legat pe pontiful spaniol de sora sa, Giulia (*sponsa Christi*, după o vorbă populară blasfemă, *concubina papae*, cum a numit-o, fără să clipească, cronicarul curiei), a contat oarecum în desemnarea acestuia. Ippolito d'Este, numit cardinal în 1493, la paisprezece ani, va fi în stare să pună să i se scoată ochii propriului

frate, preferat lui de către o doamnă de care se înamorasese. Strălucitorul său văr, Luis de Aragón, investit cu purpura la douăzeci de ani, în 1494, când era deja de doi ani văduv după o nepoată a lui Inocențiu al VIII-lea, era un principe rafinat, iubitor al muzicii și al vânătorii, al meselor bune și al femeilor frumoase, al cailor și al carnavalului, de care profita pentru a se deghiza (eventual, în musulman) și a se distra „păcălind călugări”. Giuliano Cesarini, descendent dintr-o stirpe de prelați ce se înruderiseră de puțină vreme cu familia Borgia, a fost amintit de Marin Sanudo ca „un tânăr de puțină reputație”. Amanieu d'Albret, frate cu regele Navarrei, se putea lăuda și cu faptul de a fi devenit cumnat al ducelui de Valentinois cu un an înainte de a fi investit cardinal, ceea ce nu a părut să-l îndemne a-și schimba modul de viață nu tocmai imaculat. Energicul Francisco Remolins, „om ingenios, din stirpea papei Alexandru”, cum îl va defini în 1517 ambasadorul venețian, se pare că în momentul numirii era căsătorit cu o doamnă care a fost la timp închisă într-o mănăstire: fost inchiizitor al lui Savonarola, el era considerat, pe drept sau pe nedrept, „unul dintre cei mai răi și mai cruzi și mai scelerăți oameni care trăiau în preajma Sanctității Sale”, încît a fost nevoit să fugă la Napoli după căderea familiei Borgia. Giovan Battista Ferrari ar fi fost otrăvit din ordinul papei în 1502, după unele zvonuri care circulau prin Roma la acea dată, în intenția de a pune mîna pe marea avere pe care acesta știuse să o adune „cu multă rapacitate” în calitate de *datario*². Ca să nu mai vorbim de Cesare Borgia, gata să renunțe la cardinalat în 1498, când ambițiile sale îl vor chema altundeva și când deja papa, cum se scria la Veneția în luna februarie a acelui an, nu se mai ocupa decît „să-și înstărească fiii”. În realitate, numele multora dintre acei cardinali nu reprezintă altceva decît oscilația pendulului politic între Franța și Spania ori necesarul vistieriei pontificale pentru finanțarea campaniei ducelui de Valentinois în Romagna: sosirea lui Carol al VIII-lea la Roma, de pildă, a fost însoțită de numirea a doi francezi în ianuarie 1495, urmată, după mai puțin de un an, când vîntul diplomației papale sufla în altă direcție, de numirea a patru spanioli. Iar profitul global al numeroaselor numiri din 1500, de către un papă care, așa cum a scris Sigismondo de Conti, *pecuniae omne vias norit*, a fost, se pare, în jur de 130.000 de ducați.

Ar fi, cu siguranță, chiar prea ușor să extragem informații abundente din strălucitoarele palete cu care au fost pictate marile fresce renascentiste ale lui Jacob Burckhardt sau Ferdinand Gregorovius, pentru a evoca întunecatul climat de violență, de desfrîu, de aviditate și de corupție generalizată ce părea să antreneze pe atunci, cu logica sa împărțitoare, întreaga conducere a Bisericii, ale cărei bunuri erau

2. Cardinalul care conducea Oficiul Curiei romane însărcinat cu strîngerea beneficiilor ecleziastice (*dataria*) (it., n.t.).

cedate rudelor și prietenilor și vândute celui mai bun ofertant, în vreme ce cardinalii înșiși păreau ocupați numai cu apărarea intereselor propriilor suverani și ale propriilor familii, cu acapararea beneficiilor celor mai grase, a sarcinilor celor mai lucrative, împărțindu-și orașe și castele, diocese și abații, funcții și legații. De aici, pe fundalul unei Rome devenite „peșteră de hoți” și dominate de nemernici de tot felul, adevărată „zalhana” („zilnic la Roma se găsesc patru sau cinci oameni omorâți – se spunea la Veneția în 1500 – adică episcopi, prelați și alții”), în care, după cronicarii vremii, *monasteria quasi omnia facta erant lupanaria* și „cîți călugări erau, atîtea curve”, dezlănțuirea invectivei savonaroliene împotriva „vieții murdare a prelaților și a clerului”, a „ticăloasei Biserici”, a „prostituției Biserici”, a Babilonului pe care o spadă răzbunătoare nu va fi întîrziat să-l doboare. „Privește numai, astăzi la curte, cum sînt vîndute beneficiile, și pînă și sîngele lui Cristos și Fecioara pentru un bănuț”, tuna din amvon călugărul ferrarez, avîntîndu-se împotriva unei ierarhii ecleziastice deja incapabilă de cea mai elementară pudoare: „Te rușinai odinioară de superbie, de luxură, acum nu te mai rușinezi... La cer a ajuns duhoarea ta”. *Nihil ius, nihil fas: aurum, vis et Venus imperabat*, va suna severa sentință pronunțată de învățatul reformator augustinian (și viitor cardinal) Egidio da Viterbo despre curia lui Alexandru al VI-lea, „bărbat cumplit”, după judecata lui Machiavelli, căruia astfel i se scria de la Roma, la 16 iulie 1501:

[Papa] *omnibus videntibus* îi ia unuia averea și altuia viața, pe unul îl trimite în exil, pe altul la ocnă, iar altuia îi ia casa și-l pune înăuntru pe vreun ticălos, *et haec nula aut levi de causa* [...] aici beneficiile se vînd mai spornic decît pepenii sau covrigii și apa. Nu se mai urmează tribunalul, fiindcă *omne ius stat in armis* și între acești ticăloși *adeo* că pare să fie nevoie de turc, fiindcă creștinii nu se urnesc să extermină această hoardă de nemernici a rasei omenești; *ita omnes qui bene sentiunt uno ore locuntur*. [...] Pe lîngă papă, care-și are neîntrerupt turma sa nelegiuită de femei, în fiecare seară 25 și mai bine sînt aduse la palat între avemaria și ora unu în spatele cîte unuia, *adeo* încît tot palatul s-a făcut fățiș un bordel al tuturor murdăriilor.

Nu foarte diferite au fost criteriile pe care le-a urmărit, în cazul numirilor de cardinali, acel personaj „cu suflet mare, poate chiar foarte mare, nerăbdător, năvalnic, deschis și liber” care a fost succesorul papei Borgia. Principe belicos și coleric, preot numai cu numele și cu veșmintele, după Guicciardini, hotărît să restabilească puterea papei asupra Bisericii și a Bisericii asupra peninsulei, creator al marii Rome a lui Bramante, Rafael și Michelangelo, Iuliu al II-lea a știut, la rîndul său, să organizeze numirile de cardinali pentru a burduși vistieria papală și a înfrînge opoziția consistoriilor, ca mijloace ale ambițioasei sale politici antifranceze, pînă la a provoca

o adevărată schismă în sfîntul colegiu. Patru au fost rudele pontifului care, în momente diferite, au primit purpura, iar printre cei nouă cardinali desemnați în martie 1511 se detașau personaje ca Matthaeus Schinner, elvețianul capabil să-l salveze pe papă cu invincibilele escadroane de infanterie ale compatrioților săi, ori Matthaeus Lang, „curajosul, mîndrul și neîndurătorul” consilier imperial, „de joasă obîrșie și de înalte virtuți”, cunoscut ca mare „înghițitor de venituri preoțești”, pe care Giovio îl va considera „mai demn de a fi socotit printre excelenții comandanți de război decît printre cardinali”. Desigur, sfîntul colegiu cuprindea pe atunci și personaje diferite, oameni culți, precum Oliviero Carafa, unanim stimat de contemporani, „lumină pilduitoare a cardinalatului”, după părerea lui Sanudo, precum *iuriconsultorum princeps* Giovanni Antonio Sangiorgio, precum Domenico Grimani, pe cînd alții erau, pur și simplu, vlăstare ale unor puternice familii aristocrate. Oricum, puțini, ba chiar foarte puțini erau bărbații dotați cu oarecare conștiință religioasă, precum Francisco Jiménez de Cisneros, regentul Spaniei pe durata absenței lui Carol Quintul, însă și teolog catolic de anvergură și riguros reformator al ordinului franciscan de care aparținea, întemeietorul universității umaniste de la Alcalá de Henares, promotorul aceluia monument al filologiei renașcentiste care a fost Biblia poliglotă.

Însă – trebuie să subliniem – toate acestea nu păreau să frapeze în mod deosebit, căci, în acea vreme, unei conștiințe obișnuite îi apăreau cu totul străine acea separație netă între clerici și laici, ca și acea imagine austeră și umilă a vieții religioase, care aveau să se afirme abia în perioada Contrareforme, pînă la a face complet inacceptabile unele comportamente considerate aproape normale la începutul secolului, cum ar fi participarea cardinalilor la sărbători carnavalești, baluri mascate, jocuri și farse de tot soiul. Afirmția rămîne valabilă și pentru înclinațiile nu tocmai caste ale numeroșilor cardinali din aceste decenii, înconjurați adesea de mai mulți sau mai puțini urmași, aproape întotdeauna legitimați cum se cuvine și, de asemenea, dotați cu bune venituri ecleziastice. Să ne gîndim la mulții și înfigăreții fii pe care cardinalul Rodrigo Borgia îi avusese cu celebra Vannozza și care aveau mai apoi să-i condiționeze politica papală, la fel cum aceea a lui Inocențiu al VIII-lea fusese condiționată de necesitatea de a-l căsători convenabil pe fiul său Franceschetto (pînă într-acolo încît acesta, la moartea sa, ar fi exprimat dorința să „se prăbușească Cristos și Sfînta Maria cu toată împărăția cerurilor, căci eu sînt prăbușit”). Un alt viitor papă, Alessandro Farnese, făcut cardinal la 25 de ani, în 1493, va aduce pe lume cel puțin patru fii, dintre care unul va deveni mai apoi întîiul duce de Parma și Piacenza. Tot atîția fii va avea și cardinalul Innocenzo Cibo, „dedat plăcerilor lumești și unor lascivități”, cum spune ambasadorul venețian în 1533, ca și prestigiosul Ercole Gonzaga, care va muri la Trento, ca președinte al ultimei convocări a conciliului, din martie

1563. Despre Marco Vigeri, credinciosul colaborator al lui Iuliu al II-lea, care l-a ridicat la rangul de cardinal în 1505, se va scrie că era un „om atât de datat simțurilor și cărnii, încât, ținând dinadins o femeie în mod fățiș, a lăsat de la ea câțiva fii după moarte”. Un cronicar pontifical putea liniștit să noteze, în iulie 1506, că moartea unui alt membru al sfintului colegiu trebuia, fără putință de tăgadă, atribuită neînfrînărilor sale erotice, *ex nimio, ut dicunt, coitu*. Același lucru l-a spus Garimberti despre un nepot al lui Leon al X-lea, cardinalul Luigi de Rossi – după părerea lui, dus la groapă înainte de vreme de „viața lui murdară [...], infamă și desfrînată”. Și chiar acel nemernic notoriu care a fost cardinalul Benedetto Accolti a trecut în lumea dreptilor, în 1549, dintr-o apoplexie cauzată, în opinia medicilor, de „neconținutul și nemaipomenitul băut pe care l-a practicat pentru mulți ani”, de „multele destrăbălări, și mai cu seamă cu femei, iar în noaptea în care a murit avea una cu el”.

2. Pricepere și experiență în manevrarea afacerilor curiale, relații familiale sau personale cu pontifii, avere, în unele cazuri – mai rare – o poziție de frunte în ordinele religioase, protecția unor principii străini în cadrul diplomației papale: acestea sînt deci canalele privilegiate prin care, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, apare posibilă, eventual în zornăitul monedelor, deschiderea drumului către vârful ierarhiei Bisericii. Și în trecut, desigur, exigențele politice ale Sfîntului Scaun jucaseră un rol hotărîtor în desemnarea cardinalilor, dintre care nu lipsiseră oameni de acțiune energici ca Giovanni Vitelleschi (1437), un adevărat soldat capabil să-și conducă în luptă oamenii pentru a îmblînzi recalcitranta nobilime romană, a recuceri Campagna, a înfrînge orașele și pe potențații rebeli, sortit unei morți violente și lăsînd în urmă o faimă de „foarte crud, puțin religios și neastîmpărat [...], zelos, vigilent, lacom de suite, de glorie, cutezător și sîngeros [...], nesățios”. Sau ca Ludovico Trevisan (1440; cunoscut și ca Scarampo), succesorul său în fruntea armatei pontificale, angajat în recuperarea pămînturilor Bisericii și în readucerea papei la Vatican, devenit cardinal *camerlengo*³ dintr-un simplu medic, grație încrederii lui Eugen al IV-lea și priceperii sale în afaceri: „un senior înțelept *in agilibus mundi*”, cum l-a numit Calixt al III-lea, un bărbat capabil să acumuleze în câțiva ani o avere princiară, despre al cărui zel religios pot depune totuși mărturie numele de cardinal Lucullus pe care i-l atribuiseră contemporanii sau părerea pe care un alt cardinal a rostit-o despre el ca *utinam tam religiosi animi quam ad saecularia vigilis*. Nu lipsiseră nici unele personaje strîns legate de curțile străine, ca strălucitorul Guillaume d'Estouteville (1439), prin ale cărui vine curgea sînge regal, puternicul Jean

3. Cardinalul care, după moartea unui pontif, preia palatele apostolice, veghind la siguranța și ordinea conclavului (it., n.t.).

Jouffroy (1461), cutezătorul Jean Balue (1467), consilierul imperial Georg Hessler (1477), a cărui numire fusese aprig combătută de sfântul colegiu, ca *humilibus parentibus ortus* și *animi inquieti vir existimatus et novarum rerum cupidus*, cancelarul lui Juan al II-lea de Aragón, Joan Margarit i Pau (1483), milanezul Giovanni Arcimboldi (1473) sau însuși fratele lui Ludovico Maurul, intrigantul Ascanio Maria Sforza (1484), bărbat „corupt de nesfârșita poftă de bogății”, cum l-a numit Guicciardini, ca și exponenții familiilor aristocrate romane, precum Colonna, Orsini, Savelli, și pîlcuri întregi de nepoți și rubedenii de-ale papilor.

Trebuie reținut totuși faptul că energica revenire ce marcase istoria Bisericii după îndelungata etapă avignoneză și criza schismelor și a sinoadelor de la Konstanz și Basel oferise unele posibilități, chiar și sporadice, de ascensiune către vârful ierarhiei eclesiastice unor oameni care se distinseseră prin inteligență și cultură. Reîntoarcerea sediului papal în Italia, confruntarea nu doar diplomatică, ci și intelectuală cu conciliarismul, întâlnirea cu cultura orientală care se petrecea atunci la Ferrara și Florența, legată de reunirea cu Biserica greacă, participarea la politica italiană și dezvoltarea birocrăției curiale, toate acestea le impuseseră chiar și pontifilor radical străini de noua sensibilitate umanistă să se înzestreze cu un personal adecvat exigențelor vremii. Inaugurînd o tradiție ce avea să dureze un veac și mai bine, personaje precum Pier Paolo Vergerio și Poggio Bracciolini, Leonardo Bruni și Ambrogio Loschi, Flavio Biondo și Manuele Crisolora fuseseră chemate să facă parte din cancelaria papală, ca și acel Giacomo Ammannati care, în 1461, a fost numit cardinal de către Pius al II-lea. În 1439, purpura le fusese acordată lui Isidor din Kiev, lui Bessarion, lui Torquemada, iar în 1446, lui Tommaso Parentucelli da Sarzana care, ales papă cu cîteva luni mai tîrziu sub numele de Nicolae al V-lea, avea să inițieze construirea Romei renascentiste, pornind de la bazilica Sfîntului Petru, oferind slujbe și spațiu de proiecte celor mai mari artiști ai epocii sale și chemînd la curtea papală „toți bărbații învățați ai lumii”, de la Bracciolini la Valla, de la Manetti la Decembrio, de la Aurispa la Vespasiano da Bisticci, care a ținut apoi să îi glorifice marea dărnicie, „divina-nțelepciune” și „cunoașterea universală a oricărui lucru”. El a fost cel care l-a introdus în sfîntul colegiu pe Nicolaus Cusanus, iar succesorul său, Calixt al III-lea, deși atît de diferit de el, adîncit cu totul în visele sale de cruciadă și în nemăsuratele sale ambiții nepotiste, avea să-l ridice la cardinalat pe acel Enea Silvio Piccolomini care, după mai puțin de doi ani, în august 1458, avea să preia tiara sub numele de Pius al II-lea.

Destinul lui Piccolomini a fost unul extraordinar și irepetabil. El a reușit să-și croiască drum, în ciuda sărăciei familiei din care provenea, prin competența juridică acumulată ca elev al lui Mariano Sozzini și prin prestigiul de umanist format pe baza latinei clasicilor,

capabil să scrie versuri de dragoste, discursuri politice, comedii boccacești, tratate pedagogice și doctrinare, opere istorice și geografice și să-și pună știința și elocvența în slujba unui talent diplomatic ieșit din comun. Ambiție și inteligență, lipsă de prejudecăți și cultură, abilitate, dar și noroc, o vastă cunoaștere a oamenilor și a lucrurilor: acestea au fost armele care l-au ajutat să devină secretarul unor episcopi și cardinali, să obțină încoronarea ca poet (semnătura lui a fost, pentru o vreme, *Aeneas Sylvius Poeta*), să treacă de la cancelaria conciliului de la Basel la aceea a antipapei Felix al V-lea, de la aceea a împăratului la aceea a pontifului, pînă la scaunul episcopal de la Trieste și, mai apoi, de la Siena, pînă la avansarea la rangul de cardinal, reușind să facă uitate nu numai sensibilitatea sa notorie la farmecul feminin, ci și participarea sa teoretică și practică în apărarea conciliarismului și opere precum tratatul *De generalis concilii autoritate*, ale cărui teze nu se va teme să le dezmință în *De gestis Basiliensis concilii*. *Aeneam reiicite*, *Pium recipite*, va obișnui să spună în viitor acest pontif care avea să-și investească întreaga energie în visul grandios al unei cruciade europene împotriva extinderii puterii otomane. El a fost acela care le-a acordat purpura învățatului Giacomo Ammannati și lui fra' Alessandro Oliva da Sassoferrato, ajuns prin talent și știință la funcția de conducător al augustinienilor, *pauperem monachum, angustae cellae cultorem*, cum l-a numit însuși Pius al II-lea în *Commentarii*, unde, în cuvinte pătrunse de o durere vie, a ținut să amintească moartea acestui *ingens sacri collegii decus*.

Și Francesco Della Rovere, confesorul lui Bessarion, conducătorul franciscanilor devenit cardinal în 1467 și ales papă în 1471 cu numele de Sixtus al IV-lea, găsisese în faima sa de predicator, de teolog scolastic, de profesor aclamat la cele mai prestigioase catedre din peninsulă, de organizator sobru și eficient, instrumentul unei fericite cariere ecleziastice, care, de la obîrșia sa familială modestă, l-a ajutat să acceadă la vîrfurile unei puteri pe care, în nepotismul său incoercibil și prin potopul de rente și beneficii cu care a ținut să-și copleșască familia, va încerca să o transmită și moștenitorilor. „A urmat după acea alegere aproape ruina Bisericii Domnului”, va scrie Vespasiano da Bisticci. Cîțiva ani mai tîrziu, familia Della Rovere va înlocui familia Montefeltro în ducatul Urbino, în vreme ce Sixtus a intenționat să cheme în sfîntul colegiu nu mai puțin de patru rude cu același nume (pe lîngă nepoții Raffaele Sansoni-Riario, de numai șaptesprezece ani, și Pietro Riario, și el foarte tînăr), dintre care unul avea să devină mai tîrziu papa Iuliu al II-lea. Pălăriile roșii împărțite de el au fost 34, mai multe decît cele acordate de cei trei predecesori ai săi împreună. Sub conducerea lui, sfîntul colegiu a cunoscut o schimbare limpede, în sensul unei accentuate mundanități și al unei pronunțate funcționalități în inserarea papalității în politica italiană, în labirintele sale încîlcite, în precarietatea ei

convulsivă. Curțile Franței și Castiliei, Burgundiei și Portugaliei, Neapolelui și Milanului și-au avut cardinalii lor, la fel ca aristocrația romană și nobilimea Genovei și Veneției, pe fundalul unei curii mereu mai simoniace, sub semnul unui lux mereu mai spectaculos, al unei voințe aproape barbare de ostentare a puterii și bogăției: „la ceva trebuie să fie folosit tezaurul Bisericii”, nota un cronicar pontifical, care va însoți cu vorbe înflăcărâte și acuze atroce moartea papei Sixtus. Constructor neobosit și mecena generos, întemeietor al Bibliotecii Vaticane, căreia i-a decretat deschiderea pentru public, nu se poate spune totuși că acest pontif ar fi deschis științei porțile carierei ecleziastice și că ar fi cooptat oameni de cultură la vârful ierarhiei Bisericii. Principe italian în toată puterea cuvântului, Sixtus al IV-lea a pregătit sfântul colegiu care i-a ales, mai întâi pe Inocențiu al VIII-lea, personaj palid, „inutil pentru binele public”, cum l-a etichetat Guicciardini, ocupat numai cu rostuirea propriilor progenituri și instrument docil în mâinile cardinalului Giuliano Della Rovere, și mai apoi pe Alexandru al VI-lea, la capătul unui conclav în care zecile de abații, episcopii, beneficii, funcții bănoase și rente de tot soiul ale lui Rodrigo Borgia au constituit prețul voturilor colegilor săi, în frunte cu acel Ascanio Sforza care, „corupt cu daruri din belșug – cum va scrie Giovio –, a fost principalul cap și autor ca acel sclerarat peste toți ceilalți oameni din lume [...] să fie ales papă”.

Prin urmare, merită să privim mai îndeaproape câteva dintre aceste personaje care au reușit, fără prea multe scrupule, să-și deschidă drum către vârful ierarhiei Bisericii. Jean Balue, de pildă, despre a cărui origine, începînd cu data și locul nașterii, nu se știe mai nimic, *vir magni animi et consilii*, cum l-a numit Sigismondo de Conti, *qui ex humili Pictavorum pago ortus sua industria ad cardinalatum pervenit*. Cleric obscur intrat în serviciul episcopului de Angers spre sfîrșitul anilor cincizeci din secolul al XV-lea, el s-a priceput să cîștige încrederea acestuia, să primească de la el beneficii, să îi devină vicar și să profite de marea ocazie de a-l însoți la Roma în cursul unei ambasade în 1462 și de a se insinua de îndată în jocurile curții romane, pe care a părăsit-o, câteva luni mai tîrziu, cu prețioase experiențe și cunoștințe, cu titlul de protonotar apostolic și cu siguranța că prin Paris, și nu prin Angers trecea calea pe care ambiția i-o indica. Numit eufemistic *non abunde litteris ac scientia eruditus*, cu siguranță că nu în știință, ci în energia lui neînfrînată și în capacitatea de a se descurca a găsit el modul de a se insinua la curte și de a parcurge în cîțiva ani, între 1464 și 1467, o carieră politică și ecleziastică fulgerătoare, devenind unul dintre cei mai acreditați consilieri ai lui Ludovic al XI-lea și profitînd de aceasta pentru a aduna funcții, demnități, lefuri, abații, priorate. Episcop de Evreux în 1464 și de Angers în 1467, după ce participase la intrigile care au dus la destituirea predecesorului și vechiului său protector, în luna septembrie a aceluiași an Balue a obținut purpura de cardinal, ca o

recompensă pentru bunele servicii prestate în a-l convinge pe regele preacreștin să abroge Pragmatica Sancțiune, ca și pentru numeroase servicii politice aduse coroanei în misiuni, mașinații, negocieri, slujbe de tot felul, nu fără să-și riște uneori pielea, însă încercînd oricum să profite pentru a-și burduși punga. O ascensiune socială extraordinară, căreia, cinci luni mai tîrziu, i-a urmat căderea bruscă, datorată gravelor acuzații de prevaricațiune în perceperea impozitelor și, mai ales, de lezmajestate și trădare, acuzații care au dus la arestarea sa din ordinul regelui și la o îndelungată și severă detenție. Unsprezece ani a stat închis cardinalul de Angers, pînă la eliberarea, survenită ca urmare a presiunilor papale, în 1480. Transferîndu-se la Roma în 1482, obținînd absolvirea și reintegrîndu-se în deplinătatea demnităților, privilegiilor, rentelor și beneficiilor, el a știut să găsească la curtea Vaticanului noi spații de acțiune și o putere reînnoită. Trimis în patrie ca legat pontifical în 1483, cu ocazia încoronării lui Carol al VIII-lea, el s-a întors la Roma după doi ani, încărcat de onoruri, bogății și favoruri, ca ambasador francez pe lângă Sfîntul Scaun, unde va continua să joace un rol politic de prim-plan pînă la moarte, survenită în octombrie 1491, „asanînd în sfîrșit colegiul”, cum va scrie Garimberti, gata să denunțe la fiecare pas „natura stricată și frauduloasă” a lui Balue, *veramente belva*⁴. O experiență, desigur, de excepție, însă, în același timp, un caz exemplar care ne poate ajuta să înțelegem mecanismele unei cariere datorate în întregime iscusinței politice și încrederii suveranului și al cărei cadru eclesiastic apare prin excelență exterior.

Fără a prezenta asperitățile de caracter ale lui Balue, și alți miniștri ai regelui Franței au cunoscut, în aceste decenii, cariere asemănătoare: de pildă, burgundul Jean Jouffroy, pe care, în 1461, Pius al II-lea a trebuit să-l cheme în sfîntul colegiu împotriva voinței lui, în virtutea faptului că în el părea să fie acumulată întreaga *auctoritas Gallicae nationis*. Groaznică a fost aprecierea pe care papa a formulat-o asupra acestui personaj, căruia i-a recunoscut ingeniozitatea și cultura, însă căruia i-a denunțat cu vorbe înflăcărâte aviditatea, ambiția *et in omne vitium prolapsi mores*. Călugăr benedictin, abate de Luxeuil și apoi episcop de Arras, dotat cu numeroase și bogate beneficii eclesiastice, Jouffroy a reușit să-și croiască drum mai cu seamă datorită culturii sale juridice, subtilei sale abilități diplomatice și trecerii de care se bucura pe lângă Ludovic al XI-lea. Chiar dacă nu a vrut să îmbrace niciodată veșmîntul purpuriu, preferînd rasa propriului ordin, și chiar dacă ura papei Piccolomini și a cardinalului Ammannati a sfîrșit prin a-i atribui o imagine tradițională pe de-a-ntregul negativă, merită să semnalăm un discurs pe care el l-a rostit la Paris în 1468, discurs în care a definit cardinalatul

4. It. „cu adevărat o fiară”: joc de cuvinte implicînd o metateză (*Balue – belua*) intraductibilă în limba română (n.t.).

ca fiind cea mai mare *fontem* [...] *gloriae* și *segetem honoris*, care îi obliga pe cei care-l slujeau să fie demni de el și să nu ocolească nici un efort și nici o primejdie *pro fide atque sede Romana*. Nu foarte diferită a fost cariera lui Jean de Bilhères-Lagraulas, fiul cadet al unei familii din mica nobilime gasconă și, ca atare, hărăzit carierei eclesiastice, om de încredere al lui Ludovic al XI-lea și apoi al lui Carol al VIII-lea în numeroase însărcinări și misiuni, episcop de Lombés în 1473, succesor al lui Jouffroy ca abate al bogatei abații de la Saint-Denis în 1474, ambasador al regelui preacreștin în Spania, în Germania și la Roma, unde Alexandru al VI-lea l-a numit cardinal în 1493. Dotat cu o serie impresionantă de beneficii eclesiastice pentru a căror cîrmuire spirituală nu a avut niciodată nici cea mai mică grijă, el a murit, șase ani mai târziu, tot la Roma, după ce-i comandase lui Michelangelo celebra *Pietà*.

Să-i observăm pe cei doi cardinali venețieni numiți de papa Borgia, respectiv, în 1493 și în 1500, Domenico Grimani și Marco Cornaro, personaje foarte diferite între ele și despărțite de o antipatie sinceră: om mediocru, ba chiar mărunț cel de-al doilea, întîiul însă nespus de cult, considerat „cel mai învățat din Italia în toate scrierile, cumpătat în moravuri și demn în obiceiuri, și vrednic de venerație”, cum scria în 1517 ambasadorul Serenissimei, mare colecționar de cărți, de tablouri, de obiecte prețioase, admirator și corespondent al lui Erasmus, care i-a dedicat parafraza la Epistola Sfîntului Pavel către Romani, în mai multe rînduri avut în vedere pentru tiară. Totuși, amîndoi fuseseră investiți cu purpura numai în virtutea miilor de scuți din buzunarul bogatelor lor familii (în cazul lui Cornaro, cînd acesta avea abia optsprezece ani) și amîndoi au acumulat cantități incredibile de venituri și beneficii eclesiastice, pe care mai apoi au știut să le transmită rudelor și moștenitorilor, inițiind adevărate dinastii de prelați. Alți cinci Cornaro au obținut pălăria de cardinal în secolul al XVI-lea, iar numeroși membri ai acestei familii s-au alternat pe scaunele episcopale de la Padova, Brescia și Treviso, în vreme ce Grimani a lăsat ca moștenire dioceza de la Ceneda, patriarhia de la Aquileia și pălăria de cardinal – desigur, după o nouă și substanțială plată în bani – nepotului său Marino, căruia celălalt nepot, Giovanni, nu-i va putea urma în sfîntul colegiu numai din cauza unei neprevăzute acuzații de erezie. Toate aceste cazuri nu sînt nici pe departe izolate, ba chiar s-au înmulțit în decursul secolului al XVI-lea, și nu numai în mediile familiilor papale (Farnese, Del Monte, Carafa, Medici) sau princiare (Gonzaga, Este, Colonna) sau ale mării aristocrații franceze (Amboise, Bourbon, Guise). Diocezele de la Ivrea și Vercelli, de exemplu – una din 1497 pînă în 1617, iar cealaltă, din 1503 pînă în 1572, și apoi din nou din 1599 pînă în 1611 – vor rămîne o feudă a puternicei familii Ferreri, prezentă mereu în rîndul cardinalilor Bisericii, prin Giovanni Stefano (1500-1510), Bonifacio

(1527-1543), Filiberto (1548-1549), Pietro Francesco (1561-1566) și Guido Luca (1565-1585). Același lucru s-ar putea spune și despre dioceza Como, apanaj al familiei Trivulzio, care a avut nu mai puțin de trei cardinali în cursul aceluși secol; sau despre Feltre, condusă timp de aproape șaptezeci de ani de familia Campeggi din Bologna, o mare dinastie curială reprezentată în sfântul colegiu mai întâi de Lorenzo și mai apoi de Alessandro; sau, în fine, de Saint-Papoul, în Franța, din 1537 și până în 1568 transmisă de la unul la altul între cei trei cardinali din casa Salviati, care s-au succedat în cursul secolului, nu fără a stîrni protestele clerului și ale credincioșilor locali, în opinia cărora nu mai puțin de 100.000 de scuți fuseseră vărsați în total în acei ani către absenții lor păstori florentini.

3. De altfel, o bază existențială fundamentală pentru puterea cardinalilor renașcențiști o constituia tocmai posibilitatea de a acumula mari averi grație favorurilor suveranilor și pontifilor, ca și practicii deja consolidate de a disocia veniturile ecleziastice de funcțiile religioase de care inițial fuseseră legate. Nesfîrșită este seria beneficiilor pe care Paul al II-lea a ținut să le atribuie numeroaselor sale rude înălțate la rangul de cardinal, Marco Barbo, Giovan Battista Zeno și Giovanni Michiel, dintre care ultimul s-a zvonit a fi fost otrăvit de Cesare Borgia, dornic să pună stăpînire pe averea lui imensă și pe zecile de mii de ducăți în monezi sunătoare păstrate în sîpetele sale. La 100.000 de ducăți a fost evaluată moștenirea cardinalului Balue în 1491, și la 200.000-300.000 aceea lăsată în 1465 de cardinalul *camerlengo* Ludovico Trevisan, față de care, cum a scris Cortesi, *nemo affluentior in senatoria dignitate fuit*. Nu mai puțin legendare erau bogățiile lui Guillaume d'Estouteville, ca și acelea acumulate de Rodrigo Borgia în cei 36 de ani de cardinalat ce i-au precedat alegerea ca papă, pe care mulțumită lor a fost în stare să și-o cumpere. Lista episcopilor, abațiilor, arhidiaconiilor, prioratelor, canonicatelor, parohiilor, stranelor, pensiilor și funcțiilor ecleziastice cu care a ținut mai apoi să-l învestească pe fiul său Cesare ne îngăduie să străbatem întreaga Europă, de la Valencia la Nantes, de la Poitiers la Milano, de la Paris la Arezzo, de la Rennes la Geneva, de la Liège la Como, de la Limoges la Grosseto. Fiecare dintre aceste beneficii garantau rente anuale care mergeau de la cîteva zeci la mai multe mii de ducăți: numai patriarhatul de la Aquileia, de pildă, asigura 10.000, iar unele dioceze bogate de peste Alpi – chiar mai mult, ca aceea de la Valencia, lăsată moștenire de Calixt al III-lea nepotului – și succesorului – său, pe nume Alexandru al VI-lea, iar de acesta – fiului său Cesare, care, renunțînd în 1498 la purpură, a transmis-o unui alt cardinal din casa Borgia, Giovanni, după a cărui moarte, survenită cîteva luni mai tîrziu, a trecut, în sfîrșit, la fratele Pier Luigi, la rîndul său gratificat, în 1500, cu o pălărie roșie.

Lucrurile nu se vor modifica substanțial nici în secolul următor, când însăși reforma tridentină va părea să treacă asemenea unei ușoare și mîngietoare adieri peste uzul și abuzul cumulelor de beneficii și peste traficul de rente ecleziastice, care, dimpotrivă, au sporit, spre satisfacția exponenților sfîntului colegiu (pînă la peste 1.000.000 de scuzi în 1571), chiar dacă trebuie să ținem seama și de evidenta creștere a numărului membrilor, ca și de accentuarea disproporției dintre averile acestora. Puternicul cardinal de Tournon a deținut, în diferite momente, între 1530 și 1562, uzufructul unui total de 25 de abații, în timp ce, în 1524, Agostino Trivulzio administra, în același timp, diocesele de la Le Puy, Alessano, Toulon și Reggio Calabria, în 1532, Giovanni Salviati pe cele de la Ferrara, Bitetto, Volterra, Teano și Santa Severina, în 1534, Domenico de Cupis pe cele de la Trani, Macerata, Recanati, Montepeloso, Adria și Nardò, iar în 1548 – imediat după apariția decretelor tridentine și papale care interziceau un atare cumul de episcopate – Ippolito d'Este se afla încă în fruntea celor de la Autun, Tréguier, Lyon și Milano. Acestea sînt doar cîteva exemple din multele ce ar putea fi invocate în ceea ce privește cîștigurile rezultate din rentele episcopale și beneficiile minore, deținute deseori cu zecile și care puteau fi înstrăinate, schimbate, cedate unor rude și unor prieteni cu drept de acces și de ramburs, pînă la cea mai deplină confundare a bunurilor private și ecleziastice și, cu autorizarea de rigoare a papei, la dreptul de a dispune de ele testamentar. Este o realitate ce contribuie la explicarea progresivului declin al episcopatului între secolele al XV-lea și al XVI-lea, aptă să legitimizeze totodată definiția satirică a cardinalului ca „de funcții și venituri arsenal”.

Dacă se ține seama că, la sfîrșitul secolului al XV-lea, la Roma, venitul unui artizan se ridica la cîteva zeci de ducați pe an, dar că ambasadorului venețian îi trebuiau nu mai puțin de 2.000 ca să poată trăi respectabil potrivit rangului, nu este de mirare că, încă în acordurile electorale ale conclavelor din 1471 și 1484, renta minimă pentru un cardinal era fixată la considerabila sumă de 4.000 de ducați. Însă veniturile efective ale multora dintre exponenții sfîntului colegiu depășeau adesea aceste limite, în unele cazuri cu mult, atîngînd 20.000 de ducați și mai bine în cazul lui Giuliano Della Rovere și al lui Marco Cornaro, și 30.000 în cazul lui Ascanio Sforza, în timpul lui Alexandru al VI-lea. Cifre, de altfel, aproximative prin lipsă (probabil nu cu puțin), de natură să justifice izbucnirea de furie a ducelui de Milano, care în 1465 se mînia pe voracitatea „capilor clerici, care au o lăcomie nesățioasă”, ca și satira mușcătoare a lui Ariosto : „Mereu am priceput și mi-a fost clar / c-argint ca să le-ajungă n-au nicicînd / episcopi, cardinali sau preoți mari”. Și, într-adevăr, cîteva decenii mai tîrziu, cu toate că trebuie să ținem seama și de o devalorizare a monedei în secolul al XVI-lea, se vor atinge cifrele prezentate într-o listă a veniturilor cardinalilor din 1571, din care

rezultă 130.000 de scuzi pentru Charles de Guise și sume variind între 60.000 și 80.000 de scuzi pentru cardinalii de Bourbon și de Portugalia, pentru Ippolito d'Este și Alessandro Farnese. Cît despre acesta din urmă (nepotul omonim al lui Paul al III-lea), *praepotens divitiis et clientelis*, cum îl va numi în 1565 un membru al colegiului, se va spune mai apoi, în momentul morții sale, survenită în 1589, că putea dispune de o rentă de 120.000 de scuzi, făcînd să pălească averile de peste 200.000 lăsate moștenire cu puțin înainte de vărul său Guido Ascanio Sforza de Santa Fiora și de cardinalul de Trento, Cristoforo Madruzzo. Prin urmare, el va putea recurge la resursele unei averi fabuloase (numai garderoba îi va fi evaluată la 100.000 de scuzi) pentru a construi vila de pe Palatin, grandiosul palat de la Caprarola și maiestuoasa biserică a lui Isus, fără ca pentru aceasta să renunțe la a-i împrumuta regelui Franței 40.000 de scuzi în 1576 și, cinci ani mai târziu, să verse 10.000 numai ca acot de o treime din dota stabilită pentru căsătoria unei nepoate de-a lui cu ducele Mantovei. Nici marea aristocrație a familiilor Colonna și Orsini nu se va putea măsura cu asemenea niveluri de cheltuială, accesibile în viitor numai familiilor papilor, din rîndurile cărora se va ridica, de fapt, noua aristocrație romană (Buoncompagni, Aldobrandini, Borghese, Ludovisi, Barberini, Pamphili).

Bogațiile de acest fel reprezentau, firește, privilegiul cîtorva cardinali bogați, ale căror nenumărate beneficii ecleziastice se integrău în cadrul unor averi particulare și al unor legături politice și familiale de excepție. La începutul secolului, de pildă, o treime din cardinali percepeau rente de ordinul a 2.000-3.000 de ducați, în vreme ce, imediat după conciliul de la Trento, nu puțini trebuiau să se mulțumească cu cîteva sute de scuzi din veniturile pe beneficii: 520, de pildă, pentru cardinalul Giulio Antonio Santoro și 850 pentru franciscanul Felice Peretti, viitorul Sixtus al V-lea, căruia îi fusese alocată o pensie complementară în calitate de „cardinal sărac”, pensie pe care Grigore al XIII-lea, care îi era ostil, a vrut să i-o suspende atunci cînd și-a dat seama că, oricum, era în stare să finanțeze construirea unei vile grandioase pe Esquilin. Existența unor cardinali care – după cum se scria în 1531 – „sînt atît de săraci, încît mor de foame” trebuie, de fapt, raportată la rangul princiar și, într-o societate aristocrată puternic ierarhizată și legată de valori simbolice, la nivelul de viață ce le revenea în consecință. Faptul că mulți reprezentanți ai sfîntului colegiu, adesea dintre cei mai bogați și mai puternici, trebuiau să recurgă nu o dată la creditul bancherilor pentru a-și satisface trebuințele, lăsînd la moarte datorii imense, sau că unii îi cereau papei autorizația de a se retrage în propriile dioceze pentru a-și ascunde departe de Roma imposibilitatea de a se adapta unui regim de cheltuieli pe cît de împovărător, pe atît de inevitabil, impus de însăși postura de cardinal, oferă dovada cea mai

grăitoare a cât de masive erau cheltuielile cărora aceste venituri, totuși atât de consistente, trebuiau să le facă față.

Palatul oricărui cardinal constituia, de fapt, un fel de curte princiară mai mică, dotată cu un rol politic propriu pe scena romană și internațională, în care se îngrămădea un întreg șir de prieteni, colaboratori, secretari, servitori, bucătari, soldați și fanfaroni, cărora li se adăugau, nu de puține ori, muzicieni, pictori, bufoni, astrologi și o consistentă suită de rubedenii și paraziți de tot soiul. Diferențele erau, desigur, remarcabile și din acest punct de vedere, din moment ce, cum s-a arătat, patrimoniul global al unor cardinali era inferior simplei rente anuale a altora. De pildă, în ajunul jafului din 1527, cele 21 de curți ale cardinalilor ce locuiau la Roma în momentul respectiv oscilau de la un minim de 45 de membri (Gaetano) la un maxim de 306 (Farnese), însă nu mai puțin de 10 din 21 atingeau sau depășeau 150 de persoane, numai patru dintre ele numărând sub 100. Pietro Riario și Ippolito de' Medici, tinerii nepoți ai lui Sixtus al IV-lea și, respectiv, Clement al VII-lea, au avut anturaje ce numărau circa 500 de persoane. Ippolito d' Este a fost însoțit în Franța, în 1561, de 350 de oameni, în timp ce, în anul următor, cardinalul Gonzaga, pe atunci legat de conciliu și, în consecință, departe de casă, se mulțumea cu o suită de 160 de persoane, de trei ori mai cuprinzătoare decât aceea a colegilor săi de la Trento. În medie (însă cu variații considerabile), în secolele al XV-lea și al XVI-lea, curțile cardinalilor erau compuse din circa 150 de persoane, dintre care unora le revenea rîvnitul titlu de *familiaris domesticus et continuus commensalis*, recunoscut juridic, cu privilegiile și dispensele de rigoare. Fie că era vorba de gentilomi sau de artiști, de colaboratori apropiați sau de servitori umili, cu toții intrau sub definiția comună de „guri”, cum se obișnuia a spune pe atunci, a căror întreținere comporta probleme deloc neglijabile. Nu puține dificultăți, de pildă, a avut de înfruntat chiar un „mare senior” precum Francesco Gonzaga – numit cardinal în 1461, la numai șaptesprezece ani – pentru a găsi la Roma un palat în care să se instaleze împreună cu suita, care încă din momentul sosirii depășea 80 de persoane, cuprinzând un intendent, un magistrat, un secretar, un camerist personal, un notar, un medic, un bărbier, mai mulți capelani și șambelani, ca și zeci de servitori, grăjdari și scutieri. Acestora li se alăturau alți apropiați și protejați, ce puteau fi, la rîndul lor, însoțiți de servitorii proprii.

O asemenea mulțime, firește, necesita spații de locuit ample și, de asemenea, grajduri, magazii, utilaje și localuri pentru servicii, aprovizionări regulate cu grîu, ulei, vin, lemne, merinde, sute de mii de ducați anual, care se adăugau celor necesari pentru plata felurilor salarii și lefuri, în timp ce închirierea și achiziționarea unor clădiri adecvate ca dimensiuni și reprezentativitate socială presupuneau cheltuieli extrem de ridicate. Nu mai puțin de 1.500 de ducați reprezentau costul lunar obișnuit al curții lui Cesare Borgia, în stare

deci să înghită, ea singură, veniturile rezultate din două sau trei rente episcopale. Prin urmare, în *De cardinalatu*, Cortesi susținuse într-un mod realist că anturajul unui cardinal putea număra nu mai puțin de 140 de membri și că cheltuiala curentă nu putea coborî sub 12.000 de scuzi anual. Într-adevăr, *familia* lui Niccolò Ridolfi costa în jur de 6.500 de scuzi, iar aceea a lui Giovanni Salviati – 10.000-11.000, în vreme ce curtea lui Alessandro Farnese, câțiva ani mai târziu, înghițea de-a dreptul 30.000 de scuzi (din care ceva mai puțin de 18.000 pentru aprovizionare). Ca să nu mai vorbim de adevărații munți de aur pe care îi putea solicita construirea uneia dintre acele strălucitoare locuințe care și astăzi mai pot fi admirate, de la palatul bramantesc al lui Raffaele Riario la palatul Venezia, de la palatul Medici (astăzi Madama) la palatul Farnese, cărora deseori li se alăturau grădinile destinate sejururilor estivale pe coline ori luxoa-sele vile din afara orașului, după un obicei ce avea să se mențină și în viitor: vila Giulia, grădinile Farnese, grădina Borghese, vila Pamphili... Cardinalul Bernardo Salviati, de pildă, care în anii șaizeci din secolul al XVI-lea se bucura de o serie de rente estimabile la circa 20.000 de scuzi și întreținea o curte de circa 100 de persoane (prin urmare, nu tocmai una dintre cele mai numeroase și strălucitoare din acea vreme), care nu-l costa mai puțin de 5.000-6.000 de scuzi, a cheltuit mai bine de 40.000 pentru ridicarea palatului de la Lungara. Un fleac, de altfel, pe lângă cei aproape 250.000 de scuzi înghițiți de șantierul palatului Farnese pînă în 1549 ori pe lângă averea cheltuită de Ippolito d' Este în magnifica sa vilă de la Tivoli, cu faimoasele sale grădini, cu fântînile, cu uimitoarele jocuri de apă, pentru a căror construcție a trebuit să achiziționeze chiar vreo cincizeci de sclavi turci. Firește, nu toți cardinalii își puteau permite asemenea reședințe, însă achiziționarea unei clădiri adecvate putea totuși costa, la începutul secolului, cîteva mii de ducați. La acestea se adăugau tablourile, frescele, sculpturile, mobilierul luxos cu care aceste palate erau împodobite, grandioasele monumente funerare care să transmită posterității o imagine proprie nepieritoare și solemnă, restaurarea unor edificii vechi și construirea de noi biserici, ce aveau să poarte întipărit pe fațadă, spre veșnică aducere aminte, numele răsunător al celui ce le finanțase: ca aceea a lui Isus, pe care nepotul lui Paul al III-lea a ținut să se semneze, cu caractere cubitale, *Alexander Farnesius Sanctae Romanae Ecclesiae Vicecancellarius*. Din acest punct de vedere, strălucitoarea Romă renașcentistă, punct de întâlnire al celor mai mari artiști ai acestor decenii, nu ar putea fi imaginată fără intervenția marilor comitenți eclesiastici, fără inepuizabilele capacități de cheltuială ale curților papei și cardinalilor, care i-au constituit una dintre premisele cele mai însemnate.

Alte cheltuieli masive li se impuneau cardinalilor prin frecvențele deplasări pe care trebuiau să le efectueze (în 1529, legatul pontifical din Spania trebuia să facă față unor eforturi financiare regulate de ordinul

a 3.000-4.000 de scuzi lunar), în numele aceleiași *magnificentia* care îi impunea lui Charles de Guise să se prezinte la Roma, în 1547, pentru primirea pălăriei, însoțit de un cortegiu de 80 de persoane și cu sipetele umplute cu 30.000 de scuzi de cheltuială. Pentru a mai menționa un caz, lunga călătorie întreprinsă de cardinalul de Aragón în anii 1517 și 1518 în Germania, Flandra și Franța a costat nu mai puțin de 15.000 de ducăți, parte pentru întreținerea suitei (deși redusă la sînge) de vreo patruzeci de persoane, parte pentru achiziționarea de obiecte, instrumente muzicale, ogari, cai cu zecile și cîini de vînătoare cu sutele: o cheltuială extraordinară, de natură să-i epuizeze, de altfel, o bună parte din cei 24.000 de ducăți, cîți îi erau pe atunci atribuiți prin venituri, o cheltuială făcută și pentru a-și satisface gustul pentru nou și pitoresc, pentru monumente, opere de artă și cultură, fără teama de a se îndatora într-un mod catastrofal și respectînd totodată strălucirea cuvenită rangului său de prinț al lumii și al Bisericii. O strălucire care putea atinge pragul fastului celui mai spectaculos, pînă la prodigalitatea nemăsurată a lui Leon al X-lea ori, înaintea lui, a unuia dintre nepoții lui Sixtus al IV-lea, acel Pietro Riario care renunțase la rasa franciscană pentru a îmbrăca mantia de cardinal în 1471 și, în cei doi ani cît mai avusese de trăit, reușise să adune rente de mai bine de 50.000 de ducăți, dar să și risipească mai bine de 300.000 în petreceri și banchete somptuoase: „Dacă moartea nu curma cursul violent al vastelor sale dorințe – se va spune – în curînd ar fi împrăștiat toată averea Bisericii”. Un fast princiar în care, dincolo de ostentarea paroxistică a propriei averi, se cuvine să deslușim și semnificația politică, scenariul de paradă și de curte, demonstrația de forță și de bogăție, care se exprimau în funcție nu numai de planurile de mărire personală și familială a cardinalului nepot, ci și de demnitatea Bisericii și de glorificarea ei triumfalistă. În plus, mecenatul artistic și cultural; finanțarea unor instituții religioase și de caritate; uneori, jocurile de noroc (în care unii cardinali nu se temeau să piardă cîteva mii de ducăți într-o singură seară); plăcerea de a aduna obiecte de artă, bijuterii, țesături prețioase; trebuința de a satisface o suită hrăpăreață de rubedenii și curteni, o clientelă însetată de venituri, de favoruri și, mai ales, de funcții curiale și de beneficii; toate acestea – pînă la nebuniile vreunui cardinal nepot inspirat de megalomanie – concureau într-un *train de vie* princiar ca exigență socială inevitabilă, la care contribuiau și emulația nobiliară, efortul de a înfățișa lumii greutatea propriei influențe, propria *reputatione*, personală și a familiei, suprema demnitate a propriului rol, cu întreaga simbolistică a puterii și măririi pe care acestea o antrenau. De aici, firește, un regim de cheltuieli nespuse de ridicat, cu totul disproportionat față de modestele venituri consistoriale și de drepturile bănești cuvenite cardinalilor, imposibil de susținut dacă nu s-ar fi bazat pe averea particulară, alimentată, în unele cazuri, prin pensiile (firește, nu dezinteresate)

din partea unor principii și suverani străini, prin rentele puținelor funcții bine retribuite (în special acelea de vicescambiar, de *penitenziere*⁵ și de *camerlengo*) și mai ales prin neîncetata goană după acapărarea beneficiilor ecleziastice la care ne-am referit mai devreme.

O confirmare indirectă a unei astfel de realități poate fi extrasă din proiectele de reformă care, la fel ca și în trecut, s-au ținut lanț în această perioadă – deși nu s-au transpus niciodată în faptă –, ca o mărturie, cel puțin, a conștientizării unei probleme nerezolvate: cea a gravității sale crescînde și a necesității de a fi soluționată. După ce deja răsunase la conciliul de la Konstanz, denunțarea nesfârșitelor rele ale Bisericii, a numeroaselor plăgi de care corpul său suferea *in capite* și *in membris* s-a făcut din nou auzită, atacînd, dintre punctele cele mai nevralgice, tocmai pe acela al unui sfînt colegiu inadecvat preafîlnitelor funcții ce-i fuseseră încredințate. Pius al II-lea a elaborat un proiect de reformă a curiei, în care se prescria, printre altele, că oricare dintre cardinalii existenți la data intrării în vigoare nu putea avea o curte de mai mult de 60 de persoane, reduse la 40 pentru cei ce urmau să fie aleși în viitor, cărora li se stabilea și o limită maximă de venituri rezultate din beneficii de 4.000 de florini. De asemenea, cardinalilor li se interzicea să participe la vînători și să frecventeze serbările cu muzici profane, iar unele limitări precise priveau și numărul de cai de care puteau dispune, de vreme ce nu puțini erau aceia care, la marile ocazii, obișnuiau să se înfățișeze la palat urmați de suite de zeci de cavaleri. Alexandru al VI-lea însuși, în scurta și imediat dezmințită perioadă de trăire religioasă care a părut să urmeze după greaua lovitură suferită prin asasinarea misterioasă a fiului său favorit, ducele de Gandia, în 1497, a ținut să instituie o comisie însărcinată să lanseze grabnic o „sfîntă reformă a Bisericii”, comisie care a lucrat pe baza unui proiect deja discutat în timpul lui Sixtus al IV-lea. Bula de reformă, rămasă, de altfel, în stadiul de pură intenție, prevedea unele dispoziții severe ce urmăreau să împiedice o viață ecleziastică excesiv de lumească, jocul, vînătorile, turnirele, banchetele, teatrele, serbările carnavalești, interzicînd cumulul de episcopate, prescriind obligația de rezidență pe lângă curie și stabilind limite la veniturile din beneficii (6.000 de ducăți), la cheltuielile de reprezentanță și la dimensiunile suitelor cardinalilor, care trebuiau să se mențină sub 80 de persoane, să cuprindă un procentaj ridicat de clerici și să excludă jonglerii, cîntăreții, saltimbancii și alte asemenea persoane. Asemănătoare în esență și la fel de neglijate vor fi exorțatiile presante pentru o reformă din ce în ce mai urgentă, cu ecouri în anii următori, mai cu seamă cu prilejul conciliului Lateran V (1512-1517), ca în *Libellus ad Leonem X* (1513) al severilor patricieni venețieni Vincenzo Quirini și Tommaso Giustiniani, care vor sugera să li se interzică orice

beneficiu ecleziastic cardinalilor (care ar fi trebuit să fie întreținuți printr-o trezorerie pontificală specifică), sau în bula din 5 mai 1514, care, prin intermediul unei serii de dispoziții minuțioase (rămase apoi literă moartă), prescria cardinalilor să trăiască *sobrie, caste et pie* și să se ocupe cu pastorală luare-aminte de bisericile și de mănăstirile ce le fuseseră încredințate spre cârmuire.

Prin urmare, în acești ani, alături de apelurile pentru reformă, vor continua, neîntrerupte, polemicile și invectivele împotriva corupției Bisericii, împotriva ignoranței, avidității și nepăsării clerului, a degenerării curiei: din partea lui Savonarola, cum am mai arătat, neobosit în a deplînge cum cupelor de lemn și prelaților de aur din bunele vremuri de odinioară li se substituiseră treptat cupe de aur și prelați de lemn; a lui Machiavelli, care atribuia prezenței papalității nu numai lipsa unificării politice a peninsulei, ci și faptul că locuitorii acesteia deveniseră „fără religie și răi”; a lui Guicciardini, moștenitor al unei solide tradiții a anticlericalismului asumat, întotdeauna gata să prezică „prăbușirea stării ecleziastice” și să-și dorească reducerea, într-o bună zi, a acelei „mulțimi de scelerați” la „termenii cuveniți”, adică rămînerea lor „sau fără vicii, sau fără autoritate”; dar și, din ce în ce mai energic, din partea unor voci provenind de dincolo de Alpi, ca aceea a lui Erasmus din Rotterdam, care nu pregeta să denunțe, printre atîtea altele, și „nebunia” puternicilor cardinali, care se complăceau cu nesăbuință în imensele lor bogății și care nu știau că, de fapt, erau „numai niște administratori”, și nu niște stăpîni ai bunurilor spirituale. Aceste voci, împreună cu altele, răsunau într-un climat al tensiunilor agitate, al veghilor profetice, al scrutării atente a semnelor prevestitoare de nenorociri, revoluții, calamități, ce anunțau apropiata sosire a unui papă angelic și a spadei răzbunătoare, în măsură să-i alunge, în sfîrșit, pe tîlhari din templu și să curețe Biserica de prea multele murdării ce o năpădiseră.

4. Nu trebuie totuși să ne limităm la constatarea progresivei secularizări a ierarhiei ecleziastice în secolele al XV-lea și al XVI-lea, pentru a face din ea obiectul unor evaluări morale sterile și – eventual – pentru a o pune pe seama renașterii păgînismului antic, a pierderii valorilor autentic religioase pe care aceasta le presupunea, a momentanei încețoșări la vîrfurile Bisericii a acelui mesaj creștin pe care Evul Mediu îl ocrotise și îl transmisese și pe care catolicismul tridentin avea mai apoi să se angajeze a-l relua și revitaliza după teribilul șoc al Reformei. Procesul istoric traversat de Biserică, cu toate contradicțiile intrinseci dublei sale naturi, politică și religioasă, de la sfîrșitul etapei Avignonului și conciliilor pînă la începutul secolului al XVI-lea, poate fi reconstruit și înțeles mai curînd într-un context european, pe fundalul constituirii marilor monarhii naționale și a principatelor regionale din Italia. Lunga etapă franceză

a demonstrat că orice revendicare de libertate a papalității avea să fie sortită eșecului în lipsa unei independențe teritoriale autentice și a garanției unei autonomii politice și financiare solide. Reîntoarcerea Sfântului Scaun în Italia a presupus totuși necesitatea reluării controlului asupra Romei, asupra baronilor și asupra acelor pămînturi din Patrimoniul Sfântului Petru unde se acumulaseră, de-a lungul vremii, noi și felurite articulații ale puterii, care acum trebuiau supuse cu forța pentru a constitui un stat, această misiune fiind încredințată energiilor neîngrădite ale unor bărbați precum Giovanni Vitelleschi sau Ludovico Trevisan, pe ai căror umeri mantia de cardinal nu poate ascunde armura și spada. Ca și în cazul statelor seculare, și pentru Biserica romană campaniile militare au dezvoltat structuri financiare și birocratice (temporale și spirituale), aparate diplomatice și cancelarii, o curte ce creștea încetul cu încetul și, de asemenea, acel aparat de guvernare, chiar dacă într-un stadiu embrionar, al unui principat teritorial ce trebuie inserat cu necesitate în contextul italian și european, tocmai în momentul în care peninsula traversează o perioadă de profundă instabilitate, iar ambițiile Franței și Spaniei, aflate în conflict, caută să găsească aici, între Milano și Veneția, Napoli și Florența, nodul cel mai încîlcit al marii politici internaționale și cîmpul de bătălie pe care să se înfrunte.

Tocmai în această situație contextuală, la care aici nu ne putem referi decît sumar, pontifii și înalții prelați din preajma lor preiau unele dintre trăsăturile pe care am încercat să le schițăm. Aflați, proporțional, într-un număr din ce în ce mai mic în sfîntul colegiu, cardinalii străini sînt aproape în exclusivitate francezi sau spanioli, ca o mărturie a ciocnirii politice a celor două mari puteri pentru dominația asupra Italiei, în care papalitatea se găsește direct implicată și nevoită să oscileze între o alianță și cealaltă. De altfel, din ce în ce mai des, aceștia nu trăiesc la Roma, ci pe lîngă curțile propriilor suverani, nu de puține ori – este mai ales cazul Franței – avînd funcții de puternici miniștri ai coroanei. Deja am pomenit unele personaje precum Jean Balue și Jean Jouffroy, însă merită să-i mai amintim și pe alții, ca Guillaume Briçonnet, „puterea supremă a întregii guvernări”, după Guicciardini, căruia îi va urma atotputernicul „cardinal de Rohan”, Georges d'Amboise, pe făgașul unei tradiții ce avea să dureze pînă în plin secol al XVII-lea, cu Richelieu și Mazarin. Deopotrivă de prestigios a fost rolul jucat de unele personaje precum Thomas Wolsey, cancelarul lui Henric al VIII-lea, de Matthaeus Lang pe lîngă Maximilian I de Habsburg ori de Francisco Jiménez de Cisneros și de Adrian din Utrecht în Spania. Scăderea numărului cardinalilor de dincolo de Alpi în sfîntul colegiu și atenuarea funcției lor de reprezentanță în Biserica universală – în diversele ei articulații naționale – rezultă, printre altele, din reducerea progresivă a participării lor la conclave: 9 din 18 la cel din 1458, însă 4 din 26 în 1484 și chiar 2 din 23 în 1492, urcînd la 14 din 36 în 1506

(după pontificatul lui Alexandru al VI-lea), pentru a coborî din nou la 6 din 25 în 1513 și la 3 din cei 39 care în 1521 l-au ales pe Adrian al VI-lea, ultimul papă neitalian pentru mai bine de patru secole și jumătate. De altfel, dacă trăiesc la Roma, cardinalii străini acționează cel mai adesea ca niște ambasadori ai țărilor lor, într-o logică proprie statelor, iar nu Bisericii, și care reflectă într-o oarecare măsură pălirea conceptului de *christianitas* o dată cu criza imperiului, cu dezvoltarea monarhiilor naționale, cu consolidarea sistemului statelor italiene și cu importanța crescîndă, printre acestea, a statului pontifical. Nu întîmplător, începînd chiar cu sfîrșitul secolului al XV-lea, se instituie postul de cardinal protector al „națiunilor” străine, în timp ce reprezentanții dinastiilor deja afirmate la putere în peninsula apar în sfîntul colegiu, pe care mai apoi îl vor ocupa în mod stabil. Întîiul Gonzaga investit cu purpura va fi Francesco (1461), după care vor veni Sigismondo (1505), Ercole și Pirro (1527), Francesco (1561), Federico (1563), Gianvincenzo (1578), Scipione (1587), în timp ce întîiul d'Este, Ippolito, o va primi în 1493, urmat de un alt Ippolito, în 1538, și de Luigi, în 1561. Sixtus al IV-lea a numit cardinal un Sforza, iar Inocențiu al VIII-lea – pe acel Giovanni de' Medici care, devenit Leon al X-lea, va izbuti să consolideze dominația familiei sale asupra Florenței și să-și asigure prezența constantă a unui exponent al acesteia în sfîntul colegiu, de la Giulio (1513) la Ippolito (1529), de la Giovanni (1560) la Ferdinando (1563) și Alessandro (1583).

Ceea ce îi lipsește papalității în această logică internă și externă de construcție a statului este însuși fundamentul noii puteri centrale, care pretutindeni se impune anevoie, și anume continuitatea caracteristică unei dinastii sau unei monarhii naționale. Autoritatea religioasă supremă a Apusului creștin, cel ce guverna Roma și Biserica proclamîndu-se succesor al lui Petru și vicar al lui Cristos, suferă, în realitate, de întreaga precaritate a unei puteri electivă, netransmisibilă erediilor și, îndeobște, din cauza vîrstei adesea înaintate a papilor, de scurtă durată. De-a lungul profunde crize traversate de autoritatea pontificală în epoca schismelor, acest fapt a contribuit la întărirea rolului politic al cardinalilor, rol ce avea mai apoi să intre, la rîndul său, în criză, după înfrîngerea conciliarismului și consolidarea monarhiei papale, în raport cu care sfîntul colegiu exprimă totuși o voință de condiționare, de control și, uneori, de opoziție, lucru dovedit, încă în primele decenii din secolul al XVI-lea, de conciliul rebel de la Pisa sau de conjurația urzită de Alfonso Petrucci împotriva lui Leon al X-lea. În această realitate își adîncesc rădăcinile înseși diviziunile interne ale sfîntului colegiu, accentuate în perioada de scaun vacant, dînd viață unor adevărate facțiuni corespunzătoare diferitelor lealități politice și intereselor particulare ale membrilor, ca și funcționarea sa ca loc de confruntare, ciocnire și mediere a unor pretenții particulare, a unor ambiții personale, a

unor exigențe contradictorii din partea puterilor străine, gata să stabilească înțelegeri cu unii cardinali în parte, cu scopul de a influența orientarea politicii papale. De aici însă și acțiunea sa în bloc în opoziție cu papa, pentru a-i limita acestuia autoritatea și pentru a revendica pentru membrii proprii bogății și privilegii, încercînd să se folosească de conclave pentru a-i impune viitorului papă unele înțelegeri electorale care să-l îndatoreze și opunîndu-se oricărei tentative de lărgire a senatului Bisericii, care i-ar fi diminuat prestigiul. Pe tot parcursul secolului al XV-lea și chiar mai tîrziu, clauzele numirii cardinalilor sînt stipulate cu mare dificultate de către pontifi, ale căror exigențe se ciocnesc cu acelea ale corpului electoral care îi alege. Primele numiri anunțate de Pius al II-lea în 1460, de pildă, au deșteptat opoziția dîrză a consistoriului, care a reușit să reducă drastic numărul acelor care *cibum nobis auferant*. Cel care a pronunțat aceste cuvinte, în numele său și al colegilor, a fost puternicul cardinal Trevisan, care (nu fără a stîrni surîsul unora *qui hominem norant*) a protestat vehement împotriva îndelung comentatei numiri a unor oameni de origine modestă, *quos nolim* – a spus el disprețuitor – *in coquina mihi aut in stabulo famulari*.

De altfel, este suficient să parcurgem acordurile aprobate în conclavele următoare ca să vedem reapărînd aceleași probleme: apelul la concentrare asupra reformei Bisericii, la convocarea conciliului, la eliminarea ereziei, la luptă împotriva turcilor, la restabilirea păcii răsună neschimbat, însoțit, din ce în ce mai ritualic, de mult mai concreta revendicare a unor favoruri, privilegii și în special a garanțării unei rente minimale (care era stabilită încă în 1522 la suma de 6.000 de ducați), a promisiunii de a nu proceda la noi numiri, a angajamentului de a atribui cele mai mari beneficii numai cu acordul consistoriului și de a consulta părerea acestuia în toate problemele mai importante. Faptul că multe dintre aceste acorduri electorale au fost încălcate și că numărul de cardinali a crescut neconținut în întreaga perioadă pe care o studiem aici demonstrează totuși epuizarea progresivă a funcțiilor lor senatoriale în fața consolidării monarhiei papale. Acest fapt își găsește o confirmare și în înfrîngerea definitivă a susținătorilor instituției divine a sfintului colegiu ca *pars corporis papae* și, ca atare, susținători ai celui *ius divinum* care îi revenea în calitate de corp colectiv al cîrmuirii Bisericii, răspunzător cu pontiful. De aici, slăbirea autorității consistoriului, în vreme ce noi spații se deschid acțiunii acelor cardinali în care papii vor binevoi să aibă încredere. Din acest punct de vedere, este legitim să afirmăm că fastul și bogăția cardinalilor renaștini reprezintă numai cealaltă față a medaliei – compensația, dacă doriți, a pierderii puterii politice a colegiului cardinalilor și a apusului revendicărilor lor oligarhice și constituționale în cîrmuirea instituției ecleziastice.

Mai ales în această perspectivă, adică prin exigența vitală a pontifilor de a dispune de consilieri și de oameni de guvern în care să poată avea încredere deplină, de a umple absența unei puteri ereditare și de a evita opoziția sfântului colegiu, se explică nepotismul papilor renascentiști, care par chiar să participe la o tentativă, fie și în stare embrionară, de a transmite tronul pontifical propriilor descendenți. Între 1455 și 1534, de fapt, pe tronul lui Petru se succed doi Borgia, doi Piccolomini, doi Della Rovere, doi Medici (un al treilea va fi papă pentru câteva săptămîni în 1605), la care se cuvine să îi adăugăm și pe Eugen al II-lea Condulmer și pe Paul al II-lea Barbo, uniți, la rîndul lor, de strînse legături de rudenie. Strălucitorul cardinal Pietro Riario, care „afirma despre sine că este un al doilea pontif”, avea chiar să comploteze în 1473 pentru a-și înlocui unchiul, pe Sixtus al IV-lea, pe tronul lui Petru. Dacă Cesare Borgia nu va reuși să-și construiască un stat propriu în Italia, iar tentativa Medicilor de a-i înlocui pe Della Rovere în ducatul Urbino va eșua, tiara lui Leon al X-lea și a lui Clement al VII-lea se va dovedi totuși decisivă pentru menținerea Florenței sub dominația acestei familii. Și tocmai în anii conciliului de la Trento va reuși Paul al II-lea să smulgă o parte din domeniile Bisericii cu scopul de a întemeia, pentru familia Farnese, acel ducat de Parma și Piacenza, cu o viață lungă în istoria Italiei. Rudele vor continua să vină din belșug în sfîntul colegiu, să dobîndească roluri politice cruciale și să acumuleze averi imense: să ne gîndim la Carlo Borromeo, în timpul lui Pius al IV-lea, ori la Carlo Carafa, în timpul predecesorului său. Cazul acestuia din urmă, alături de acela al incorigibilului Innocenzo Del Monte, copilul adoptat la îndemnul unui frate și apoi, la numai șaptesprezece ani, ridicat la cardinalat de Iuliu al III-lea (una dintre cele cinci rude care se numără printre cei 20 de cardinali numiți de el), care în mai multe rînduri a trebuit să fie închis și zadarnic a fost încredințat unor cuvioși clerici care să îl îndrume pe calea cea dreaptă, dovedesc că la jumătatea secolului n'u lipseau numirile scandaloase. Înainte de a-i conferi pălăria roșie acestui soldățoi violent și nepot blasfem, papa Carafa va trebui de-a dreptul să-l absolve printr-un scurt *ab excessibus [...] et quibusvis rapinis, sacrilegiis, furtis, depredationibus, vulnerum illationibus, percussionibus, membrorum mutilationibus, homicidiis et quibuscumque aliis criminibus et delictis, et forsan praemissis maioribus per eum tam solum quam cum aliis complicibus [...] commissis*. Acest personaj va conduce politica romană pe timpul pontificatului său, pentru a fi apoi condamnat la moarte, în 1561, pentru numeroasele nelegiuiri de care se făcuse răspunzător, în timp ce un alt tînăr cardinal din casa Carafa, Alfonso, acuzat că falsificase o bulă papală, va putea scăpa basma curată renunțînd la toate funcțiile și plătiînd 100.000 de scuzi. Însă nici un Del Monte, nici un Carafa, nici vreun alt cardinal nepot nu se va mai putea servi pe viitor de tezaurul, de armatele, de feudele și de autoritatea Bisericii pentru a duce un trai princiar.

Pe scurt, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, Biserica se constituie ca un stat al bogatei, cultei și strălucitoarei Italie renaștentiste, în care Roma devine unul dintre centrele cele mai scilpitoare și una dintre capitalele politice. Iar cei chemați să o cîrmuiască, papi ca Sixtus al IV-lea, Alexandru al VI-lea, Iuliu al II-lea și puternicele personaje pe care aceștia le-au investit cu demnitatea de cardinali și care s-au adunat în consistoriu și în conclav, care au condus legații și și-au împărțit episcopate și abații, corespund acestei logici, și nu alteia. Tocmai împotriva unei astfel de stări de lucruri s-a ridicat Guicciardini într-o pagină celebră din *Storia d'Italia*, descriind faptele ce urmaseră întoarcerii papilor la Roma :

Înălțați în puterea lumească, abandonînd puțin cîte puțin amintirea salvării sufletelor și a preceptelor divine, și cu toate gîndurile întoarse către mărirea pămîntească, și nemaifolosind autoritatea spirituală decît ca o unealtă și ca un mijloc al celei temporale, începură să pară mai curînd principii seculari decît pontifi. Începură treburile și grijile lor să nu mai fie sfințenia vieții, nici sporirea religiei, și nici zelul și dragostea de aproapele lor, ci armatele, ci războaiele împotriva creștinilor, întreținînd sacrificiile cu gîndurile și cu mîinile lor însîngerate, și adunarea averilor, și noi legi, noi meșteșuguri și noi șiretlicuri ca să strîngă bani din toate părțile ; să folosească în acest scop armele spirituale, să vîndă cu acest țel fără rușine lucrurile sfînte și pe cele profane. Bogățiile răspîndite într-acestea în toate curțile au urmat pompa, luxul și obiceiurile necurate, dorințele și plăcerile cumplite ; nici o preocupare pentru urmași, nici un gînd la perpetua maiestate a pontificatului, ci, în locul acestuia, dorință ambițioasă și pestilențială nu numai de bogății nemăsurate, ci de principate, de regate, fiii, nepoții și rubedeniile lor ; nemaîmpărțind demnitățile oamenilor merituoși și virtuoși, ci, aproape întotdeauna, ori vînzîndu-se la prețul cel mai bun, ori risipindu-se pe niște persoane gata să le satisfacă ambiția, avariția sau rușinoasele voluptăți. Pentru care fapte, pierdută cu totul în inimile oamenilor venerația pontificală, se susține totuși în parte autoritatea lor pentru numele și maiestatea, atît de puternică și de eficace, a religiei, ajutată mult de posibilitatea pe care o au de a le face pe plac marilor prinți și celor puternici din preajma acestora, prin mijlocirea demnităților și a celorlalte concesiuni eclesiastice. De unde, [...] stimulîndu-le cupiditatea de a-și ridica rubedeniile din funcții private la principate, au fost de multă vreme încoace, de nenumărate ori, unealta pentru a isca noi războaie și incendii în Italia (F. Guicciardini, *Storia d'Italia*, ediție coordonată de S. Seidel Menchi, Einaudi, Torino, 1971, pp. 427-428).

În realitate, dincolo de indignarea morală a lui Guicciardini (de altfel, hărăzită unei cariere îndelungate în domeniul istoriografic), întărirea monarhiilor naționale și acordurile din secolul al XV-lea încredințaseră controlul unei largi părți a sistemului de beneficii suveranilor și principilor europeni, gata să se servească de ele pentru

a-și dota amicii și colaboratorii, pentru a extrage deci, indirect, considerabile resurse financiare și pentru a impune controlul statal asupra Bisericii. Departe de a putea considera Europa creștină ca un fel de sursă inepuizabilă de bani, la care să se poată recurge fără scrupule prin intermediul impozitelor, cruciadelor, indulgențelor sau veniturilor anuale, pontifi s-au pomenit constrânși să contracteze politic, din cînd în cînd, asemenea forme de obținere a banilor, să compenseze scăderea acestora prin rolul sporit al tribunalelor centrale ale curiei în aplanarea conflictelor de natură religioasă și, mai cu seamă, să găsească în interiorul propriului stat, prin folosirea instrumentelor fiscalității seculare, resursele financiare de care aveau nevoie. Nu este întîmplător faptul că protestul lui Luther avea să explodeze, la puțină vreme, chiar în Germania, în acea aglomerare de pămînturi imperiale divizate și dezarticulate, lipsite de o putere centrală în măsură să stăvilească amestecul roman și formele cele mai rapace de exploatare a sacralului: „Mult mă minunez – va scrie Luther în 1520 – că națiunea germană [...] încă mai are vreun bănuț din vina acelor tîlhari, sclerați și ticăloși romani, de nedescris, de nenumărat, de nespus”, care se alipeau la curtea papală, în ochii săi mai scandaloasă „decît au fost vreodată Sodoma, Gomora sau Babilonul”.

Mulți dintre cardinalii din aceste decenii au fost, firește, personaje de o statură remarcabilă (să ne gîndim la un Giuliano Della Rovere, la Georges d'Amboise ori la Thomas Wolsey, pentru a pomeni doar cîteva dintre numele cele mai cunoscute), chiar dacă spirituale le erau numai titlul și veșmintele; acești cardinali nu considerau că rangul lor le-ar impune vreun angajament religios aparte, iar acest fapt nu îi frapa excesiv pe contemporani, obișnuiți să vadă în ei mai curînd niște principii decît niște clerici. Fapt care nu era totuși lipsit de consecințe, apărînd cu atît mai grav, cu cît nu se mărginea la nivelul superior Bisericii, ci îi invadea multiplele structuri, răspîndindu-se în tot corpul clerului regular și secular, cu diocese adesea încredințate cîrmuirii unor vicari modești, din cauza absenței cronice a episcopilor; posturile de preoți canonici din catedrale, transformate în apanajul lucrativ al celor mai puternice familii din orașe; mănăstirile în grave condiții de corupție și adesea lipsite de orice formă de control și de autoritate. Este suficient, în fine, să recurgem la bogata documentație post-tridentină pentru a întrezări (mai cu seamă în zonele periferice și la țară) oceanul de ignoranță în care zăceau preoții ce se îngrijeau de mîntuirea sufletelor, ajunși la slujba sacerdotală numai în virtutea unei oarecare sume plătite, adesea lipsiți de cele mai elementare noțiuni religioase. Important este faptul că bisericile și ceremoniile celebrate în ele, veșmintele solemne, simbolurile străvechi, inecele, crucile, mitrele, cîrjele episcopale, limbajul însuși, modelele și formele puterii eclesiastice evocau funcții, probleme și exigențe colective cu atît mai vii și mai agitate, cu cît erau mai abandonate în voia lor de o instituție și de o ierarhie

incapabile să le ofere răspunsuri adecvate. Cea mai mare criză traversată de Biserica Romei de-a lungul istoriei sale, cu traumatizanta sfîșiere a Reformei protestante, își află rădăcinile în această contradicție și în profundele tensiuni astfel introduse.

5. Nu există nici o îndoială că persoana cea mai nepotrivită pentru înfruntarea unor asemenea probleme era fiul lui Lorenzo Magnificul, acel Giovanni de' Medici care, elev al lui Poliziano și hărăzit încă din copilărie carierei ecleziastice, fusese numit cardinal în 1489, cînd încă nu devenise adolescent, la doi ani după căsătoria surorii sale Maddalena cu Franceschetto Cibo. La numai treizeci și șapte de ani, în 1513, cînd a preluat tiara și numele de Leon al X-lea, el a părut să-și exprime limpede intențiile în cuvintele pe care avea să i le scrie fratelui său Giuliano, a doua zi după o fastuoasă ceremonie de încoronare: „Să ne bucurăm de pontificat, de vreme ce Dumnezeu ni l-a dat”. Alegerea acestui personaj binevoitor și petrecăreț, „care n-ar vrea trudă”, iubitor al poeziei și al frumosului, dar și al serbărilor și carnavalelor, al jocului și vîntătorilor, „dedicat cu totul muzicii, glumelor și bufonilor”, cum a scris Guicciardini, și de o „mare generozitate, dacă totuși se potrivește acest cuvînt acelei cheltuieli excesive care întrece orice măsură”, a părut să marcheze deschiderea unei epoci de aur a păcii și strălucirii, în care armele și războiul aveau să lase loc artelor și literelor. Urcarea pe tronul papal a unui Medici consfințea, de asemenea, strînsele raporturi care de o bună bucată de vreme legau Sfîntul Scaun de bancherii florentini, care se ocupau cu masivele exigențe de credit și de servicii financiare ale curții romane și cu organizarea fiscalității seculare și spirituale a Bisericii. În toate ramurile administrației, ca și în demnitățile curiale, cele două pontificate ale Medicilor au marcat o adevărată invazie toscană la Roma („în orișice există florentini”, se spunea la Veneția în 1520, în vreme ce Pasquino⁶ nu avea nici o îndoială că pînă și sfîntul duh „dac-ar fi florentin / ar face scîrbă”), invazie care s-a reflectat, inevitabil, și în sfîntul colegiu, unde Leon al X-lea a ținut să introducă, pe lîngă vărul – și apoi succesorul – său Giulio, nu mai puțin de patru nepoți (Giovanni Salviati, Innocenzo Cibo, Niccolò Ridolfi și Luigi de' Rossi), ca și o întreagă armată de compatrioți: Lorenzo Pucci, Bernardo Dovizi da Bibbiena, Giovanni Piccolomini, Raffaele Petrucci, Silvio Passerini, Francesco Ponzetti sau bătrînul Niccolò Pandolfini. Cum scria Ariosto într-o satiră, „nepoți și rude, ce-s nenumărate, / vor bea întîi, și-apoi cel ce-l făcură / să-mbrace mantia mîndră între toate”.

Printre noii cardinali se remarcă deci oameni de încredere ai familiei Medici, precum Passerini și Bibbiena, *humil factura, fidelissimo*

6. Statuie numită „*mastro Pasquino*”, datînd din epoca Imperiului Roman, pe soclul căreia se scriau epigrame (n.t.).

servo, cum el însuși se numea în scrisorile adresate puternicilor săi stăpîni, însă și personaje precum Pucci instalat în vârful administrației pontificale încă dinaintea alegerii noului papă și principalul răspunzător de politica financiară dusă de acesta. Tribunalul apostolic, de altfel, una dintre cele mai însemnate instituții curiale, a cărei conducere presupunea competențe bancare adecvate, a fost trecut, fără întrerupere, de la unul la altul, între cei trei cardinali Pucci care s-au succedat în sfîntul colegiu între 1513 și 1547. Un rol de prim-plan, alături de Pucci, a fost asumat de acel afacerist pe cît de abil, pe atît de lipsit de scrupule care a fost Francesco Armellini, om ridicat din popor și capabil să realizeze o strălucitoare carieră ecleziastică, dobîndind funcțiile curiale cu banii cîștigați prin afaceri și speculații mai mult sau mai puțin legale, și să cîștige încrederea și recunoștința celor doi papi Medici prin creativitatea sa fertilă în a născoci, în strînsă legătură cu marea bancă florentină, noi surse de venituri, pe măsura ineputizabilelor lor exigențe financiare, împovărîndu-i mereu cu noi impozite pe romani și pe supușii Bisericii, înscriind noi datorii cu dobînzii exorbitante, sporind traficul de indulgențe, scoțînd la vînzare tot soiul de slujbe, a cărui venalitate s-a extins, prin urmare, în acei ani, la toate nivelurile administrației pontificale. În tot acest trafic, firește, „cel Hermelin negruț / ce-ar da cer și pămînt pentr-un bănuț” nu a uitat să se îngrijească de propriile interese prin orice posibilitate, la bursa neagră, izbutind să acumuleze imensa avere care, în 1517, i-a îngăduit să cumpere cardinalatul și apoi funcția de *camerlengo*.

Tocmai în timpul domniei lui Leon al X-lea s-a manifestat cea din urmă formă de sfidare deschisă împotriva autorității pontificale din partea unui grup de cardinali, prin așa-numita conjurație a lui Alfonso Petrucci, din 1516. De altfel, cu numai cîțiva ani înainte se închisese inițiativa schismatică pornită de la secesiunea cîtorva cardinali, sub conducerea reputatului Bernardino Carvajal, și de la convocarea conciliului de la Pisa în 1511-1512 sub patronajul Franței, în cadrul complexelor evenimente politice din acei ani agitați și pe baza unei opoziții, inclusiv ideatice, față de Iuliu al II-lea și de știrbirea din ce în ce mai pronunțată de către acesta a autorității și a funcțiilor decizionale ale senatului cardinalilor. Foarte diferit, lipsit adică de o revendicare conștientă a rolului colectiv și a îndatoririlor ecleziastice ce reveneau sfîntului colegiu, privat, prin urmare, de orice semnificație care să depășească nemulțumirea și frustrarea personală a promotorilor a fost în schimb evenimentul din 1516, de care s-au făcut răspunzători, printre alții, un grup de așa-numiți „cardinali tineri”, principalii artizani ai alegerii papei Medici și adesea tovarăși predilecți în serbările și distracțiile acestuia, dintre care unii își considerau așteptările înșelate și interesele lovite. Conjurația a fost inițiată de sienezul Alfonso Petrucci, frumosul tînar învestit cu purpura la numai nouăsprezece ani de Iuliu al II-lea în 1511, mîniat

din cauza sprijinului acordat de papa Leon vărului său Raffaele – pe care îl ura – în tentativa acestuia de a-l înlocui pe fratele lui Petrucci, Borghese, la cîrma patriei sale; lui i s-au alăturat pe parcurs și alți cardinali: Bindinello Sauli, Francesco Soderini, Adriano Castellesi și deja vîrstnicul *camerlengo* Raffaele Riario, puternicul nepot al lui Sixtus al IV-lea, care, în opinia lui Guicciardini, „pentru averea, pentru măreția curții sale și pentru vremea îndelungată petrecută în această demnitate, era neîndoielnic principalul cardinal din colegiu”. Nemulțumirile personale, nesăbuința și umilința sieneză a lui Petrucci se împleteau astfel cu vechile rivalități familiale ce-l animau pe Soderini (frate cu acel Piero, gonfalonier al Republicii Florentine, gonit din oraș prin întoarcerea Medicilor), cu aviditatea și eventualele eșecuri ale lui Sauli, marele prieten al lui Petrucci, „bun neguțător”, care – după cît s-a spus – în 1511 scosese din pungă nu mai puțin de 50.000 de scuzi „pentru a se face cardinal”, cu ambițiile personale ale lui Castellesi și ale lui Riario, viitor pontif în intenția conspiratorilor, pentru care mai contau și vechile ranchiune împotriva Medicilor ale conjurației familiei Pazzi, ca și proaspetele răni provocate de războiul de la Urbino și de faptul că nu fusese ales. Prin urmare, evenimentul prezintă limpede, în ajunul unor fapte și prefaceri profunde care aveau să marcheze sfîrșitul curiei renascentiste, modul în care cardinalii își interpretau propriul rol, ca un instrument de îmbogățire și putere, ca o demnitate corelată rangului social și politic, ca o armă de întărire și protecție a așa-numitului *particulare* al propriei familii și, prin urmare, ca un element de reprezentare la nivelul superior al Bisericii a unor interese personale și private, de al căror ansamblu sfîntul colegiu era, ca depozitar, într-o oarecare măsură răspunzător în fața autorității pontificale.

Petrucci va plăti cu viața urzirea acestei intrigi scelerate, în vreme ce alții, ca Soderini și Castellesi, vor trebui să se refugieze în exil, iar Sauli și Riario – să se supună unor ceremonii de penitență umiltoare și unor amenzi copleșitoare (nu mai puțin de 150.000 de ducăți în cazul bogatului Riario). Soderini, pe care Cortesi îl va defini ca *homo rerum usu limatus et magnarum artium scientia dissimulanter doctus*, iar Giovio îl va categorisi ca un „remarcabil cameleon franțuzit”, va sfîrși prin a fi închis pentru intrigi și de către Adrian al VI-lea. Totuși, exceptînd aceste cazuri individuale, descoperirea conjurației i-a oferit papei Leon prilejul de a impune în fața îndărătnicului consistoriu, la 1 iulie 1517, cel mai numeros grup de cardinali, numiți la aceeași dată, din istoria de pînă atunci. Întărit prin situația de profundă dezorientare creată în sînul sfîntului colegiu de acele evenimente și accentuînd necesitatea de a-i reînnoi din temelii alcătuirea pentru a pune capăt gravei sale mundanizări și a trece la reforma curiei, însă și cu intenția evidentă de a reteza orice formă de opoziție și de a-i diminua rolul politic, ca și din nemărturisită necesitate de a reface tezaurul papal, în care nefericitul război

de la Urbino deschisese o prăpastie fără fund, pontiful a anunțat acordarea a 31 de pălării roșii, cu toate că ultimele acorduri electorale stabiliseră la 24 numărul maxim de cardinali, care la acea dată erau deja 33. Unii dintre acești cardinali li se alăturau puținilor desemnați pînă în acel moment de papa Leon pentru a le face pe plac curților străine; alții, în schimb, erau personaje de origini modeste, experimentați colaboratori ai pontifului, însă „altminteri” – după Guicciardini – „nu [...] capabili pentru o asemenea demnitate”, precum netemătorul financiar Armellini, lacomul *datario* Passerini („nici unul dintre ei n-a fost niciodată atît de avar sau rapace pentru ca celălalt să nu-l concureze în avariție”, va scrie Garimberti) sau acel Francesco Ponzetti, îmbogățit prin numeroasele funcții pe care le-a deținut, de la aceea de medic al lui Inocențiu al VIII-lea la aceea de trezorier general al papei Medici; alții erau experți jurisconșulți curiali, ca Paolo Emilio Cesi și Domenico Giacobazzi, ori exponenți ai unor prestigioase familii romane (Orsini, Colonna, Conti, Della Valle, Cesarini), sieneze (Piccolomini, Petrucci), florentine (Pandolfini), genoveze (Pallavicini), modeneze (Rangoni), bologneze (Campeggi), în timp ce nu mai puțin de trei membri ai familiei lombarde Trivulzio și trei nepoți ai pontifului au fost desemnați tot atunci.

Nu au întîrziat să se încrucișeze zvonurile cele mai disparate asupra sumei pe care un asemenea val de purpura cardinalești ar fi adus-o în secătuitele vistierii papale, însă a fost vorba, fără nici o îndoială, de o cifră apreciabilă (ceva mai puțin de o jumătate de milion de ducăți, după calculele lui Sanudo), dacă ținem seama de faptul că – pe cît s-a spus – cea mai mare parte a noilor aleși au trebuit să verse 20.000 de ducăți, sumă ce a urcat la 30.000 pentru Ponzetti, care avea în spate o îndelungată și solidă carieră curială, și la nu mai puțin de 40.000 pentru Bonifacio Ferreri și pentru bogatul Armellini. Prin urmare, nu se poate spune că asemenea desemnări, în esență coerente (exceptînd numărul) cu criteriile urmate în trecut, ar fi contribuit la reînnoirea sfîntului colegiu, chiar dacă un prim semn în acest sens poate fi întrezărit în desemnarea a trei dintre superiorii ordinelor religioase: Tommaso de Vio (cardinalul Gaetano) pentru dominicani, Egidio da Viterbo pentru eremitanii Sfîntului Augustin și Cristoforo Numai pentru franciscani, oameni cu o solidă cultură teologică și animați de acele instanțe reformatoare sugerate la conciliul Lateran V de însuși Egidio, în celebrele cuvinte prin care declarase exigența *homines per sacra immutari [...], non sacra per homines*. Oricum, prin chiar această masivă numire în bloc, dincolo de contingențele specifice acelor ani, a fost consfințită supremația definitivă a autorității pontificale asupra aceleia a sfîntului colegiu, în interiorul căruia, începînd cu această dată, nu aveau să se mai producă acele forme de opoziție încă manifeste în conciliul schismatic de la Pisa și în conjurația lui Petrucci. Probabil că, începînd cu această dată, pe fundalul gravei rupturi religioase inițiate

cu cîteva luni mai tîrziu prin răspîndirea *Tezelor* de la Wittenberg, începe transformarea colegiului cardinalilor în acel corp de înalți funcționari ai guvernării și administrației curiale, dedicați în bloc slujirii scaunului apostolic și lipsiți de orice inițiativă de opoziție ori de simplă negociere politică cu autoritatea ce deținea supremația, care peste șaptezeci de ani va ratifica marea reformă sixtină.

Leon al X-lea a murit în luna octombrie a anului 1521, lăsînd nenumărate datorii („pe Crist l-ar fi vîndut, să cheltuiască”, sugera meșterul Pasquino), însă și faima, exaltată de Giovio, de a fi „făurit epoca de aur” prin mecenatul său generos. O întreagă lume, acel veac al lui Leon al X-lea pe care, pentru strălucirea sa artistică și culturală, Voltaire îl va considera pe măsura epocii lui Alexandru, a lui Augustus și a lui Ludovic al XIV-lea, era acum pe cale să apună. Cu cîteva luni înainte, Luther incendiasse în public, în piața din Wittenberg, bula *Exsurge Domine* și textele canonice și, după dieta din Worms, în mai, fusese condamnat la exil în Imperiu. Cu un an înainte, în vreme ce Hernán Cortés cucerea Mexicul, iar Soliman Magnificul prelua puterea în Imperiul Otoman, în vreme ce învățăturile luterane se răspîndeau în Germania, unde găseau adepți puternici, la Roma muriseră Rafael și atotputernicul *alter papa* Bernardo Dovizi. Figura inteligentului, spiritualului, polivalentului cardinal Bibbiena, abilul regizor al alegerii pontificale la conclavul din 1513 și neobositul negociator, credinciosul cancelar al Magnificului și iscusitul diplomat al Medicilor, pe care îi urmase în soarta lor schimbătoare pînă ce a fost recompensat cu purpura, curteanul mucalit și galant, autorul lipsit de prejudecăți al *Calandriei*, exprimă în cel mai bun chip, prin înseși contradicțiile sale, incapacitatea funciară a vîrfului Bisericii de a înțelege și înfrunta noile și dramaticele probleme pe care Reforma protestantă le impunea curții pontificale, nu numai pe plan politic și diplomatic, ci și pe plan religios, pastoral și doctrinar. Dinspre culta și rafinată Romă a lui Leon al X-lea, printre ai cărui secretari se numără și bărbați ca Bembo sau Sadoletto, Luther nu poate fi încă privit decît ca un călugăr german turbulent ce se cade a fi redus la tăcere, în timp ce, în 1517, palidul conciliu Lateran V se sfîrșește după ce discutase pe larg despre numeroasele reforme pe care toți le considerau necesare, dar nimeni nu făcuse mai nimic pentru promovarea lor.

Prea scurt pentru a îngădui o schimbare de lucruri a fost pontificatul lui Adrian din Utrecht, fiul unui modest artizan flamand, devenit profesor la universitatea din Louvain, preceptorul lui Carol de Habsburg, episcop și cardinal, mare inchișitor și regent în Spania pînă la neașteptata alegere ca papă, în 1521, de către un sfînt colegiu dintre ai cărui membri, mulți – cum a scris Guicciardini – erau bărbați „plini de ambiție și de o cupiditate de necrezut, și supuși aproape cu toții unor preadelicate, ca să nu spunem preainocente, plăceri”. Vestea morții sale fulgerătoare, după mai puțin de doi ani, din care numai unul petrecut la Roma, și acela întunecat de bîntuirea

ciumei, a fost întâmpinată cu un suspin unanim de eliberare și cu o „plăcere neprețuită” de o curie care îi fusese aproape în întregime ostilă și își exprimase, prin disprețul mîndru față de acel „barbar” de peste munți, teama că pontificatul său putea îngădi abuzurile și privilegiile din care toți trăgeau foloase, riscînd să prăpădească „coada fazanului acestui sfînt scaun”, după nimerita expresie folosită de Giovio ceva mai tîziu. „Dacă Leon era o sugătoare de bani – se scria la Ferrara în martie 1523 – și măcar îi cheltuia, însă el suge și nu cheltuiește, *adeo* că toată Roma și-a pierdut tot cheful, și nici nu-și amintește a mai fi trăit o asemenea mîhnire.” „O, voi nefericiți curteni, sărmani / abia ieșiți din mîini de florentini / și-n pradă dați la nemți și la marani”, scria Francesco Berni în nimicatorul său *Capitolo di papa Adriano (Împotriva papei Adrian al VI-lea)*, tunînd și fulgerînd împotriva acelor „patruzeci de poltroni” de „tîlhari cardinali răspopiți”, vinovați „de-a fi tîrît Biserica-n spre hău” prin alegerea unui „papă sfînt / ce-n orice dimineață-și spune slujba”, un „dușman al sîngelui italian”, un țărănoi bețivan care pretindea „a stăpîni frumosul nume latinesc”. Și îi făcea ecou un alt violent pamflet împotriva italienilor, răspunzători fiindcă „papalitatea au cedat / pentr-un bastard tiran și renegat”: „O, gloate lașe, nărăvași măgari, / bestii făr’ de știință, făr’ de minte, / născuți doar spre-a hali și spre-a vă-ntinde / cu tîrfe, copilași și poponari”.

O singură pălărie roșie a conferit papa Adrian, cu cîteva zile înainte de a muri, credinciosului său secretar financiar Wilhelm van Enckevoirt, de îndată rebotezat *Trincaforte*⁷. Treizeci și trei au fost în schimb cardinalii numiți de succesorul său, Clement al VII-lea, vărul papei Leon, cu care, după o scurtă absență, Medicii reveneau pe tronul lui Petru. Prelat cu obiceiuri ireproșabile, grav și inteligent, „prudent și înțelept [...] om drept și om al lui Dumnezeu”, după ambasadorul venețian, cu o bogată experiență de guvernare, însă „nesigur, timid, avar, nehotărît” în opinia lui Guicciardini, care l-a cunoscut îndeaproape, Giulio de’ Medici a sfîrșit prin a fi „mai fericit cardinal decît papă”, după fericita expresie a unui cronicar pontifical.

Pontificat făcut din vii respecte,
din reverențe și discursuri fine,
din păi, din stai, din poate, din prea bine,
din vorbe-n vînt, lipsite de efecte,
din gînduri, din sugestii, din concepte,
din conjecturi prea slabe spre-a se ține,
din te-ntrețin, dar n-am cu ce, creștine,
decît cu vorbe dulci și înțelepte,
din plumb la glezne și nepărtinire,
din paciență și din demonstrație,
credință și speranță și iubire...

7. Beastrășnic (it., n.t.).

Aceasta va fi judecata șfichiuitoare, caustică, prin care Berni va stigmatiza miile de îndoieli, oscilațiile continue, șovăielile întortocheate și subterfugiile înguste ale unei politici temătoare și, în cele din urmă, neconcludente, care a antrenat Sfântul Scaun în tragica trecere prin foc și sabie a Romei în 1527, când orașul lipsit de apărare a fost lăsat la cheremul mercenarilor imperiali ai lui Frundsberg, care l-au devastat și l-au stors cu o asprime implacabilă, pecetluindu-i „exterminarea și ruina deplină”, cum s-a scris pe atunci la Mantova pentru a reda „crudul spectacol care ar mișca și pietrele” al nesfârșitelor asasinate, jafuri, violuri, schingiuri și orori de tot felul care se petrecuseră. Dacă papa și unii dintre cardinali au izbutit să se refugieze în Castel Sant'Angelo, alții, ca Pucci, Piccolomini, Gaetano, Numai, Ponzetti, au fost maltratați, torturați și sechestrați, în timp ce soldații beți, adunați în cete, se învîrteau prin oraș, unii îmbrăcați în veșminte de cardinali, gata să se năpustească cu o ferocitate ieșită din comun asupra bisericilor și mănăstirilor, amestecînd setea de jaf cu disprețul antiroman batjocoritor și violent, deprins la școala invectivei protestante. Strigătul *Vivat Lutherus pontifex* a răsunat în derîdere în acele zile pe străzile Romei; chiar și astăzi numele călugărului saxon poate fi citit pe fresca lui Rafael *Triumful Sfintei Taine* din sala Tribunalului apostolic de la Vatican.

Numirile de cardinali decretate de papa Clement au fost strict condiționate de acest eveniment, mai ales de resursele financiare necesare pentru a reacționa la situația tragică în care se găsea pontiful, lipsit de trupe și de bani, prizonier într-o Romă lovită și de o ciumă nemiloasă, la bunul plac al lui Carol Quintul. De aici – chiar dacă împotriva voinței sale – și recursul la sistemul obișnuit al vînzării pălăriei de cardinal („40 de mii de ducăți una”, a scris Sanudo) pentru mai toți noii cardinali numiți în ajunul intrării în Roma a soldaților lui Frundsberg, în primele zile din mai, apoi în noiembrie, cînd și curtea se închisese în castel. Prin urmare, nu este de mirare că papa, presat de nevoia urgentă de credit și constrîns de-a dreptul să-i ceară lui Cellini topirea pocalelor pentru slujbă, a veselei și chiar a tiarelor predecesorilor, a chemat în sfîntul colegiu numeroși exponenți ai familiilor unor mari bancheri, precum genovezii Girolamo Grimaldi și Agostino Spinola (Girolamo Doria, nepotul lui Andrea, îi va urma doi ani mai tîrziu), florentinul Niccolò Gaddi ori venețienii Marino Grimani și Francesco Cornaro, amîndoi nepoți de cardinali. Cum, de altfel, au fost și Vincenzo Carafa, Ercole și Pirro Gonzaga, ca și acel ticălos crud și corupt, Benedetto Accolti, care, în pofida culturii sale umaniste, a părut să nu precupețească nici un strop de energie pentru a dezminți definiția lui Ariosto de „glorie și splendoare în sfîntul consistor” și a o acredita pe aceea a lui Giovio, de om „furios și bănos”, răspunzător de toate delictele și violențele, mai cu seamă în timpul conducerii legației din marcă, pe care o obținuse în 1532 pentru 19.000 de ducăți, cu acuzații de

omucidere și de viol, samavolnicii, speculă și înșelătorii de tot soiul, pînă la arestarea sa în 1535 și la condamnarea la moarte, ulterior comutată într-o amendă usturătoare. În sfîntul colegiu au fost chemați, de asemenea, oamenii de încredere ai împăratului, acum în măsură să-și impună voința în Italia și la Roma, printre care se numărau nu puțini napolitani, ca acel Sigismondo Pappacoda, care și-a îngăduit de-a dreptul luxul de a refuza purpura.

Cu excepția ambițiosului său văr în vîrstă de optsprezece ani, Ippolito de' Medici, „drac împielit”, care avea să-i creeze nenumărate probleme (pornind de la refuzul de a fi hirotonisit ca subdiacon), și a concitadinului Antonio Pucci, aproape toți cardinalii au fost numiți de Clement al VII-lea la cererea curților străine, tot atîția pioni în complicatul și schimbătorul labirint politic în care, între Roma și Florența, între casele de Habsburg și de Valois, papa a încercat să se descurce. Printre aceștia, învățatul superior al franciscanilor, Francisco de Quiñones, și, cu prilejul reîmpăcării cu împăratul, celebrată în întîlnirea solemnă de la Bologna, în 1530, violentul García de Loaysa, șef al dominicanilor și confesor al lui Carol Quintul, cancelarul imperial Mercurino da Gattinara, episcopul de Trento, Bernard von Cles, savoiardul Ludovic de Challant, episcopul de Burgos, Iñigo de Zúñiga, cărora li s-au alăturat, după trei luni, Alfonso Manrique de Lara, arhiepiscop de Sevilla și mare inchiizitor, Juan Pardo de Tavera, regent al Spaniei, și, în sfîrșit, în 1533, acel Stefano Gabriele Merino care de mic – se spune – fusese „văzut în Roma conducînd cîinii în casa cardinalului Ascanio” Sforza, ajuns episcop de Jaén și patriarh al Indiilor, „preaînvățat cardinal și foarte destoinic”, în opinia ambasadorului venețian. Francezii, care pînă la acea dată fuseseră nevoiți să se mulțumească cu numirea cancelarului Antoine Duprat (1527), mort cîțiva ani mai tîrziu „de grăsime și de prea multă mîncare și băutură”, foarte bogat, „trecut de la o avere neînsemnată la una foarte mare”, cum a scris Garimberti, și cu remușcarea (după cuvintele unui istoric din secolul al XVII-lea) de *n'avoir point observé d'autres lois que ses intérêts propres et la passion du souverain*, la lui François de Tournon și a ambasadorului la Roma Gabriel de Gramont (1530), ca și a lui Jean de Longueville, nepot al lui Ludovic al XI-lea (1533), au avut posibilitatea de a reechilibra situația numai după re apropierea dintre pontif și regele preacreștin, consfințită prin căsătoria dintre Caterina de' Medici și moștenitorul tronului, Henric de Valois, prin numirea a patru cardinali francezi, decretată la Marsilia, în noiembrie 1533: printre aceștia se număra și acel Odet de Coligny, membru al mării familii hughenote, care avea mai apoi să abandoneze funcția de cardinal și Roma pentru a se căsători și a muri ca bun calvinist în Anglia, în 1571.

6. După pustiirea atroce a Romei în 1527, episod traumatizant pentru contemporani, care uneori au ținut să-l interpreteze în termeni apocaliptici, chiar dacă nu tocmai redusă la o „ogradă de găini”, cum

a mai fost considerată, Roma papală nu a mai fost avîntată Romă renescentistă a lui Sixtus al IV-lea, Alexandru al VI-lea și Leon al X-lea. „Foarte ruinată și părăsită”, cum îi apărea încă spre sfîrșitul anului 1528 unui vizitator, sărăcită de oameni, de artiști, de literați, începînd din acel moment, Roma nu va mai fi aceeași. În același timp, noile neliniști spirituale, noile probleme religioase nu vor întîrzia să pătrundă în curtea de la Vatican și în palatele cardinalilor. Răspîndirea Reformei în Germania, extinderea ei în Elveția, în Anglia, în țările scandinave, în Europa răsăriteană, apariția doctrinelor heterodoxe în Franța și în Italia, toate acestea reclamau o hotărîtă schimbare de direcție și, de asemenea, sfîrșitul unei politici ecleziastice care se reducea la politica italiană a unui papă sau a unei familii. Inițierea unei confruntări cu protestanții, care să însemne mai mult decît o condamnare grăbită și sumară, convocarea unui conciliu, lansarea unei reorganizări instituționale care să permită vîrfurilor curiale nu numai să se prezinte sub o înfățișare mai credibilă, ci și să-și reia controlul asupra clerului și a formării sale religioase, să stimuleze un reînnoit angajament pastoral, caritativ și asistențial, să disciplineze viața religioasă a laicilor, să facă față dificilelor misiuni presupuse de ciocnirea și controversa cu ereticii, de reprimarea disensiunilor interne, de expansiunea misionară, de evanghelizarea zonelor de la țară creștinate doar superficial, toate acestea erau acum inevitabile. De toate acestea, de obiectivele ce trebuiau atinse, ca și de instrumentele ce se cădeau utilizate, Biserica catolică avea să-și dea seama treptat, în anii și în deceniile următoare, pe fundalul „Iliadei” conciliare și al profundelor prefaceri ce au marcat perioada Contrareformei.

Strălucirea vechilor pontificate este anihilată – va scrie Giovio, îngrijorat și întristat, în februarie 1535 – pentru că s-au preocupat mai mult de cele lumești decît de cele spirituale; și astfel, risipindu-se încetul cu încetul reputația și autoritatea religiei, prăvălia nu mai produce, și iată-ne ajunși aici, la nevoia unui mare conciliu, de la care nu putem însă spera nimic bun, dacă Dumnezeu nu ne întinde dreapta Sa.

Dar nu un personaj ca papa Clement, care se temea, în plus, că un conciliu ar fi putut ridica problema nașterii sale nelegitime, era cel mai nimerit pentru a face vreun pas în această direcție ori pentru a iniția mult doritele reforme. Cu întreaga asprime de care era în stare, în *Rifacimento dell'Orlando innamorato*⁸ al lui Boiardo, terminată în 1531, Berni își vărsa năduful tuturor resentimentelor sale mușcătoare care, în aceste pagini, nu întîmplător rămase inedite, căpătau conotații reformiste explicite:

Grăiesc unii plebei c-acuma papa
vrea să se schimbe, el și alți prelați.

8. Reelaborarea în versiune toscanizată a poemului *Orlando Îndrăgostit* al lui Matteo Maria Boiardo (n.t.).

Eu spun că n-are sînge-ntr-însa ceapa,
cum vlagă n-au acei ce sînt ciumați,
și cum din bolovan nu iese apa;
deci spun: atunci îi vom vedea schimbați,
cînd pe căldură n-om avea tăuni,
și-n cășăpii nici oase și nici cîini.

Prin urmare, problema conciliului și a reformei a putut fi abordată numai prin alegerea unui nou pontif, la 13 octombrie 1534, în persoana cardinalului decan Alessandro Farnese, „distins om de litere și după înfățișarea obișnuințelor – după cum nu se poate mai nimerita formulare a lui Guicciardini – și care își exercitase cardinalatul cu o mai fericită artă decît îl obținuse”, votat de toți întrucît era bătrîn și considerat bolnav („care opinie a fost înlesnită de el cu o oarecare pricepere”). Înconjurat de respectul unanim, aparținînd altor vremuri prin cultură și experiență (își desăvîrșise studiile în Florența Magnificului și primise pălăria roșie de la Alexandru al VI-lea cu mai bine de patruzeci de ani înainte), nu tocmai chinuit de profunde neliniști religioase (rostise cea dintîi slujbă în 1519, la 51 de ani, după 26 de ani de cardinalat) și fiind o persoană care – cum va scrie după puțină vreme ambasadorul venețian – „s-a preocupat mereu de plăceri și delicii”, diplomat abil și capabil, hotărît să ducă mai departe politica de întărire a autorității pontificale asupra teritoriilor Bisericii și asupra nobilimii (cum o dovedesc războaiele purtate cu Perugia, cu Camerino și cu familia Colonna) și, în același timp, animat de acele ambiții nepotistice care în 1545 l-au îndemnat să-i dea netrebnicului său fiu Pier Luigi în feudă ducatul de Parma și Piacenza, smulgînd aceste pămînturi din domeniile ecleziastice, Paul al III-lea a știut totuși să abordeze cu o energie reînnoită numeroasele și gravele probleme pe care papii familiei Medici le amînaseră pentru prea multă vreme și le subordonaseră prea adesea intereselor lor florentine. De fapt, papa Farnese a fost cel care a instituit prima comisie serioasă *de emendanda ecclesia* și cel care a adus în mod concret în discuție reforma acelor instituții financiare, precum Cancelaria, *Dataria* și Tribunalul („oficină a ticăloșiei”, după cuvintele cardinalului Gonzaga), în care erau înfipite unele dintre cele mai tenace rădăcini ale corupției curiale. Rezultatele acestor inițiative au fost modeste, luînd în considerație și necesitatea de a nu afecta unele surse vitale de venituri, însă nu încapă nici o îndoială că unele măsuri au căpătat, dacă nu altceva, măcar o valoare simbolică de schimbare a climatului: de exemplu, dispoziția, emanată la puține zile după alegerea noului papă, ca toți prelații „să meargă în veșmintele cuvenite – se scria la Lucca –, lucru care nu place prea mult acestor cardinali mai tineri și altora aidoma lor, obișnuiți cu toate libertățile”; ori decretul din 18 februarie 1547, ce extindea și la membrii sfîntului colegiu dispoziția conciliară care le impunea

episcopilor să posede un singur beneficiu cu obligativitate de rezidență. El a fost cel care a aprobat instituirea Companiei lui Isus a Sfântului Ignățiu de Loyola, în septembrie 1540, și tot el a sprijinit noile ordine ce vor constitui tot atâtea coloane de susținere ale Contrareformei: barnabiți, teatini și capucini. El a fost cel care a dat curs, chiar dacă fără nici o tragere de inimă, cererii imperiale de a organiza discuții religioase cu protestanții, adunându-i pe învățații și pe moderații din ambele tabere în jurul aceleiași mese, în căutarea unui puțin probabil acord doctrinar, și tot el, mai ales, s-a implicat serios, învingând obstacole remarcabile și temeri întemeiate, în convocarea conciliului. El a fost cel care a obținut un acord asupra sediului tridentin și tot el a marcat încheierea primei etape, cea decisivă, dintre 1545 și 1547, prin aprobarea unor decrete teologale fundamentale. De asemenea, în iunie 1542, el a instituit tribunalul Inchiziției romane, numind la cîrma acestuia cea dintîi dintre acele congregații permanente, care aveau să se multiplice în deceniile următoare, pentru a răspunde astfel exigențelor specifice diferitelor fronturi pe care Biserica era angajată, ale căror număr și funcții se vor stabili apoi prin bula *Immensa aeterni Dei* din 22 ianuarie 1588 și prin marile reforme sextine, care vor marca amputarea definitivă a prestigiului politic al consistoriului și, o dată cu el, a sfântului colegiu ca organ de guvernare colectivă a Bisericii.

O asemenea schimbare de direcție reclama totuși forțe și abilități noi la nivelul superior al curiei, neputînd, prin urmare, să nu se oglindească în acea reînnoire hotărîtă a sfântului colegiu inițiată de Paul al III-lea, reînnoire ce rezultă nu atît din creșterea sa numerică (la moartea lui Clement al VII-lea erau 46 de cardinali, iar cincisprezece ani mai tîrziu, la deschiderea conclavului lui Iuliu al III-lea, numărul lor crescuse la 54), cît din personalitățile chemate să participe, încă din 1535, *de calitate excelentissime*, în opinia ambasadorului venețian. Desigur, în cea mai bună tradiție renașcentistă și fără a face caz de „marele murmur” de dezaprobare ce s-a făcut auzit, de cum a fost ales, papa îi investise cu purpura pe cei doi foarte tineri nepoți (în vîrstă de paisprezece ani, primul, și de șaisprezece, al doilea), Alessandro Farnese și Guido Ascanio Sforza di Santa Fiora, cărora li se vor alătura, în 1536, vărul Nicola Caetani di Sermoneta, în vîrstă de treisprezece ani, și, în 1545, celălalt nepot, Ranuccio Farnese, care avea pe atunci cincisprezece ani. Critici severe avea să suscite acordarea pălăriei unor personaje cu statut modest sau cu o moralitate îndoielnică, precum Durante de’ Duranti, „de condiție joasă, născut la Brescia și, deși trăitor la curtea romană mai bine de treizeci de ani în slujba *in minoribus* a Domnului Nostru, fără să știe literele sau alte bune calități”, după cronicarul conciliului, mort cu faima unuia care „niciodată n-a fost în nimic de folos în toată viața lui”, ori precum fratele vitreg al fiilor papei, Tiberio Crispo, disprețuit de un alt cardinal ca *vir penitus illiteratus neque ingenio admodum*

perspicaci. Dintre cei 71 de cardinali pe care i-a numit în cursul pontificatului său nu vor lipsi cei desemnați la cererea curților străine: Armagnac, Annebault, Amboise (tustrei nepoți de cardinali) și apoi Lenoncourt, Guise, Bourbon, preainvățatul episcop al Parisului Jean du Bellay, ori Álvarez de Toledo, Manrique de Aguilar, Mendoza y Bobadilla, Avalos, de la Cueva, Pacheco, Truchsess von Waldburg, Madruzzo, chiar un fiu al regelui Portugaliei, care se vor așeza alături de nu mai puțin de doi Borgia, un Contarini și un Cornaro de la Veneția, un Este de la Ferrara, un Fregoso de la Genova, un Carafa de la Napoli, un Ferreri din Piemont, un Pucci de la Florența, un Guidiccioni de la Lucca, un Crescenzi și un Savelli de la Roma, un Della Rovere de la Urbino (copii încă, ultimii doi), ca și de alte vlăstare ale unor familii de cardinali, precum Giovanni Maria Del Monte (viitorul Iuliu al III-lea), Federico Cesi sau Cristoforo Jacobazzi. Însă, ca o mărturie a schimbării din de în ce mai evidente conturate în acești ani, tocmai unele dintre aceste personaje își vor interpreta într-o manieră nouă rolul curial, oferindu-i motivații religioase și argumente reformatoare care, nu cu multă vreme în urmă, ar fi părut cel puțin excepționale.

Este cazul, pentru a ne mărgini la doar câteva exemple, extraordinarei figuri a lui Gasparo Contarini, protagonist al unei crize religioase care îl împinsese să reflecteze la justificarea grației divine în termeni nu tocmai diferiți de aceia pe care avea să-i propună Luther, să studieze cu râvnă filosofia și teologia la Padova, să polemizeze cu memoria maestrului său, Pomponazzi, să scrie, în 1517, un *De officio boni viri ac probi episcopi* și, mai târziu, să respingă *Confessio Augustana*. Născut în 1483, opțiunile sale omenești și spirituale se limpeziseră treptat, în cursul unei dezbateri intense cu alți doi patricieni venețieni, Tommaso Giustiniani și Vincenzo Quirini (acesta din urmă numit cardinal în 1514, cu puțină vreme înainte de a muri), pe care am avut deja prilejul de a-i evoca în calitate de curajoși autori ai apelului reformist conținut în *Libellus ad Leonem X*.

Deși pornise de la aceleași premise, Contarini se disociase totuși de hotărârea prietenilor săi de a se retrage la schitul de la Camaldoli, optînd în schimb pentru implicarea activă în lume, în viața civilă și politică a Serenissimei, pe care o slujise în numeroase misiuni diplomatice și de guvernare, cîștigîndu-și acea înaltă considerație umană și intelectuală care i-a garantat stima lui Carol Quintul și i-a sugerat lui Paul al III-lea, în luna mai a anului 1535, să îl cheme în sfîntul colegiu pe acest simplu laic admirat pretutindeni („acești preoți ni l-au răpit și pe cel mai bun gentilom pe care-l avea orașul nostru”, a sunat comentariul „la cold” al unui prestigios senator venețian cu notorii sentimente antiromane), pentru a-i încredința, ceva mai târziu, sarcina de a conduce primele încercări de reformare a curiei, marcate de nenumărate dificultăți.

Diferită, însă deopotrivă utilă pentru înțelegerea profundelor prefaceri din acești ani a fost cariera lui Gian Pietro Carafa, personaj cu

totul diferit de Contarini prin caracter și atitudine, adept al unei direcții doctrinare și politice rigoriste, aflată într-o opoziție netă cu aceea a lui Contarini, însă animat, la rîndul său, de o profundă voință de reînnoire umană și instituțională a vieții religioase. Născut în 1476, dotat cu acea solidă cultură umanistă care i-a adus aprecierea lui Erasmus, descendent al unei ilustre familii napolitane în mai multe rînduri reprezentată în sfîntul colegiu, episcop de Chieti în 1505 și apoi nunțiu în Spania, el părăsise totuși să fi refuzat splendida carieră ecleziastică pe care aceste premise păreau să i-o garanteze, pentru a trăi experiența *Oratoriului Divinei Iubiri*, pentru a se îndepărta apoi de Roma cu prilejul pustiirii acesteia și a renunța chiar la demnitatea episcopală, retrăgîndu-se la Veneția împreună cu Gaetano din Thiene și cu primii frați ai ordinului teatin pe care l-au format împreună. Animat de un avînt reformist intransigent și de un proiect global pe deplin asumat, Carafa își va concentra progresiv energia și fapta în lupta neîmpăcată împotriva oricărei forme de nesupunere și de neînțelegere religioasă, pe baza principiului, teoretizat deja într-un limpede memoriu trimis în 1532 lui Clement al VII-lea, că „ereticii trebuie tratați ca niște eretici”. Chemat în sfîntul colegiu în 1536, el a știut să constituie premisele și apoi să conducă cu o rigoare obsesivă Sfîntul Oficiu roman, pînă la a deveni „cel mai urît și temut cardinal [...] care a existat vreodată în vremurile noastre”, cum se va spune după moartea sa, slujindu-se de acest oficiu fără prejudecăți, fără condescendențe, pentru a-și impune inflexibilele scrupule de ortodoxie și pentru a condiționa din ce în ce mai puternic orientarea politicii papale, pînă la marea represiune pe care a dezlănțuit-o între 1555 și 1559, cînd, cu numele de Paul al IV-lea, va ocupa tronul pontifical. De altfel, în forme, intensități, moduri și intervale de timp diferite, caracterul central al problemei religioase a sfîrșit prin a implica, în acești ani, și personaje precum puternicul fiu al Isabellei d'Este, Ercole Gonzaga, cardinal de Mantova; principele-episcop de Trento, Cristoforo Mandruzzo; cardinalul englez Reginald Pole, văr al lui Henric al VIII-lea; marele diplomat Giovanni Morone; Federico Fregoso, nu doar patrician genovez, ci și literat și teolog, autor al unor scrieri ce nu vor întîrzia să fie trecute în *Indice* și sub al cărui nume vor fi puse în circulație chiar traduceri din Luther, în timp ce în biblioteca fiului Lucreziei Borgia, strălucitorul cardinal Ippolito d'Este, se vor aduna treptat, una cîte una, principalele scrieri ale lui Erasmus din Rotterdam, ale cărui *Opera omnia* vor fi condamnate în primul *Indice* roman din 1559, însă despre care, la începutul pontificatului lui Paul al III-lea, se vorbea ca despre un posibil candidat la purpură.

Pe lîngă toate acestea, noua angajare diplomatică a Sfîntului Scaun pentru pacea dintre puterile europene în vederea conciliului le va asigura cariere ecleziastice strălucitoare, urcînd pînă la cardinalat, ambasadurilor distinși în anevoioasele misiuni din Franța și

Spania, din Portugalia și Germania, precum Ennio Filonardi, Rodolfo Pio da Carpi, Uberto Gambara, Girolamo Capodiferro, Bonifacio Ferreri, Giovanni Morone, Francesco Sfondrato, Girolamo Verallo și apoi, sub Iuliu al III-lea, dominicanul Pietro Bertano, Giovanni Ricci, Fabio Mignanelli, Giovanni Poggio, Girolamo Dandino. Experiența curială și pregătirea juridică, pe lângă încrederea personală a pontifului, vor determina numirea unor personaje ca Girolamo Ghinucci, Giacomo Simonetta, Pier Paolo Parisio, Bartolomeo Guidiccioni, Federico Cessi, Marcello Crescenzi și Niccolò Ardinghelli. Mai cu seamă, exigențele reformei și ale confruntării intelectuale și teologice cu doctrinele reformate vor sugera cooptarea la vârful bisericii a unor personaje înzestrate nu numai cu o solidă pregătire teologică, precum generalul ordinului Servi di Maria, Dionigi Laurerio, benedictinul Gregorio Cortese sau dominicanul Tommaso Badia, maestru al Sfințului Palat, ci și a unor umaniști, literați și laici de mare cultură și prestigiu. Deja l-am semnalat pe Contarini, a cărui influență curială a determinat, fără nici o îndoială, numirea, în 1536, a învățatului latinist Iacopo Sadoletto, retras la Carpentras cu puțină vreme înaintea trecerii Romei prin foc și sabie, pentru a se ocupa de dioceză și de studiile preferate, a englezului Reginald Pole, care avusese deja o ciocnire violentă cu Henric al VIII-lea în chestiunea divorțului și a schismei, autor al unei cărți *Pro ecclesiasticae unitatis defensione*, a lui Girolamo Aleandro, elenist de seamă și experimentat în lumea germană, și, trei ani mai târziu, a lui Federico Fregoso și a lui Marcello Cervini, maestrul și secretarul tânărului cardinal Farnese, care va deveni mai apoi papa Marcellus al II-lea. Tocmai acestor personaje, Carafa, Sadoletto, Contarini, Pole, Fregoso, Aleandro, Cortese, Badia și Giberti (care fusese deja *datario* și puternic ministru al lui Clement al VII-lea, retras după căderea politicii anti-imperiale în dioceza din Verona, unde va oferi cel dintâi model de episcop exemplar al epocii tridentine), Paul al III-lea le-a încredințat, în 1536, misiunea de a redacta *Consilium de emendanda ecclesia*, pe care ei l-au predat pontifului în luna mai a anului următor. *Omnes fere reverendissime favent reformationi ; incipit immutari facies consistorii*, putea să scrie Contarini, trei luni mai târziu. După puțină vreme, în octombrie 1540, într-o scrisoare adresată viitorului cardinal Giovanni Poggio, un exponent tipic al epocii lui Leon al X-lea precum Paolo Giovio, în fața unor asemenea schimbări, declara că de acum renunțase la ambiția „de a merita pălăria roșie, care li se cuvine fiilor norocului”.

Emblematică prin disputele pe care nu a întârziat să le suscite a fost învestirea, în luna mai a anului 1539, a lui Pietro Bembo, patricianul și marele literat venețian, istoriograful oficial al Serenissimei, autor al lucrărilor *Gli Asolani* (dedicată Lucreziei Borgia, pe care o iubise cu înflăcărare), *Prose della volgar lingua* și al acelor *Rime* luate imediat ca model pentru întreaga epocă a petrarchismului. Exponent al unor vremuri pe cale să apună, renunțând la speranța

de a mai obține acea onoare „care atît de mult se caută și care din întîmplare ar trebui ocolită”, cum scrisese în 1527, el trăia deja de mulți ani departe de Roma. Trecut în tinerețe pe la faimoasele curți renașcentiste de la Ferrara și Urbino, amic al lui Bibbiena și secretar pontifical al lui Leon al X-lea alături de Sadoletto, maestru incontestabil al unei culturi literare curtenestî, înconjurat de fiii pe care-i avea de la frumoasa și dulcea Morosina (fii a căror prezență dovedea o respectare nu tocmai fidelă a legămîntelor religioase, făcute pentru a se putea bucura în continuare de considerabilele sale beneficii eclesiastice), Bembo era, fără nici o îndoială, unul dintre reprezentanții cei mai iluștri ai acelei înalte culturi umaniste căreia Biserica i se adresa acum în căutarea ajutorului, resurselor și energiilor cu care să înfrunte cea mai profundă criză în care intrase: „un om – a scris Dionisotti – pentru care cardinalatul, într-o Biserică vizibilă, care să se afle în fruntea culturii umaniste și umane, merita pe deplin o liturghie”, acea liturghie pe care el a rostit-o pentru prima oară în iulie 1541, la șaptezeci și unu de ani, cu prilejul morții lui Fregoso, prietenul său devenit și el cardinal, care, asemeni lui, cu treizeci mai devreme, se număra printre interlocutorii din *Curteanul* lui Baldassar Castiglione. Prin pătrunderea acestor bărbați în sfîntul colegiu – și prin angajamentul lor activ în comisiile curiale, în misiunile diplomatice, în politica conciliară – părea să se fi realizat, în sfîrșit, idealul pe care Paolo Cortesi îl înfățișase în *De cardinalatu*: „Experiența unei culturi – sînt tot cuvintele lui Dionisotti – care în criza statelor italiene își găsise adăpost în Biserică, iar în criza Bisericii aducea acum mesajul său defel netrebuincios al înțelegerii și al dialogului, al unei măsuri clasice și al unei clasice continuități în vreme a cuvintelor și ideilor”.

Rigoarea morală, demnitatea intelectuală, voința comună de reformă nu sînt totuși suficiente pentru a surprinde semnificația angajamentului religios al acestor bărbați, dintre care unii vor sfîrși prin a se implica nemijlocit în problemele strict teologice ale marii crize religioase a aceluia veac. Tentativa irenistă de reconciliere, dorința și disponibilitatea pentru confruntare și mediere care l-au animat pe Contarini în utopia iluzorie a colocviilor de religie, pînă la eșecul definitiv de la Regensburg din primăvara lui 1541 (care a marcat, de asemenea, sfîrșitul *leadership*-ului său politic și marginalizarea sa de către curie) nu pot epuiza tensiunile și neliniștile care au străbătut experiența unor oameni ca Pole, Fregoso, Morone (și, în diferite moduri și măsuri, a altor membri ai sfîntului colegiu), care s-au desprins atunci de fîgașul comun contarinian pentru a se deschide către unele orientări doctrinare de multe ori foarte apropiate de cele protestante, altminteri cu totul lipsiți de orice voință de dezbinare instituțională. Ceea ce pentru unii a constituit o adeziune necondiționată și liberă la doctrina justificării prin credință a putut astfel să se conjuge cu fidelitatea indiscutabilă față de Biserica Romei și

cu însuși rangul de cardinal, sub semnul unui spiritualism rafinat (de altfel, au și fost numiți „spirituali”), în care se combinau matrici diverse și care izbutea să medieze contradicțiile, lăsînd un spațiu amplu conștiinței individuale, vocii interioare a inspirației divine și încrederii nestrămutate în timpii lungi ai schimbării, sub semnul unei interpretări a creștinismului ca experiență personală și privilegiată a regenerării și, de asemenea, sub semnul unei deprecieri caustice a formelor exterioare ale vieții religioase și a științei aride și pline de controverse a teologilor.

Nu este cu puțință să ne aplecăm cum s-ar cuveni asupra acestor împrejurări, a opțiunilor personale, a formelor de asociere și de acțiune care s-au născut astfel, a legăturilor complexe care, în funcție de toate acestea, s-au instaurat pentru ceva vreme cu oamenii și mediile opoziției heterodoxe din acei ani. Aprobarea decretului tridentin asupra justificării, în ianuarie 1547, a marcat sfîrșitul speranțelor și – probabil – al iluziilor ambigue ale acelui grup (restrîns, dar prestigios) de cardinali împotriva cărora, pe de altă parte, nu au întîrziat să se îndrepte suspiciunile insinuante ale unui personaj ca Gian Pietro Carafa, hotărît să stîrpească ciurma eretică, oriunde s-ar fi manifestat aceasta. Într-adevăr, deja în jurul anilor 1540-1541, oamenii chemați cu puțină vreme înainte în sfîntul colegiu alături de Contarini apar puternic divizați, ba chiar înregimentați în tabere opuse, între aceia pentru care reforma Bisericii nu putea să nu treacă și prin teologie (și, prin urmare, să se măsoare cu Reforma) și aceia pentru care, dimpotrivă, ea trebuia să vizeze numai o consolidare instituțională avînd drept scop sporirea eficacității luptei împotriva inamicilor (și să se transforme deci în Contrareformă): inamici cu atît mai primejdioși, cu cît erau mai adînc implantați în interiorul ei și chiar în pozițiile de vîrf. În acest sens, constituirea Sfîntului Oficiu (în iulie 1542) a marcat o cotitură netă în favoarea lui Carafa, care izbutea astfel să-și înzestreze linia politico-religioasă cu un instrument decisiv în inițierea anchetelor nu numai asupra predicatorilor heterodocși și a adunărilor secrete criptoreformate, ci, mai ales, asupra „spiritualilor”, asupra prietenilor și colaboratorilor acestora, cu scopul de a scoate la iveală ceea ce nu vor întîrzia să fie numite deviații grave, complicități și erezii. Deja în luna august a aceluiași an, în timp ce Contarini se stîngea la Bologna, era convocat la Roma pentru a fi judecat marele predicator sienez Bernardino Ochino, șeful capucinilor, aclamat și venerat pretutindeni, prietenul lui Pole și al Vittoriei Colonna, despre care în 1539 se vorbise ca despre un posibil cardinal și care acum s-a văzut constrîns, printr-un gest răsunător ce părea făcut anume ca să confirme cele mai grave bănuieli, să se refugieze în Geneva lui Calvin.

7. Prin urmare, lupta împotriva ereziei devine, în acești ani, și o acerbă luptă internă în sfîntul colegiu, pentru determinarea obiectivelor

și a conținutului reacției la provocarea lansată de Reformă, provocare în care Biserica romană este implicată. Cu ajutorul denunțurilor și al depozitiilor adunate în secret și apoi folosite cu cinism în politica curială și în conclavele din toți acești ani, Carafa a fost în măsură să deçoace alegerea ca papă (în chiar ajunul zilei prevăzute) a lui Pole în 1549 și a lui Morone în 1555. Așa cum s-a observat pe bună dreptate, înseși dezbaterile doctrinare și rezultatele lor trebuie evaluate ținându-se seama de sporirea continuă a climatului de suspiciune și intimidare, climat statornicit de-a lungul acestor ani, pînă la succesul definitiv al intransigenților, marcat de încoronarea cu tiara, mai întîi, a lui Cervini – în 1555 – și apoi a lui Carafa însuși. Acestora nu le mai rămînea decît să definitiveze succesul prin sancționarea juridică și teologică, o dată pentru totdeauna, a greșelilor de care adversarii lor se făcuseră răspunzători, prin intentarea proceselor împotiva lui Pole, a lui Morone și a numeroșilor prelați și intelectuali care în trecut împărtășiseră orientările religioase ale acestora, prin încercarea de a reconstitui *sub specie Inquisitionis* istoria recentă a crizei Bisericii (printre altele, prin inițierea unor anchete postume în cazul lui Savonarola și al lui Contarini însuși), ca și prin întîiul, extrem de sever, *Indice* al cărților interzise. Destituit din legația în care se ocupa cu restaurarea catolicismului în patria sa, unde a și murit în noiembrie 1558, cardinalul englez a putut evita, grație protecției Mariei Tudor și a lui Filip de Habsburg, umilința de a se supune convocării la Roma pentru a fi interogată alături de Morone, care, în schimb, timp de mai bine de doi ani (în perioada mai 1557-august 1559), a fost nevoit să suporte închisoarea și interogatoriile la Castel Sant'Angelo. Numai moartea papei, urmată de o revoltă populară, care nu întîmplător s-a îndreptat împotriva lucrurilor, oamenilor și simbolurilor Sfîntului Oficiu, l-a scăpat pe cardinalul milanez de la o condamnare sigură, îngăduindu-i apoi o reabilitare parțială în timpul pontificatului lui Pius al IV-lea, cînd ultima etapă conciliară și necesitatea confruntării intervențiilor politice cu pretențiile reformiste și cu exigențele statelor europene vor face indispensabil apelul la capacitatea, prestigiul și credibilitatea personală a unor bărbați precum Morone, Ercole Gonzaga, Bernardo Navagero și Girolamo Seripando (amîndoi cardinali în februarie 1561), cărora altădată le-a fost încredințată conducerea adunării tridentine.

Aceasta a reprezentat însă doar o scurtă și precară paranteză în dezvoltarea unei linii de acum bine trasate și lipsite de alternative ideale și culturale reale, care fusese consfințită definitiv prin urcarea pe tronul pontifical a lui Pius al V-lea, tenacele artizan al victoriei de la Lepanto, acel Michele Ghislieri care primise purpura de la Paul al IV-lea, ca o recompensă pentru îndelungata sa carieră de inchișitor neobosit, care prezidase tribunalul însărcinat să-l judece pe Morone și care acum se pregătea să reia și să întărească represiunea severă

inițiată de papa Carafa. „Ca iarna, pe răcoare, / arde creștinii Pius ca pe lemne / spre-a se-nvăța cu-a iadului dogoare”, recita meșterul Pasquino în 1570, la fel cum în trecut recomandase: „Copii, minte puțină / sfântul oficiu vrea, credință plină. / Gîndiți mai puțin dară: / contra gîndirii este-un foc și-o pară. / Și țineți limba-n gură, / căci Paul, papa, 'i mort după friptură”. Însăși alegerea lui Ghislieri, umilul dominican din Bosco, lîngă Alexandria, ajuns cardinal în virtutea devotamentului său total în salvagardarea ortodoxiei, pe care colericul său patron și predecesor nu șovăise să-l zgîlțîie și să-l ia tare în consistoriu, gratificîndu-l cu apelativul „călugăr mîrlan”, reprezintă un fapt care cu puțină vreme în urmă ar fi fost inimaginabil, permițîndu-ne să măsurăm în întreaga ei profunzime ruptura hotărîtă marcată în aceste decenii față de un trecut încă recent.

Această schimbare s-a manifestat și în sfîntul colegiu, unde, pe lîngă trei nepoți, Paul al IV-lea a ținut să numească mai ales personaje devotate lui necondiționat, instrumente docile ale voinței sale, experți colaboratori cărora să le poată încredința sarcini și misiuni. Astfel, alături de cîteva personaje cu nume ilustre (Gaddi, Trivulzio, Strozzi) și de cîțiva străini, au venit să-și ocupe locul în consistoriu mai ales *homines novi*, a căror prezență masivă în rîndul cardinalilor proaspăt numiți dovedește limpede atenuarea figurii marelui principe al Bisericii renascentiste în favoarea noului înalt funcționar al birocratiei curiale. Dar vechiului lor devotament și deplinei lor subordonări față de papă le datorau cardinalatul, de pildă, niște oameni obscuri, „slugile sale de foarte joasă speță” în opinia ambasadorului venețian, ca Scipione Rebiba și Virgilio Rosario, sau teatinul Bernardino Scotti (om, cum se va spune în continuare, *nil ultra breviarium et aliquas literas sacras noscens*) și Giovan Battista Consiglieri (frate al unuia din cei patru fondatori ai ordinului), așa cum rigurozității personale, pregătirii teologice și intransigenței lor severe în apărarea ortodoxiei romane îl datorau franciscanul Clemente Dolera și dominicanul Michele Ghislieri, iar competenței administrative, juridice și canonice – Giovanni Antonio Capizucchi și francezul Giovanni Reumano⁹. Acestor personaje, pe lîngă nepoți, a voit Paul al IV-lea să le încredințeze misiunile cele mai delicate și, mai ales, conducerea Sfîntului Oficiu; o dovadă în acest sens este însăși alcătuirea comisiei sfîntului colegiu însărcinată în 1557 cu judecarea lui Moroni, care se limita la cardinalii noi (Ghislieri, Rebiba, Reumano și Rosario), fapt ce indică neîncrederea papei, în asemenea chestiuni, în aceia care totuși îl aleseseră.

[În trecut] uneori – scria în 1538 ambasadorul venețian și viitorul cardinal Bernardo Navagero – [cardinalii] n-au fost mai mulți de șase, iar numirea unui cardinal presupunea mult respect și multă

9. Numele este, cu siguranță, italianizat (n.t.).

considerație, întrucît se considera că pentru o asemenea demnitate era necesară noblețea de sînge unită cu virtutea și mai ales cu bunătatea: și de aceea se considerau onorate nu numai o casă, ci și un oraș sau o provincie care întîmplător avea un cardinal. Acum ei sînt șaizeci și șase la număr, în cea mai mare parte atît de obedienți la bunul plac al papei, încît, fie din neștiință, fie din teamă, nu îndrăznesc ori nu știu să se opună la nimic (*Relazioni degli ambasciatori veneziani al Senato*, ediție coordonată de E. Albéri, seria a II-a, vol. III, Societă editrice fiorentina, Firenze, 1846, p. 412).

Aceleași criterii în alegerea cardinalilor le-a urmat și Pius al V-lea, care, de altfel, a ținut să reia într-o formă explicită ereditatea papei Carafa și să urmeze orientarea acestuia nu numai în apriga represiune inchizitorială, ci și în încredințarea problemelor de guvernare și a chestiunilor ecleziastice unor oameni în care Paul al IV-lea avusese încredere, în redeschiderea procesului lui Morone și în impunerea revizuirii aceluia împotriva nepoților papei din Napoli, condamnați în 1561, și în atribuirea pălăriei roșii piosului și învățatului Antonio Carafa. După paranteza reprezentată de domnia lui Pius al IV-lea și încheierea conciliului de la Trento, în cursul căruia opoziția curială izbutise să împotmolească un decret special de reformare a cardinalilor, noul pontif a căutat să inițieze unele măsuri care să moralizeze un sfînt colegiu pe care, încă în 1560, ambasadorul venețian îl estima „nici prea sfînt, nici sacru”, încă „plin – cum avea să spună și Pius al V-lea – de oameni ambițioși și cu puțină conștiință”. Prin urmare, au fost investiți unii colaboratori fideli, ca Girolamo Rusticucci, capii unor ordine religioase, ca Jérôme Souchier, franciscanul și inchizitorul Felice Peretti (viitorul Sixtus al V-lea), dominicanul Vincenzo Giustiniani (tot dominicani au fost și Arcangelo Bianchi, confesor al papei, și însuși cardinalul nepot Michele Bonelli: „Sanctitatea Sa ar dori ca Roma întregă să fie o mănăstire a sfîntului Dominic”, se scria în 1566), unii juriști experimentați în instituțiile curiale și în legații, ca Giovanni Aldobrandini, Pier Donato Cesi, Giovanni Paolo Della Chiesa, Marcantonio Maffei, Carlo Grassi, Giovanni Girolamo Albani, vechi prieten al papei, autor al unui tratat *De cardinalatu*, zelos apărător al jurisdicției ecleziastice, ca și acel om de o vastă cultură canonică și liturgică și neînduplecat prigonitor al ereziei care a fost Giulio Antonio Santoro, șeful intransigent al Sfîntului Oficiu roman pînă la moarte, în 1602.

Începînd cu acești ani, pe fondul unei rigidizări doctrinare și disciplinare și al unei din ce în ce mai nete clericizări a vieții religioase, cardinalatul va tinde să se transforme în încoronarea unei cariere desfășurate în întregime în interiorul instituției ecleziastice, în virtutea unor competențe în esență juridice, fără a mai lăsa loc pentru cooptarea la nivel superior a laicilor sau a marilor intelectuali precum Contarini, Pole sau Bembo. Ceea ce, permițînd, printre altele,

scoaterea la vînzare a înaltelor funcții curiale lăsate vacante de noii aleși, va contribui, fără prea mari prejudicii pentru trezoreriile papale, la a pune capăt consolidatei practici renașcentiste de a pretinde plăți imense în schimbul pălăriei roșii. De aici și dispariția, măcar în aspectele exterioare, a formelor mai mondene și mai secularizate ale fastului cardinalilor, ca și adoptarea unui stil de viață mai adecvat demnității ecleziastice a acestora și umilinței evlavioase a culturii Contrareforme. Desigur, în sfîntul colegiu, al cărui *plenum* Sixtus al V-lea îl va fixa la 70 de membri, vor rămîne nepoții pontifilor, care se vor numi, rînd pe rînd, Borromeo, Altemps, Serbelloni (Pius al IV-lea), Bonelli (Pius al V-lea), Buoncompagni (Grigore al XIII-lea), Montalto (Sixtus al V-lea), Aldobrandini (Clement al VIII-lea), Barberini (Urban al VIII-lea), la fel de bogați și de puternici, dar nemai-urmărind acapararea unor state. Se vor menține multe din vechile abuzuri în sistemul de beneficii. Se vor menține dinastiile de cardinali ale aristocrației romane, ale familiilor papilor, ale caselor princiare: un Piccolomini și un Carafa vor mai fi numiți cardinali în 1844, un Riario Sforza în 1845, un Borromeo în 1868, un Chigi în 1873... Dar, cum am avut deja prilejul să subliniem, consistoriul, ca sediu însărcinat cu funcțiile senatoriale ale colegiului, își va pierde treptat orice autoritate, căpătînd un rol pur consultativ și reducîndu-se la un loc însărcinat cu atribuirea beneficiilor care intrau în competența sa și la un organ de ratificare a unor decizii luate altundeva. Această evoluție transpare limpede din abundenta și deseori searbăda tratatistică contrareformistă asupra cardinalatului, de la Girolamo Manfredi (*De cardinalibus Sanctae Romanae Ecclesiae*, 1564; *De perfecto cardinali*, 1584; *De maiestate dominorum cardinalium*, 1591; *De nominibus serenissimis dominorum cardinalium*, 1591) la Fabio Albergati (*Del cardinale*, 1598), de la Giovanni Botero (*Dell'uffitio del cardinale*, 1599) la Girolamo Piatti (*De cardinalis dignitate et officio*, 1602), în care se distinge curajoasa, dar întîrziata apărare a sistemului colegial și a prerogativelor cardinalilor cuprinsă în *De sacri concistorii consultationibus* a lui Gabriele Paleotti (1593). Episcopul, și nu cardinalul va fi, de fapt, figura purtătoare a reasezării organizaționale și pastorale a catolicismului post-tridentin.

O dată cu Santoro, în 1570, fusese numit cardinal și Paolo Burali, avocat faimos și guvernant la Napoli, devenit mai apoi teatin și energic episcop reformatör: figurile acestor două personaje pot fi în mare măsură considerate emblematice pentru o întreagă nouă generație de prelați ce se ridicaseră la cardinalat în pontificatele lui Paul al IV-lea și Pius al V-lea, pentru hărnicia zelului lor pastoral, pentru angajamentul lor caritabil și devoțional, pentru seriozitatea lor morală, ca și pentru intransigența doctrinară și pentru lipsa lor de disponibilitate pentru dialog, păzitori neînduplecați ai unor certitudini încremenite, administratori autosuficienți ai unei ecleziologii juridice și clericale, neobosiți luptători ai „rațiunii Bisericii”. Burali va fi

beatificat în 1772: întărită în structuri, disciplinată în ansamblu și dornică să se oglindească, împreună cu succesele sale, în noile certitudini hagiografice, Biserica Contrareformeii va putea, în sfârșit, să prezinte și la nivel superior, cum nu se mai întâmpla de secole, modele ale vieții creștine și eroi ai credinței. Pius al V-lea, papa care îl investise cu purpura pe Burali, va fi și el beatificat în 1672 și apoi sanctificat în 1712. Cu un secol înaintea sa, în 1610, fusese ridicat la onoarea altarelor Sfântul Carlo Borromeo, tânărul cardinal nepot al papei Pius al IV-lea, exemplarul episcop al diocesei milaneze, ascetul pios și mortificat în penitențe. John Fisher, episcopul de Rochester, adversar al lui Henric al VIII-lea, pe care acesta îl condamnase la moarte și în zadar Paul al III-lea încercase să îl salveze în 1535 numindu-l cardinal, va fi și el sanctificat în 1935. Cu cincizeci de ani mai devreme, iezuitul și marele controversist Roberto Bellarmino, numit cardinal în 1599, închizitor al lui Giordano Bruno și Galileo Galilei, a fost cel pe care papa Pius al XI-lea a ținut să îl proclame doctor al Bisericii.

Referințe bibliografice

Din vasta bibliografie care tratează acest subiect (istorii ale Bisericii și ale papilor – dintre care cea a lui Pastor este indispensabilă –, studii despre Roma și despre Renaștere, biografii ale cardinalilor, satire și cronici romane, jurnale, corespondențe diplomatice, epistolare, scrieri ale contemporanilor, printre care cele ale lui Cortesi, Machiavelli, Guicciardini, Giovo, Garimberti), pentru detalii facem trimitere la lucrarea lui P.M. Baumgartner, *Von den Kardinälen des sechzehnten Jahrhunderts*, F. Alen, Krumbach, 1926, și la studiile mai recente ale lui J. Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, De Boccard, Paris, 1957; H. Jedin, „Proposte di riforma del collegio cardinalizio”, acum în *Chiesa della fede Chiesa della storia*, Morcelliana, Brescia, 1972, pp. 156-192; D.S. Chambers, „The Economic Predicament of Renaissance Cardinals”, în *Studies in Medieval and Renaissance History*, vol. III, 1966, pp. 289-313; de același autor vezi și „The Housing Problems of Cardinal Francesco Gonzaga”, în *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XXXIX, 1976, pp. 21-58; C. Dionisotti, „Chierici e laici”, acum în *Geografia e storia della letteratura italiana*, Einaudi, Torino, 1967, pp. 47-73; G. Alberigo, *Cardinalato e collegialità. Studi sull'ecclesiologia tra l'XI e il XIV secolo*, Vallecchi, Firenze, 1969; A.V. Antonovics, „Counter-Reformation Cardinals: 1534-1590”, în *European Studies Review*, II, 1972, pp. 301-327; W. Reinhard, „Nepotismus. Der Funktionswandel einer papstgeschichtliche Konstanten”, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, LXXXVI, 1972, pp. 145-185 (vezi și recenta lucrare a aceluiași autor, „Struttura e significato del Sacro Collegio tra la fine del XV e l'inizio del XVI secolo”, în ***, *Città italiane del '500 tra*

Riforma e Controriforma, Maria Pacini Frazzi, Lucca, 1988, pp. 257-265); G. Soldi Rondinini, *Per la storia del cardinalato nel secolo XV*, Istituto lombardo di scienze e lettere, Milano, 1973; D. Hay, *La Chiesa nell'Italia rinascimentale*, Laterza, Roma-Bari, 1979 (de același autor vezi și „The Renaissance Cardinals: Church, State, Culture”, în *Synthesis*, III, 1976, pp. 35-46); P. Hurtubise, „La «table» d'un cardinal de la Renaissance”, în *Mélanges de l'école française de Rome. Moyen Âge-Temps modernes*, XCII, 1980, pp. 249-282; J.A.F. Thomson, *Popes and Princes 1417-1517. Politics and Polity in the Late Medieval Church*, Allen & Unwin, London, 1980; P. Partner, „Papal Financial Policy in the Renaissance and the Counter-Reformation”, în *Past and Present*, nr. 80, 1980, pp. 17-62; P. Prodi, *Il sovrano pontefice. Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna*, Il Mulino, Bologna, 1982; J.F. D'Amico, *Renaissance Humanism in Papal Rome. Humanists and Churchmen on the Eve of Reformation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London, 1983; A. Prosperi, „«Dominus beneficiorum»: il conferimento dei benefici ecclesiastici tra prassi curiale e ragioni politiche negli Stati italiani tra '400 e '500”, în ***, *Strutture ecclesiastiche in Italia e in Germania prima della Riforma*, ediție coordonată de P. Prodi și P. Johanek, Il Mulino, Bologna, 1984; B. McClung Hallman, *Italian Cardinals, Reform and the Church as Property 1492-1563*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1985; A. Gardi, „La fiscalità pontificia tra medioevo ed età moderna”, în *Società e storia*, nr. 33, 1986, pp. 509-557; M. Rosa, „La «scarsella de Nostro Signore»: aspetti della fiscalità spirituale pontificia nell'età moderna”, *idem*, nr. 38, 1987, pp. 817-845; ***, *„Familia” del principe e famiglia aristocratica*, ediție coordonată de C. Mozzarelli, Bulzoni, Roma, 1988.

Capitolul IV

CURTEANUL

Peter Burke

Ce este curtea ?

Mulțumită mai cu seamă lui Castiglione, curteanul este, alături de umanist și de principe, una dintre figurile sociale cele mai familiare din Renașterea italiană. Și se înțelege de ce : dialogul lui Castiglione este doar cel mai faimos dintr-o multitudine de tratate despre curtean, redactate în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Un cercetător american a clasificat nu mai puțin de o mie patru sute de asemenea tratate despre gentilom și opt sute despre nobila doamnă, cea mai mare parte a acestora abundând de însemnări pe tema curților.

Cu toate acestea, nu ne este ușor să definim cu precizie ce anume era un curtean. Parafrazându-l pe Aristotel, am putea fi tentați să spunem că un curtean este un animal al cărui mediu natural este curtea ; numai că în acest mediu circulau, de asemenea, atîția alți slujitori care în epocă nu erau calificați drept curteni.

Oricum, nici curtea nu poate fi definită cu ușurință, oricare ar fi termenul folosit pentru a o desemna (*curia* sau *aula* în latină ; *cour* în franceză ; *court* în engleză ; *hof* în germană ; *dwor* în poloneză, și așa mai departe). După cum avusese prilejul să scrie cîndva clericul și curteanul englez din secolul al XII-lea Walter Map : „Ce este oare curtea, numai Dumnezeu știe, eu nu”, într-atît este ea de „schimbătoare și pestriță”.

În sensul cel mai evident, curtea era, pur și simplu, un loc, cel mai adesea un palat, cu un corp de gardă, curți interioare, o sală mare și o capelă (la fel ca un *college* de la Oxford sau Cambridge), care însă includea și o cameră în care seniorul se putea retrage și una sau mai multe anticamere în care postulanteii așteptau să fie primiți în audiență.

Însă curtea însemna, în același timp, și un anumit tip de instituție, în al cărei mediu social au fost produse și savurate multe dintre operele de artă care pentru noi reprezintă Renașterea. Această instituție este atît de îndepărtată de experiența majorității oamenilor din zilele noastre, încît merită atenția antropologiei. Și, într-adevăr, s-au scris o sumedenie de lucrări cu caracter antropologic, avînd ca subiect curțile.

Există un studiu antropologic – sau aproape antropologic – de avangardă, relativ puțin cunoscut, care își păstrează totuși valoarea,

nu numai întrucît izbutește să creeze ceea ce Brecht numea un *Verfremdung-Effekt*, determinînd cititorul să privească cu un sentiment de straniețe unele lucruri pe care, în general, le consideră de la sine înțelese: în biografia lui Filip al II-lea, publicată în 1938 de istoricul și literatul german Ludwig Pfandl, există un capitol dedicat ritualurilor de la curte, capitol în care autorul trasează unele paralele cu Africa Occidentală, referindu-se explicit la ideile lui Sir James Frazer și ale antropologilor (de pildă, atunci cînd examinează „tabu”-ul regalității).

Totuși, cel mai faimos rămîne, cu siguranță, studiul *La società di corte* (1969) al lui Norbert Elias (cărui, ca să respectăm adevărul, îi place să se considere sociolog). Elias analizează cu precădere curtea Franței în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, dezvăluind multe lucruri interesante despre funcționarea acestui sistem în acea lungă perioadă, susținînd că o curte este o „configurație” socială (în sensul unei rețele de interdependențe) specifică, cu o logică proprie, și că facilele critici ale consumului excesiv sau ale comportamentului ritualizat nu sînt în măsură să lumineze trăsăturile caracteristice ale acestui mediu social.

Un alt studiu foarte cunoscut și care s-a bucurat de o mare influență, *Negara* (1981), al lui Clifford Geertz, se ocupă de insula Bali în secolul al XIX-lea, însă conține, deopotrivă, o serie de reflecții cu caracter general asupra „statului-teatru”, cum îl numește autorul, a cărui relevanță depășește cazul Bali și întregul context asiatic. Geertz atacă încercările de a lichida ritualul ca pe o simplă mistificare sau de a-l analiza într-o optică utilitaristă, altfel spus, ca pe un simplu mijloc în slujba unei finalități, a cărui adevărată țință finală o reprezintă puterea. El subliniază ceea ce numește „natura expresivă” a statului Bali, interesul localnicilor pentru spectacolul în sine. Pe deplin conștient de istoria teoriei politice și a ritualurilor regale ale Occidentului (de pildă, el discută ideile lui Ernst Kantorowicz și analizează curtea reginei Elisabeta), Geertz avansează ipoteza că și în Europa statul ar fi în esență expresiv ori, cel puțin, că ar avea o dimensiune expresivă. În Europa, ca și în Bali, centrul puterii era considerat sacru și „exemplar”: un model pe care ceilalți trebuiau să-l urmeze. Curtea era văzută ca o întruchipare a ordinii sociale și politice, microcosmosul ordinii naturale și reflexul ierarhiei supranaturale. Din argumentația lui Geertz rezultă (deși el nu afirmă niciodată în mod explicit) că acele critici moderne de tip moralist asupra „lingușirii” sau „adulării” monarhilor Renașterii și asupra „servilismului” curtenilor acestora sînt neavenite, etnocentrice și anacronice.

Prin definiție, curtea era locul în care stătea principele, iar principii renașcențiști nu rămîneau îndeobște prea multă vreme în același loc. Este adevărat că ducele Guidobaldo și-a petrecut cea mai mare

parte a vieții în palatul său de la Urbino, însă el era invalid, iar domeniile sale erau foarte restrânse. Cea mai mare parte a cîrmuitorilor europeni din secolele al XV-lea și al XVI-lea își petreceau multă vreme în călătorii, vizitînd principalele orașe din teritoriile stăpînite sau, mai simplu, mutîndu-se dintr-un palat într-altul. Cînd nu era în război, Carol Temerarul se muta între cetățile Dijon, Bruges, Lilles, Haga și castelul său de la Hesdin, în Artois, cu frumosul său parc, în care ducele Burgundiei se recrea și se distra. Francisc I circula între Amboise, Blois, Chambord, Fontainebleau, Luvru și Saint Germain. Ferdinand și Isabela își petreceau timpul între Burgos și Sevilla, Toledo și Valladolid. Carol Quintul le-a amintit celor ce-i ascultau discursul de abdicare că, de-a lungul celor patruzeci și trei de ani de domnie, vizitase Sfîntul Imperiu Roman de nouă ori, Spania și Italia – de șapte ori, Franța – de patru ori, iar Anglia și nordul Africii – de cîte două ori. Relativ neobișnuită a fost hotărîrea lui Filip al II-lea de a-și conduce regatul de la Escorial, cu toate că și el efectua vizite regulate la Madrid, Toledo și Aranjuez.

Din punctul de vedere al suveranului, aceste călătorii frecvente aveau avantajul de a-i permite să se facă văzut de supuși și să-și cunoască regatul. De aceea, tînărul Carol al IX-lea, de pildă, a întreprins o călătorie de doi ani prin toată Franța, între 1564 și 1566. Împăratul Carol Quintul călătorea neconținut pentru a-și menține unit imperiul. În Evul Mediu curțile erau itinerante, întrucît era mai ușor pentru rege să se deplaseze pe domenii decît să transporte produsele acestora pînă la el. Iar în unele țări, ca Suedia, unde veniturile regale erau plătite încă în natură în cea mai mare parte, această practică avea un sens economic. Unii guvernanți renascențiști călătoreau fără răgaz, din pură plăcere, ca în cazul lui Francisc I, care mergea la vînătoare în pădurea Fontainebleau, sau al lui Iacob I, care urmărea întrecerile de la Newmarket.

Sub alte aspecte, însă, curtea itinerantă prezenta unele dezavantaje evidente. În 1603, cînd Rubens a sosit în Spania într-o misiune diplomatică, ajungînd la Madrid a descoperit cum curtea se mutase la Valladolid, iar după ce a ajuns la Valladolid, curtea se mutase din nou, de această dată la Burgos. Mărimea suitei regale punea probleme de adăpost și întreținere din ce în ce mai mari, mai cu seamă atunci cînd curtea se afla la jumătatea distanței dintre două orașe. În anul 1540, pe cînd făcea parte din suita lui Francisc I, Benvenuto Cellini a avut prilejul să se plîngă de condițiile în care era nevoit să lucreze: „Noi mergeam în urma curții (*la ditta corte*) uneori în asemenea locuri unde abia dacă erau vreo două case; și, așa cum fac țigani, ne făceam niște corturi din pînză, iar de multe ori aveam de suferit îndeajuns”.

Alcătuirea curții

Ar putea fi mai simplu să descriem curtea ca un grup de persoane decît ca un loc și – dacă nu ținem să fim prea preciși – ar putea fi suficient să spunem că o curte este „familia” unui suveran sau a unei alte persoane importante: de exemplu, Guidobaldo, duce de Urbino.

O suită de acest gen număra adesea sute, și uneori mii de persoane, meticulos înregistrate în documentele financiare. Pe vremea lui Castiglione, curtea de la Urbino avea 350 de membri. La începutul secolului al XV-lea puteau fi numărați 600 la curtea milaneză, iar în al treilea deceniu din secolul al XVI-lea Mantova avea 800. Sub papa Leon al X-lea curtea romană cuprindea în jur de 2.000 de persoane. În comparație cu cele corespunzătoare din afara Italiei, aceste curți erau foarte mari, însă, în cursul secolului al XVI-lea, și curțile altor guvernanți au cunoscut o răspîndire rapidă. În 1480, curtea Franței număra abia 270 de persoane, un număr mult mai scăzut în comparație cu aceea de la Urbino. După 1520, cînd Francisc I era tînăr, numărul membrilor acesteia oscila între 500 și 600, adică ceva mai puțin decît Mantova; dar în ultima parte a secolului al XVI-lea mărimea ei variaza între 1.500 și 2.000 de persoane, egalînd astfel curtea de la Roma. Cînd împăratul Carol Quintul s-a retras la mănăstirea San Yuste, au fost alese nu mai puțin de 762 de persoane care să-l însoțească, înainte ca el să le reducă numărul la 150. În ultimii ani ai secolului al XVI-lea, extinderea curților a început să creeze grave probleme financiare. Henric al III-lea al Franței și Elisabeta a Angliei s-au numărat printre acei suverani care au încercat să economisească bani reducînd numărul curtenilor.

Dacă pătrundem mai în amănunt, descoperim, de asemenea, că în Anglia lui Henric al VIII-lea, de pildă, curtea era mai numeroasă pe timp de iarnă, cînd se stabilea la Londra sau în împrejurimi (la Richmond, Greenwich, Hampton Court, Whitehall sau în palatul, astăzi dispărut, de la Nonsuch), decît vara, cînd regele pleca în călătorii. Curtea romană pleca în „vacanță” vara, cînd papa se retrăgea în castelele sale de pe proprietăți. Persoanele cu drept de casă și masă la curte nu-și exercitau neapărat aceste drepturi de-a lungul întregului an. Deseori, grupurile de cavaleri își prestau serviciile pe rînd, pentru perioade de trei sau șase luni. Cavalerii puteau obține concedii pentru motive familiale, după ce îi cereau îngăduința șambelanului. De pildă, înainte de călătoria în Italia din 1530, Carol Quintul le-a permis curtenilor săi spanioli să părăsească serviciul casei. În anumite împrejurări, pentru a economisi bani, curtea putea fi dizolvată; Filip cel Bun a dizolvat curtea burgundă în 1454, în ajunul plecării sale spre Regensburg.

Data fiind această flexibilitate, este greu de spus cu exactitate care dintre aceste persoane erau curteni propriu-ziși și care nu.

Trebuie să îl considerăm pe Tițian unul dintre curtenii lui Carol Quintul? Dacă, pe de o parte, el se afla în serviciul împăratului, bucurându-se de favorurile acestuia, pe de altă parte, el nu-l însoțea pe Carol în călătoriile sale. Lui Tițian i-ar fi venit greu să picteze (așa cum lui Cellini i-ar fi venit greu să sculpteze) dacă ar fi fost constrâns să se deplaseze neconținut.

Dificultăți și mai mari apar atunci când încercăm să definim cu ceva mai multă precizie „familia” principelui. Acum, o curte regală sau nobiliară este în general împărțită în două secțiuni, numite, în *Black Book* – descrierea oficială a „familiei” regelui Eduard al IV-lea al Angliei –, „casa de magnificență” (*domus magnificentiae*) și, respectiv, „casa de providență” (*domus providenciae*). Asemeni oricărei alte case nobiliare, curtea avea nevoie de serviciile unor bucătari, majordomi, seneșali, rîndași, spălătorese, bărbieri, grădinari, străjari, ușieri, capelani, medici, cîntăreți, secretari, dresori de șoimi și așa mai departe. De asemenea, mai era nevoie și de gentilomi și de nobile doamne care să sporească strălucirea curții și pentru care slujirea principelui constituia o mare onoare. Iconograful Renașterii, Cesare Ripa, neglijîndu-i, cum era natural în acea perioadă, pe servitorii de condiție joasă, a definit curtea ca o „adunare de oameni de calitate întru slujirea unei persoane însemnate și ilustre”.

Acest din urmă grup trebuie, la rîndul său, subîmpărțit. Ar fi o eroare să îi considerăm pe curteni ca pe un grup uniform. Utilă ar fi trasarea unei tipologii sau clasificarea ierarhică a diferitelor profiluri de curteni. La vîrfurile unei astfel de ierarhii pot fi așezați aristocrații care dețineau o seamă de funcții de mare prestigiu tradițional: Șambelanul, Seneșalul, Scutierul etc. Aceste funcții aveau o origine cu caracter domestic. Șambelanul, de pildă, trebuia să se ocupe de camerele și de costumele principelui, Marele Seneșal veghea asupra hranei, în timp ce Scutierul trebuia să vadă de cai. În realitate, aceste funcții domestice erau exercitate de titularul lor în persoană numai în anumite ocazii speciale și ritualizate. În rest, de aceste însărcinări se ocupau persoane delegate. Robert Dudley, conte de Leicester, era *Master of the Horse* al reginei Elisabeta, însă nu trebuie să ne închipuim că-și petrecea timpul curățînd grajdurile.

Suveranului îi plăcea să se înconjoare de nobilii cei mai importanți, pentru a le cere sfatul, cum fusese tradiția în Evul Mediu, sau pentru a-i ține sub control despărțindu-i de bazele locale ale puterii lor teritoriale, astfel încît să-i poată urmări și împinge la ruină prin mecanismul competitiv al consumului de lux. Această tehnică de control poate fi util numită „sindrom Versailles”, chiar dacă trebuie să recunoaștem că nu a fost născocită de Ludovic al XIV-lea sau de Colbert. O cunoșteau prea bine Pedro de Toledo, viceregele Spaniei la Napoli la jumătatea secolului al XVI-lea, ca și Henric al III-lea al Franței (atunci cînd ducii de Guise au părăsit curtea acestuia în 1584, plecarea lor a fost considerată un act de protest și chiar de

revoltă). În orice caz, principii doreau să fie însoțiți de marea lor nobilime, care le împărtășea gusturile, și să cîștige faimă tratînd-o cu „magnificență”, o calitate pentru care principii erau lăudați adesea. Dezbaterile renascentiste asupra magnificenței par să se potrivească cu teoriile lui Clifford Geertz asupra „statului expresiv” la fel de bine cum mînușa de catifea, frumoasă și costisitoare, se potrivea pe mîna curteanului.

Cît despre nobili, motivele care îi îndemneau să vină la curte erau diferite: pentru a avea „urechea regelui”, cum spune fraza tradițională, pentru a primi favoarea acestuia, adică, în realitate, favorurile acestuia (*mercedes*, cum se spune în spaniolă, „grații” sau, cu alte cuvinte, privilegii). Unul dintre motivele revoltei catalanilor din 1640 a fost absența regelui, care rămînea la Madrid: acest fapt a îndepărtat nobilimea locală de mult așteptatul aflux de subsidii, subvenții și alte venituri. O altă motivație pentru a veni la curte era aceea de a vedea figura supraomenească, carismatică a principelui și, desigur, de a se face văzuți de acesta. Această punere în scenă magnifică și strălucitoare exercita o fascinație cu totul și cu totul specială. Curtea era imaginată ca un Olimp, reședința zeilor, cum ne arată comparația propusă de Ronsard în poemele sale și ilustrată de picturile vremii, în care Jupiter apare cu trăsăturile lui Henric al II-lea al Franței, Junona se aseamănă cu Caterina de' Medici etc. Acesta este un exemplu concret al acelei concepții generale care vedea în curte reflexul ordinii supranaturale.

Exilarea de la curte reprezenta o pedeapsă: Carol Quintul l-a pedepsit astfel pe poetul Garcilaso de la Vega, iar Filip al II-lea — pe ducele de Alba (în ambele cazuri, pentru realizarea unor căsătorii de familie fără a-l fi consultat pe rege). Un alt poet din Renaștere, contele de Surrey, a căzut în dizgrație în timpul domniei lui Henric al VIII-lea, fiind trimis la Windsor pentru că îl rănise pe un alt nobil într-un duel petrecut între zidurile palatului regal de la Hampton Court.

Oameni de o importanță mai redusă se duceau la curte cu speranța de a se ridica pe plan social: între marii aristocrați și servitorii cei mai umili, curtea cuprindea și un consistent grup intermediar.

În primul rînd, exista ceea ce Hugh Trevor-Roper a numit „mașina birocratică a guvernării”, altfel spus, administratori, judecători și politicieni, cu o poziție și o pregătire (în general, bazată pe studii juridice universitare) din ce în ce mai profesionistă. Ca și în Evul Mediu, acest grup includea un anumit număr de clerici, precum cardinalul Wolsey în Anglia, cardinalul d'Amboise în Franța și cardinalul Bakócz în Ungaria (pentru a nu da decît trei exemple faimoase, toate din prima parte a secolului al XVI-lea). Curtea papală era, de bună seamă, plină de oameni ai Bisericii. Printre curtenii-birocrați laici existau bărbați de statura lui Mercurino da Gattinara la curtea lui Carol Quintul, William Cecil la curtea reginei Elisabeta sau Sully la curtea lui Henric al III-lea al Franței, ca și, în pofida protestelor

nobilimii, oameni de origine modestă, ca Antonio Pérez la curtea lui Filip al II-lea sau Jöran Persson, fiu al unui paroh, pe lângă Erik al XIV-lea al Suediei. Teoretic, rolul acestor personaje era de a-i asigura suveranului consultanță și de a transmite ordinele acestuia; în realitate, era posibil ca ei să colaboreze cu el mai îndeaproape (ca în cazul lui Cecil cu Elisabeta sau al lui Richelieu cu Ludovic al XIII-lea) și chiar să ia hotărâri-cheie în nume propriu, cum proceda Wolsey la curtea tânărului Henric al VIII-lea. În secolele al XV-lea și al XVI-lea, unele departamente ale guvernării, ca justiția și finanțele, erau „în afara curții”, în sensul că aveau sedii separate stabile și nu îl însoțeau pe suveran în călătoriile sale, chiar dacă deciziile cele mai importante se luau încă în interiorul unui comitet restrâns, de regulă în prezența principelui.

În al doilea rând, un rol însemnat la curte îl jucau așa-numiții „favoriți” – cel mai adesea, tineri gentilomi – care îi țineau companie suveranului în timpul liber, așa cum consilierii îi stăteau alături în orele de lucru. Olivier de la Marche, în descrierea pe care o face curții lui Carol Temerarul, ducele Burgundiei, vorbește de șaisprezece „gentilomi de cameră”, adăugând că „atunci când ducele își orînduise treburile și îi ascultase pe toți, se retrăgea în camerele sale, unde acești gentilomi i se alăturau pentru a-i ține companie. Unii dintre ei cântau, alții citeau romane cavaleresti, în vreme ce alții discutau despre iubire și război”. Locul favoriților era în *stanze*, apartamentele private ale suveranului, așa cum acela al marilor dregători de stat era în „sală”, altfel spus, în camerele publice. De aici numele de *privati* în latina secolului al XIII-lea și termenul spaniol *privado* în secolul al XVI-lea.

Condiția înaltă a acestor favoriți era similară celei deținute de amantele regale, în sensul că se afla în conflict cu ierarhia oficială sau formală și depindea de sentimentele suveranului. Tovarășii lui Francisc I erau cunoscuți ca „dragii” săi, *mignons*. Ca și în cazul amantelor, și pentru favoriții bărbați farmecul personal conta mult în atingerea succesului. Într-un roman cavaleresc din secolul al XV-lea, *Jehan de Saintré*, protagonistul este un paj care dobîndește favorurile regelui prin blîndețea purtării sale (*par sa debonnaireté vint en grace au roy*). Această atractivitate personală putea avea și un caracter sexual, ca în cazul lui Sir Christopher Hatton și al lui Sir Walter Raleigh la curtea Elisabetei ori al ducelui de Buckingham la curtea lui Iacob I (pe care seniorul îl numea „dulce copil și soție”). Pentru a atrage atenția regelui era, de asemenea, foarte nimerită purtarea unor veșminte frumoase sau chiar strălucitoare. Sir Walter Raleigh, de exemplu, pe vremea când era căpitan al gărzii de corp a reginei Elisabeta, a cheltuit o adevărată avere pe costume, el purtînd cercei și pantofi presărați cu nestemate.

În istoriografia tradițională, acești tovarăși ai regelui aveau o reputație extrem de neplăcută: regii buni au „miniștri”, cei răi au

„favoriți”. Cu siguranță, unii dintre acești favoriți se poate să-și fi meritat proasta reputație, mai cu seamă atunci cînd principele era tînăr. Statele bavareze s-au ridicat în 1514 împotriva ducelui lor, Wilhelm al II-lea (care pe vremea aceea avea douăzeci și unu de ani), pentru că se înconjură de tovarăși de condiție joasă : aceștia îl împingeau în escapade nedemne, rătăceau noaptea pe străzi, iar, la întoarcere, chefurile se întindeau pînă în zori. Totuși, nu trebuie uităm că și suveranii, ca toți ceilalți oameni, aveau nevoie de amici alături de care să renunțe la formalism pentru a se relaxa.

Că regelui îi erau necesare momentele de destindere era un fapt recunoscut încă de atunci, cum ne poate dovedi un exemplu din secolul al XIV-lea. Eduard al II-lea al Angliei avea un favorit, „tovarășul său cel mai intim și mai drag” (*camerarius familiarissimus et valde dilectus*), un anume Piers Gaveston. Cronica respectivă, care vorbește de Gaveston, merge pînă într-acolo încît explică faptul că baronii îl urau din cauza comportamentului său arogant, însă nu găsește nimic de obiectat în ce privește relația în sine : „astăzi, practic în orice casă nobiliară, se întîmplă că un anumit individ se bucură de afecțiunea particulară a seniorului”. Totuși, Gaveston a fost amintit ca arhetip al favoritului ticălos. De pildă, în Franța lui Henric al III-lea a fost publicată o cărțuie intitulată *Histoire de Pierre de Gaveston* (1588), ca un atac indirect la adresa unuia dintre așa-numiții *mignons* ai regelui, ducele de Épernon. Cu toate acestea, Henric simțea nevoia unor favoriți ca Épernon și Joyeuse, pe care, din rațiuni politice, i-a numit duci, pentru a contrabalansa puterea ducelui de Guise.

Cu alte cuvinte, poziția pe care acum o numim a unui „favorit”, cu un anumit accent de dezaprobare, avea un rol social precis și o funcție politică eficientă, cel puțin din punctul de vedere al suveranului. Ea aducea, de fapt, o anumită doză de flexibilitate și de informalitate într-un mediu în care comportamentul social era mereu pe punctul de a se cristaliza în ritual (ritualul își are avantajele sale pentru principe, așa cum vom vedea, însă aceste avantaje au și ele prețul lor). De aceea, rolul favoritului era indispensabil la curțile din Renașterea europeană, așa cum fusese la curțile medievale și cum avea să fie din nou în epoca lui Goethe (tovarăș de băutură al ducelui Karl August, la Weimar, pe la 1770) sau în vremea împăratului Wilhelm al II-lea și a favoritului său Eulenberg.

Rezumînd, curtea era o instituție în care se manifestau, în același timp, mai multe funcții diferite. Nu era numai „familia” suveranului, ci și un adevărat instrument de guvernare. Apoi, nevoia principelui și a tovarășilor săi de a se destinde seara cu muzică sau poezie, ori jucînd șah sau jocuri de noroc, sau născocind anagrame, *imprese*, ghicitori, sau flirtînd cu doamnele, toate acestea au înlesnit transformarea curții într-un centru cultural. De aici convingerea, foarte răspîdită, că literatura ar avea o valoare practică, convingere

pe care o putem regăsi în *Principele* lui Machiavelli, în *Educația principelui creștin* a lui Erasmus (scrisă pentru Carol Quintul) ori în *Éducation du Prince* a lui Budé (scrisă pentru Francisc I). În realitate, importanța noutății și moda au făcut din curte unul din principalele centre de înnoire culturală, atât în Europa medievală, cât și în aceea a primei epoci moderne.

Unele curți, mai cu seamă, au promovat poezia și celelalte arte. În secolul al XII-lea, curțile din Languedoc și Provența au constituit „mediul natural” în care s-a dezvoltat poezia trubadurilor, chiar dacă această cultură de curte s-a stins brusc în vremea cruciadei împotriva albigenzilor. În secolul al XIII-lea, Henric al III-lea al Angliei a investit sume considerabile pentru arhitectură. La jumătatea secolului al XIV-lea, când Robert de Anjou le-a oferit protecție lui Simone Martini, lui Petrarca și lui Boccaccio, curtea de la Napoli reprezenta un important centru de reînnoire. Istoricii au vorbit despre o „cultură curtenească internațională” către sfârșitul secolului al XIV-lea, ce poate fi exemplificată prin Praga lui Carol al IV-lea sau prin Londra lui Richard al II-lea.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, curtea Burgundiei se afla la apogeul strălucirii sale, la fel ca multe curți mai mici din Italia, ca acelea de la Urbino, Ferrara și Mantova (aceasta din urmă are o importanță deosebită în domeniul artelor, mai ales după căsătoria Isabellei d'Este cu Francesco al II-lea Gonzaga, în 1490). Matei, regele Ungariei, a fost un protector generos al arhitecților și savanților; de asemenea, a întemeiat o bibliotecă de circa trei mii de volume, pentru care a chemat ca bibliotecar un umanist italian, Galeotto Marzio. Primii ani din secolul al XVI-lea au constituit o perioadă deosebit de prielnică pentru mecenatele în literatură și arte, mai întâi sub papii Iuliu al II-lea și Leon al X-lea și apoi mulțumită împăratului Carol Quintul și rivalilor săi, Francisc I și Henric al VIII-lea. Erasmus a numit curtea lui Henric al VIII-lea „sediul și citadela studiilor umaniste”. Regele însuși a încercat să învețe greaca, în timp ce atât Caterina de Aragón, cât și Ann Boleyn le-au oferit protecția lor învățaților. Spre sfârșitul secolului, Henric al III-lea al Franței și împăratul Rudolf al II-lea, ei înșiși intelectuali, au practicat mecenatul în folosul unor bărbați ale căror interese le împărțeau.

Imaginea recurentă a scriitorului care, ingenuncheat, își oferă cartea prințului (o imagine binecunoscută nouă din manuscrisele din secolul al XV-lea), nu rareori corespunde cu adevărat realității. De exemplu, în 1515, Erasmus și-a prezentat *Educația principelui creștin* lui Carol Quintul, la curtea acestuia de la Bruxelles. Se spune că Machiavelli i-ar fi prezentat personal *Principele* său lui Lorenzo Magnificul cel tânăr; aceeași carte sugerează în mod explicit utilitatea politică a acestui gen de mecenat: Machiavelli scrie că unul din modurile de a câștiga faimă este, pentru principe, „să arate că iubește

virtuțile și să-i onoreze pe aceia care strălucesc într-o artă anumită”¹. Aplicația acestei generalizări este redată foarte limpede în dedicația în care Machiavelli i se adresează principelui său într-o manieră curtenească: „dacă Măria Voastră își va întoarce uneori privirile și le va coborî din vârful înălțimii sale spre aceste locuri joase, va afla cât de nedrept îndur o mare și neîncetată vitregie a sorții”². Se pare însă că aceasta nu i-a adus nici cel mai mic câștig.

Deseori, suveranii încurajau o serie de activități artistice și literare care se puteau desfășura și altundeva. Oricum, curtea a fost și mediul în care au fost create forme artistice specifice și, mai ales, acel tip de amestec muzical, poetic și coregrafic, cunoscut în Italia ca *intermedio* (întrucât s-a dezvoltat din interludiile destinate a separa actele operelor teatrale), în Franța ca *ballet de cour* (pentru importanța dansului în interiorul său), iar în Anglia ca *masque* (actorii purtau măști). La ele luau parte aristocrații și aristocratele, iar uneori, suveranii înșiși. Una dintre caracteristicile lor era anularea liniei care îndeobște îi separă pe spectatori de actori. O altă caracteristică a acestui tip de serbare curtenească era structura sa alegorică. Într-o manieră mai mult sau mai puțin evidentă, unele teme din mitologia clasică erau camuflate pentru a face loc unor semnificații exemplare.

Printre cele mai faimoase exemple ale genului putem menționa *Ballet comique de la Royne*, prezentat la Paris în 1581, cu ocazia nunții *mignon*-ului lui Henric al II-lea, ducele de Joyeuse, cu sora vitregă a reginei, Maria de Lorena; *intermedio*-ul care a însoțit, în 1589, la Florența, căsătoria lui Ferdinando de’ Medici cu Cristina de Lorena și *Masque of the Queens*, prezentată la Londra în 1609. În *Ballet comique*, de exemplu, zeii îi eliberau pe Ulise și pe tovarășii săi de farmecele lui Circe, care era condusă, ca prizonieră, dinaintea regelui Franței. S-a recurs – de altfel, într-un mod adecvat – la muzică pentru a înlesni încercările Caterinei de’ Medici de a realiza o armonie politică și religioasă în Franța, în perioada războiului civil.

Dacă examinăm structura curții în timp, observăm că elementele de continuitate sînt mai evidente decît acelea de schimbare. Dar au avut loc și mutații. Printre acestea, cea mai vizibilă este creșterea, în amploare și în importanță, a unor curți în detrimentul altora, semn exterior al procesului de neconținută centralizare a puterii. În orice regiune a Europei considerată separat (în Franța, de pildă) par să se fi alternat faze de centralizare și faze de descentralizare între secolele al XIII-lea și al XVIII-lea; dacă privim însă Europa în ansamblul ei, mai ușor de observat este o mișcare de centralizare progresivă, în paralel cu acensiunea „monarhiei absolute”.

1. Machiavelli, *Principele*, trad. rom., Nina Façon, Ed. Științifică, 1960, p. 83 (n.t.).

2. *Idem*, p. 10 (n.t.).

Prefacerile în organizarea curții și în cultura curtenească nu s-au mărginit la a reflecta schimbările din lumea politică și din afara ei, ci au contribuit chiar la afirmarea acestora. Să luăm cazul ritualului. Răspîndirea unui ritual din ce în ce mai elaborat și formalizat pentru slujirea principilor seculari (asistarea lor la masă, îmbrăcarea lor dimineața cînd se trezeau și așa mai departe) poate fi documentată începînd cu sfîrșitul secolului al XIV-lea la curtea împăratului Carol al IV-lea ; în Anglia, sub Richard al II-lea (ginere al împăratului) ; la curtea burgundă, în secolul al XV-lea ; la curtea Spaniei, începînd cu împăratul Carol Quintul, care o adusese din Țările de Jos, în secolul al XVI-lea, iar la curtea lui Henric al III-lea al Franței, care a creat rolul de Mare Maestru de Ceremonii, în 1585. Aceste ritualuri, care unora dintre contemporani le aminteau cultul împăraților romani din vechime, îi îndemnau, atît pe cei care participau direct la ele, cît și pe simplii privitori, să-și însușească un convenit sentiment al distanței și să îl trateze pe suveran ca pe o făptură supranaturală. Fie că au fost sau nu concepute anume în acest scop, aceste ritualuri au favorizat procesul de centralizare, transformîndu-i în subordonați și în curteni pe marii aristocrați, care odinioară fuseseră adevărați principii, fie și la o scară redusă.

Curteanul ca artist

Ca și principele lui Machiavelli, curteanul lui Castiglione a devenit un personaj esențial în imaginea pe care ne-am format-o despre Renaștere. *Il Cortegiano* îl prezintă pe curtean ca pe un om „universal”, deopotrivă de priceput în arme și litere, capabil să cînte, să danseze, să picteze, să scrie poezii și să le „curteze” (*corteggiare*) pe doamne, cum se spunea în limbajul iubirii neoplatonice, pe atunci la modă. Această figură ideală pare să întruchipeze întreaga mișcare a Renașterii : curteanul ca artist care joacă, care încearcă să se reprezinte și să devină o operă de artă în sine, cum ar fi spus Jacob Burckhardt. Însă continuitatea cu Evul Mediu este foarte pronunțată, atît în teoria, cît și în practica „curteniei” (*cortegiania*), încît este de-a dreptul imposibil să spunem cînd s-a sfîrșit o epocă și cînd a început alta.

Aceste trăsături de continuitate sînt, probabil, mai evidente în limbajul de care ne folosim pentru a descrie tipul de comportament adecvat la o curte, mai ales *cortesia*. *Cortesia* a fost descrisă ca o invenție medievală. Nu existau curți în Atena lui Platon sau în Roma lui Cicero și, cu toate că ceva oarecum asemănător a ieșit la lumină în Imperiul Roman, această nouă practică nu-și avea încă o teoretizare proprie.

Începînd cu secolul al X-lea, putem observa cum unii scriitori medievali adaptează vocabularul ciceronian al bunelor maniere

(*urbanitas, decorum* etc.) la mediul curtenesc. Mai întîi episcopii curteni și apoi cavalerii au început să fie elogiați pentru manierele lor pline de grație (*gratia morum*). Termenul „curtenesc” (*cortese*, it., n.t.) și echivalentele sale (*cortes* în provençală, *courtoys* în franceză, *courteous* în engleză, *hövesch* în germană etc.) erau cuvinte medievale, care sugerau implicit că modul adecvat de comportament era acela de a urma exemplul curții. Adjective de acest tip pot fi întîlnite în mod frecvent în poezia trubadurilor, în romanele cavalezești despre curtea regelui Arthur, ca și în manualele de bune maniere, cunoscute în engleză sub numele de *courtesy-books*: cărțile de acest gen erau foarte numeroase încă din Evul Mediu tîrziu, cu toate că exemplul cel mai faimos, *Galateo*, datează din Italia Renașterii.

În poeziile trubadurului Marcabru, de pildă, compuse la curțile de la Poitiers, Toulouse, Barcelona și în altele, în secolul al XII-lea, putem observa importanța motivelor legate de *cortesia* și de „măsură” (*mesura*, termen – probabil – nu foarte îndepărtat de acel *decorum* ciceronian).

*De cortesia is pot vanar
Qui ben sap Mesur' esgardar...
Mesura es de gen parlar
E cortesia es d'amar.*

(De curtenie se poate făli / cel ce măsura știe păzi / măsura e cu noblețe-a vorbi / iar curtenia e-n a iubi.) Trubadurii subliniau și importanța așa-numitei *conoissensa*, a capacității de discriminare și, în special, a abilității în a distinge curtenia autentică de simpla ei aparență (*mostra cortigiana, cortez'ufana*). Guillaume al IX-lea, care a cîrmuit Aquitania la începutul secolului al XII-lea, era el însuși un trubadur și a fost descris de contemporani (aidoma elogiului făcut de Castiglione lui Carol Quintul, patru sute de ani mai tîrziu) ca fiind „unul dintre bărbații cei mai virtuoși din lume” (*uns dels majors cortes del mon*).

La rîndul lor, romanele cavalezești îi ofereau cititorului (sau ascultătorului) o imagine limpede și foarte vie a idealului nobil de comportare într-un mediu curtenesc. Într-adevăr, curțile regale puteau fi văzute de oamenii vremii prin niște lentile deformante, inspirate după optica romanelor cavalezești: un gentilom englez care vizitase curtea lui Carol Temerarul a scris acasă comparînd-o cu aceea a regelui Arthur.

În Germania secolului al XIII-lea, eroul din *Tristan* de Gottfried von Strassburg s-a bucurat de un mare succes la curtea lui Marc din Cornwall mulțumită „virtuților sale curtenești” (*höfsche lere*), cu alte cuvinte, datorită îndemînării și cunoștințelor sale din domeniul vîntătorii, muzicii și lîmbilor. Mai cu seamă, Tristan arăta un soi de

dezinvoltură în modul cumpătat de a-și dovedi aceste virtuți. Mai putem aminti, de asemenea, că eroul unui alt roman cavaleresc din secolul al XV-lea, pe care l-am mai menționat, Jehan de Saintré, își manifesta calitățile, blîndețea, curtenia și grația (*habilitez, doulceurs, courtoisies et debonnairetez*) în modul în care cînta, dansa, călărea, juca tenis sau servea la masă. În prologul la *Canterbury Tales*, Geoffrey Chaucer descrie propriul model de gentilom într-un limbaj încă și mai apropiat de cel al lui Castiglione, comentînd îndemînarea acelui *squire* (cavalerul învățăcel) în călărie și în turnire, în cîntece și dansuri, în scriere și în pictură.

Nici așa-numitele *courtesy-books* nu rămîn mai prejos. Ele completează operele literare de ficțiune, oprindu-se asupra detaliilor vieții cotidiene: de pildă, explicînd cum trebuie pregătită masa în sala de mese a unui mare Lord, cu descrierea unei lungi liste de comportamente ce trebuie evitate (a nu se vorbi prea tare, a nu se înșfăca bucata cea mai bună de pe tava comună, a nu se plescăi din buze, a nu se bea cu gura plină, a nu se curăța dinții în timpul mesei, a nu se șterge la gură cu fața de masă, a nu se produce zgomote supărătoare etc.). Cu toate că ne putem îngădui să credem că, uneori, comportamentul efectiv nu corespundea cu cel ideal, aceste tratate ne oferă o imagine extrem de vie, chiar dacă nu tocmai plăcută, a meselor la curte. Pe de altă parte, dacă aceste tratate sînt studiate în ordine cronologică, ele dezvăluie o tendință pe termen lung către un autocontrol mereu mai dezvoltat, pe care Norbert Elias l-a analizat în faimosul său studiu *Über den Prozess der Zivilisation* (un eseu din 1939). Acel instrument atît de util în servirea educată a mesei, furculița (o invenție italiană, pe cît se pare), s-a răspîdit în întreaga Europă, în ultima parte a secolului al XVI-lea, tocmai prin intermediul curții. Însă bunele maniere la masă nu constituie decît un element al unui proces mai general. Curtea Renașterii a promovat, de asemenea, unele noutăți, precum săpunul și pasta de dinți. Elaborarea ritualului a reprezentat un alt instrument de autocontrol (care probabil că poate fi mai bine descris ca reprezentînd acceptarea unui control al sistemului față de individ). Curteanul era (sau trebuia să fie) îndată recunoscut după mișcărilor și limbajul corpului, care se revela în modul de a călări, de a umbla, de a gesticula și (poate că în primul rînd) de a dansa. Tratatele despre dans arată cîtă considerație i se acorda acestei activități încă de pe vremea lui Domenico da Piacenza, cu al său *De arte saltandi* (1416), dacă nu și mai devreme. Maeștrii de dans italieni, ca Cesare Negri din Milano, erau foarte solicitați la curțile Europei. Dansul constituia o parte însemnată a serbărilor de curte, și se pare că unii curteni l-au folosit ca pe un mod de a dobîndi favorurile regelui. În opinia unui contemporan, acesta a fost modul în care Sir Christopher Hatton, căpitanul gărzilor reginei Elisabeta, a atras pentru prima oară atenția suveranei asupra sa.

În acest proces prin care cavalerul era domesticit, civilizat și, în orice caz, transformat într-un curtean, este evident că femeia juca un rol central. Curtea de la Urbino, care în absența ducelui se transforma într-un adevărat salon mulțumită prezenței ducesei și a doamnelor sale, poate fi asumată ca un simbol al acestui proces de evoluție. Dar acest proces poate fi datat încă de pe vremea celebrei Aliénor de Aquitania, care, ca regină a Franței și Angliei, a ocupat o poziție-cheie în transmiterea valorilor și a poeziei trubadurilor. În secolul al XV-lea, două prințese italiene, Beatrice de Aragón (căsătorită cu Matei, regele Ungariei) și Bona din Milano (soția lui Sigismund, regele Poloniei), s-au folosit de poziția lor pentru a răspîndi valorile Renașterii în întreaga Europă. În secolul al XVI-lea, curtea de la Nérac a Margaretei de Navarra exercita o puternică atracție asupra scriitorilor și învățaților, în timp ce regina Elisabeta, destul de avară ca patroană a artelor, a știut totuși să-și folosească aspectul de „femeie slabă și plătîndă” ca să împlînzească nobilimea engleză.

În încercarea lor de a rafina și șlefui nobilimea grosolană, aceste prințese au fost ajutate, desigur, de alte doamne de la curte. Pe vremea lui Richard al II-lea al Angliei, prezența unui mare număr de doamne era atît de neobișnuită, încît atrăgea atenția în mod deosebit. S-a observat că, la curtea lui Carol Temerarul, prezența doamnelor îl costa pe ducă 40.000 de lire pe an. La începutul secolului al XV-lea, în Franța, scriitoarea Christine de Pisan a obținut postul de doamnă de companie a reginei; însă abia la sfîrșitul secolului regina Anne de Bretagne, soția lui Ludovic al XII-lea (după mărturia lui Brantôme), *commença la grande cour des dames*. Treptat, s-a afirmat ideea că, așa cum spune Cesare Gonzaga în *Curteanul* lui Castiglione, „nici o curte, oricît de mare ar fi, nu poate avea fără femei nici strălucire, nici veselie, nici podoabe de preț în sînul ei, [și] tot așa nici curtean nu poate fi care să aibă farmec, să fie întotdeauna plăcut și îndrăzneț, să știe a săvîrși frumoase fapte cavaleresti, dacă în toate acestea n-ar fi îmboldit de cunoașterea, de dragostea și de plăcerea pe care i-o oferă femeile”³. În 1576, Stările Generale ale Franței, în încercarea de a reduce cheltuielile regale, au cerut ca doamnele de curte să fie eliberate și trimise acasă. Cu toate acestea, în această perioadă deja nu se mai putea imagina o curte fără doamne.

Prin urmare, curtea era și o instituție educativă, *great schoole mistress of all courtesy*, cum a scris Spenser în *Faerie Queene*, care îi învăța pe membrii săi cum să vorbească, cum să rîdă, cum să tacă sau cum să umble și chiar (fapt subliniat în unele critici din epocă) cum să înșele. Tinerii erau trimiși la curte (atît în curțile regale, cît

3. Baldesar Castiglione, *Curteanul*, trad. rom., Eta Boeriu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1967, p. 207 (n.t.).

și în „familiile” nobililor) în calitate de paji, ei urmînd să devină ulterior valeți și apoi cavaleri. Aici ei nu învățau numai manierele elegante și arta războiului, ci și unele noțiuni de muzică și de poezie. Nu știm însă cu precizie la care nivel, formal sau informal, literatura și instrucția în general erau predate la curte (școala de la Mantova a lui Vittorino da Feltre constituie o excepție bine documentată). Totuși, faptul că la curte se puteau dobîndi aceste gusturi și aceste capacități devine mai lămurit dacă vom examina cariera cîtorva nobili scriitori, ca în cazul a doi pairi ai Angliei din secolul al XV-lea, Richard Beauchamp, conte de Warwick, și John Tiptoft, conte de Worcester. Tiptoft, care a fost denumit „nobilul englez care în vremea sa s-a apropiat cel mai mult de modelul principelui italian din Renaștere”, studiasse la universitatea din Padova și la școala lui Guarino de la Verona, chiar dacă a rămas cunoscut mai mult ca un mecena decît în virtutea operei literare proprii. Pe de altă parte, ducele Charles d'Orléans, care, cînd a rămas prizonier de război în Anglia pentru nu mai puțin de douăzeci și cinci de ani, s-a dedicat poeziei ca să-și petreacă vremea cumva, este astăzi mai cunoscut ca poet.

Într-adevăr, unii dintre cei mai faimoși poeți ai Renașterii erau nobili, curteni sau militari, care probabil că ar fi fost destul de surprinși dacă ar fi aflat că aveau să dobîndească faimă nemuritoare nu în virtutea isprăvilor de vitejie, ci în virtutea versurilor lor. Balassi Bálint, de pildă, un baron ungar protestant, care și-a petrecut o mare parte din scurta-i viață (1554-1594) luptînd împotriva turcilor, a locuit în tinerețe, pentru o bucată de vreme, la curtea de la Viena, unde a devenit o figură remarcabilă la curtea lui Ștefan Báthory (principe al Transilvaniei și mai apoi rege al Poloniei). Balassi cunoștea opt sau nouă limbi, și în zilele noastre el este mai cunoscut ca poet: sînt amintite poeziile sale în care glorifica iubirea pentru Anna Losonczi și pentru Anna Szárkándy, în versuri ce datorează mult tradițiilor italiene, iar uneori – celor turcești.

Pentru a da un alt exemplu, Garcilaso de la Vega, fiu al unui curtean, a venit la curte la cererea lui Carol Quintul (Carol I al Spaniei), slujindu-și suveranul ca diplomat în Franța și ca luptător în Africa de Nord și în Navarra (unde și-a găsit moartea). El cînta foarte bine la harfă, iar purtările și versurile sale au făcut din el un favorit al doamnelor. Poeziile sale în onoarea lui Isabel Freyre, doamnă de companie a infantei Isabela de Portugalia, urmau tradiția iubirii curteneste. Apoi, Garcilaso era la fel de priceput în arme ca și în litere (scrisa în latină și în castiliană). De aceea ni se pare firesc faptul că acest *caballero muy cortesano*, cum a avut prilejul să-l definească un contemporan, a jucat un rol hotărîtor în introducerea *Curteanului* lui Castiglione pe pămînt spaniol. Garcilaso, într-adevăr, a trimis o copie a acestui tratat prietenului său Boscán, care l-a tradus, și a scris și o scrisoare de prolog la această traducere, în care a numit *Curteanul* o carte foarte „înțeleaptă” (*este libro tan sabio*).

Nobilul florentin Giovanni de' Bardi, conte de Vernio, este astăzi mai cunoscut pentru rolul jucat în crearea de *intermedi* la curtea Medicilor. Pe vremea lui, însă, el era deopotrivă de cunoscut ca soldat, luînd parte la războiul împotriva Sienei, ca și la apărarea Maltei împotriva turcilor. Castiglione l-ar fi apreciat mult pe acest conte, care între două bătălii își mai găsea timp să scrie poezii și piese de teatru și să compună muzică.

Cît despre Anglia, ne putem gîndi la Wyatt și la Surrey, poeți de curte sub Henric al VIII-lea, ca și la Sidney și la Raleigh în epoca elisabetană. Sir Thomas Wyatt, „gardă de corp” a regelui Henric, a urmat o carieră preponderent diplomatică, în vreme ce Henry Howard, conte de Surrey, a urmat cariera militară. Pentru amîndoi, compunerea de versuri era o formă de recreație; Surrey s-a dedicat poeziei în perioada exilului său de la curte. Nobilii din Renaștere erau, în general, destul de refractari la a publica cărți, iar poeziile lui Wyatt și Surrey, ca și acelea ale lui Sidney și Raleigh nu au fost publicate decît după moartea lor. Printr-o curioasă coincidență, atît Wyatt, cît și Surrey cunoșteau *Curteanul*. Încă se mai păstrează copia lui Surrey, adnotată cu mîna lui, în vreme ce satira lui Wyatt la adresa curții pare să facă aluzie tocmai la ideile lui Castiglione.

Carierelor lui Philip Sidney și Sir Walter Raleigh pot fi, de asemenea, interpretate ca o transpunere în practică a idealurilor despre care se vorbește în *Curteanul*. După ce frecventase nu mai puțin de trei universități (Oxford, Cambridge și Padova) și școala de echitație pe lîngă curtea imperială de la Viena, Sidney a abordat cariera armelor, găsindu-și moartea la Zutphen, unde a luptat alături de olandezii răsculați împotriva lui Filip al Spaniei (ironia sorții, tocmai în onoarea acestuia își primise numele de botez aprigul protestant Sidney). Prietenul său Greville ne-a transmis două povestiri despre moartea lui Sidney, povestiri care, fie că sînt adevărate sau nu, reflectă bine valorile omului și pe cele ale clasei de care aparținea. El a murit din cauza unei răni la coapsă, ce îi fusese cauzată de refuzul de a îmbrăca armura în ziua bătăliei. Acest refuz pornea de la descoperirea faptului că unul dintre tovarășii săi intenționa să intre în luptă fără acest echipament, iar Sidney nu putea admite ca altcineva să-și asume mai multe riscuri decît el. Rănit de moarte, a refuzat să bea înainte de a i se potoli setea unui soldat muribund, spunînd: „tu ai mai multă nevoie decît mine”. Greville ne vorbește despre Sidney ca despre un „bărbat pregătit să îndeplinească orice faptă, cea mai mare și mai anevoioasă pentru ceilalți bărbați”. Acest om al faptelor era și un bun scriitor, în versuri și în proză. Sidney a fost, de altfel, autorul unei faimoase serii de sonete petrarchești, al unui roman pastoral intitulat (după exemplul lui Sannazzaro) *Arcadia* și al unui discurs în apărarea poeziei. Această din urmă lucrare reprezintă, de asemenea, o apologie a „curtenilor cultivați”, al căror stil era considerat mai natural și mai cuminte decît acela al

învățaților. *The courtier, following that which by practice he findeth fittest to nature, therein (though he know it not) doth according to art, though not by art* („Curteanul urmează ceea ce prin experiență găsește mai aproape de natură, și astfel el se potrivește (chiar dacă fără s-o știe) cu arta, însă nu printr-un artificiu”).

Desigur, este imposibil să separăm viața lui Sidney de biografia lăsată de Greville, în care este reprezentat astfel încît să facă „o figură frumoasă”. Astfel, poate să se nască bănuiala că viața sa, aidoma operei sale poetice, a fost creată în mod premeditat ca o operă de artă. Bănuieli de acest gen devin certitudine în cazul lui Sir Walter Raleigh, a cărui pronunțată înclinație pentru auto-dramatizare devine evidentă în curtea elaborată pe care a făcut-o deja vîrstnicei regine Elisabeta, ca și în acceptarea publică a rolului de îndrăgostit de curte al *Cynthiei*, zeița din depărtări, al cărei cîine credincios este (regina îl chema cu porecla „cățeluș”). Dar, în spatele culiselor, Sir Walter urmărea insistent o altă pradă, una dintre doamnele de companie ale reginei, Elisabeth Throckmorton. Atunci cînd regina a aflat de căsătoria secretă a lui Sir Walter cu domnișoara Throckmorton (care era însărcinată), mînia ei a izbucnit intempestiv, iar perechea a fost închisă în Turnul Londrei. Cariera lui Sir Walter era de acum ruinată. Elisabeta luase în serios jocul (sau ritualul) amoros, sau cel puțin aproape în serios (nu este ușor să găsim cuvintele potrivite pentru descrierea acestor comportamente de curte, care oscilează mereu pe linia de demarcație dintre faptele reale și ficțiune). Curtea Renașterii constituia decorul stilizat pînă la limită a ceea ce sociologul american Erving Goffman a numit „reprezentarea sinelui în viața cotidiană”. Ca să folosim cuvintele reginei Elisabeta înseși: „Vă spun că noi, principii, stăm mereu pe o scenă”.

Artistul curtean

Unii curteni, ca Garcilaso de la Vega și Walter Raleigh, erau sau au devenit artiști, atît în sensul metaforic, cît și în acela literal al termenului. Și invers, unii artiști (pictori, sculptori, arhitecți, muzicieni, poeți etc.) au devenit curteni: altfel spus, au fost chemați la curte pentru meritele lor artistice de principii care iubeau aceste arte sau, oricum, voiau să apară în postura unor protectori ai artelor strălucitori și mărinimoși.

Muzica, de pildă, avea o funcție importantă în viața de la curte. Principii aveau nevoie de cîntăreți pentru capele, de trîmbițași pentru procesiuni și de harpiști și cîntăreți din lăută pentru muzica de cameră. Se pare că ducii de Burgundia iubeau muzica în mod deosebit. Filip cel Bun a chemat la curte doi compozitori de valoare, pe Gilles Binchois și pe Guillaume Dufay, pe cel dintîi în calitate de capelan, iar pe cel de-al doilea, ca profesor de muzică pentru fiul său,

Carol Temerarul. Carol a învățat să cînte vocal, să mînuiască harfa și să compună muzică, cerîndu-le muzicienilor săi să-l însoțească și în campaniile militare, de pildă, la asediul de la Neuss. Un alt renumit mecena al muzicienilor a fost Ercole d'Este, ducele Ferrarei, și o scrisoare celebră ne arată ezitățile sale între doi candidați la funcție, Heinrich Isaak și Josquin des Près.

Avantajele mecenatismului de curte sînt evidențiate de unele succese în domeniul muzicii, de pildă, de carierele lui Orlando di Lasso la curtea ducilor Albert al V-lea și Wilhelm al V-lea de Bavaria sau a lui Valentin Bakfark la curtea lui Sigismund August, regele Poloniei. Lasso, un flamand care trăise cîțiva ani în Italia, la curtea mantovană și prin alte părți, și-a petrecut aproape patruzeci de ani la curtea bavareză, ca *maestro di cappella*, s-a căsătorit în interiorul casei ducale și a fost înnobilit de împăratul Maximilian al II-lea. Scrisorile sale aduc mărturii despre strînsa legătură cu ducele Wilhelm, una dintre ele încheindu-se cu „genericul” *Orlandissimo lassissimo amorevolissimo*. Bakfark, un cîntăreț din lăută din Transilvania, și-a petrecut aproape douăzeci de ani la curtea Poloniei, unde s-a bucurat de numeroase privilegii din partea regelui.

Dar exemplele de favoruri acordate de către principii unor muzicieni sînt multiple. Cîntărețul din lăută englez John Dowland, care în țară nu reușise să obțină postul dorit la curte, a fost cinstit și răsplătit din plin la curtea landgrafului de Hessen și de către regele Danemarcei, tînărul Cristian al IV-lea. Muzicianul Luigi da Milano a datorat poziția privilegiată pe care o avea la curtea de la Valencia (pe care avea să o descrie în încîntătorul său dialog *El Cortesano*) talentului său de cîntăreț și compozitor de arii pentru *vihuela de mano*.

De asemenea, unii pictori au dobîndit poziții privilegiate la curte, unde serviciile lor erau căutate nu numai pentru decorarea apartamentelor, ci și pentru pictarea portretelor și pentru proiectarea costumelor și a scenografiei pentru serbările curtenești. Jan van Eyck era *valet de chambre* și, de asemenea, pictor oficial al lui Filip cel Bun, ducele Burgundiei; el s-a deplasat în Portugalia cu prilejul misiunii diplomatice din 1429, avînd însărcinarea de a picta portretul viitoareii ducese. Ca pictor de curte, era scutit de restricțiile corporației din care făcea parte. În cursul secolului al XV-lea au fost înnobilați treisprezece artiști (dintre care unsprezece italieni); în secolul al XVI-lea, această onoare i-a revenit unui număr cincizeci și nouă de artiști, dintre care douăzeci și nouă italieni (unsprezece au fost investiți numai de împăratul Rudolf al II-lea). Tițian, nobil prin naștere, constituie un bun exemplu de artist care știa cum să se comporte la curte. La fel și Rafael: nu fără motiv era el prieten cu Castiglione, iar Vasari îi laudă nu numai arta, ci și *obișnuințele* și mai cu seamă „grațioasa lui bunăvoință, care întotdeauna obișnuiește a se arăta dulce și plăcută cu orice fel de oameni și în orice fel

de lucruri". Cel puțin în aparență, Bartholomeus Spranger era foarte intim cu împăratul, care obișnuia să-și petreacă cu el ziua întreagă, vorbind și admirându-i lucrul.

Cu toate acestea, condiția artistului la curte rămîne oarecum ambiguă, după cum ne-o dovedește faimoasa autobiografie a lui Cellini. Cellini ne povestește anecdote în care Francisc I îl numește *mon ami* sau în care marele duce Cosimo de' Medici îi adresează „nenumărate măguliri” și îi promite mari recompense; însă ne povestește și cum era nevoit să aștepte cît era ziua de lungă la ușa amantei regelui, Madame d'Étampes, sau cît de greu îl convingea pe trezorier să-i plătească banii pe care i-i promisese Francisc I și cum Cosimo îi retrăsese favorurile și îl numise de atunci înainte *Malvenuto* în loc de Benvenuto.

Artiștii care trebuiau să se străduiască spre a obține o poziție permanentă de prim-plan la curte tindeau să se transforme din ce în ce mai mult în impresari artistici. Velásquez, de pildă, și-a petrecut multă vreme în serviciul regelui ca îngrijitor al colecției de artă a lui Filip al IV-lea, hotărînd care tablouri să fie achiziționate, unde să fie ele așezate etc. La curtea lui Rudolf al II-lea de la Praga, Hans von Aachen nu se mărginea să picteze portrete, ci trebuia să efectueze și copii după tablourile care îi plăceau împăratului și să cumpere picturile pentru colecția imperială. Alți artiști își asumau responsabilitatea de a organiza serbările de la curte: să ne gîndim la Bernardo Buontalenti din Florența, la Baldassare Belgioioso de la Paris, la Michael Sustis din München și la Giuseppe Arcinboldo de la curtea imperială de la Praga. Este probabil ca și Gil Vicente, mai cunoscut astăzi pentru piesele sale de teatru, dar pe care Emanuel, regele Portugaliei, îl folosea ca orfevru al curții, să fi îndeplinit o funcție asemănătoare. Oricum, Emanuel a cheltuit mari sume de bani pentru serbările de la curte.

Mai bine conturată și mai sigură era condiția scriitorilor și a intelectualilor (sau, ca să folosim expresia vremii, a *literaților*). În realitate, la această dată, deosebirea dintre artistul curtean și curteanul artist aproape că nu mai este practicabilă, chiar dacă este posibil să distingem, în continuare, curteni mai mult sau mai puțin specializați și de condiții mai mult sau mai puțin înalte. Sir Philip Sidney, de pildă, a fost mai mult curtean decît poet, în vreme ce Edmund Spenser a fost mai mult poet decît curtean.

Unii suverani se delectau cu compania și cu conversația umanistilor, ca Alfonso de Aragón, regele Neapolelui, la a cărui curte erau găzduiți Lorenzo Valla, Bartolomeo Fazio și Antonio Beccadelli. Oricum, la orice curte existau posturi la dispoziția acestor *litterati*. Unul dintre aceste posturi era acela de predicator al curții: călugărul umanist Antonio de Guevara, de pildă, era predicatorul lui Carol Quintul și, cu toate că i-a fost încredințată spre cîrmuire o diocază în care trebuia să locuiască, el și-a petrecut mulți ani la curte, mai

ales la Valladolid (o experiență personală care s-a manifestat din plin în *Aviso de Privados*, ca să nu mai vorbim de *Menosprecio de Corte*). Și funcția de medic regal era rezervată intelectualilor. Ea a fost uneori deținută de umaniști, ca în cazul lui Thomas Linacre, medicul lui Henric al VIII-lea, sau al lui Guillaume Cop, aflat în serviciul lui Francisc I. O altă asemenea slujbă era aceea de preceptor al fiilor principelui, cu care s-au îndeletnicit, printre alții, umaniști renascentiști ca Roger Ascham (tutore al viitoarei regine Elisabeta), Johann Aventinus (tutore al fiilor ducelui Bavariei), George Buchanan (preceptor al reginei Maria a Scoției) și Jerónimo Osorio (care s-a ocupat de educația nepotului regelui João al Portugaliei).

Posibilitățile de angajare pentru intelectuali s-au înmulțit în cursul secolelor al XV-lea și al XVI-lea. După inventarea tiparului, bibliotecile s-au dezvoltat cu repeziciune, devenind necesare serviciile unor învățați bibliotecari, ca Galeotto Marzio (bibliotecarul regelui Matei al Ungariei) sau Guillaume Budé (bibliotecarul lui Francisc I). Francisc I-a primit și pe scriitorul Jacques Colin ca *lecteur du roy*, care era însărcinat să-i citească regelui cu voce tare. Împăratul Ferdinand I l-a desemnat pe negustorul de obiecte de artă Jacopo Strada ca anticar al curții, în timp ce succesorul său, Maximilian al II-lea, l-a chemat la Viena pe Carolus Clusius, ca botanist al curții. Succesorul lui Maximilian, Rudolf al II-lea, l-a chemat la Praga pe învățatul danez Tycho Brahe, ca „matematician imperial” (cu alte cuvinte, ca astronom și astrolog), iar Tycho l-a adus cu sine pe tânărul său asistent Kepler, care i-a urmat în funcție.

De asemenea, a început să devină din ce în ce mai obișnuită practica suveranilor de a angaja scriitori ca secretari sau istorici de curte. Henric al VIII-lea l-a numit pe umanistul italian Ammonio secretarul său personal, probabil pentru că era capabil să scrie scrisori într-o bună latină clasică. Budé a îndeplinit o funcție asemănătoare pe lângă Francisc I, pe când poetul Jan Kochanowski a fost secretarul lui Sigismund August al Poloniei, la curtea căruia a petrecut aproape zece ani. Georges Chastellain a fost cronicarul oficial al lui Filip cel Bun de Burgundia, iar Hernando del Pulgar – al regilor catolici Ferdinand și Isabela.

Deseori, umaniștii îndeplineau sarcina de istorici oficiali: Paolo Emilio – la curtea lui Ludovic al XII-lea al Franței, Johann Aventinus – la curtea Bavariei, Benedetto Varchi și Giambattista Adriani – la curtea marelui duce Cosimo de' Medici și așa mai departe. Din partea lor se aștepta, desigur, să prezinte faptele principelui și ale înaintașilor săi în cea mai bună lumină, însă acești istorici aveau adesea și un acces privilegiat la izvoarele de arhivă. Ducele Bavariei le-a scris abaților din ducat să-i lase lui Aventinus accesul liber la documentele medievale păstrate în mănăstiri, în timp ce Cosimo a pus să se facă inventarul conținutului arhivelor statului pentru Adriani.

Laude erau așteptate și din partea poezilor. Unii dintre aceștia au devenit poeți laureați, adică încoronați literalmente de către împărat cu coroana de laur. Petrarca se mîndrea cu faptul că fusese încoronat de împăratul Carol al IV-lea; Sigismund l-a încoronat pe Panormita, iar Frederic al II-lea, pe Enea Silvio Piccolomini, pe Ermolao Barbaro și (probabil) pe Conrad Celtis, pe cînd Maximilian le-a acordat această cinste lui Glareanus, lui Dantiscus, lui Vadianus și lui Hutten. Pentru a obține această recunoaștere, sau în schimbul ei, poezii își adulau protectorii. De pildă, Celtis a fost foarte generos în a-l elogia pe Frederic, succesorul lui Maximilian: i-a dedicat cărți și a scris piese de teatru în onoarea lui.

Poeme epice scrise în maniera virgiliană îi înfățișau și pe principii de mai mică importanță ca pe tot atîția Auguști. Familia Sforza și-a avut *Sforziada* ei (scrisă de Filelfo), Federico de Urbino – a sa *Feltria*, iar Borso d'Este – o *Borsias*. Lui Humphrey, duce de Gloucester, fratele mai mic al lui Henric al V-lea al Angliei, i-a fost dedicată o *Humfroidas* (opera unui umanist italian de la curtea sa, Tito Livio de' Frulovisi). Ronsard, care, cu siguranță, nu era ultimul dintre poeți, a scris o *Franciadă* pentru regii Franței, în care formula și o profeție despre viitoarea mărire a lui Carol al IX-lea. Prima parte a acestei lucrări a fost publicată în 1572, anul masacrului din noaptea Sfîntului Bartolomeu; de aceea, nu este de mirare că Ronsard a lăsat-o neterminată. Regii Portugaliei și-au avut *Lusiadele* lor, publicate de marele poet Luis de Camões tot în 1572, anul apariției poemului epic al lui Ronsard, și adresate regelui Sebastian, ale cărui isprăvi sînt comparate cu acelea ale lui Rodomonte, Ruggiero și Orlando; în poem, principele era îndemnat să cucerească o faimă încă și mai mare. Se pare că Sebastian a luat acest îndemn chiar prea în serios, găsindu-și moartea în bătălie în Africa de Nord, dînd astfel prilejul ca regatul său să fie încorporat la imperiul lui Filip al II-lea.

Ronsard a compus și versuri pentru serbările de la curte: pentru sărbătoririle de la Bayonne, în 1565, cînd Caterina de' Medici s-a întîlnit cu fiica sa, regina Spaniei, pentru primirea ambasadorului polonez, în 1572, și pentru nunta ducelui de Joyeuse, în 1581 (cu acest ultim prilej, prestația i-a fost recompensată cu 2.000 de scuzi). Îl putem considera pe Ronsard un bun exemplu de poet-curtean, tocmai în sensul în care curtea era mediul în care crescuse, ca paj al delfinului Francisc, întîiul născut al lui Francisc I, care avea să moară la o vîrstă fragedă. Asemănătoare a fost și cariera lui Clément Marot. Fiu de curtean, Marot a fost paj al secretarului lui Francisc I și *valet de chambre* al surorii regelui, Margareta de Navarra. El nu a scris nici un poem epic și nici nu a pregătit versuri pentru serbările de la curte, însă multe din poeziile sale poartă amprenta curții: scrisori către rege sau către unii membri din *entourage*, scurte epigrame despre cîinii regelui etc. Protecția regelui și a surorii sale (iar

cînd Marot a vizitat Italia, protecția Renatei, soția lui Ercole d'Este de la Ferrara) au fost cu adevărat indispensabile nu numai pentru supraviețuirea economică a poetului, ci chiar pentru salvarea acestuia, întrucît Marot era suspectat de erezie.

Critica curții

Lista tuturor acestor povestiri cu sfîrșit fericit, la care nu ar fi greu de adăugat și alte exemple, riscă să dea o impresie idealizată a curții ca mediu al artiștilor, scriitorilor și învățaților. Unii dintre aceștia nu au reușit niciodată să dobîndească vreo poziție la curte, în vreme ce alții au izbutit, însă au avut a se căi. Dacă pentru unii curtea reprezenta un paradis, un „Paradis terestru”, cum a spus Claude Chappuys, alții o considerau asemenea infernului (o comparație ce poate fi datată încă de la Walter Map, din secolul al XII-lea).

Să luăm cazul lui Edmund Spenser. Spenser era un curtean de rangul al doilea (client al unui curtean mai însemnat, Sir Philip Sidney), autor al unui poem epic, *The Faerie Queene*, care reprezenta, în același timp, o glorie a reginei Elisabeta și un soi de tratat de maniere elegante (să ne gîndim mai ales la povestea galantului Sir Calidore, din cartea a șasea). Spenser însă nu a fost bine răsplătit. A primit numai o pensie neînsemnată din partea reginei și postul de secretar al viceregelui Irlandei. Nimic în plus. Referirile sale la „deșartele umbre ale favorii de la curte” (*shadowes vaine / of courtly favour*) îi exprimă bine amărăciunea și frustrarea. John Lily a fost un alt poet dezamăgit de la curtea Elisabetei. Cu toate că era autorul unui roman la modă, *Euphues* (1579), și al cîtorva piese de teatru, el nu a reușit să obțină slujba de *Master of the Revels* (Maestru de Festivități) și nici vreo altă slujbă la curte.

Din diverse motive, unii scriitori au părăsit curtea pentru a se retrage la țară, ca în cazul lui Jan Kochanowski, care a părăsit Cracovia pentru iubitele sale moșii de la Czarnolas, sau al lui Ronsard însuși, care, în ultimii ani ai vieții, a început să petreacă sejururi din ce în ce mai îndelungate la Maine.

Sir Walter Raleigh, autor al unei descrieri amare și vii a acelui mediu pe care se pregătea să-l părăsească (*Say to the court it glows / And shines like rotten wood*: Spune-i curții că arde / Și strălucește ca un lemn putred), s-a retras la Sherborne, în Dorset, pe o proprietate pe care regina i-o dăruise pe cînd se afla încă în grațiile ei. Ariosto, în schimb, nu a părăsit niciodată Ferrara, cu toate că satirele sale ne lămuresc că el prefera independența – serviciului, și casa proprie – încăperilor palatului ducal.

Atitudinea artiștilor față de curte era deseori ambivalentă. Baldassare Peruzzi a părăsit curtea papală pentru a se întoarce în orașul natal, Siena, „iubind mai mult libertatea vechii sale patrii –

cum ne povestește Vasari – decît favorurile papei”. Mantegna a șovăit îndelung înainte de a accepta o invitație la curtea de la Mantova, reflectînd asupra „multelor convingeri contrarii ale altora”. Am menționat, de asemenea, plîngerile lui Cellini în ce privește modul în care a fost tratat la curțile lui Francisc I și Cosimo de’ Medici.

Unii dintre cei care rămîneau totuși la curte, doreau (sau afirmau că doresc) să poată sta departe de ea. Critica curții era un loc comun de factură morală și literară, care își avea originile în antichitatea tîrzie (după cum arată satirele lui Juvenal și Lucian) și care, renăscut în Evul Mediu, a fost menținut și perpetuat de-a lungul întregii Renașteri.

Exemple tipice ale acestei critici tradiționale sînt unele aprecieri după care „curtea este ca o mare, iar valurile sale sînt orgoliul și invidia”; sau „ea este statornică numai în nestatornicia ei” și este un loc al înșelăciunilor (de la adulație la calomnie). Oricare ar fi fost situația insulei Bali în secolul al XIX-lea, este limpede că, în Europa, „statul-teatru” nu era tocmai pe placul tuturor. Criticile moderne aduse servilismului din societatea curtenească a lumii preindustriale nu sînt, la urma urmei, altceva decît reiterarea unor comentarii care se făcuseră auzite deja de o bună bucată de vreme.

De-a lungul Renașterii, mulți scriitori de primă mărime s-au făcut ecoul criticii curții : printre aceștia, Enea Silvio Piccolomini, Ariosto, poetul francez Alain Chartier (secretar al delfinului, viitorul Carol al VII-lea), umanistul german Ulrich von Hutten și predicatorul spaniol Antonio de Guevara. Chartier a mers pînă într-acolo încît să definească curtea ca fiind „un grup de oameni care se reunesc pentru a se înșela unii pe alții”. Guevara a dedicat un tratat opoziției binare dintre curte și sat, subliniind zgomotul și servitutea de la curte și pacea și libertatea vieții la țară (desigur, pentru nobilii care trăiau pe proprietățile lor).

Pare oportun să propunem o distincție între critica adusă curții și aceea adusă curteanului. Adesea, curtea era criticată din punctul de vedere al curteanului, fiind descrisă ca un loc în care viața era incomodă și speranțele întotdeauna înșelate. Acest gen de critici este bine exemplificat de un mic tratat al lui Piccolomini, *Le miserie dei cortigiani*, scris sub forma unui schimb de scrisori cu prietenul său Johannes din Eich și care datează din anul 1444. Autorul amestecă locurile comune tradiționale cu niște descrieri pline de viață, extrase – neîndoielnic – din experiența proprie la curtea împăratului Frederic al III-lea (cu toate asigurările asupra faptului că tocmai curtea imperială constituie o fericită excepție de la regulă). Printre locurile comune, le întîlnim pe acela al dezolantei constatări că persoanele lipsite de valoare sînt premiate, în timp ce oamenii valoroși sînt condamnați să dispară, pe acela al instabilității vieții de zi cu zi („cine ieri se bucura de favoruri, astăzi este în dizgrație”) și pe acela al pierderii libertății, dat fiind că este necesar „să rîzi sau să plîngi

dacă principele rîde sau plînge, să-i elogiezi pe aceia pe care el îi elogiază și să-i lovești pe aceia pe care el îi lovește". Descrierile mizeriei vieții la curte tratează cu precădere problemele legate de mîncat și de dormit. Servitorii „sînt extrem de înceți cînd trebuie să aducă de mîncare, însă extrem de iuți cînd trebuie să o ia"; apoi, condițiile de igienă lasă mult de dorit: „lenjeriile sînt murdare și duhnesc" (ca și Richard al II-lea al Angliei și Henric al III-lea al Franței, viitorul papă Pius al II-lea manifesta un interes pionieristic pentru problemele de igienă), iar uneori era nevoie chiar să mergi să te culci în grajduri sau să-ți împarți patul cu un străin. Pe scurt, la curte nu exista nici un respect pentru intimitate.

Răspîndita descriere a curții ca loc al invidiei, calomniei, adulației și al oricărui alt soi de înșelăciuni spune multe despre modul în care curtenii Renașterii erau considerați de cei din jur, cu toate că lista viciilor ce le erau atribuite nu se epuizează aici, ea fiind practic infinită. Curtenii erau în mod frecvent descriși ca ignoranți, leneși, aroganți, obsedați de aparențe: bărbații, efeminați; femeile, nerușinate. Nu este însă nevoie să luăm în serios toate aceste critici. Ele reflectă, printre altele, și invidia celor ce eșuaseră față de aceia care fuseseră mai norocoși decît ei, disprețul soldatului față de burghez și ostilitatea provincialului față de orășean. Timpul, însă, nu a lucrat în favoarea acestor moraliști, iar astăzi este greu să ne ascundem surîsul atunci cînd citim *L'isle des Hermaphrodites*, o cărțuie care atacă curtea lui Henric al III-lea pentru că acolo se foloseau furculițele, pasta de dinți și parfumul (toate semne de efeminare, în opinia criticului anonim).

Unul dintre termenii recurenți ai literaturii anti-curtenesți a vremii este acela pe care l-am putea numi „italofobia", o reacție sau o revoltă împotriva culturii Renașterii sau, cel puțin, împotriva anumitor aspecte ale acesteia, pentru faptul că era străină. Ca și „americanizarea" în zilele noastre, „italienizarea" era denunțată în acea vreme de unii moraliști etnocentriști. Termeni ca *italianisation*, *italianisé* sau *italianisateur* pot fi întîlniți în două dialoguri ale tipografului protestant francez Henry Estienne, publicate în 1578. Ca și în cazul criticilor aduse în zilele noastre „franțuzismelor" și „anglicismelor", Estienne era îngrijorat pentru coruperea nobilei limbi franceze din cauza influenței formulelor și expresiilor străine. El asocia *italianisation* cu *courtisianisme*: tocmai în cercurile de la curte, spunea Estienne, lumea găsea mult mai rafinat să spună *à bastanse* (destul – din it. *abbastanza*, n.t.) în loc de *assez*.

Critica obiceiurilor italienești nu se mărginea, de altfel, la domeniul lingvistic. Mai curînd într-o manieră ironică, dată fiind respingerea unei asemenea atitudini de către *Curteanul*, această carte și autorul său au devenit un simbol al afectării, cel puțin în unele cercuri din Anglia, Franța și prin alte locuri. *Curteanul* îngîmfat, obsedat de veșminte și de ritualurile ceremonioase, este un personaj frecvent al

multor piese englezești de pe vremea lui Shakespeare și nu rareori, ca pentru a confirma mesajul, personajul este numit „Baldassare” sau „Castiglio”. Pentru mulți străini, italienii erau asociați cu adulația, înșelăciunea, viclenia și (nu mai este nevoie să o spunem) cu Machiavelli. Aceste reacții cu caracter xenofob au fost deosebit de violente în Franța, unde încă de pe vremea lui Francisc I existau mulți italieni în cercurile de la curte (și încă mai mulți, din motive lesne de închipuit, în perioada Caterinei de' Medici), însă atitudini similare pot fi întinite și în alte părți, din Anglia pînă în Polonia.

Începînd cu prima parte a secolului al XVII-lea, criticile aduse curții, cîndva de factură individuală și morală, au devenit politice și colective. „Curtea” și „provincia” (*court* și *country*), care pentru multă vreme fuseseră niște simple nume desemnînd două alternative ale stilului de viață nobiliar, s-au transformat în etichete care desemnau două partide politice sau, cel puțin, două facțiuni. Lucy Hutchinson, în biografia făcută soțului ei, colonelul Hutchinson, descrie curtea lui Iacob I, pe care o frecventase în tinerețe, ca un „leagăn al desfrînării și al nestăpînirii [...]”. Cea mai mare parte a nobilimii acestei țări a deprins cu repeziciune moda de la curte, și orice casă mare din provincie a devenit o cocină respingătoare”. Cei care denunțau imoralitatea de la curte, continuă doamna Hutchinson, erau numiți „puritani”.

Viziunea apocaliptică a lui Lucy Hutchinson, care vedea societatea împărțită între „fiii luminii” și „fiii tenebrelor” (aceștia din urmă dominați de curte), este, fără îndoială, cea mai radicală din cîte am examinat pînă acum; însă această viziune nu îi aparținea numai ei și a avut importante consecințe politice. Conflictul dintre fiii luminii și fiii tenebrelor este acum mai bine cunoscut ca războiul civil englez, în care colonelul Hutchinson a luptat de partea parlamentului. Această remarcabilă transformare introdusă în climatul politic, care a privit întreaga Europă Centrală nu mai puțin decît a privit Anglia, face din prima jumătate a secolului al XVII-lea un moment potrivit pentru a încheia acest eseu asupra curteanului din Renaștere.

Referințe bibliografice

- W. Barberis, „Uomini di corte nel Cinquecento”, în *Storia d'Italia*, „Anali”, 4, Einaudi, Torino, 1981, pp. 857-894.
 J. Boucher, *La cour de Henri III*, La Guerche de Bretagne, 1986.
 A. Buck (coord.), *Europäische Hofkultur im XVI und XVII Jahrhundert*, Wolfenbüttel, 1981.
 O. Cartellieri, *Am Hofe der Herzöge von Burgund*, 1926.
 A.G. Dickens (coord.), *The Courts of Europe*, London, 1977.
 N. Elias, *Der höfische Gesellschaft*, Neuwied, 1969 (trad. it., *La società di corte*, Il Mulino, Bologna, 1980).

- R. Evans, *Rudolph II and his World*, Oxford, 1973.
- C. Geertz, *Negara: the Theatre State in Nineteenth-Century Bali*, Princeton, 1981.
- R.F. Gren, *Poets and Princepleasers*, Toronto, 1980.
- S. Greenblatt, *Sir Walter Raleigh*, New Haven, 1973.
- Idem*, *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*, Chicago, 1980.
- W. Gundersheimer, *Ferrara: the Style of a Renaissance Despotism*, 1973.
- R.W. Hanning, D. Rosand (coord.), *Castiglione*, New Haven, 1983.
- J. Huizinga, *Herfstj der Middeleeuwen*, Haarlem, 1919 (trad. it., *L'autunno del medioevo*, Sansoni, Firenze, 1970).
- Ç.S. Jaeger, *The Origins of Courtliness*, Philadelphia, 1985.
- D. Javitch, *Poetry and Courtliness in Renaissance England*, Princeton, 1978.
- R. Kelso, *The Doctrine of the English Gentleman*, Urbana, 1929.
- Idem*, *Doctrine for the Lady of the Renaissance*, Urbana, 1956.
- H. Kiesel, *Bei Hof, bei Höll*, Tübingen, 1979.
- G. Kipling, *The Triumph of Honour*, Leiden, 1977.
- R. Knecht, *Francis I*, Cambridge, 1982.
- M. Levey, *Painting at court*, London, 1971.
- K.F. Lewlaski, „Sigismund I of Poland: Renaissance King and Patron”, in *Studies in the Renaissance*, 14, pp. 49-72.
- D. Loades, *The Tudor Court*, London, 1986.
- G.F. Lytle, S. Orgel (coord.), *Patronage in the Renaissance*, Princeton, 1981.
- C. Ossola (coord.), *La corte e il cortegiano*, Bulzoni, Roma, 1980.
- L. Pfandl, *Philipp II*, München, 1938.
- A. Quondam (coord.), *Le corti farnesiane*, Roma, 1978.
- W.A. Rebhorn, *Courtly Performances*, Detroit, 1978.
- P.M. Smith, *The Anti-Courtier Trend in 16th Century French Literature*, Genève, 1966.
- J.F. Solnon, *La cour de France*, Paris, 1987.
- D. Starkey, *The English Court*, London, 1987.
- J. Stevens, *Music and Poetry in the Early Tudor Court*, Cambridge, 1960.
- A. Tenenti, „La corte nella storia dell'Europa moderna (1300-1700)”, in A. Quondam (coord.), *Le corti farnesiane*, Roma, 1978.
- C. Uhlig, *Hofkritik im England*, 1973.
- C. Vasoli, *La cultura delle corti*, Cappelli, Bologna, 1980.
- M. Warnke, *Hofkünstler*, Köln, 1985.

Capitolul V

FILOSOFUL ȘI MAGUL

Eugenio Garin

1. Poate părea ciudat să facem din filosof – însă este vorba de un filosof care apare și ca mag, și ca astrolog, și chiar ca om de știință – un tip uman caracteristic Renașterii, ba chiar „renăscut” tocmai în Renaștere. Totuși, avea dreptate Jacques Le Goff atunci când, în de acum îndepărtatul an 1957, prezentându-i pe „intelectualii” din Evul Mediu, nu a dorit să folosească termenul „filosof”. „Intelectualilor”, și nu „filosofilor” a ținut el să le fie dedicat un eseu în volumul, simetric cu cel de față, *Omul Medieval*. Avea dreptate atît atunci cînd observa că „filosoful este pentru noi un personaj diferit” față de feluriții Bonaventura din Bagnoregio, Toma din Aquino și alți teologi și sfinți, cît și atunci cînd se gîndea, într-un chip mai mult sau mai puțin explicit, la ceea ce reprezentaseră filosofii din cetățile grecești și, în general, din lumea antică: dascăli de viață și oameni de știință, medici ai sufletelor și ai trupurilor, reformatori și critici radicali, gata să-și mărturisească convingerile chiar și prin moarte – Pitagora și Empedocle, Socrate și Platon, Democrit și Epicur, Pirrus și, în curînd, Plotin, fără a-i uita pe Cicero și Seneca.

Acum, reîntoarcerea filosofilor antici în vremea Renașterii, care a făcut să curgă fluvii întregi de retorică, a modificat totuși și chipul cercetării, reînnoind imaginea filosofului și a filosofiei: care, între timp, nu mai este (sau nu mai este neapărat) un învățător, nu mai este legat de ortodoxii de nici un fel, nu mai suportă nici un fel de pretenție hegemonică, ci este, prin vocație, critic, adesea rebel, neobosit cercetător și experimentator al tuturor domeniilor realității precum Leon Battista Alberti sau Leonardo da Vinci, negator al unor adevăruri consacrate ca Pomponazzi, aspirant către adevăruri tainice și revelații misterioase ca Ficino, mag precum Cornelius Agrippa, propovăduitor al păcii universale ca Erasmus, medic al trupurilor în armonie cu forțele naturii ca Paracelsus, mărturisitor de adevăr ca Giordano Bruno.

În vreme ce filosofia se desprinde brutal de trecut, nemiarecunoscîndu-se în nici o „carte” și în nici un „autor” deoarece descoperă noi căi și noi asociații, filosoful este acela care nu mai cunoaște bariere sau căi predeterminate: care se deschide către viața activă, care este interesat de lumea morală și politică, de om și de existența omului. El, filosoful, este, în fond, omul universal al Renașterii, în legătură cu care s-a consumat și continuă să se consume atîta retorică. El inaugurează un nou mod de a cerceta, de a trăi și de a face cultură.

Spre deosebire de francezul *philosophe* din secolul al XVIII-lea, cu care totuși se înrudește de departe, el nu este reprodus în multe exemplare, întrucît, dacă sînt mulți falșii filosofi, cei adevărați nu sînt atît de numeroși, însă introduc o categorie de oameni dintre cei mai caracteristici pentru o epocă: nu numai *maître à penser*, ci și dascăli de viață.

De altfel, nu întîmplător, aceasta este vremea marii cariere a lui Diogenes Laertios, tradus nu numai în latină, ci și în italiană (Veneția, 1545), dar mai ales răspîndit în ciudate compendii și adaptări, unele de origine medievală, vulgarizate, desigur, pentru uzul „popular”, abundant comentate și, de asemenea, însoțite de maxime, învățături morale și dialoguri consolatoare inspirate după lumea clasică. Așa cum, pentru a da un singur exemplu, pot fi întîlnite în tipărirea, la sfîrșitul aceluiași secol, a volumului *Vite degli antichi Filosofi moralissime, e delle loro elegantissime sentenze, cavate da Diogene Laerzio, e da altri antichi autori*, care se vindea, cu grațioasele sale gravuri, în Firenze, *Appresso all'Arcivescovato*, în 1593.

2. În 1621, la Oxford, a văzut lumina tiparului una dintre cărțile cele mai ieșite din comun ale veacului, care avea să cunoască o carieră excepțională de-a lungul întregului secol al XVIII-lea: *The Anathomy of Melancholy* (*Anatomia melancoliei*), opera unui enigmatic Democritus Junior, adică a lui Robert Burton, născut în anul 1577 și care avea să devină, în 1626, bibliotecar la Christ Church College. Cînd cartea sa a fost publicată, Shakespeare murise nu de multă vreme, iar Francis Bacon era încă în viață și în activitate. Bun astrolog, în cartea lui bizară și masivă Burton a condensat și a încredințat Angliei cultivate o mare parte din reflecția filosofică și științifică renascentistă asupra omului, acordînd un spațiu deosebit de amplu producției italiene, pentru care a constituit unul dintre canalele de difuzare privilegiate în țara sa.

Începînd cu subiectul, melancolia și melancolicul, el indica, fie și fără a o spune explicit, unul din izvoarele sale predilecte, pe Marsilio Ficino, nu întîmplător citat neconținut. Melancolic, născut sub Saturn, Burton este intelectualul, adică filosoful, și mai cu seamă noul tip de filosof, care de puțină vreme circula prin Europa, așa cum era însuși Ficino: moralist și medic, mag și astrolog, care, aidoma învățaților din antichitate, rîde și plînge dinaintea lucrurilor de pe lume și pentru care melancolia preia caracteristicile divinei *manía* a lui Platon. Ideea în sine de a se ascunde sub masca lui Democritus Junior se poate să-i fi fost sugerată lui Burton chiar de Ficino, despre care se știa că, în edificiile „academiei” sale, pictase pe un perete globul Pămîntului și, într-o parte, pe Democrit rîzînd de nebuniile oamenilor, iar de partea cealaltă, pe Heraclit, plîngînd pentru nenorocirile lor.

În stufoasa introducere la această operă, Burton explică cine fusese Democrit, făcîndu-i un portret foarte semnificativ în a dovedi

că, deși nu îi reproducea cu fidelitate imaginea, acela era modelul său. Un model clasic, atenție, construit pe baza scrisorilor pseudo-hipocratice, pe care Burton se bazează mult: un model, trebuie să adăugăm, asupra căruia, în secolul al XV-lea, se oprișe îndelung, și cu o deosebită eficiență, Leon Battista Alberti, într-o operă excepțională, care în secolul al XVI-lea a cunoscut două ediții latine, o foarte răspândită traducere italiană și o traducere spaniolă: *Momus*. „Printre filosofi am găsit – scria Alberti – numai două persoane pe care le-am auzit alcătuind discursuri profunde și raționale: pe Democrit și pe Socrate.” Iar asupra lui Democrit zăbovea, înfățișându-l ca idealul omului ocupat cu științele naturii, doritor să surprindă alcătuirile profunde ale ființelor. În schimb, pentru Burton, Democrit este filosoful care tocmai pentru orașul său, Abdera, contează mult și care, „din prea multă înțelepciune”, pare să fi devenit nebun pentru cei mai mulți, care râde de lucrurile „mari și mici” și care caută adevărurile ascunse. Burton, Democritus Junior, știe că nu este egal cu înțeleptul din vechime: nu posedă toate cunoștințele sale fizice și matematice și nu deține, asemeni lui, funcții în oraș. El încearcă totuși să scrie cartea lui pierdută, despre oameni și „melancolia” lor, pentru a-i îngriji și a-i însănătoși, așa cum obișnuia să facă vechiul Democrit, acela din corespondența pseudo-hipocratică.

Nu este cazul să urmărim imaginile „filosofului”, aceea a lui Democrit și aceea a lui Democritus Junior, așa cum le trasează Burton, deși cine ar face acest lucru le-ar vedea detașându-se din galeria de figuri ce emerg din citatele sale nesfârșite și, uneori, aparent fără nici o rînduială, însă, în general, atît de subtil alese și de reprezentative. Pe filosoful „nou” îl opune el numeroșilor *Philosophastri*, pe care îi așezase la stîlpul infamiei într-o piesă teatrală din tinerețe, reprezentată pe 16 februarie 1617 la Christ Church College: *Philosophastri*, *Theologastri*, adică măgari care umplu școlile, neavînd altă misiune decît aceea de a pune în circulație alți măgari. Asta sînt profesorii și asta sînt universitățile, chiar și cele mai vechi și mai celebre: *Accipiamus pecuniam, demittamus asinum, ut apud Patavinos Itali*.

Discursul lui Burton, adică al lui Democritus Junior, era deja, sub anumite aspecte, aproape un loc comun, însă sublinia în mod original mai cu seamă două trăsături ale noului filosof, în opoziție cu vechiul profesor din universitate: „înțeleptul” respectat și consultat de către oraș, adică „filosoful civil”; sau filosoful „natural”, care vrea să cunoască lucrurile pentru a opera asupra lor: medic, „mag”, astrolog. În acest sens, apelul tocmai la Democrit, ca la un model de filosof de tip nou, care îi unea, la un secol și jumătate depărtare, pe Alberti și Burton, se încarcă de semnificație. După Alberti, Democrit, neputînd să facă anatomie pe om, secționează animalele („mi se părea că secționam cu fierul făpturile omenești”), cu un scop terapeutic precis: „pentru a descoperi locul unde își are sediul principala

afecțiune a ființelor vii, mînia [*iracundia*], și a înțelege astfel originea izbucnirilor, a fierberilor, a focului care învăluie mintea omenească distrugînd orice formă de raționalitate”.

În orice caz, figura filosofului (a cărui imagine a fost fixată după idealurile clasice), care este propusă ca model de imitat, este ori aceea a unui dascăl al moralității, al cărui exemplu recurent îl constituie Socrate, ori aceea a investigatorului pe deplin conștient al realității naturale, ca Democrit. Ambele cazuri păstrează aspirația către rezultatele practice, de la previziunea viitorului la tămăduirea bolilor. Uneori, de altfel – și, într-o anumită măsură, acesta va fi cazul lui Marsilio Ficino –, cele două modele, dimpreună cu funcțiile lor, ajung să se suprapună pînă la a se contopi: medicina trupului cu medicina sufletului.

3. Un document aparte al imaginii modificate a „filosofului” îl oferă, într-un fel, o mare operă de artă: *Cei trei filosofi* de Giorgione, cu cele trei enigmatice figuri cufundate în meditație, cel mai tînăr, așezat, între stupoare și așteptare, privind ceea ce Leonardo da Vinci a numit „amenințătoarea și întunecata grotă” – eventual, peștera lui Platon. Cine să fie cei trei filosofi, după multe și felurite presupuneri, poate că nu mai are sens să cercetăm; sau poate că, într-adevăr, așa cum s-a presupus și înainte, ele vor să indice numai niște figuri simbolice, trei *filosofi* ca aceia care puteau fi întîlniți la o Curte sau într-un *Studium*: un tînăr cercetător al naturii, un bătrîn venerabil și un oriental. Niște filosofi, merită să subliniem, alcătuiți după chipul și asemănarea „filosofului”, ce se conturaseră treptat și lent în secolul al XV-lea, atît de diferite de acelea ale profesorului din universitatea medievală. Ceea ce constituie marea valoare a acestui tablou este faptul că păstrează istoria variantelor sale, iar în succesiunea de imagini șterse și corectate ne permite să „citim” transformarea unei „figuri”: aceea a filosofului.

După cum se știe, și după cum ne-a amintit în urmă cu cîțiva ani Salvatore Settis într-o fericită reconstituire, la începutul anilor treizeci ai secolului nostru a fost executată radiografia celor *Trei Filosofi*. Ea a dezvăluit că, inițial, filosofii erau Regii Magi, iar „orientalul” era, în mod limpede, un negru. Mai mult – și aici interpretarea lui Settis prezintă un interes aparte –, Magii, calculînd, observă Steaua care anunță venirea lui Cristos și arată calea, dacă este bine interpretată. De fapt, Magii sînt niște simpli astrologi, desigur, înțelepți. După cum se știe, în secolul al XV-lea, chestiunea Regilor Magi a suscitat o discuție extrem de vie între adepții și criticii astrologiei judiciare. Marsilio Ficino dedicase una dintre ale sale *praedicationes* problemei acestei *Stella Magorum*, asupra căreia avea să revină energic Pico. Acum, în versiunea definitivă a celor *Trei Filosofi*, astrologii se transformă în filosofi, care însă investighează misterele naturii folosind, cel puțin cel mai tînăr dintre ei, calcule și măsuri.

Fapt ce traduce fidel poziția – în repetate rînduri exprimată de Ficino – în legătură cu succesiunea în timp a diferitelor tipuri de cercetare. Cu alte cuvinte, filosoful nu face altceva decît să aducă la un nivel de cercetare rațională subiectele la care încercau să răspundă și magii, și astrologii, filosofului din ziua de azi putîndu-i-se „citi” limpede originile magice.

De altfel, noul filosof, aidoma astrologilor și magilor, continuă să se aplece asupra cavernei care, pe de o parte, trimite la Platon, însă, pe de altă parte, nu poate să nu îl evoce cu stăruință pe însuși Leonardo și faimosul text din Codicele Arundel:

doritor să văd marea abundență a feluritelor și ciudatelor forme alcătuite de ingenioasa natură, [...] ajunsei la intrarea unei peșteri mari; dinaintea căreia, [...], arcuindu-mă din spate și sprijinindu-mi mîna ostenită pe un genunchi, cu dreapta mi-am făcut umbră ochilor coborîți și închiși; și aplecîndu-mă des încoace și încolo pentru a vedea dacă puteam observa ceva înăuntru; iar aceasta nu-mi era îngăduit din cauza multului întuneric care era înăuntru. Iar după ce-am rămas așa o vreme, deodată răsăriră în mine două lucruri, teamă și dorință: teama de amenințătoarea și întunecata grotă, dorința de a vedea dacă înăuntru nu era vreun lucru minunat.

Să scruteze în cavernă, adică să pătrundă pe deplin în realitatea naturală; să cerceteze stelele; să facă anatomia ființelor; să dicteze legile cetăților, ba chiar să construiască cetăți; să tămăduiască melancolia și nebunia: iată cîteva din misiunile celui ce este considerat și prezentat ca filosof în secolele al XV-lea și al XVI-lea, într-o adevărată progresivă a termenului care, la rîndul lui, se adaptează atît schimbării culturale profunde din această perioadă, cît și noii răspîndiri a filosofilor antici.

Cînd, în 1554, Ioannes Herold prezintă noua ediție de la Basel a operelor complete ale lui Petrarca, în patru volume *in-folio* (*per Henricum Petri*), retipărită în 1581, preocuparea sa cea mai evidentă este aceea de a arăta că este vorba de un filosof al vremurilor noi. Pe frontispiciu, el este imediat prezentat ca filosof, orator și poet, „susținător și restaurator al renăscîndei literaturi și al limbii latine, alterată și aproape distrusă de cîteva secole de cumplită barbarie”. Mai mult chiar: în operele sale se află îmbinate filosofia naturală și morală, ca și enciclopedia tuturor artelor liberale (*liberalium quoque artium Encyclopediam*), noua enciclopedie. În plus, în scrisoarea de introducere, Herold, care nu întîmplător îi citează pe Erasmus și pe Cardano, exaltatori al lui Petrarca, insistă: Petrarca a avut prin natură iubirea de filosofie; Petrarca nu putea să fie maestrul de stil care a fost, dacă nu ar fi fost filosof; opera lui Petrarca reprezintă reconstrucția enciclopediei artelor.

Două lucruri sînt limpezi: imaginea destul de bine conturată a marelui intelectual exponent al *reflorescentis literaturae* (adică legat

de o mișcare în curs de desfășurare), în afara școlii (Petrarca refuză o catedră universitară), însă recunoscut în valoarea sa atât de Cardano, cât și de Erasmus și de Vives; convingerea că o cultură astfel concepută este *filosofia*, iar cel ce o posedă este *filosoful*, că un filosof astfel conceput trebuie să fie considerat călăuză și model de orașele bine cîrmuite. „Cine oare va nega că acest Petrarca, și alți bărbați ai domului, sînt pe bună dreptate venerați de statele bine orînduite? (*Quis igitur negat, vel hunc Petrarcham, vel etiam alios viros huic similes, a rebus publicis bene institutis, merito coli?*)”

Numele și personalitatea lui Petrarca nu sînt invocate fără niște temeuri profunde. Ne aflăm încă în secolul al XIV-lea, însă polemica pe care el a inițiat-o, ca și însăși figura sa preiau, pe plan cultural, o semnificație periodizantă. Faimosul său dialog, de multe ori încă greșit înțeles, cu titlul ironic „despre ignoranța proprie și a multor altora” (*de sui ipsius et multorum ignorantia liber*), realizat și transcris în 1367, însă difuzat abia în 1371, reprezintă un soi de manifest împotriva modului, pe atunci curent în școli, de a concepe și preda filosofia, un mod căruia îi sînt opuse niște atitudini ce aveau să se afirme treptat în secolele următoare. Nu este vorba de o operă antiaveroistă și, dacă privim cu atenție, nici măcar antiaristotelică. Este vorba despre opunerea cît se poate de categorică a imaginii filosofiei clasice a celor din vechime față de imaginea predominantă din școlile contemporane: filosofia ca o liberă căutare rațională a adevărului față de filosofia ca un comentariu al „cărții”, al „autorului”, mai bine zis, al unei cărți și al unui autor: Aristotel. Pentru Petrarca, Aristotel este mare, chiar foarte mare, însă nu singurul: există Platon, din care chiar are în fața ochilor atîtea cărți (*Platonis libros domi habeo*); există Pitagora și Anaxagoras, Democrit și Diogene; există Socrate; există Plotin și Porfir, Cicero și Seneca. Iar fiecare filosof își are filosofia sa, poziția sa, într-un dialog strîns cu celelalte, care nu se cade să fie ignorat. Cutremurul declanșat de Petrarca – urmat de îndată de mulți alții –, chiar dacă a fost anunțat de la catedră în sunete de trîmbițe, a avut o forță considerabilă. Unei filosofii înțelese ca „lectură” și „comentariu” la un adevăr deja descoperit în substanță, care rămîne doar să mai fie lămurit și desfășurat în amănunte, îi este opusă o filosofie văzută ca cercetare multiplă, discuție, analiză a faptei, pluralitate de concepții asupra lumii și vieții, multiplicitate și variație. Reîntoarcerea la trecutul clasic constituie o renunțare, nu la religie, ci la filosofii creștine, arabe sau ebraice ca filosofii legate de o religie, întru recuperarea filosofiei ca interogație rațională a omului asupra omului, asupra lumii și asupra lucrurilor. Dar, înainte de toate, asupra omului, asupra acțiunii sale în lume și asupra destinului său. Montaigne, la „întîi martie una mie cinci sute optzeci”, mărturisea, deschizînd ale sale *Essais*: „cetitorule, eu însumi sînt materia cărții mele”. Cu circa două secole în urmă, Petrarca ar fi putut scrie același lucru, la începutul nu al unei cărți,

ci al tuturor scrierilor, versurilor și scrisorilor sale. Numai că – fapt valabil și pentru Montaigne – în experiența sa de viață, neliniștită, chinuită, contradictorie, se oglindea totul: societatea, experiența și sentimentele oamenilor, filtrate, analizate, discutate prin intermediul istoriei oamenilor și prin intermediul documentelor acestei istorii: cărți, opere, credințe, iluzii, vise. Aceasta este filosofia sa. Petrarca este insistent atât în tratate, cât și în scrisori, unde polemica asupra *Ignoranței* se dilată, atacînd atât logica – logica „barbară” a britanilor –, cât și fizica (o anumită „fizică” a amănuntelor lipsite de sens), pentru a insista cu vigoare asupra omului.

Pe de altă parte, Petrarca-omul, dacă la un moment dat exaltă solitudinea, nu este totuși un solitar. Călătorește neconținut prin Europa, iubește – sau măcar a iubit – cu pasiune; își plînge morții; se teme pentru soarta țării sale, tratează cu seniori și suverani – este, în felul lui, egalul lor. Mai cu seamă, „își amintește” veacurile îndepărtate din antichitatea clasică, evocîndu-le și preluîndu-le valorile și înțelepciunea. Filosofia sa nu reprezintă o materie pentru cursuri academice, ci înțelepciunea lui Socrate și a lui Seneca, însă tocmai de aceea este filosofia nouă, care tocmai se naște în afara școlilor și *împotriva* școlilor – marea filosofie ce tocmai se redescoperă în vechii filosofi greci și latini.

Nu se poate citi fără o anumită emoție o carte în mai multe rînduri tipărită în secolul al XVII-lea, *Le sage résolu contre la fortune, ou le Petrarque*, scrisă de Monsieur de Crenaille, prizonier de stat la Bastilia, care tradusese liber *De remediis* și alte scrieri petrarchești. Petrarca, spunea el, îl ajutase să înfrunte încercările cele mai cumplite; Petrarca, adăuga, cel care „i-a reînviat pe stoici”, ba chiar „a luat locul stoicilor”.

Sensibilitatea lui Petrarca, pe de o parte, idealul său de înțelepciune, de cealaltă parte, au contribuit la conturarea unei imagini a filosofiei care avea să se păstreze pînă în secolul al XVII-lea: înție-tatea față de logică și de fizică a filosofiei despre om ca morală, politică, estetică; lupta împotriva dogmatismului din școală; pluralismul filosofic, adică ideea – ce se limpezește progresiv în secolul al XV-lea – unei multitudini de voci ce pot fi făcute să convergă, dar care trebuie oricum confruntate, în afara oricăror pretenții dogmatice. În același timp, Petrarca a inițiat – în parte, chiar prin discuțiile despre medici și medicină – ceea ce va deveni o discuție de fond, și anume raportul dintre discipline, „disputa artelor”, criza structurii înseși a cunoașterii enciclopedice – în fine, raportul dintre cunoaștere și faptă, dintre viața activă și cea contemplativă.

4. Unul dintre punctele esențiale ale discuției asupra Renașterii, și în special asupra filosofiei Renașterii, a fost, vreme de cîteva decenii (și, parțial, încă mai este), influența pe care au exercitat-o *studia humanitatis* asupra filosofiei: este legitim să îi considerăm

„filosofi”, au contribuit cu adevărat la progresul filosofiei și al științelor niște „umaniști” incontestabili ca Leonardo Bruni și Lorenzo Valla, Erasmus și Vives, și invers, avem motive întemeiate să îi considerăm umaniști pe niște filosofi incontestabili ca Marsilio Ficino, care sînt însă experți cunoscători ai lumii clasice, începînd cu poezii? Au fost citite din scoarță în scoarță lexicoane și documente universitare pentru a se stabili ce înțelegeau umaniștii atunci cînd își spuneau „umaniști”, ce învățături răspîndeau și ce grade cuprindeau catedrele profesorilor mult lăudați. În privința crizei ce se manifestase în planul cultural și care, limitîndu-se inițial la unele mici grupuri de avangardă, a zguduit în cele din urmă nu numai tot teritoriul cunoașterii, începînd cu limba, ci întreaga societate civilă, cu profunde repercusiuni în domeniul religios, s-a crezut că ea putea fi interpretată negîndu-i-se existența, mai precis, prin reabsorbția sa în acele instituții pe care le pusese în discuție și în acele cadre culturale pe care le respinsese.

Limita cea mai gravă a tuturor acestor încercări de interpretare a fost aceea de a considera ca reper sistemul școlilor universitare, fără a se ține seama că tocmai universitatea medievală era pusă în discuție și discreditată, în vreme ce cultura și cercetarea își căutau alte centre sau inițiau constituirea unor alte structuri. Prin revolta împotriva barbariei latinei scolastice, împotriva sterilității logicii terministice, împotriva împovărătoarei dictaturi a lui Aristotel, împotriva proastelor și denaturantelor traduceri din același Aristotel, erau contestate niște metode și niște instrumente ale cunoașterii. Pe terenul propriu-zis filosofic se mergea chiar mai departe: erau puse la îndoială înseși distincțiile dintre discipline, ordinea și ierarhia lor. Discuția asupra poeziei și asupra miturilor, trecînd de la un artist ca Boccaccio la un jurist, moralist și filosof precum Coluccio Salutati, pentru a ajunge în curînd să însuflețească operele filosofice ale lui Cristoforo Landino și Marsilio Ficino, va avea rezonanțe profunde, însă este importantă, în primul rînd, deoarece pune în discuție mult prea rigidele granițe nu numai dintre filosofie și poezie, ci dintre arte și reflecția filosofică, deschizînd calea modei teologiilor poetice.

A aborda, cum se mai întîmplă, tema filosofiei Renașterii cu niște categorii inadecvate și niște distincții nefuncționale echivalează cu refuzarea posibilității de a înțelege tocmai partea – probabil – cea mai genială și mai originală a unor gînditori ca Marsilio Ficino și Giordano Bruno, pornind de la teoria imaginației. Ca să nu mai vorbim de utilizarea la o scară extrem de largă a lui Platon și a platonicienilor, care reprezintă, de asemenea, deschiderea către un acces diferit la realitate, un alt fel de a o concepe, un mod diferit de a face și de a concepe filosofia, de la dialogul ca instrument euristic prin excelență la teoria asupra amintirii (a memoriei și a semnificației sale), de la raportul ambiguu cu poezia la concepția asupra matematicii. De o importanță hotărîtoare sînt problemele

limbii, ale traducerii, ale raportului dintre cuvinte și lucruri, pînă la utilizarea atît de semnificativă a imaginii cărții naturii, a lumii văzute ca o carte, ale cărei limbaje și tehnici de descifrare trebuie găsite.

Dincolo de metafore, aceasta este direcția în care se afirmă noua filosofie, și anume tocmai împotriva filosofiei din școli, făcînd apel, în mod provocator, la revolta „gramaticienilor”. În 1509, la Paris, editorul Josse Bade își dă perfect seama de caracterul „revoluționar” al operei lui Valla și, mai cu seamă, al *Dialecticii*, pe care o tipărește ca operă ce conține „fundamentele filosofiei universale” și în care sînt combătuți nu numai Aristotel, Boethius și Porfir, ci și filosofi contemporani (*recentiores philosophi*). Era ceea ce Valla proclamase cu mîndrie, cu mai bine de jumătate de secol înainte, în fața acuzațiilor de tot felul (în *Defensio*, din 1444). El prezintă *Dialectica* ca pe un fel de *Discurs asupra metodei*, care are în vedere întreaga cunoaștere științifică, tocmai pentru că pune în discuție toate categoriile. Iar Valla era conștient de acest fapt. Dar gestul lui Josse Bade în Parisul anului 1509, în fața Sorbonei, adică a celei mai mari universități medievale, se explică mai bine dacă ne amintim că, în aprilie 1505, tot el publicase *Adnotationes* ale lui Valla la Noul Testament (*Colatio*), pe care Erasmus le găsisese într-un manuscris la Abația Parc (Louvain). Admirația lui Erasmus pentru Valla și pentru ale sale *Elegantiae* (la care va face chiar o *Paraphrasis, seu potius Epitome*) este bine cunoscută. Colaționarea textului latin cu textul grec al cărții sfinte pune în discuție pe teren lingvistic, cu rigoare „științifică”, cuvîntul Domnului. „Gramaticianul” devenea teolog și pune, preliminară oricărei altei discuții, problema limbii, a textului, a traducerilor, cu toate implicațiile istorice pe care aceasta le comporta. Erasmus își dăduse seama imediat nu numai de importanța excepțională a operei lui Valla, ci de tot ceea ce ea presupunea în ce privea cunoașterea tradițională. Foarte frumoasa scrisoare-prefață către Cristoforo Fischer, scrisă la Paris în 1505, este centrată tocmai pe tema „gramatică” – filosofie și teologie, proclamînd că nici unul dintre „cei mari” (adică adevărații învățați, competenți) nu a ezitat vreodată să îl socotească pe Valla „printre filosofi și teologi” (*Laurentium [...] inter philosophos quoque ac theologos*). Erasmus declară că știe prea bine că adversarii lui Valla sînt mulți și că ei nu suportă ca un „gramatician” să se ocupe de filosofie și de teologie. Gramatica, totuși, observă Erasmus, „se ocupă într-adevăr de lucruri foarte mici, însă fără de care nimeni nu poate deveni mare; dezbate chestiuni mărunte, dar care au consecințe foarte serioase”. Fără o profundă și solidă cunoaștere a limbajului și a structurii discursului, este imposibilă surprinderea serioasă a semnificațiilor unui discurs. Pe scurt, Erasmus a înțeles că nu o disciplină – gramatica – urmărește să uzurpe funcțiile filosofiei și ale teologiei, ci că o metodă de lectură și interpretare a textelor urmărește să înlocuiască alte

asemenea metode. Fără a cunoaște limba, fără o familiarizare cu structurile acesteia, fără a fi analizat contextul istoric și cultural în care un text a apărut, nu se poate nici măcar încerca o abordare a acelui text. În plus, dacă este vorba de niște traduceri ale unor texte la rîndul lor traduse, atunci este necesară examinarea întregii problematice a traducerii, adică a acelei operații delicate de transfer a unui discurs dintr-un context lingvistic și cultural în altul. Nu întîmplător, atunci cînd, în 1506, Erasmus a publicat la Froben *Noul Testament* în greacă și latină, el a înfăptuit, în deplină cunoștință de cauză, o operă profund revoluționară, unde exegeza filologică reprezenta, în realitate, o mare operație de reînnoire a „filosofiei creștine” și adera strîns, pe de o parte, la *Enchiridion militis christiani* (Pumnalul războinicului creștin) din 1503 (și 1515), iar pe de altă parte, la *Institutio principis christiani* (din 1516) și la *Querela Pacis* (din 1517), adică la acel Umanism creștin al cărui principal apărător devenise în arena europeană.

Valla și Erasmus: cu adevărat, chiar dacă în forme și măsuri diferite, filosofi și mari intelectuali reprezentativi pentru epoca Renășterii, umaniști cu o profundă pregătire filologică, pusă însă în slujba unei vii activități reformatoare și a unei concepții originale asupra vieții și realității. Critici ai puterii temporale a Bisericii, potrivnici creștinismului peripatetic al scolasticilor, profund influențați de clasici, ei sînt interlocutorii unor suverani și pontifi, pentru care scriu opere de o mare rezonanță. Valla, care în *Elegante* trece de la analiza lingvistică a termenului *persona* la dezbaterea asupra trinității, polemizînd cu Boethius, în *De voluptate* (tipărit în 1512, tot de Josse Bade) trasează în interiorul experienței creștine o îndrăzneță și originală reinterpretare a lui Epicur (pe care a atenuat-o în redactările următoare), care a revenit în circuitul european după *Collatio* și *Dialectica*. Erasmus, de atîtea ori și într-un mod nu tocmai fericit apropiat de Voltaire, campion sincer al unui umanism creștin riguros, precum Valla prin ale ale *Elegantiae*, la fel și el, prin *Adagia* și *Colloquia*, încredințează Europei nu clasicismul noilor pedanți, ci cea mai înaltă moștenire a lumii antice, cu o conștiință critică atîngînd culmea cea mai înaltă și, probabil, cea mai tragică în *Moriae encomium* (*Elogiul nebuniei*). Tocmai reflectînd asupra lui Valla și Erasmus, asupra diferitei lor prezențe și influențe, ajungem să surprindem acea legătură dintre Umanism și filosofie, o filosofie care nu mai este una „scolastică”, ci una „nouă”, caracterizînd epoca Renășterii.

5. Ar trebui cu adevărat să avem curajul de a spune, o dată pentru totdeauna, că nu despre niște filosofi *noi* este vorba, ci despre filosofi pur și simplu, întrucît tocmai și numai în Renăștere se naște „filosoful” (și omul de știință), ca o figură inexistentă înainte, iar el se naște în măsura în care *renăște* filosoful (și omul de știință) antic,

cu care el se situează într-un raport complex, pentru care îl consideră un model de la care să pornească, dar și un model de care să se desprindă, cîștigîndu-și astfel autonomia și răspunzînd la întrebările vremurilor noi. Prin urmare, adevărul, adică filosofia (ca și știința), nu este ceva ce se găsește într-o carte de comentat *ex cathedra*, al cărei comentariu va fi apoi comentat la rîndul său (Averroes și Sfîntul Toma îl comentează pe Aristotel, Ioannes din Jandun și Tommaso de Vio îi comentează pe Averroes și pe Sfîntul Toma, și așa mai departe). Iar căutarea adevărului nu este condiționată de raportarea la o „revelație”, puțin contează dacă ebraică, creștină sau musulmană. Adevărul este un răspuns care trebuie căutat în experiența lucrurilor și în istoria oamenilor, care trebuie confruntat, desigur, cu cărțile acestora – însă și ele numai în calitate de documente ale încercărilor lor –, prin urmare, care trebuie evaluat rațional. Cu Renașterea se încheiea un ciclu și, cum spunea Machiavelli, se revenea la origini.

Probabil cel mai mare filosof din secolul al XV-lea, Nicolaus Cusanus, într-un text foarte semnificativ din 1433, scria în legătură cu întoarcerea la antici: „vedem cum toate mințile luminate din ziua de azi, chiar și cei mai mari învățați ai artelor liberale și mecanice, cercetează lucrurile antice, și cu mare nesaț, ca și cum ne-am putea aștepta să fie pe cale de a se încheia în curînd un întreg ciclu (*ac si totius revolutionis circulus proximo compleri speraretur*)”.

În realitate, un ciclu se încheia într-adevăr: se schimba „arborele” cunoașterii și, prin urmare, raportul dintre discipline; locurile hărăzite cercetării și învățămîntului, adică universitatea medievală, aveau o viață grea, în timp ce se nășteau noi modalități de întîlnire și de colaborare, se conturau noi instituții pentru investigarea și transmiterea cunoașterii, aflate deseori într-un raport ambiguu cu universitățile. În primul rînd, ca urmare a renăscutelor studii asupra antichității, prin răspîndirea cunoștințelor de greacă și prin redescoperirea masivă a autorilor latini se înregistrează o rapidă schimbare de „autori” și de „autorități”. Mai cu seamă în domeniul științelor și al filosofiei, asistăm la deschiderea unei noi biblioteci de un nivel excepțional, care avea să aibă, în scurtă vreme, consecințe revoluționare în multe discipline. Devin accesibili Platon și Plotin, dar și Arhimede și Pappos; Proclus și Iamblichos, dar și Heron și Ptolemeu. Iar o dată cu transformarea bibliotecilor, vechea schemă a cunoașterii este răsturnată. Deja Coluccio Salutati se întreba care este legătura dintre poezie și teologie, cel puțin în ceea ce îi privea pe păgîni. Sau între astronomie, astrologie și filosofie? Care era locul filosofiei morale și al politicii? Omul universal al Renașterii este, în primul rînd, acela care a șters granițele dintre diferitele teritorii ale cunoașterii și ale acțiunii, care într-o pictură scrie un eseu de gîndire politică sau, ca Rafael, îl explică pe Diogenes Laertios și viețile filosofilor; care într-un poem condensează un eseu de morală; care într-un tratat de arhitectură scrie o carte despre stat; care într-o

lucrare despre pictură condensează cînd o dizertație de filosofie, cînd principiile unui tratat despre perspectivă. Pe de altă parte, cine îl traduce pe Proclus trebuie să fie filosof, dar și matematician, și mai ales să cunoască bine greaca, dorind din ce în ce mai mult să-l înțeleagă în profunzime și să-l comenteze. Întîlnirea dintre studiul limbilor antice și disciplinele științifico-filosofice este, cel puțin la început, aproape indispensabilă, chiar dacă ulterior se va încerca și calea colaborării dintre filosofi, filologi și oameni de știință. Cînd, la începutul secolului al XV-lea, devine disponibil testul grecesc al *Geografiei* lui Ptolemeu, nu numai Jacopo Angeli da Scarperia, care o va traduce între 1406 și 1410, ci și Leonardo Bruni, filosof, se va gîndi să o transpună în latină. Textul, se știe, fusese transmis fără hărți, pe care geografii le-au redesenat pe baza indicațiilor lui Ptolemeu, pînă cînd filologului care devine filosof și om de știință i se va substitui (sau alătura) concursul diferitelor competențe. Chiar ediția *Geografiei* (*Cosmographia*) apărută la Bologna în 1477 (însă datată 1462), cuprinzînd versiunea latină a lui Angeli, este îngrijită de o adevărată echipă de „oameni de știință”: Girolamo Manfredi, Pietro Bono Avogadro, Galeotto Marzio, Cola Montano și Filippo Beroaldo.

Pe de altă parte, mai ales acolo unde valul noii culturi umaniste a fost mai puternic, ca în interiorul *Studium*-urilor, echilibrele raporturilor dintre discipline și metodele de învățare cunoșteau o deplasare. În 1473, unul dintre Oficialii *Studium*-ului florentin își dorea să se renunțe complet la ideea angajării unor călugări pentru predarea filosofiei, dat fiind că învățăceii erau de-acum sătui și nu mai aveau de gînd să suporte *fratesca ingenia, ac fratescas et crassissimas doctrinas*. Ne găsim, este adevărat, în *Studium*-ul florentin, celebru în Europa, după mărturia autorizată a lui Philipp Melanchton, unde chemați să îi explice pe filosofii antici greci erau niște magiștri bizantini de mare faimă, precum marele Ioan Arghiropoulos, care îl citea pe Aristotel în original, iar atunci cînd îl comenta făcea apel la toți filosofii greci, în vreme ce, în particular, îl confrunta cu Platon. Arghiropoulos, să nu uităm, preda oficial filosofia. Dar cum să ignorăm prezența în *Studium* a unui filolog ca Agnolo Poliziano, care, într-un curs despre teatrul comic latin, folosea pe larg, întîiul în Europa, *Poetica* lui Aristotel și care deschidea un curs de logică cu o prelegere extraordinară ca *La strega (Lamia)*? Este interesant faptul că, la 25 octombrie 1499, oficialii *Studium*-ului impuneau profesorilor de filosofie lectura textului autentic al lui Aristotel, pentru ca abia apoi să îl comenteze, renunțînd la practica de a reduce predarea la simpla expunere a unui comentariu literal (*debeant legere et interpretari textum librorum Aristotelis, non autem commentaria super libris predictis ad verbum exponere, [...] prout faciunt*).

Despărțirea dintre *fratesca ingenia*, cu ale lor *crassissime doctrine*, care, de altfel, erau o continuare vlăguită a disputelor fizice, metafizice și teologice ale scolasticii tîrzii din secolul al XIV-lea, și „filosofia

nouă”, reprezentînd filosofia clasică renăscută, se reflecta astfel și în *Studium*-uri, prin intermediul noii filologii și al exigențelor acesteia, dar se făcea simțită și în orașe și la curți, prin afirmarea unui tip cu totul diferit de discipline și de măștri. În *Studium*-uri, unde Aristotel era obligatoriu, se ivea un nou Aristotel, în greacă, în tradiția marilor comentatori greci precum Alexandru din Afrodisia, dificil de împăcat cu ortodoxiile dominante. Dar, mai cu seamă, dinaintea filosofilor apăreau noi întrebări: poezia în raporturile sale cu istoria (ca în cazul lui Valla) – adică *Poetica*, destinată a rămîne în centrul dezbaterilor europene din secolul al XVI-lea –, apoi morala și politica. Cei care răspund sînt experții, adică aceia care activează în diferitele domenii: poezii și scriitorii; magistrații și cancelarii din orașele libere, ca și oamenii de la curte și de la guvernare. Ei sînt savanți ca Leonardo Bruni, umanistul cel mai citit în prima jumătate a secolului al XV-lea, istoric și om politic eminent, care traduce opera morală și politică a lui Aristotel, îl comentează și îl impune, sub noua sa înfățișare, în discuțiile teoretice. Sînt, în sfîrșit, politicienii și istoricii care reflectează asupra politicii și istoriei, făcînd astfel filosofia, adică regîndînd în mod critic problemele și experiențele pe care le trăiesc în mod concret, și care se servesc de „autori” (chiar de cei mai venerați) pentru o comparație sau pentru un suport de argumentație, și nu pentru a extrage din ei teoria. Ei vor fi, în curînd, oameni ca Niccolò Machiavelli, care, din afara școlii, va tulbura, secole la rînd, somnul filosofilor din școală.

„Revoluția culturală” ce însoțise întoarcerea masivă a filosofilor antici nu modifica numai raporturile dintre discipline și nu se repercuta numai asupra instituțiilor. Ea contura o imagine diferită a teoreticianului, a „filosofului”, ca fiind cel ce reflectează critic asupra propriilor experiențe și care, în afară de a teoretiza, acționează.

Emblematică în acest sens este figura lui Marsilio Ficino, care a jucat un rol atît de însemnat în cultura europeană din secolele al XV-lea și al XVI-lea. Medic și fiu de medic, mai exact, al medicului lui Cosimo cel Bătrîn, nu știm unde și-a făcut studiile de medicină și nici dacă le-a terminat. Este însă sigur că de medicină s-a ocupat și despre medicină a scris în mai multe rînduri. Din anii șaizeci ai secolului al XV-lea a pătruns în lumea filosofilor, traducînd din greacă o întreagă bibliotecă platoniciană și neoplatoniciană, ajungînd pînă la Evul Mediu bizantin al lui Psellos, însă zăbovind mai cu seamă asupra lui Platon și a lui Plotin, pe care nu numai că i-a tradus integral, ci i-a și comentat. Totuși, în jurul lor i-a așezat, începînd din 1463 (ediția tipărită datînd din 1471), pe cei pe care îi credea teologi străvechi, cel mult contemporani, dar în nici un caz ulteriori lui Moise, adică pe hermetici, care, după el, formulară bazele unitare ale credințelor religioase ale umanității și care îi sprijineau pe cei ce luptau pentru recuperarea acelui ideal de pace a credinței pe care Cusanus îl introdusese de puțină vreme într-un splendid

dialog din septembrie 1453, imediat după căderea Constantinopolului în mâna trupelor turcești ale lui Mahomed al II-lea. *De pace fidei* este un text mare, iar Cusanus – un mare filosof, deschis la problemele științei, deși nefiind profesor în universitate și rămânând îndepărtat de scolastica târzie, cardinal al Sfintei Biserici Romane, om de acțiune și guvernare într-o epocă a schismelor și conciliilor. Marsilio Ficino este un mare personaj, printre principii și seniori, în afara universității, dar profesor înăscut, cu cercul său de „confilosoși” de la vila de la Careggi, pe care bătrînul Cosimo o visase ca sediu al noii academii platonice. Hermetismul, acest amestec unic și fascinant pe care Ficino a izbutit să îl realizeze, de gnoză necreștină, de magie și astrologie, totul învăluit într-o atmosferă neoplatonică, a suscitat, începînd din 1471, un interes excepțional, pătrunzînd pretutindeni: în poezie și în artele figurative, în tematicile religioase și în obiceiuri. Foarte curînd îl găsim în cele mai avansate cercuri pariziene, ale lui Lefèvre d'Étaples, care afirma că îl iubea pe Ficino ca pe un tată (*amore Marsilii Ficini, quem tamquam patrem [...]*) și care în 1514 îl va edita integral pe Cusanus. În 1515, un filosof învăluit în fumuri infernale precum Cornelius Agrippa deschide, nici mai mult, nici mai puțin decît la universitatea din Pavia, un curs despre Hermes Trismegistul cu o prelegere care adesea nu face altceva decît să îl transcrie pe Ficino.

Astfel, pe creasta valului de popularitate ridicat de versiunile și de propaganda lui Ficino, Hermes invadează secolul al XVI-lea. Hermetism înseamnă, în primul rînd, exaltarea omului: un om care, de altfel, nu este altceva decît vechiul zeu Anthropos umanizat – „mare minunăție”, cum repeta în celebrul său discurs Giovanni Pico della Mirandola. Hermetismul este o viziune a realității ca viață universală și universală iubire, lumină (și înțelegere) universală. Într-unul dintre textele sale cele mai celebre, mai răspîndite și mai retipărite de-a lungul întregului secol al XVI-lea, *Cărțile vieții (De vita libri tres)*, Ficino insistă asupra temei vieții universului, a unei vieți cosmice plouînd de la ceruri și fecundînd pămîntul într-o nuntă a tuturor lucrurilor, a unei lumini și a unei iubiri universale înțelese ca substanță și ca forță motrice a totului. Într-o *Apologia*, concepută spre a-și apăra opera de acuzația de magie care i-a fost adusă de către mediile eclesiastice în ciuda protecției lui Lorenzo de' Medici, Ficino scrie: „Cerul, mire al gliei, nu o atinge și nici nu se unește cu ea așa cum îndeobște se crede. Cu razele stelelor, care sînt ochii lui, el își cuprinde mireasa, și în această îmbrățișare o fecundează, zămislind ființele vii. Vom spune noi oare atunci că cerul, care răspîndește pretutindeni viața numai prin privirea sa, este el însuși lipsit de viață?”.

Cărțile vieții (De vita libri tres), *Cartea iubirii, Plăcerea (De voluptate)*, *Cartea soarelui și a luminii (De Sole et lumine)*, cărora li se

pot adăuga traduceri și compendii cu comentarii, ca „misterele lui Iamblichos”, „fantezia lui Priscianus”, „demonii lui Psellos”, „visele lui Sinesius”: acestea sînt operele, sugestive prin chiar titlurile lor, care, împreună cu marile traduceri și cu comentariile, fac cunoscut pretutindeni numele lui Ficino, iar ecourile lor se fac auzite mai peste tot. Este cercetarea unor tărîmuri puțin umblate (lumea fanteziei), fascinația ocultului și seducția magiei, este împletirea sugestivă de poezie și filosofie în întîlnirea dintre Lucrețiu și Plotin; este, într-un veac al mării arte, acea mișcare constantă la marginea poeziei și a artelor figurative: oricum, aici, mult mai curînd decît în elaborarea *Teologiei Platonice*, poate fi localizat secretul marelui succes al lui Ficino, succes încă viu la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Un martor povestește că în vara anului 1583, atunci cînd Giordano Bruno a predat o serie de lecții la Oxford, un ascultător învățat, probabil medicul Martin Culpepper, l-a acuzat că plagiasse cartea a treia din *De vita* (faimosul *De vita coelitus comparanda*) și l-a constrîns astfel să se oprească. La care nu se știe ce ar trebui să ne mire mai mult: folosirea lui Ficino de către Bruno sau familiarizarea cu operele sale a medicului englez.

Campion al platonismului într-un moment în care autoritatea lui Aristotel era în criză, însă respectîndu-l pe Aristotel, ca și pe toți mării gînditori clasici, inclusiv pe Epicur; apărător al rădăcinii unitare a religiilor într-o *prisca theologia*; convins de semnificația religioasă a tradiției platonice pînă la a-l „citi” pe Plotin în biserica degli Angioli, declanșînd un mare scandal din partea conducătorului camaldolezilor, Pietro Delfin, Ficino a surprins prin fermitatea cu care, în 1489, a susținut că filosoful este mag întrucît se ocupă de științe ale naturii și operează în domeniul acesteia, reluînd teza lui Pico, care fusese deja condamnată, a „magiei naturale” ca parte practică a științelor naturii. Ficino se dovedește de o extremă claritate și atunci cînd recuperează, între anumite limite, astrologia, ca studiu și utilizare a unor forțe naturale localizate în corpurile cerești. Așa cum agricultorul – spune el – „pregătește cîmpul și sămînța pentru a primi darurile cerești [...], ceva asemănător fac medicul și chirurgul în trupul nostru, fie pentru a întări natura noastră, fie pentru a o potrivi mai bine cu natura universului”. Același lucru îl „face filosoful expert în cele naturale și în cele cerești, acel filosof pe care noi înșine sîntem obișnuiți să-l numim mag”.

Desigur, nu este cazul să discutăm aici chestiunea magiei ficiniene. Este sigur că el a utilizat numeroase texte magice, oprindu-se cu minuțiozitate asupra talismanelor, a căror eficacitate nu a negat-o. Și nu ne poate surprinde circulația, în secolul al XVI-lea, a unui volumaș de buzunar, retipărit în mai multe rînduri, reunind o parte însemnată a versiunilor ficiniene de un gust, mai mult decît hermetic, chiar „magic”.

6. Fără nici o îndoială, un „filosof”, ba chiar un „filosof nou”, la fel ca Marsilio Ficino, este și Giovanni Pico, senior de Mirandola și Concordia, una dintre figurile cele mai complexe și mai semnificative din secolul al XV-lea. Provenit dintr-o familie foarte bogată și puternică, el nu este un magistru universitar, chiar dacă are legături cu mulți profesori celebri și dorește să aibă discipoli. Asemeni lui Ficino, este atras de hermetism, și printr-un citat hermetic își începe scrierea cea mai cunoscută, discursul asupra omului : „O, Asclepius, mare minunăție este omul”. Numai că, spre deosebire de Ficino, la hermetism el adaugă misticismul cabalei ebraice, pe care învață să o cunoască foarte curînd și pentru care este cuprins de un mare entuziasm, datorită convingerii că recunoaște în ea cheia unei reunificări religioase a evreilor și creștinilor. De formație aristotelică, îi descoperă foarte repede pe Platon și pe Plotin și scrie despre teoria platoniciană a iubirii într-o *discordia concors* cu Ficino. El continuă să îl aprecieze pe Aristotel și visează o „concordie” a filosofilor, însuflețiți cu toții, după părerea lui, de aceeași încordare către adevăr, observat din puncte de vedere diferite, însă, în cele din urmă, conciliabile. Cunoaște greaca, îi iubește pe antici, însă nu îi condamnă în bloc pe scolastici, dintre care multora le recunoaște un loc de seamă.

Este ferm atunci cînd susține drepturile rațiunii și, ca atare, luptă împotriva astrologiei divinatorii, adică împotriva pretenției de a lega, prin horoscop, niște evenimente particulare (accidentul care i se întîmplă individului) de niște cauze universale (lumina, căldura etc.). Apără însă astrologia matematică, adică studiul legilor ce guvernează mișcările cerești. Respinge magia necromantică, însă apără magia naturală care, după el, reprezintă momentul operativ al științei naturii. Magul, obișnuiește el să repete, „cunună lumea”, adică exploatează raporturile naturale dintre forțe pentru a obține rezultate noi. Ficino, în niște texte altminteri foarte frumoase, insistă asupra nunții dintre cer și glie, preluînd de la Lucrețiu motivul iubirii și vieții universului care, imanente întregului, fac să izvorască existențele. Pico, în schimb, este preocupat cu definirea liniilor de demarcație precisă dintre procesele reale verificabile și conexiunile arbitrare și fantastice. Ba chiar, poate, linia care îi diferențiază pe cei doi filosofi prieteni (chiar dacă Pico a polemizat cu Ficino) subzistă tocmai aici : într-o mai mică indulgență a lui Pico față de imaginar, față de acea forță a fanteziei care, dimpotrivă, este atît de puternică la Ficino.

Tot de aici izvorăște, probabil, apărarea limbajului tehnic al filosofilor, pe care Pico a întreprins-o în niște texte elocvente, însă în care a arătat că nu surprinsese valoarea de fond a pozițiilor lingvistice ale „umaniștilor”. La 5 aprilie 1485, Ermolao Barbaro îi scrisese, bucurîndu-se că adăugase la cunoașterea lui Aristotel pe aceea a lui Platon („pentru că nu poate vorbi despre Aristotel cine îl desparte de Platon”). Dar mai ales se bucura că abandonase stilul barbar al scolasticilor, care se amăgesc că încă mai sînt în viață, însă în

realitate au răposat („acești germani și teutoni, care nici măcar atunci cînd erau în viață nu trăiau cu adevărat [...] soioși, neciopliți, neînvățați, barbari”).

Barbaro era un exemplu tipic de „nou” filosof: dintr-o familie nobilă și cultivată, expert în greacă, cu puternice înclinații către științele naturii, cercetător strălucit al textelor lui Plinius și Dioscoride, el era convins că, dacă termenii unei opere științifice nu sînt înțeleși cu exactitate, atunci din acea știință nu se înțelege nimic. Chiar în același an – 1485 – îi mărturisea unui prieten că ținuse o lecție la Padova despre cărțile de morală ale lui Aristotel și că deținuse funcții de răspundere, adăugînd că își propunea să explice pe textul grecesc original fizica, teologia, poetica și retorica lui Aristotel, folosindu-se de comentatorii greci. Scolastici latini și arabi, repeta el, nu făcuseră altceva decît să îi plagieze pe greci, și tocmai pentru a demonstra acest lucru se „distrase” traducîndu-l pe Temistios. Pico i-a răspuns la 3 iunie 1485 printr-o scrisoare celebră, dar care risca să se transforme într-o apărare a scolasticilor (chiar dacă, mai tîrziu, Leibniz va nega acest fapt): „Am trăit în faimă, o, Ermolao, și tot astfel vom trăi și în viitor, nu în școlile gramaticienilor, nu acolo unde sînt educați copiii, ci în adunările filosofilor și în cercurile înțelepților, unde nu se vorbește și nu se discută despre mama Andromacăi, despre fiii Niobei și despre nimicuri umflate de felul acesta, ci despre principiile lucrurilor omenești și divine”. Scrisoarea lui Pico a suscitat lungi discuții, datorită, printre altele, virtuților sale formale. Barbaro i-a răspuns de îndată, și foarte subtil, arătîndu-i că tocmai el, Pico, se îngrijea mai cu seamă de un lucru: de adecvarea limbajului, ca și de precizia și de eleganța compoziției. Barbaro știa prea bine că, în spatele discuției asupra limbii, era vorba și se discuta despre filosofie, despre *noua* filosofie: claritate de idei și claritate de exprimare. Desigur, filosofia este făcută din lucruri (*philosophiam rebus constare*), nu din cuvinte; însă tocmai de aceea este necesar ca vorbele să redea cu precizie lucrurile, care nu trebuie întinate cu termeni nepotrivîți (*sordidis verbis et ignobilibus inquinari, contaminari, pollui non debere*). Barbaro știa că nu era o problemă de ornamentație, ci de claritate și de precizie – de rigoare.

Cînd Barbaro scria toate acestea, în 1485, Ficino și chiar Pico (însă și alții, ca Giannozzo Manetti) începuseră să scrie lucrări filosofice și în limba populară. Cu totul altceva decît jargon de școală! Și nu numai atît: noua filosofie tindea de acum să producă un tip diferit de opere, care se adresau unui *alt* public: lizibile, scurte și plăcute, larg accesibile. Pomponazzi însuși, care era și profesor, chiar dacă un pic cam scandalos și foarte iritant, nu numai că reducea nemurirea sufletului la o dulce mireasmă, dar făcea această afirmație într-o cărțulie vioaie, după cum teoria sa asupra raporturilor dintre miracole, farmece și „fantezii” și-o încredința unui volumaș plăcut, împletit cu teme ficiniene.

Mai mult: noii filosofi își pun din ce în ce mai des operele în circulație, nu în obositoare și de neînțeles cursuri de lecții, în mare parte copiate unul după altul, ci în epistole, îndeobște elegante, uneori în *volgare* – încă din secolul al XV-lea. Latinei scolastice, înspăimîntător „jargon” pentru inițiați, ridiculizat în versurile „maccheronice”, i se substituie o latină limpede, accesibilă, care foarte curînd avea să lase locul, într-o nu tocmai mică măsură, pentru *volgare*. Altfel spus, știința și filosofia, „noua” știință și „noua” filosofie, caută un alt public, căruia să-i spună, într-un mod diferit, alte lucruri. Așa cum au teoretizat unii autori din secolul al XVI-lea – de pildă, în Italia, Alessandro Piccolomini sau Sperone Speroni –, era nevoie ca lumea să înceapă a-și aminti că vor să citească și să învețe și femeile, oamenii din afaceri și de la guvernare, ca și toți aceia care nu aveau nici timp și nici poftă să studieze latina și greaca. Ceea ce presupunea că filosofia este – sau este, de asemenea – logică și morală, politică și poetică, știință a naturii și psihologie: altfel spus, cu adevărat altceva.

De aceea, disputa inițiată prin dialogul dintre Barbaro și Pico nu s-a epuizat. Ea a fost reluată în secolul al XVI-lea de către Philipp Melanchton, nu numai în 1523, în *Encomium eloquentiae*, ci și în 1558, în „Replica în apărarea lui Ermolao, către Pico”. În 1610, nu întîmplător, Leibniz va fi cel care o va aborda din nou, deși cu prea multă indulgență pentru Pico („încerca să diminueze și să acopere vinile scolasticilor, mai curînd decît să-i apere”). Însă, în prima jumătate a secolului, Descartes amintise deja că științele se bazează „nu pe lucrurile neclare și mari, ci pe acelea ușoare și mai limpezi” și își scrisese în franceză al său *Discours*. Și încă din 1555 Ramus scrisese în franceză a sa *Dialectique*.

7. Ficino, Pico, Ermolao Barbaro: toți, neîndoielnic, exemple tipice de mari intelectuali de tip nou, manifestîndu-se în afara *Studium*-urilor universitare sau aflați într-un raport ambiguu cu unii din reprezentanții acestora, tratează nemijlocit cu principii și cu cardinalii și participă la ceea ce astăzi s-ar numi politica culturală a țării. Bogați, susținuți de seniori sau cu beneficii eclesiastice, ei se mișcă într-o rețea de raporturi ce nu cunoaște limite, tinzînd în același timp, ca Ficino cu sprijinul Medicilor, să întemeieze noi „instituții” culturale, ca Academia de la Careggi. Ei sînt cei care dau startul pentru noi modalități de cercetare în care se vor exprima caracteristicile unei revoluții profunde, manifestate nu numai în domeniul specific al filosofiei, ci în diferitele forme de abordare a realului, în diferitele „arte”. Oricine citește opere de o mare prestanță și de o mare frumusețe, precum *El libro dello amore* a lui Marsilio Ficino, înțelege mai în profunzime noul raport ce a ajuns să se statornicescă între arte și noua filosofie: teoria despre frumos și despre iubire, teoria despre viață și despre lumină sînt legate, într-adevăr, de experiențele

platoniciene, pe care însă le vizualizează în maniera maeștrilor din secolul al XV-lea. De aici, dificultatea de a trasa o linie netă de demarcație între artist (sau omul de știință) și moralist și filosof. Această conotație aparține multora dintre acești intelectuali, fie ei literați, pictori sau tehnicieni de înaltă clasă (arhitecți, ingineri) ori oameni de știință (astrologi/astronomi, matematicieni). Unde sfârșește Poliziano poetul și unde începe Poliziano filologul? Unde sfârșește „gramaticianul” și unde începe „logicianul”, teoreticianul retoricii și al dialecticii?

O istoriografie, din păcate, încă răspîndită îl falsifică pe Ficino, înghesuindu-l în niște scheme și probleme care nu-i mai aparțin, nemaștiind apoi unde să situeze o serie de figuri ca acelea ale lui Alberti și Leonardo, pe care, în cele din urmă, îi rezolvă expeditiv așezându-i sub eticheta ambiguă de „oameni universali”, expresie pe cît de sonoră, pe atît de ne semnificativă. Cînd tocmai în ei, în neliniștita și nesățioasa lor căutare a cunoașterii, nutrită însă de întrebări precise adresate experienței și de activitatea permanentă în mijlocul lucrurilor, se concretiza noua funcție a filosofării ca viziune de ansamblu asupra lumii și a omului.

Pentru destui dintre contemporanii săi cei mai autorizați, Leon Battista Alberti a fost un gînditor legat oarecum de reînnoirea ficiniană. Cristoforo Landino, magistrul la *Studium*, face din el protagonistul discuției asupra primatului vieții active sau contemplative, așezându-l, chiar dacă în mod eronat, alături de platonizanți, pe cînd el era, în primul rînd, un exponent al noii orientări culturale, un tehnician, dar și un cercetător al matematicii și al opticii, un mare tratatist de pictură, sculptură și arhitectură, preocupat de problemele societății contemporane, ale orașului și ale familiei. În unele dintre paginile sale scrise în italiană (și în multe din cele scrise în latină) emerge o viziune lucidă a lucrurilor, în care inspirația stoică este străbătută de niște culori deosebit de întunecate, ca și cum el era conștient de criza profundă a vremii. Astfel, pe lîngă o concepție lucidă asupra lumii, apare o sensibilitate aparte pentru problemele veacului, cărora li se oferă soluții nicidecum evazive: folosirea cu o extraordinară precizie a celor două limbi, italiana și latina; dialogul care include toate contrastele – toate acestea îi evidențiază deplina cunoștință de cauză. S-a încercat o reducere la unitate a operei sale sub semnul esteticii, al armoniei, al frumosului și – eventual – al raționalității matematice. De fapt, impresia generală este mai curînd aceea a unei deschideri către toate contradicțiile, a unei viziuni a filosofării ca o conștientizare a dramatismului condiției umane. Nu trebuie uitat nici elogiul, pe care l-am amintit deja, al celor doi filosofi, singurii cu adevărat demni de acest nume, în viziunea lui Alberti: Socrate și Democrit. După cum nu poate fi uitată nici acuzația, îndreptată către toți ceilalți filosofi, de a fi schimbători și vagi, fiecare cu un model al lumii personal și diferit: un număr

infinat de lumi posibile (și un număr infinit de nebuni), întrucît fiecare filosof este în căutarea unei lumi proprii.

După cum rezultă lămurit din operele sale, Alberti este bine informat pe plan filosofic, însă abordează probleme teoretice și chestiuni tehnice precise în diferitele teritorii ale cercetării considerate separat, fie că este vorba de *perspectiva* sau de *ludi matematici*, fie că se ocupă de chestiuni astronomice sau de probleme de optică. Pe pe altă parte, dacă interesul său cel mai puternic și cercetarea sa cea mai fecundă vizează domeniul științelor morale, de la structurile arhitectonice ale orașelor și vilelor la sensul vieții, ambiția sa este una enciclopedică, urmărind o concepție globală a realității, într-un cuvînt, o filosofie. Ironiile mușcătoare din *Momus* sînt o dovadă limpede în acest sens. Aceasta era, să nu uităm, o aspirație obișnuită pentru artiști. Pictura, asemenea celorlalte arte, avînd ca obiect lumea în totalitatea ei, presupune o cunoaștere universală și, prin urmare, o filosofie. Cazul exemplar reprezentat de *Comentariile* lui Lorenzo Ghiberti, mai ales prin al treilea comentariu, ne poate demonstra acest lucru, oricum am judeca maniera alcătuirii sale. Cazul-limită rămîne totuși, neîndoielnic, Leonardo da Vinci. Pe cînd numeroasele chestiuni greșit formulate asupra contribuției sale la nașterea științei moderne sau asupra anticipațiilor sale sînt complet irelevante, pentru a înțelege o întreagă epocă sînt, în schimb, de un mare interes tocmai tentativele sale, extrem de limpezi, de a constitui o mare enciclopedie în măsură să teaurizeze cele mai vii experiențe culturale. Din mulțimea operelor sale emerg, pe de o parte, căutarea, pretutindeni, a unor tehnici inovatoare, iar pe de altă parte, strădania de a defini un reper unificator care, în cele din urmă, se regăsește tocmai în filosofie, singura capabilă să examineze izvoarele ființei. Surprinde, cu siguranță (în *Madrid II*, 107r), afirmația : „deși toate, chiar și matematicile, sînt speculații filosofice”. Dar și mai mult surprinde discursul asupra picturii, mai cu seamă cînd se ține seama ce este pictura la Leonardo, și puterea ei de a reda „suprafețe, culori și figuri ale oricărui lucru creat de natură”. De aici, teza că „pictura este filosofie, întrucît ea tratează mișcarea lucrurilor în spontaneitatea acțiunilor lor”, chiar dacă, apoi, „filosofia pătrunde în interiorul corpurilor însele, examinînd virtuțile lor proprii”. Unde este subînțeles raportul minte/ochi, lumină/frumusețe, pe care, de altfel, Leonardo îl afirmă foarte lămurit : „cine disprețuiește pictura nu iubește filosofia”, fiindcă „dacă tu vei disprețui pictura, care singură imită toate operele vădite ale naturii, desigur că vei disprețui o invenție subtilă, care prin filosofie și speculație subtilă examinează toate calitățile formelor”. El va spune altundeva, exprimînd un motiv constant în ce-l privește : „mai întii în minte, și apoi în mîini”.

Înainte de 1474, Ficino scrisese, în *Libro dello amore*, că frumusețea este „strălucitoare în corp prin influxul ideii”. Citind afirmațiile pe care Leonardo le-a făcut în diferite împrejurări cu privire la

pictură, ne vine în minte frumoasa proză a lui Ficino scrisă în *volgare*; în același mod, citind comentariile lui Ficino și Pico, scrise tot în *volgare*, la *Banchetul*, este imposibil să nu ne gândim la operele pictorilor vremii (începînd cu Botticelli). La Leonardo există însă – și acesta este farmecul său – acea tendință constantă de a reuni mintea omului (și lucrarea sa) cu realitatea, opera artistului cu adevărul naturii: „Am văzut rîndunica zburînd și așezîndu-se pe fierul pictat”.

El venea, desigur, din atelierul lui Verrocchio, ca fiu natural al notarului Ser Piero; „în erudiție și în principiile literelor ar fi adus mare cîștig, dacă n-ar fi fost atît de împrăștiat și de instabil”. A fost, cu toate acestea, un mare inginer, arhitect, constructor de mașinării de toate felurile, interesat de fizică, expert în hidraulică, extraordinar cunoscător al anatomiei umane, căreia i-a urmărit, cu arta desenului, cele mai ascunse detalii. A tratat de la egal la egal cu suverani ca Francisc I, de a cărui ospitalitate folosindu-se, a părut că vrea să-și ordoneze, pentru a o publica, gigantica sa enciclopedie (cu adevărat *de omnibus rebus et de quibusdam aliis*), minunat ilustrată. Cel puțin astfel ne-o descrie, într-o pagină bine cunoscută, canonicul Antonio de Beatis, în *Itinerarul* călătoriei cardinalului Luis de Aragón. André Chastel, apelînd la Cellini, comentează că, pentru regele Franței, Leonardo era „un adevărat filosof, un mag miraculos”. Ceea ce era, într-adevăr, dacă ținem seama de toată ambiguitatea acestui personaj, de viziunea lui asupra lumii, colos trăind prin circulația perpetuă a apelor, într-o paralelă cu omul și circulația sîngelui („o astfel de cauză mișcă apa [...], cum este și aceea care mișcă sîngele în făptura omenescă”), într-un perpetuu du-te-vino de la mașină la organism, de la mecanism la spontaneitate. Totul într-o căutare nepotolită – ca să folosim cuvintele lui Giordano Bruno – a acelei „profunde magii” care constă în a „ști să extragi contrariul după ce ai găsit punctul comun”.

Ochiul filosofului nu se mai mulțumea cu glosarea unei pagini scrise; el își întorcea privirea către contradicțiile realității, către enigmaticele și dramele vieții. Să ne gândim la Pietro Pomponazzi, medic, dar și profesor de filosofie, la eseurile sale atît de discutate despre nemurire, despre destin și despre farmece (*De immortalitate animae, de fato, de incantationibus*), în care toate modalitățile comentariului lui Alexandru din Afrodisia sînt exploatate într-o viziune lucidă, exclusiv terestră și „materială” asupra destinului uman: o viziune ce avea să-i seducă nu numai pe libertinii erudiți din Franța secolului al XVII-lea, ci să se răspîndească, amestecată cu impietățile lui Giulio Cesare Vanini, în Anglia, pînă în pragul secolului al XVIII-lea, prin *melancolia* lui Burton. Contemporanii și adversarii săi – să îl dăm ca exemplu numai pe augustinianul Ambrogio Flandino – l-au transformat în prototipul libertinului: ateu și materialist, nestăpînit și cu proaste apucături, vicios și destrăbălat, dispus oricînd să-i exalte pe stoici și să-i imite pe epicurieni (*Zenonem laudo et Epicurum vivo*).

Dimpotrivă, Pomponazzi, în eseurile sale, nu cunoaște reticențe sau prefăcătorii. Nemurirea nu este decît o „mireasmă” de nemurire; ordinea naturală nu este altceva decît destinul, care comprimă în necesitate devenirea lucrurilor *per infinita saecula, et in infinitum*. Observația augustiniană, că umbra răului contribuie la sporirea în ansamblu a strălucirii binelui, devine replica batjocoritoare: „nu-i defel o cruzime că unii sînt striviți de alții, că unii poruncesc și alții slujesc; este ceva natural, ca lupul care o mănîncă pe oaie, sau ca șarpele care ucide celelalte animale”. Cu condiția, observă Pomponazzi, să ne menținem în planul natural și între limitele rațiunii (*stando in puris naturalibus, et quantum dat ratio humana*). Odată fixat destinul și dată nemurirea sufletului (*si anima est mortalis*), nu există nici libertate, nici virtute, nici justiție, nici religie (*nulla libertas, nulla virtus, nulla religio*). Cît despre farmece sau despre evenimentele ce par miraculoase, Pomponazzi se folosește, spre a le explica, de imaginație, întîlnindu-se aici cu Ficino.

Dacă, printre polemici, invective și cărți arse în piață (ca *De immortalitate* la Veneția), Pomponazzi a sfidat mînia călugărilor din întreaga Europă, fără a sîrși – cum spunea în glumă – ca o castană prăjită; dacă, timp de aproape două secole, transcris pe larg și de Vanini, el a reușit să-și impună gîndirea cutezătoare, de o nu mai mică răspîndire s-a bucurat, cu siguranță, Cornelius Agrippa von Nettesheim, medic și mag, care comenta *Pimandros* la Pavia în vremea în care, la Bologna, Peretto lucra la *Nemurirea sufletului*, și pe care încă îl citea Jean Jacques Rousseau.

Temperament neliniștit de aventurier, el a cutreierat întreaga Europă, discutînd cu învățați și organizînd „societăți” mai mult sau mai puțin secrete. Magiei lui Ficino și hermetismului lui Pico, care au exercitat o mare influență asupra lui, el le-a adăugat, la un moment dat, și cabala lui Reuchlin (*De verbo mirifico*). De aici a rezultat una dintre marile cărți de magie ale Renașterii, *De occulta Philosophia*, la care a lucrat toată viața (prima redactare a realizat-o în 1510; în 1533 a completat ediția definitivă). Pe de altă parte, aproape simultan, în 1531, a scos la iveală, vibrînd de forță polemică, o celebră *Declamatio*, altfel spus, cele 103 capitole ale tratatului *De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium*, în care a reluat, cel puțin în parte, o tematică deja abordată de Gian Francesco Pico în *Examen vanitatis doctrinae gentium*. În realitate, Agrippa opunea filosofiei naturii a „pestilențialului” Aristotel propria magie (care, de altfel, era magia lui Ficino și a lui Pico), ca moment culminant în efortul de realizare a unei științe active a naturii, o cunoaștere operativă (*naturalium scientiarum summa potestas, absolutissima consummatio, activa portio philosophandi naturalis*). În același timp, în *De vanitate*, el repunea în discuție fundamentele și metodele oricărei cunoașteri, în ceea ce, mai curînd decît o formă de scepticism, va trebui considerat a fi un efort critic radical pentru reîntemeierea

unei științe autentice. Agrippa, în deplină cunoștință de cauză, reia încercarea întreprinsă odinioară de Giovanni Pico cu astrologia: aceea de a distinge, în ansamblul disciplinelor care își propun cunoașterea cerului, știința riguroasă dintr-un amestec de superstiții și șarlatanii. Față de Pico, Agrippa urmărește să extindă discuția critică asupra oricărei forme de cunoaștere rațională, pentru a-i delimita granițele. Agrippa înțelesese că problema ivită din noua criză a cunoașterii medievale era întemeierea unei științe riguroase, care să nu renunțe însă la posibilitățile active, operative ale științelor naturii. El voia, la urma urmei, să salveze din Ficino – medicina, iar din Pico – astronomia. Voia, în același timp, să-i combată pe „falșii teologi”, pe „sofiști”, care erau gata să combată, numai când le auzeau pomenite numele, magia și cabala: „acești măgari îndărătnici sînt lezați, nu de numele filosofiei, ci de acela al Cabalei și magiei, care de cum este pronunțat naște bănuieli”. Sînt cuvinte din scrisoarea deschisă adresată, în 1535, către magistrații din Köln împotriva „asinilor”, a „bestiilor neîmblînzite”, adică împotriva dușmanilor așa-numitelor *bonae litterae*, mereu pe punctul de a acuza și de a condamna „tot ceea ce nu înțeleg”. În cazul respectiv, „măgarul îndărătnic” era dominicanul Konrad Köllin din Ulm, însă invectiva urmărea să lovească în întreaga categorie a profesorilor din *Studium*-uri, a teologilor recunoscuți oficial.

Acești porci, aceste porcine abjecte au obiceiul, cînd este ceva ce nu le place sau nu înțeleg, să umble încoace și încolo grohăind despre erezii, despre scandaluri, despre piedici, despre superstiții, despre maleficii, condamnînd ca pe o perfidie păgînă întreaga filosofie clasică, excepție făcînd pestilențialul lor Aristotel [...]. Pe lîngă mine, aceștia urmăresc să-i acuze și să-i condamne pe Giovanni Pico din Mirandola, pe Marsilio Ficino din Florența, pe Ioannes Reuchlin din Phorzheim, pe Francesco Zorzi din Veneția [...].

De acum, el se simțea un izolat. Putea, într-adevăr, să-i scrie lui Erasmus (la 20 decembrie 1531): „sînt al tău, mărturisesc cuvintele tale, sînt oșteanul tău credincios, ție mă încredințez și în tine mă încred”. În schimb, fusese cenzurat de teologii de la Louvain și de la Paris, ca și de cei din Köln, care îi reproșau că proferase ocări *in totam Universitatem*, împotriva întregii universități. Alungat de pe teritoriile imperiale, rîvnit de Francisc I, el se va stinge în tristețe la Grenoble, în timp ce cîinele său negru, care, precum se știe, era nimeni altul decît diavolul travestit, se arunca în Isère. În realitate, chiar dacă a fost izolat și persecutat, el era un reprezentant tipic al „filosofiei”, al „noii filosofii”, adică al magului filosof care conștientiza deja problemele epistemologice impuse de criza cunoașterii medievale, care se repercutau fatal asupra instituțiilor tradiționale de învățămînt și de cercetare: Școala, *Studium*-urile universitare.

Nu întâmplător, într-un mod nu foarte diferit, în aceiași ani cutreiera Europa încă și mai neliniștitul și bizarul Paracelsus sau, cum se prezenta uneori, Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus Paracelsus von Hohenheim, medic și alchimist, filosof și mag („Eu sînt Theophrastus, și valorez mai mult decît aceia cu care mă confrunțați. Eu sînt eu, și sînt *monarca medicorum*, și mie îmi este îngăduit să vă dovedesc vouă ceea ce voi nu puteți dovedi”). Pe bună dreptate, cel mai învățat cercetător al său, Walter Pagel, a amintit lucrarea *De vita* a aceluia Marsilio Ficino pe care Paracelsus nu pregeta să-l numească „cel mai bun dintre medicii italieni (*Italarum medicorum optimus*)”. Ficino scrisese (și trebuise să se căiască): „noi înșine obișnuim să-l numim mag pe filosoful expert în lucrurile naturale și cerești”. Era o afirmație pe care Paracelsus o putea repeta despre sine.

Este imposibil să vorbim despre el pe scurt, însă în straniul amalgam constituit de opera sa găsim confluența, pe baza noii medicine, a acelei concepții asupra naturii ca viață universală, ca forță vie și „magică”; a raportului macrocosmos-microcosmos; a unei reinterpretări a astrologiei; a unei concepții asupra puterii creatoare a imaginației, care îi amintește, în același timp, pe Ficino și pe Pomponazzi. Totul într-o germană dialectală, și nu în latina învățaților mai vechi sau mai noi, chiar dacă avusese o legătură cu prințul umaniștilor, Erasmus, a cărui operă fusese editată de Froben. „Eu nu provin din școlile lor, și nici nu scriu după modelul lor – repeta el – eu sînt un filosof care nu a venit la școală la voi.” Împotriva lui Galen și a lui Avicenna proferează ocări la tot pasul, chiar dacă nu a avut ocazia să le incendieze operele în piața publică. Aristotel i se pare un soi de mușchi vegetal, de excrescență maladivă, de buboi. Medicina este întemeiată pe filosofie, ca și astronomia și alchimia, întrucît este întemeiată pe natură. „Medicul trebuie să procedeze pornind de la natură; ce altceva este natura, dacă nu filosofia; iar filosofia ce este altceva, dacă nu natura nevăzută?” Iar apoi, și mai tranșant:

Nu vă încredeți în prosteasca vorbă „părinții noștri Galen și Avicenna”. Pietrele le vor strivi. Cerul va zămisli alți medici care vor cunoaște cele patru elemente. Pe lângă aceștia, de asemenea, și arta magică și cabalistică, care ochilor voștri li se înfățișează în schimb ca niște cataracte. Ei vor fi *geomantici*, vor fi *adepti*, vor fi *arhei*, vor fi *spagiri*, vor poseda *quintum esse*, vor poseda *arcana*, vor poseda *mysteria*. Unde vor ajunge grețosele voastre amestecături sub această revoluție? Cine va picta buzele subțiri ale femeilor voastre și va lustrui năsururile ascuțite? Diavolul cu pălăria neagră de postul mare.

Un mare istoric precum Alexandre Koyré, chiar dacă s-a înșelat atunci cînd i-a negat un grad remarcabil de informare în ce privește gîndirea contemporană, a avut dreptate atunci cînd i-a recunoscut nu numai o mare eficacitate, ci și un mare farmec. „Curioasă doctrină –

a scris el – și desigur confuză. Amestec de mistică, magie, alchimie. Însă foarte frumoasă, întrucât este reprezentată de o strădanie foarte sinceră de a vedea lumea în Dumnezeu și pe Dumnezeu în lume, iar omul făcând parte din amândouă și «cuprinzându-le» pe amândouă.” O doctrină deschisă, de asemenea, viitorului, chiar dacă „experiența” și „experimentele” ei aveau prea puțin de-a face cu experimentalismul științei moderne, iar încrederea sa în fantezie, în imaginație și chiar în vis și în viziune îi depășește încrederea în rațiune. Pe de altă parte, cum să neglijăm valoarea pozitivă pe care, într-un moment de revoltă împotriva tradiției și autorității, o poate căpăta o asemenea atitudine radical neconvențională?

8. Din nou magie și astrologie, imaginație și vise (câte vise!), neliniște și viață agitată, procese ale Inchiziției și necredință: este vorba de Girolamo Cardano (1501-1576), medic și matematician, cutreierînd lumea cu nenorocirile și cu genialitatea sa, cu filosofia și astrologia sa care îi permite să alcătuiască un horoscop precis al lui Cristos (stîrnind astfel un scandal considerabil), ca și unul al său propriu și al lungii sale vieți.

Are o dispută cu Niccolò Tartaglia despre soluțiile ecuațiilor de gradul trei, însă este, neîndoielnic, un matematician vrednic de toată stima. La scrierile sale matematice îl va avea ca editor pe Andreas Osiander, autorul teolog al faimoasei scrisori-prefață (*fabula absurdissima*, a numit-o Petrus Ramus) la ediția lucrării *De revolutionibus orbium caelestium* a lui Copernic („să lăsăm deci ca și aceste noi ipoteze să se facă cunoscute alături de cele vechi, prin nimic mai verosimile”). Publicarea i-a asigurat lui Cardano ecouri vaste; „acesta a fost începutul gloriei noastre”, va scrie în 1562.

Toate temele agitate ale reflecțiilor unui întreg secol sînt regăsite la el: natura, viața, ocultismul, necredința, puterea omului, magia. Va spune despre sine: *magus, incantator, religionis contemptor*; îl posedă *cupiditas omnium occultarum artium*; „printre descoperirile mele, n-aș ști pe care să o prefer [...]. În domeniul matematicilor am reînnoit aproape toată aritmetica și partea ei numită algebră [...]. În geometrie [...] am studiat infinitul în relația sa cu finitul, chiar dacă Arhimede o făcuse deja. În muzică am descoperit note și consonanțe noi, ori le-am rechemat la viață pe acelea descoperite de Ptolemeu și de Aristoxenos”.

El este convins că vechea enciclopedie a devenit inutilă, și se apucă de cea nouă. Publică în 1547 celebrul *De subtilitate*, iar în 1557, „cu materialul rămas nefolosit”, căruia nu reușise să-i „dea ordine și desăvîrșire”, *De rerum varietate*. Tratatul *De subtilitate*, editat în mai multe rînduri, tradus în franceză în 1556 de Le Blanc și retipărit imediat, combătut îndelung și cu o minuțiozitate afectată de Giulio Cesare Scaligero, a răspîndit cu generozitate idei și fantezii.

Lui Cardano îi plăcea să se fălească cu propriile ciudățenii, pe care le întâmplător le-a încredințat celei mai celebre – ori, cel puțin, celei mai cunoscute – dintre cărțile sale, autobiografia: un portret sincer al nenorocirilor și măririi sale. *Magus, incantator, religionis contemptor*, își recapitula el identitatea de om de știință și mag, ocultist și necredincios. Era, în realitate, numai unul dintre aceia care, după ce începuseră prin a-i opune pe Hermes și pe Platon lui Aristotel, cercetau acum, independent de Platon (dacă nu de Hermes), „natura” cu sprijinul simțurilor, cum făcea Bernardino Telesio, care tuna și fulgera împotriva tuturor celor care își născocesc propriile lumi, luîndu-și apoi propriile închipuiri drept lucruri adevărate. „Au născocit o lume după arbitru și voința lor”, spunea el. La care adăuga: noi, în schimb, „îubitori și observatori ai întregii înțelepciuni omenеști, am hotărît să examinăm *această* lume, și fiecare parte a ei, și totodată pasiunile și acțiunile și operațiunile lucrurilor pe care ea le conține”, ocupîndu-ne numai de „acele lucruri pe care simțurile le vor fi evidențiat”.

Francis Bacon, pe de altă parte, care, precum se știe, s-a referit în mai multe rînduri la Telesio, nu vede în acesta decît un restaurator al filosofiei presocratice a lui Parmenide, reproșîndu-i, ca și lui Patrizi, Bruno, Campanella și multor alora, că, la rîndul lor, confundaseră basmul cu știința, fără măcar să se fi eliberat de erorile peripatetice (*Peripateticis scilicet notionibus depravatus*). Totuși, dacă era adevărat că acea „natură”, stimulată de dialectica unor forțe fizice primordiale (caldul și recele), era, la rîndul ei, un „basm” și prea puțin avea de-a face cu fizica lui Galileo sau cu „basmul” lui Cartesius, noua știință și noua filosofie răsăreau chiar pe această cale. Desigur că și Telesio povestea un basm, basmul său, însă el se va mișca deja într-un orizont nou și va căuta căi inedite.

Nu era primit în vechile universități. Se mulțumea să se despovăreze de propriile „vise” pe lîngă o „academie” din Cosenza, orașul său, pe cînd elevul său credincios, Antonio Persio, propagatorul și editorul său, avea să fie primit, nu fără unele rezerve (el a fost „linxul postum”), în Academia dei Lincei alături de Galilei, trezindu-i chiar lui Federico Cesi un mare interes pentru opera sa. Pe de altă parte, cum să-i uităm pe Telesio – trecut în *Indice*, pe Patrizio – trecut în *Indice*, pe Petrus Ramus – asasinat la Paris în noaptea Sfîntului Bartolomeu, pe Bruno și Vanini – arși pe rug, pe Campanella – întemnițat pe toată viața, ca să nu mai vorbim de condamnarea lui Copernic și a lui Galilei, lăsîndu-l deoparte pe Cartesius, care, de teamă, nu a publicat niciodată *Lumea*?

Ei alcătuiau încă niște minorități suspecte și adesea persecutate, chiar dacă, în secolul al XVI-lea, nu mai erau doar simple grupuri bizare. Este adevărat, „școlile” continuau cu Aristotel al lor și cu comentariile la opera sa, vechi sau noi, în vreme ce Pierre Tartaret și Crisostomo Javelli Canapicio, respectiv, în Franța și în Italia, și

mulți alții la fel ca ei continuau imperturbabili să îmbălsămeze în manualele lor de mare succes un peripatetism demodat. Scriau, desigur, într-o latină oribilă, în vreme ce, încă la jumătatea secolului al XVI-lea, Pierre de la Ramée și Alessandro Piccolomini își publicau în franceză și în italiană cărțile de filosofie, gândindu-se la nobilele doamne, ca și la bărbații implicați în afaceri sau aflați la guvernare. Însă Piccolomini și Ramus erau oameni diferiți, care se adresau unor lumi diferite, separați deja printr-o prăpastie ce se căscase din ce în ce mai mult încă de la începutul secolului al XVI-lea. Ei erau rebelii față de tradiția școlii, cei care de la antici învățaseră că nu există cartea unică, ci există mai multe cărți; că, pe lângă acestea, și înainte de cărțile oamenilor, există marea carte a naturii: că, pentru a o înțelege, nu este nevoie de autoritate, ci de rațiune. Erau aceia care doreau cunoașterea, însă pentru a acționa; care erau gata de orice, să caute chiar secretele magiei „naturale” pentru a domina lumea, însă străduindu-se să elibereze „știința” de „magie”. Trăiau într-o lume diferită, ireconciliabilă cu cea veche: o lume fără margini, în care se mișcau, infinite, alte sisteme, în care Pământul se rotea în jurul Soarelui, în care omul căuta o măsură a certitudinii nu numai cercetînd înăuntrul sinelui ca Montaigne, ci străduindu-se (tot ca Montaigne) să cunoască mai bine locuitorii unor pămînturi necunoscute dintotdeauna, greu de inclus în cadrul teologic tradițional (din care Adam au venit americanii, care Mîntuitor i-a răscumpărat?).

Erau oameni pe care Biserica îi condamna fără nici o excepție, tocmai pentru că distrugeau lumea ei: ea a condamnat filologia și teologia lui Valla și a lui Erasmus, la fel cum a condamnat astronomia lui Copernic și a lui Galilei, politica lui Machiavelli, ca și psihologia lui Pomponazzi, filosofia naturii a lui Telesio, ca și aceea a lui Palingenius Stellatus sau Giordano Bruno. Excluși sau rău văzuți în vechile sanctuare ale cunoașterii (universitățile), noii filosofi au construit treptat, în izolare și ocult, alte locuri de întîlnire și de cercetare, sub protecția unor principii sau a unor suverani. Acolo, în academii și societăți, s-au străduit să întemeieze, pe niște baze sigure sau, oricum, discutate în mod critic, noua enciclopedie a cunoașterii, noua știință în măsură să instaureze domnia omului, eliberînd căile rațiunii de capcanele ocultului: astronomia de astrologia divinatorie, fizica de magia ceremonială. Două secole a durat strădania acestor oameni nevoiți să lupte pe mai multe fronturi, fără să dispună măcar de o caracterizare precisă: fără să știe prea bine ce anume erau și ce anume căutau. Criza enciclopediei medievale ștersese nu numai bariere, ci și vechi distincții. Artistul devenise om de știință, filologul – teolog, istoricul – moralist, fizicianul – filosof. „Noii filosofi” nelineștiți și rebeli, un fel de cavaleri rătăcitori ai cunoașterii, au fost aceia care au străbătut vise și magii, utopii și iluzii ale unor păci universale și perpetue, reflecții critice capabile de sondaje interioare, vagabondaje mistice printre sufletele stelelor

și au formulat matematici în măsură să descrie mișcările acestora, care, în sfârșit, nu mai erau circulare.

După două secole de polemici și de îndoieli, într-un mod aproape simbolic, Descartes pare să închidă un lung capitol de aventuri extraordinare. El îi întâlnește pe rozicrucieni și citește toate cărțile pe care le găsisese „despre științele considerate cele mai curioase și mai rare”, însă le închisese pentru totdeauna. Avusese trei vise extraordinare – într-o mai mare măsură decât cele ale lui Cardano – și le descrisese minuțios, însă nu a mai vorbit despre ele. El învățase, de asemenea, că toate științele sînt legate între ele în unitatea „matematicii universale” și alcătuiesc astfel enciclopedia (*quippe sunt concatenatae omnes scientiae [...] et tota simul encyclopaedia*). Acestea i-a dedicat, de altfel, tot restul vieții.

Referințe bibliografice

- Ernst Cassirer, *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*, Leipzig, 1927.
- Maurice De Gandillac, „La philosophie de la «Renaissance»”, în *Histoire de la Philosophie* („Encyclopédie de la Pléiade”), vol. II, Paris, 1973, pp. 3-356.
- Joan Gadol, Leon Battista Alberti: *Universal Man of the Early Renaissance*, Chicago, 1969 (de asemenea, „Universal Man”, în Philip P. Wiener [ed.], *Dictionary of the History of Ideas*, New York, 1973, vol. IV, pp. 437-443).
- Agnes Heller, *L'uomo del Rinascimento*, trad. it., M. D'Alessandro, Firenze, 1977 (ed. I, *A Reneszánsz Ember*, Budapest, 1967).
- Alexandre Koyré, *Mystiques, spirituels, alchimistes du XVIe siècle allemand*, Paris, 1971.
- Paul Oscar Kristeller, *Il pensiero filosofico di Marsilio Ficino*, Firenze, 1953.
- Charles G. Nauert Jr., *Agrippa and the Crisis of Renaissance Thought*, Urbana, 1965.
- Walter Pagel, *Paracelsus. An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of Renaissance*, ed. a II-a revăzută, Basel-New York, 1982.
- Paolo Rossi, *Francesco Bacon, Dalla magia alla scienza*, ed. nouă, Torino, 1978.
- Wayne Shumaker, *The Occult Sciences in the Renaissance. A Study in Intellectual Patterns*, Berkeley-Los Angeles, 1972.
- Bogdan Suchodolski, *Anthropologie philosophique de la Renaissance*, trad. I. Wojnar, B. Zawiga, Wrocław, 1976.
- Frances A. Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London, 1964 (trad. it., R. Pecchioli, Roma-Bari, 1981).
- Edgar Wind, *Pagan Mysteries in the Renaissance*, Oxford, 1980³ (trad. it., P. Bertolucci, Milano, 1985). *

Capitolul VI

NEGUSTORUL ȘI BANCHERUL

Alberto Tenenti

Caracterizarea unui tip social într-o anumită epocă este, cel puțin teoretic, posibilă, însă cu anumite condiții. În loc de tipuri, se poate vorbi mai curînd de categorii sociale: însă acest termen este, fără putință de tăgadă, mai evaziv, mai ambiguu și, prin urmare, mult mai dificil de descris în amănunt. Noțiunea de tip este mult mai ambițioasă și, de asemenea, discutabilă în planul istoric, mereu atît de diferit și de complex, încît nu se pretează cu ușurință simplificărilor sau reducărilor pe categorii. Considerăm totuși că nu sîntem expuși unor rezerve sau erori de acest gen. Obiectivul ce ni se propune este, de fapt, acela de a ajunge să precizăm în ce măsură sînt posibile identificarea și caracterizarea tipului uman al negustorului și al bancherului în contextul renescentist european. Altfel spus, sarcina noastră nu este în nici un caz preconcepută, deoarece ea nu apare ca un rezultat de la sine înțeles, ci ca o perspectivă explorabilă și ca un drum ce poate fi parcurs. Cercetarea istorică preferă, pe bună dreptate, să evedențieze schimbările, diferențele și nuanțele. Nu trebuie să-i interzicem însă sondarea și urmărirea constantelor, nici individualizarea și trasarea unor profiluri.

Aceasta nu înseamnă că, în plan istoric, o asemenea operație nu este supusă unor exigențe, atît generale, cît și specifice. Astfel, caracterizarea negustorului medieval nu se supune aceluiași exigențe – și nu prezintă aceleași dificultăți – ca aceea a negustorului renescentist. Mai întîi de toate, pentru că Evul Mediu continuă să fie conceput ca o fază milenară în cursul căreia s-au alternat, în mod necesar, tipuri sociale și umane diverse. Se vorbește deja de Evul Mediu cu mult înainte de feudalism, la care, prin urmare, nu poate fi redus; dar se vorbește de el și atunci cînd anumite caracteristici distinctive ale sale s-au schimbat deja profund ori s-au estompat la scară largă. Dacă misiunea celui ce se angajează să delimiteze tipuri de-a lungul așa-numitei perioade medievale nu este de invidiat, cea de a le urmări în Renaștere este mult diferită. Este vorba de o etapă mult mai bine delimitată, care numără aproape tot atîtea decenii cîte secole măsoară Evul Mediu. În pofida remarcabilelor trăsături specifice care diversifică încă țările europene una de alta, integrarea lor era, din mai multe puncte de vedere, mult mai înaintată decît în mileniul precedent – ceea ce face ca discursul să cîștige mult în omogenitate și adevăre.

Știm totuși că însuși amplul interval de timp atribuit Evului Mediu solicită unele precizări de natură cronologică. De fapt, independent de dispozițiile medievistilor și de numărul de secole pe care aceștia ar fi dispuși să îl adune, în cadrul Europei Occidentale există prea puține elemente comune între mediul negustoresc dinainte și de după secolul al XIII-lea. Fără nici o îndoială, unele inovații se statornicesc într-o manieră lentă și discontinuă. Dar, în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, în negustorie sînt introduse unele procedee caracteristice secolelor următoare: folosirea cifrelor arabe, contabilitatea în partidă dublă, asigurarea, scrisoarea de schimb etc. Altfel spus, este inutil să continuăm a vorbi despre un negustor medieval, pentru faptul că acesta pare să se afle încă în conflict cu anumite credințe religioase sau impedimente de ordin teologic. Nu ar fi oare mai înțelept să caracterizăm mediul negustoresc din interior, pe baza proprietăților sale noi și specifice, mai curînd decît din exterior?

Aceste observații ni s-au părut oportune și chiar necesare pentru a delimita, fie și numai cu aproximație, teritoriul prezentei analize. Cu alte cuvinte, secolele al XIII-lea și al XIV-lea ne apar, mai cu seamă – chiar dacă nu exclusiv – în ce privește subiectul nostru, ca un mare moment de început, pe de o parte, și de cotitură, pe de altă parte. Situînd începutul epocii renascentiste în primele decenii din secolul al XV-lea, urmărim să subliniem că pînă și în planul specific, adică acela al tehnicilor din ce în ce mai larg folosite, mediul negustoresc se diferențiază de acela medieval. Va trebui mai apoi să arătăm cum utilizarea acestor diverse proceduri este legată, în cazul negustorului și al bancherului, într-un mod foarte strîns și coerent cu situația care le este proprie atît în plan social și politic, cît și în ce privește arta și cultura.

Fără a intenționa să preluăm începutul secolului al XV-lea ca pe un reper absolut, valabil într-un mod uniform din orice punct de vedere, ni se pare că nu putem avea multe dubii în a-l folosi în demersul nostru. Mult mai anevoioasă ni se pare, în schimb, delimitarea domeniului în ce privește sfîrșitul epocii pe care urmează să o examinăm aici. Multe dintre principalele trăsături ale lumii negustorești din Renaștere se vor menține, pentru o perioadă foarte îndelungată, cel puțin pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Totuși, ni se pare rezonabil și justificat să nu ne prelungim analiza pînă după anul 1570. Pe planul ritmurilor lungi de evoluție, orice dată prea precisă se dovedește, cu siguranță, contestabilă sau inadecvată. Dar, chiar dacă numeroase instrumente ale activităților negustorești nu se schimbă prea mult după începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, contextul istoric se modifică în acest interval pe toate planurile, mult mai mult decît între sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea. Marea mișcare renascentistă se transformă radical și evoluează destul de rapid către forme religioase, culturale și politico-sociale noi, chiar dacă acestea nu coincid de la

o țară la alta. Fără a urmări să ne referim în mod direct nici la conciliul de la Trento, nici la constituirea celor două fronturi adverse, ale puterilor catolică și protestantă, ni se pare cum nu se poate mai nimerit să acceptăm, în mare, această delimitare ca moment final al analizei noastre.

Totuși, tocmai întrucât evoluția istoriei europene este una complexă, poate apărea insuficient să ne limităm la a o împărți după ritmuri cronologice. Din primele secole de după căderea Imperiului Roman, societatea s-a dispus în niște ordine definite unele în raport cu celelalte, mai mult sau mai puțin corespunzătoare funcțiilor considerate fundamentale: clerul, nobilii războinici (sau cavalerii) și țăranii. La acea vreme, negustorului și bancherului nu li s-a recunoscut un rol esențial și suficient de autonom – cu atât mai mult, cu cât raporturile economice ale timpului îi treceau cu vederea. Această situație s-a modificat în Europa Meridională și Central-Septentrională, puțin câte puțin, mai cu seamă începând din secolele al XI-lea și al XII-lea. Pe la jumătatea secolului al XIII-lea, un franciscan, Bertold din Regensburg, împărțea corpul social într-un mod mult mai bine articulat, rezervându-le negustorilor unul dintre cele nouă ordine rezultate. Realitatea corespundea mai mult sau mai puțin acestor clasificări teoretice și ideologice, cărora, cu siguranță, le scăpau aspectele cele mai originale ale activității negustorești. Într-adevăr, în vreme ce se încerca identificarea unor tipuri sociale mai mult sau mai puțin fixe, într-o tentativă de a statornici structura sferei umanului într-un mod cât mai rigid posibil, caracterul dinamic și exploziv al negustoriei nu era încă perceput. Totuși, față de ea se manifesta o atitudine de neîncredere și de condamnare, ca și cum s-ar fi intuit că era singura de la care se putea aștepta pericolul unei subminări a ierarhiei constituite.

Ne găsim dinaintea unei categorii sociale și a unui tip de operații pe care cultura dominantă le dușmănise și încercase să le discrediteze secole de-a rândul. Chiar dacă acest fapt privește în mod direct și Renașterea, problema se extinde pînă la a cuprinde aproape întreaga durată a civilizației europene. Faptul că, multă vreme, negustorul a fost privit pieziș de cultura de factură ecleziastică și nobiliară nu înseamnă numai că diferite prejudecăți au prins rădăcini în mentalitatea diferitelor țări. O asemenea aversiune colectivă și o asemenea atmosferă defavorabilă s-au repercutat, desigur, eventual într-un mod indirect, însă nu mai puțin eficient și durabil, chiar asupra celor ce se dedicau negustoriei, chiar dacă o făceau cu ardoare și din convingere. Este imposibil să nu rămînem surprinși de faptul că, deși în timpuri și forme diferite, în Occident s-au elaborat, de-a lungul vremii, mituri și glorificări atât ale stărilor ecleziastice și nobiliare, cît și ale celor păstorești, țărănești sau muncitoare, însă niciodată ale celei negustorești.

Nu vom încerca să descifrăm aici această situație, care a caracterizat o întreagă civilizație și ceea ce se poate numi cultura sa superioară.

Printre altele, și pentru că, individualiști iremediabili, negustorul și omul de afaceri nu au suscitât acele elanuri de admirație care păreau să îi omagieze pe cei ce se dedicau unor cauze colective: de la misionar la medic, de la militar la sindicalist și la politician. Ar fi suficient să privim cele mai moderne dicționare biografice pentru a recunoaște cu ușurință urmele acestor vechi rezerve și ale acestui ostracism nemărturisit. Dacă un negustor a fost în același timp și un călător, un literat sau un tipograf, autorul profilului său va dedica mult mai mult spațiu și o mult mai mare atenție meritelor sale privind, respectiv, geografia, literatura sau activitatea editorială și va trece aproape sub tăcere activitățile sale economice, considerându-le cel puțin secundare.

Astfel, negustorul a dobândit un oarece relief pentru niște merite cît se poate de indirecte sau postume, în calitate de predecesor sau de primă întruchipare a capitalistului. Ca tip social care a constituit măcar în parte sufletul burgheziei, el a generat o fantomă esențial negativă: aceea a așa-numitei *trahison de la bourgeoisie*. Astfel, o analiză a figurii și a imaginii sale de-a lungul întregului traseu al civilizației occidentale ar oferi un fel de psihanaliză sau de radiografie a acesteia. La această scară, perioada renașcentistă este prea scurtă pentru a furniza răspunsuri adecvate: însă, pe de altă parte, ea se va dovedi cît se poate de semnificativă. Totuși, este necesar să amintim că ceea ce vom putea observa nu constituie un episod, eventual strălucitor, dar izolat, ci un moment de o deosebită presanțată al unui proces multiseclar. Cu alte cuvinte, tipul social și uman pe care trebuie să îl evocăm aici trimite, în profunzime, către o perspectivă dublă: aceea care, cel puțin sub anumite aspecte, ne permite să îl considerăm punctul final al unei întregi evoluții anterioare și aceea care ne îngăduie să îl privim, pe alte planuri, ca pe un luminos punct de plecare.

Am relevat că, în opinia noastră, s-a acordat o importanță cu adevărat excesivă celor scrise de eclesiastici în legătură cu anumite activități negustorești. Ar fi fost mult mai adecvată sau mai pertinentă o cercetare a negustorilor înșiși și a comportamentelor lor, în încercarea de a deduce ceva concret. Astfel, se întîmplă chiar și în zilele noastre ca, în loc să surprindă condițiile istorice și modalitățile de acțiune specifice ale operatorilor economici, cercetătorii să se mulțumească să evoce imaginea lor așa cum au trasat-o teologii. Procedînd astfel, ei cad într-o adevărată cursă istoriografică, întrucît sfîrșesc prin a recunoaște, mai mult sau mai puțin, că orice negustor era radical sfîșiat între pofta de îmbogățire și teama de a fi pedepsit pentru aceasta după moarte. Nu este însă oare acesta, în bună măsură, rezultatul unei optici eclesiastice, a cărei priză reală asupra fiecărui individ este foarte departe de a fi verificată? Că și negustorul a ținut cont de cele predicate de preoți și călugări este, fără îndoială,

ușor de presupus. Dar influența efectivă a acestor predici este cât se poate de anevoie de măsurat: în orice caz, nu putem face aceasta din exterior, ci numai din interior. Ceea ce rămîne de demonstrat este că negustorul, chiar și cel medieval, era, din acest motiv, o victimă a disocierii proprii personalități.

Istoricii nu au adoptat o atitudine coerentă dinaintea unei astfel de probleme, iar o parte dintre ei, chiar și astăzi, arată că s-au lăsat influențați de maniera de abordare ecleziastică, proprie secolelor trecute. De aici rezultă un portret cât se poate de contradictoriu al negustorului, nu numai din Evul Mediu, ci și din Renaștere. După unii, pe de o parte, încă din secolul al XVI-lea, el este animat de un puternic sentiment al religiei tradiționale; după alții, încă de pe vremea cruciadelor, venețienii încălcau fără scrupule orice considerații religioase pentru a-și realiza interesele economice. Desigur, putem admite că, de la o zonă la alta, comportamentele colective s-au deosebit, chiar într-o măsură considerabilă. Dar chiar și aceia care subliniază viul atașament la credință al negustorilor din secolul al XVI-lea, ca și marea lor devoțiune, recunosc mai apoi că nici un obstacol de natură spirituală nu îi împiedica în extinderea afacerilor proprii. Ar rezulta astfel – în plină Renaștere – o enormă rezonanță, în conștiințele individuale, a interdicțiilor lansate de Biserică, interdicții pe care, în același timp, aceiași indivizi aveau să le ocolească imediat, pe alte căi, ce nu modificau defel natura operațiilor proscrise.

Nu este ușor să ieși din aporiile acestor discutabile poziții istoriografice, cu atât mai mult, cu cât chestiunea nu a fost practic examinată în mod sistematic din interior. Mărturiile pe care ne-am putea bizui sînt fie cât se poate de indirecte sau exterioare, ca acelea teologice, fie cu totul sporadice și, adesea, puțin convingătoare. Ni se amintesc, de pildă, multitudinea slujbelor religioase sau evidenta creștere a numărului de donații testamentare pioase, lăsate de negustorii aflați în pragul morții. Însă nu se ține seama suficient că aceste practici intraseră în obiceiuri și că, atunci cînd dispuneau de mijloace, preoții și nobilii procedau la fel pentru a-și salva sufletul. Asemenea acte de devoțiune, ca donațiile testamentare și alte forme pioase, deveniseră niște manifestări ale prestigiului, un *status symbol*, și era natural ca negustorii avuți să nu li se sustragă mai mult decît alți membri ai elitei sociale. În orice caz, nu rezultă că, în ansamblu, operatorii economici, cel puțin începînd din secolul al XIII-lea, ar fi fost cu adevărat loviți de interdicțiile ecleziastice în desfășurarea afacerilor lor și că ar fi fost zilnic preocupați cu preponderență de disputa ireconciliabilă dintre Dumnezeu și Mamona. Cu siguranță că ei nu erau mai temători decît alți creștini care, într-un fel sau altul, urmăreau, la rîndul lor, bunurile pămîntești. Negustorul, în măsura în care pleca urechea la poruncile Bisericii, căuta întotdeauna – ca, de altfel, majoritatea credincioșilor, fiecare în domeniul său – să împace exigențele acesteia cu acelea ale propriei activități. În

general, acest compromis era realizat în avantajul afacerilor, nu în paguba acestora, adică subordonînd obținerii cîștigurilor anumite concesi, destul de marginale, făcute cerințelor ecleziastice.

Una dintre sursele de neînțelegeri în această privință a constatat în confundarea religiei sau a moralei cu îndemnurile Bisericii. Este adevărat că aceasta pretindea să-și aroge monopolul nu doar asupra cultului, ci și asupra criteriilor binelui și răului, și, de asemenea, să propună ca obligatoriu un anumit ansamblu de credințe. Pe de altă parte, însă, nu s-a cercetat pînă la ce punct aceste exigențe ecleziastice erau cu adevărat acceptate și îndeplinite. Ba chiar s-a subliniat că Biserica catolică a ajuns să exercite o influență mai eficace și mai bine distribuită, în special după conciliul de la Trento; s-ar putea adăuga că la rezultate similare au ajuns și bisericile protestante, în țările în care au dominat. Pe de altă parte, s-a evidențiat – pe bună dreptate – că Biserica din Evul Mediu tîrziu și din Renaștere a adoptat și a sporit acele practici pioase și credințe puternic impregnate de spiritul mercantil al societății laice: în primul rînd, indulgențele, care au făcut obiectul unui adevărat trafic și de care operatorii economici se interesau, desigur, nu mai puțin decît clericii. Clasic și bine cunoscut este exemplul Fuggerilor, care, în schimbul împrumutului pe care i-l acordaseră lui Albert de Brandenburg pentru a-i permite să dobîndească demnitatea de arhiepiscop de Magonza, au obținut o jumătate din veniturile pe care prelatul urma să le capete prin vînzarea indulgențelor. Dar aceste indulgențe nu constituiau singura operațiune financiară la care se dedau acum preoții: lor li se adăugau consistentele luări de mită pe care curia le pretindea pentru conferirea multor beneficii, pe lîngă strîngerea dijmelor, a veniturilor anuale și așa mai departe.

Pentru o analiză adecvată a comportamentului negustorului nu ar trebui, prin urmare, să ne limităm la a confrunța unele luări de poziție teologice cu eventualele lor repercusiuni în conștiințele indivizilor. Ar fi necesar să luăm în considerație, chiar într-o mai mare măsură, mercantilizarea Bisericii. Dacă operatorii economici puteau atît de lesne (și la o scară din ce în ce mai mare) să cadă la învoială cu Biserica, acest fapt se petrecea și pentru că ea se orienta, în multe sectoare, într-o manieră consonantă cu mentalitatea și cu modalitățile lor de a se îmbogăți. Ce altceva era, de pildă, promovarea credinței în ispășirea păcatelor în Purgatoriu, dacă nu o dublă speculație economică, o adevărată afacere? Pe de o parte, creștinul acumula merite vîrsînd bani pentru alinarea sufletelor din Purgatoriu, iar pe de cealaltă parte, trezoreriile ecleziastice se burdușeau bine, concedînd în schimb un credit mai mult sau mai puțin imaginar pe lîngă milostenia divină. Prin urmare, nu ar fi atît de paradoxal să afirmăm că, cel puțin începînd din secolul al XIV-lea, comportamentele mercantile au invadat Biserica într-o măsură mai mare decît

era ea capabilă să îi atragă pe credincioși către pura respectare a preceptelor sale, mai austere în materie de profit.

Oricum, se poate formula un ansamblu de constatări privind în mod special perioada Renașterii. Mai întâi, negustorul nu se remarcă – așa cum se petrece cu unii intelectuali umaniști – printr-o independență ieșită din comun față de preceptele Bisericii, și cu atât mai puțin se delimitează de acestea. El participă la pietatea colectivă și, de asemenea, este sensibil la tensiunile religioase ale vremii. Nu degeaba negustorii vor juca un rol important în răspîndirea Reformei protestante, chiar dacă nu se poate în nici un caz spune că ei aderă la ea în masă, nici măcar în țările nordice. Mulți dintre ei nu împărtășeau condiția majorității populației, mai mult sau mai puțin mărginită în mediul propriului burg sau, oricum, al unei zone restrînse. Ei călătoreau adesea, aveau contacte repetate și schimburi de opinii de la o țară la alta, mai ales în diferitele centre urbane în care se întâlneau, știau să citească și să scrie, recurgeau la o considerabilă rețea de informații, nu doar orale, ci și scrise. Cultura și însăși religiozitatea lor aveau deci o amprentă mai deschisă și mai critică, mai rafinată și mai flexibilă decît aceea a majorității țărănești și a orașenilor mai umili. Între devoțiunea ancestrală, rutinieră, superstițioasă și obtuză a celor mulți și devoțiunea lor exista o diferență netă. S-a observat, pe bună dreptate, că negustorul și bancherul considerau Biserica, la toate nivelurile sale, ca pe o putere a cărei bunăvoință era util și necesar să fie păstrată. De altfel, nu se remarcă în chiar familiile lor un mare număr de membri dedicați carierelor ecleziastice?

Negustorii sînt, în primul rînd, niște burghezi animați de propriile afaceri și de reușita propriilor familii. Au, prin urmare, bune raporturi cu o instituție atît de onorată și de influentă cum este Biserica și, de asemenea, cu diferitele biserici protestante. Desigur, religia lor nu constă numai în aceasta. Ei contribuie la patrimoniul de credințe comune de pe continent, însă cu un considerabil grad de autonomie și de autosuficiență, care li se trage tocmai din nivelul destul de înalt pe care, în realitate, îl ocupă în societate, ca și din faptul că fac parte, în general, din mediile citadine mai evolute. În perioada Renașterii aproape că nu mai există urme – nici măcar într-o documentație pîrtinitoare, cum este cea ecleziastică – de aversiune și animozități față de acele activități mercantile care în trecut provocaseră condamnări și cenzuri aspre. Din partea sa, negustorul, mai ales cel catolic, poate încerca încă unele scrupule în ce privește legitimitatea anumitor operațiuni. Dar el nu consideră, în nici un caz, că bunăstarea și bogăția pe acest pămînt și salvarea sufletului ar fi ireconciliabile. Nici teologii nu îi refuză această dublă satisfacție, chiar atunci cînd păstrează unele rezerve sau precauții. Pe de o parte, convingerea că succesul în afaceri nu poate să îi displacă lui Dumnezeu, ba chiar dovedește bunăvoința sa, este împărtășită atît

de negustorii catolici, cît și de cei protestanți. Pe de altă parte, acum, diferitele Biserici încearcă un anumit disconfort dinaintea mării creșteri a profiturilor economice și a dezvoltării afacerilor în toată lumea.

Este timpul să examinăm mai îndeaproape coordonatele psihologiei colective a negustorului și bancherului renașcentist. Fără a fi propriu-zis secundare, preocupările lor religioase nu reprezintă decît unul dintre aspectele unui univers bogat și matur din punct de vedere mental și etic, structurat profesional într-un mod cît se poate de solid și de articulat. Cu alte cuvinte, pe de o parte, negustorul și bancherul erau creștini și, ca atare, aveau (mai mult sau mai puțin) probleme morale în esență comune tuturor credincioșilor. În legătură cu anumite activități ale lor, mai cu seamă cele legate de credite, ei fuseseră luați în colimatorul clerului în cursul Evului Mediu, ca și cum s-ar fi consacrat unor operațiuni deosebit de reprobabile. Totuși, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, multă apă cursese pe sub punțile fobiilor și prescripțiilor eclesiastice, devenite, într-o măsură remarcabilă, mai elastice și mai înțelegătoare sau din ce în ce mai inofensive. Pe de altă parte, mai cu seamă în ce privește universul psihologic al negustorului și sistemul mental pe care reușise să și-l plămuiască, aceste obstacole constituiseră doar o problemă aparte, cu o greutate specifică limitată. Pe lîngă cele ale clerului și nobililor, și fără participarea – fie și într-o măsură minoră – a acestora, negustorul își elaborase o viziune suficient de autonomă asupra vieții și activității cotidiene.

Este semnificativ faptul că, în plan conceptual și teoretic, în lumea occidentală sfera economiei s-a eliberat ceva mai tîrziu de acelea ale politicii și religiozității, ale filosofiei și științei. Pentru a putea să apară un Quesnay, un Smith sau un Ricardo, ea a trebuit să aștepte pînă în plin secol al XVIII-lea, secolul al XVI-lea nenumărînd nici un reprezentant de talia lui Machiavelli sau Copernic. Acea viziune autonomă, printre ai cărei purtători capabili și incontestabili s-au numărat și negustorii, nu se înscrie sub semnul unei modernități pure, ci sub acela al unei faze intermediare între ceea ce era calificat drept medieval și ceea ce avea să devină modernitatea. Cum s-a arătat deja, instrumentele lor profesionale și orizonturile lor psihologice emerg și se conturează în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, pentru a se impune pe scară largă începînd cu epoca Renășterii. Trebuie să subliniem că dobîndirea autoconștiinței operatorilor economici se configurează ca în surdină, în forme ideologice atenuate, conștiente, dar în nici un caz explozive. Nu întîmplător, cele mai bine conturate profiluri dedicate acestui tip uman și activităților sale în cursul acestei epoci nu se datorează scrierilor unor negustori propriu-zisi, Leon Battista Alberti nefiind unul dintre ei, iar Benedetto Cotrugli – numai într-o măsură foarte mică.

Conștient de utilitatea nu doar personală a acțiunilor sale și convins de legitimitatea substanțială și de adecvarea etică a faptelor sale, negustorul renașcentist se simte întotdeauna mai în largul său în dimensiunea propriei activități. El acționează totuși cât se poate de pragmatic, ca și cum nu ar fi capabil – cum, în general, nici nu era – să deslușească limpede propriile sale exigențe și idealuri. Se comportă ca și cum nu ar urmări să-și afirme originalitatea sau noutatea, care existau în fapt, însă nu erau asumate în planul teoretic și nici prezentate ca niște revendicări. El se mărginește să-și făurească cu tenacitate autosuficiența, mulțumindu-se cu o mereu mai solidă sporire a prestigiului într-o societate în care, de ceva vreme, își adâncise puternic rădăcinile. Negustorul chiar devine, de altfel, unul din factorii determinanți ai evoluției societății europene, deși într-o manieră neomogenă, în funcție de zone și de împrejurări. Formarea sa culturală și profesională, altminteri evidentă, este totuși structurată astfel încât să nu caute, ba chiar să evite luările de poziție teoretice și disputa intelectuală. Două elemente ulterioare contribuie (într-un mod indirect, dar sensibil) la această conturare aparent modestă a exigențelor negustorești : arhaica necunoaștere de lungă durată – sau prea palida și reticenta recunoaștere succesivă – a activităților economice, mai ales a celor comerciale și financiare, despre care s-a vorbit deja ; dar și atmosfera de relativă zăbavă care, înainte de apariția la suprafață a conflictelor din secolul al XVI-lea, domină destul de clar secolul al XV-lea, în care tensiunile mocnesc, fiind însă dominate de căutarea compromisului, de tendința către un soi de armonie și de dorința coexistenței pașnice. O situație similară nu este oare frecventă și în cazul generațiilor umaniste ale vremii, care totuși aveau sau tocmai reintrau în posesia unui *outillage* mental mai incisiv, măcar potențial ?

Totuși, dacă umaniștii au trebuit să recupereze patrimoniul etic clasic pentru a se întări prin el și pentru a afirma autonomia născândă a societății civile față de idealurile ecleziastice, negustorii și-au construit autosuficiența mai curînd singuri, chiar dacă într-un mod mai puțin răsunător și într-o manieră mult mai modestă. Cultura laică s-a impus treptat, prin reevaluarea mereu sporită a valorilor vieții active față de cele ale vieții contemplative sau dedicate religiei : acest fapt constituie un *leit-motiv* recurent. În acest proces, negustorii și-au adus foarte curînd o contribuție considerabilă, chiar dacă mai puțin pronunțată din punct de vedere ideologic. Într-adevăr, contrapunerea timpului negustorului față de cel al Bisericii a devenit un *leit-motiv* istoriografic. Această opoziție însă contează mai puțin decît s-ar crede în planul măsurii propriu-zise a timpului cotidian. În realitate, nu numai că primele orologii portabile și personale nu se fabrică înainte de primele decenii din secolul al XV-lea, dar este evident că răspîndirea lor este cât se poate de lentă și se mărginește la o elită. Trebuie să insistăm asupra faptului că, pînă în secolul

al XV-lea, orologiile publice au fost, la rîndul lor, foarte rare, fiind instalate într-un număr extrem de limitat de centre urbane, fără a mai pomeni că delimitarea ecleziastică a timpului și priza ei asupra vieții cotidiene nu se stinseseră nici pe departe, în aceleași medii citadine, în secolele al XIII-lea, al XIV-lea și al XV-lea.

Elementele cele mai stabile ale viziunii negustorești în planul conștiinței timpului trebuie situate mai curînd altundeva, avînd un sens mai profund. În vreme ce, în cursul secolelor al XIV-lea și al XV-lea, clericii insistă încă asupra inconsistenței duratei omenești și a labilității radicale a dimensiunii sale temporale, negustorii nu cred numai în prețul oricărei clipe, dar își construiesc pe această schemă averile concrete și își elaborează propriul canon de viață. Ca un ecou al parabolei evanghelice a talanților încredințați spre a fi fructificați, deja citatul Bertold din Regensburg insistase asupra timpului acordat omului de către Dumnezeu, spre a fi fructificat atît în muncile pămîntului, cît și pentru a se mîntui. În prima jumătate a secolului al XV-lea, un umanist născut și crescut într-o familie de mari negustori prezintă această problemă, într-o lumină foarte diferită de aceea aparținînd călugărului german. Schițînd configurația vieții tatălui de familie ocupat cu afacerile, Leon Battista Alberti nu face nici cea mai mică referire la soarta sufletului, iar timpul său nu este evocat ca fiind ceva pentru care va trebui să se răspundă în lumea de dincolo. Timpul negustorului, ca al oricărui om activ, este prezentat de-a dreptul ca fiind consubstanțial ființei sale profunde. Sîntem, desigur, scrie Alberti, suflet și trup: însă substanța noastră este, în mod indisolubil, și timp, iar într-un anumit sens, mai ales timp, întrucît pe scara acestuia sîntem măsurați. Toată activitatea burghezului negustor se articulează în paginile dialogului său ca o continuă autoprogramare în vederea întrebuițării nu numai calculate, ci și intensive a acelei deveniri pe care fiecare și-o făurește în acest chip. Cu cît mai completă și mai densă este utilizarea timpului, cu atît mai mult omul se realizează, obținînd din sine cît se poate de mult și de bine.

Această viziune dinamică a duratei împrumutată din lumea negustorească poate fi regăsită în scrisorile schimbate între bărbații a căror activitate era în întregime absorbită de afaceri. În primul rînd, pentru ei este de neiertat să întocmească conturi fără a le adăuga datele exacte ale operațiunilor corespunzătoare; întîi, pentru că esențial este să surprindă imediat raportul dintre lunile care trec și cîștigul care se realizează: nu trebuie să existe, se scrie – nu fără ironie – ani de optsprezece luni. Un alt raport pe care se deprind să îl surprindă din ce în ce mai bine este acela dintre circulația mărfurilor și a navelor în spațiul și în timpul cerute de aceste deplasări: profitul este strîns legat de acestea, ca și reinvestirea capitalului obținut pe traseu. Ratarea fructificării timpului util și oportun pentru a încheia o nouă afacere echivalează cu sterilizarea sumei investite,

acest eventual timp mort generînd pierderi, oprirea cîștigului. Una dintre maximele activității negustorești renașcentiste – și nu numai a celei renașcentiste – este să se facă totul pentru a nu ține „banii morți”, cum se spune în mod eliptic și colocvial. Mentalitatea negustorului este alcătuită din imagini care luminează ca niște fulgere îndelungata și neîncetata căutare a cîștigurilor. Risipirea timpului și a ocaziilor este absolut inadmisibilă și, reciproc, „promptitudinea este mama bogățiilor”. Analog, o așteptare greșită și neproductivă a unei afaceri constituie o faptă calificată drept „bestială”, contrară adică oricărei rațiuni negustorești, fiind, ca atare, obiect de dispreț. Negustorul percepe foarte bine inexorabila lege a timpului, dimensiune aparținînd în egală măsură cîștigului rîvnit și pierderii temute. Cu scurgerea sa inexorabilă, timpul îi apare ca un devorator al profitului, atunci cînd rezultatul pozitiv al investiției se lasă prea mult așteptat. În consecință, cu cît un credit îmbătrînește, cu atît mai puțin valorează. Dar, de asemenea, cu cît afacerile lîncezesc, cu atît negustorul este mai primejduit: „stăm ca niște morți”, scrie, de pildă, Andrea Berengo de la Alep în toamna lui 1555, atunci cînd așteptarea mătăsii de negociat se dovedește zadarnică.

Deși se știe că profiturile rezultate din trafic erau adesea foarte ridicate în perioada Renașterii, ar fi cît se poate de naiv să deducem de aici că – eventual – cîștigurile ar fi fost cît de cît regulate, dacă nu de-a dreptul automate. Viața operatorului economic este, în realitate, mult mai dramatică: încrederea în energiile proprii și folosirea îndrăzneată a capitalului rămîn departe de a-i asigura succesul. Conștiinței profunde și bine articulate a valorii timpului i se alătură încercarea neîncetată de a domina distanțele, de a scoate beneficii din ritmurile afluxului de mărfuri și de a evita capcanele de orice fel, care amenință la tot pasul. *Fortuna* nu este o reprezentare pur alegorică pentru negustor: ea constituie un labirint de capcane pe care știe bine că nu le poate stăpîni, dar pe care nu se mai mulțumește să le înfrunte recurgînd numai la Dumnezeu, a cărui putere suverană o recunoaște totuși. Cu titlu de exemplu, îl vom cita pe același Andrea Berengo, care, chiar în clipa în care recomandă recursul la Sfîntul Duh, sfătuiește să se stipuleze un contract de asigurare. Această asigurare constituie un recurs important, creat aproape *ex-novo* de către negustor în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, dar care prinde cu adevărat rădăcini începînd din epoca Renașterii. Desigur, nu toți își asigură integral mărfurile, și cu atît mai puțin pentru întreaga lor valoare; de asemenea, frecvența „asigurărilor” nu este aceeași pe toate piețele. Ele reprezintă totuși, alături de concepția asumată și profesionalizată a timpului, un al doilea pilastru esențial al viziunii și practicii negustorești renașcentiste. Asigurarea este un mecanism care deja se practică pentru a echilibra atît o sfidare prea îndrăzneată a riscurilor, cît și o prea mare încredere în Dumnezeu. Există conștiința că propria abilitate, împreună cu aceea a asociaților,

este una dintre cele mai bune garanții pentru reușită. Pe de altă parte, se pare că o meserie se practică mai bine dacă este învățată încă din copilărie. Însă, născocind și apoi recurgînd pe o scară din ce în ce mai largă la asigurare, negustorul din această epocă dovedește că și-a atins maturitatea, el extrăgînd din însăși logica profitului rezultat din asigurări o garanție solidă împotriva diminuării cîștigurilor.

Viziunea intensă și dinamică a duratei, ca și practica noului instrument care îi aduce siguranță i-au îngăduit operatorului economic renascentist să înfrunte într-un mod original dimensiunile timpului și ale riscului. O altă practică, la rîndul ei, folosită anterior, însă acum extinsă la toate nivelurile și organizată cu știință, îi permite să depășească în mod rațional dificultățile interpușe de distanțe. La o dominare a timpului și a riscului se adaugă o dominare a spațiului, grație unei rețele dense de relații epistolare, care constituie suportul și, totodată, verificarea constantă a operațiunilor întreprinse. De altfel, nu considerăm că am depăși limita rezonabilului incluzînd în masa de scrisori comerciale aflate în circulație și falanga polițelor: în ambele cazuri, chiar dacă într-o măsură diferită, avem de-a face cu o serie de instrumente studiate și abil exploatate în vederea reușitei în afaceri. Negustorul continuă să se deplaseze personal, însă deja nu s-ar mai putea lipsi de prețiosul ajutor al corespondenței, căreia îi dedică o parte însemnată din activitate. Mai mult chiar, în epocă, nimeni nu se dedică la fel de mult ca operatorul economic acestui dens și sistematic schimb de vești, care capătă proporțiile unui adevărat sistem informațional.

Dominarea progresivă și organizată a timpului, a spațiului și a riscului nu constituie singurul pilastru al lumii negustorești renascentiste, însă îi arată deja robustețea și autonomia specifică. Celelalte suporturi, aparent mai tradiționale, sînt structura familiei și imaginea despre ei înșiși pe care operatorii economici o propun și o impun în contextul social. S-a evidențiat deja că aceasta din urmă se împarte între realitate și reprezentare. Negustorul și bancherul ocupă acum un loc incontestabil și important, însă întîmpină încă obstacole în a-și exprima și valorifica o afirmare tipologică pozitivă. Vechea condamnare eclesiastică a unor anumite activități negustorești și bancare, trecută, cel puțin într-o oarecare măsură, în simțirea comună, se conjugă cu urmele la fel de vechii și depășitei tripartiții a societății în războinici, preoți și țărani. Din punct de vedere mental, negustorul nu a fost niciodată în măsură să se ridice împotriva prejudecăților pe care teologii le aveau în ceea ce îl privea și nici să dovedească paloarea sau inexistența supraviețuirii acestei tripartiții arhaice. El s-a impus puțin cîte puțin, prin greutatea reală a propriilor activități, prin importanța propriilor servicii, ca și prin capacitatea de a-și construi o gamă proprie de valori existențiale și de instrumente operaționale. În loc să-și constituie o postură ofensivă

pe baza acestora și să-și revendice prerogativele proprii față de celelalte categorii sociale, negustorul s-a mulțumit să se insereze în ierarhia consacrată, acceptându-i structura verticală. Cu alte cuvinte, în Renaștere, el nu a contestat superioritatea stării nobiliare și a celei ecleziastice. Dar nu numai atât: el a crezut chiar că se putea ridica social întrînd în rîndurile clerului și, mai ales, ale aristocrației.

Acest proces general îmbracă forme diferite de la un loc la altul și de la o zonă la alta a Europei. Astfel, ar putea fi citat cazul celor doi frați Verkinchusen, originari din Westfalia, ambii negustori internaționali în mediul hanseatic. Cel mai vîrstnic, Hildebrand, care a trăit pînă în 1426, este cel mai aventuros și cel mai puțin norocos. Deși a devenit cetățean al Lübeckului, el face negoț mai ales la Bruges: se căsătorește întîi cu fiica primarului din Dortmund și apoi cu cea a unui negustor bogat din Riga. Afacerile sale au o soartă schimbătoare. Se dedică schimbului de mărfuri cu Veneția, pe care însă asociatul său Peter Karbow îl administrează astfel încît îi pricinuiește pierderi grave. Imprudent, îi împrumută apoi 3.000 de coroane împăratului Sigismund, care întîrzie mult în a i le restitui, așa încît este arestat ca insolubil, nemaieusind ulterior să se ridice. În schimb, fratele său Sievert, după ce părăsise Lübeckul pentru Köln, se întoarce și cunoaște un succes evident, cîștigînd mai cu seamă din comerțul cu chihlimbar. Tocmai datorită prosperității sale în afaceri, este admis în 1431 să facă parte din patriciatul orașului Lübeck. Și mai semnificativă încă este soarta fraților Kunz, Hans, Paul și Mathias Mulich, originari din Nürnberg și instalați la Lübeck, oraș ai cărui cetățeni au devenit. În ultimele decenii din secolul al XV-lea și la începutul secolului următor, ei întrețineau negoț cu Livonia și Scandinavia, pe de-o parte, și cu Germania meridională, pe de altă parte. Cel mai tînăr dintre ei, Mathias, va obține cele mai mari succese sociale, devenind patrician al Lübeckului în 1515 și înruindindu-se cu familiile Castorp și Kerckring, de obîrșie mai înaltă. El va întreține raporturi cu ducii de Schleswig și Mecklenburg, dar și cu regele Danemarcei, care îi va acorda o feudă la Oldesloe.

Dacă de la lumea germanică trecem să observăm lumea iberică, ne putem opri la cariera emblematică a lui Juan de Torralba, activ în prima jumătate a secolului al XV-lea. Acest comerciant deținea deja un loc de seamă pe piața Barcelonei în jurul anului 1425. Din 1428 pînă în 1435 s-a aflat în fruntea unei companii de trafic internațional, iar din 1437 a devenit și armator. După ce a achiziționat o mare corabie genoveză de 1.200 de butoaie, a încredințat comanda acesteia ginerelui său, Juan Sabastida, proprietar de terenuri, de familie nobilă. Rețeaua afacerilor sale s-a amplificat o dată cu cea a relațiilor sociale. Fără a renunța la negustorie, el a îndeplinit înalte funcții în administrația barceloneză; pe de altă parte, și-a intensificat raporturile cu curtea de Aragón. Din 1431, Torralba participase la un împrumut către regele Alfonso al V-lea, viitorul

rege al Neapolelui. La puțină vreme, în timp ce, pe de o parte, investea sume în rentele debitului public și acumula venituri pe bunurile publice și ecleziastice, se dedica și activității bancare. După 1440, el a inițiat, în sfârșit, o serie de achiziții imobiliare, devenind proprietarul a cel puțin cinci edificii din Barcelona. Dar această carieră nu avea să aibă continuitate. De fapt, ginerele său, deși întreprinsese cu corabia ce-i fusese încredințată un trafic fructuos, ca și unele nu mai puțin fructuoase acțiuni corsare pe socoteala lui Torralba, la moartea acestuia (1458) a abandonat aceste activități și s-a retras pe pământurile strămoșești.

Constatări similare putem face și în legătură cu alte țări, din Polonia pînă în Franța. Venețianul Pietro Bicarani, activ în Breslavia la începutul secolului al XV-lea, nu a întârziat să intre într-un contact profitabil cu orașul Cracovia, căruia i-a acordat un împrumut însemnat, după ce primise sarcina de a bate moneda regală poloneză. Puțin mai târziu, a luat în arendă, pentru mai bine de un deceniu, împreună cu nepotul său, salinele de la Wieliczka și Bochnia. Date fiind raporturile sale cu curtea, Republica Venețiană s-a folosit de serviciile lui ca ambasador pînă la moartea sa (1424). Destul de asemănătoare a fost cariera florentinului Antonio Ricci, în același mediu. După ce luase în arendă cele două saline ale Cracoviei, le-a luat și pe cele de lângă Leopoli, în asociere cu frații săi. Transferîndu-se apoi la Breslavia, va deveni consilier al orașului. Nicolò Serafini, tot florentin, i-a urmat lui Ricci la conducerea salinelor menționate, acumulînd o avere considerabilă din gestiunea acestora pînă în 1456. El a sfârșit prin a lua cetățenia poloneză, grație căreia a fost adoptat de patriciatul din Cracovia. Similară va fi cariera lui Aghinolfo Tebaldi, care, pe lângă numeroase și importante saline, a avut în mîină, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, o bună parte din rentele coroanei poloneze. Devenit, prin aceste înalte slujbe, proprietarul foarte multor sate, el a murit la Cracovia în 1495.

În pofida distanțelor, nu foarte diferite sînt carierele altor italieni la Marsilia. Membrii familiei Remesan, de pildă, se mută de la Savona în acest mare port și se naturalizează francezi. De la Marsilia, ei fac negoț cu Spania, într-o direcție, cu Italia, în alta, dar și pe teritoriul francez, pînă la Lyon. Unul dintre ei, Giacomo, va intra în aristocrația mercantilă a orașului către sfîrșitul secolului al XV-lea. O traiectorie asemănătoare a urmat familia genoveză Vento, ai cărei membri au fost înnobiți după ce fuseseră furnizorii armatei franceze în Italia. Nu foarte diferit evoluează negustorii locali mai importanți, începînd cu Jean de Villages, magistrat al comunității marsilieze, armator și corsar. Acest întreprinzător bogat, activ mai cu seamă între 1462 și 1477, fusese, de asemenea, la comanda flotei lui Jacques Coeur, ca și a două corpuri de armată navale, una trimisă în 1461 împotriva Savonei, cealaltă, în 1466, împotriva Cataloniei. Proprietar al mai multor case din Marsilia, Jean de Villages a devenit

și titular al castelului La Salle din Valbonette. Jacques Forbin, pe de altă parte, activ în ultimele decenii din secolul al XV-lea, nu s-a mulțumit cu comerțul său prosper și a achiziționat, în 1482, senioria de Gardanne. Un alt Forbin, Jean, contemporan cu el, deși prosper om de afaceri și armator, a ținut să dobândească de la regele René de Anjou, în 1474, senioria de La Barben. Chiar și o femeie, cutezătoarea Madeleine Lartissat (cca 1480-cca 1545), nu a pregetat a se orienta în aceeași direcție. Negustoare de sclavi și armatoare, această marsiliează prin adopție a devenit directoarea comercială a amiralului-corsar Bertrand d'Ornezan, baron de Saint-Blancard: însă, pe de altă parte, împărțea cu Luisa di Remesan senioria insulei Pomegues.

S-ar putea încheia acest prim tur de orizont asupra mediului negustoresc cu profilul membrilor familiei sieneze Spannocchi, începând cu Giacomo († 1420), fiul unui comerciant cu amănuntul. Nu s-ar zice că existența lui oferă multe detalii excepționale: părăsind Siena pentru motive politice, el s-a stabilit la Ferrara, unde a deschis o bancă și o prăvălie de postavuri. Spiritul de inițiativă nu-i lipsea însă, din moment ce, după ce a achiziționat trei case (între 1411 și 1415), le-a transformat în două hanuri. Mai ieșită din comun apare figura lui Ambrogio Spannocchi (cca 1420-1478), care, după ce s-a stabilit la Roma, a izbutit să pătrundă în anturajul lui Calixt al III-lea. Grație acestuia, a devenit furnizor general pontifical împotriva turcilor; în același timp, îi împrumuta papei sume pentru pregătirea flotei și deschidea o bancă la Valencia, orașul de origine al lui Borgia. Și mai remarcabile sînt evenimentele biografiei sale sub Pius al II-lea, care l-a numit trezorier al Camerei apostolice și i-a îngăduit să-și încadreze pe propria stemă lunile familiei Piccolomini cu spicele casei sale, în vreme ce la Roma se deschidea o bancă Spannocchi-Miraballi. La puțină vreme, acest sienez a întemeiat o filială bancară la Napoli și a devenit consilier al regelui Ferrante. Nu a întârziat apoi să devină armator pentru a face trafic cu grîne și alaun. După ce a fost numit trezorier de către Sixtus al IV-lea, acest prosper om de afaceri s-a dedicat cu seninătate achiziționării de terenuri pe lîngă Siena, dar și în inima orașului, unde a pus să i se ridice propriul palat de către Benedetto și Giuliano da Maiano, între 1472 și 1474. Cînd va muri, va fi înmormîntat în capela familiei sale, pe care o ridicase în biserica Sfîntului Dominic din Siena.

Acesta a constituit începutul extraordinarei ascensiuni sociale a familiei Spannocchi la sfîrșitul secolului al XV-lea și în primele decenii ale secolului al XVI-lea. Ea este întruchipată de figurile celor doi frați: Antonio (1474-cca 1530) și Giulio (1475-cca 1535). Primul, în 1495, la doar douăzeci de ani, era deja ambasador al lui Alexandru al VI-lea, în vreme ce al doilea făcea parte din conducerea Sienei. Aceasta nu i-a împiedicat să se dedice negoțului, interesîndu-se atît de producția de alaun, cît și de comerțul cu grîne și țesături. Pe cînd la Siena banca lor funcționa ca trezorerie de stat, la Roma frații

Spanocchi au intrat în serviciul Medicilor ca trezoreri ai Camerei apostolice, începînd cu urcarea pe tron a lui Alexandru al VI-lea. Ei nu au întîrziat însă de a suferi și răsturnări de situație. Banca lor a falimentat la Siena în 1503 și la Napoli în 1504, obligîndu-i să vîndă multe bunuri imobile pe care le achiziționaseră treptat în ultimii ani din secolul al XV-lea pe lîngă Siena. Ei și-au păstrat totuși proprietatea vilei de la Campriano, al cărei castel Siena îl cedase familiei lor în jurisdicție deplină. Averile celor doi frați, retrași din trafic în urma acestor probleme financiare, nu s-au epuizat însă. Antonio va fi nouă ani trezorier al mărcii Ancona, iar Giulio va fi numit căpitan al poporului la Siena, în 1528; cei doi au deținut, vreme de nouă ani, începînd din 1505, monopolul taxelor pe vin în orașul lor.

Am evocat în mod deliberat o serie de operatori economici remarcabili, mai ales din secolul al XV-lea, evitînd să-i cităm pe alții, mult mai cunoscuți și mai ieșiți din comun. Fără îndoială, nu putem pretinde că exemplele lor, cumva mai obișnuite, ar fi, prin chiar acest fapt, mai semnificative. Ele ne pot servi măcar la a încadra mai bine carierele unor familii sau figuri celebre, despre care vom vorbi în curînd. În plus, profilurile lor ne permit o serie de observații ce ni se par indispensabile în ceea ce privește negustorul și bancherul în Renaștere.

Înainte de toate, în acest domeniu, într-o mult mai mare măsură decît în multe altele, cunoștințele de care dispunem îi privesc unilateral pe aceia care au făcut avere sau care s-au distins și în alte sfere, diferite de cea economică. Atenția pentru mediul negustoresc în sine, pentru operatorii economici de importanță secundară sau medie s-a dezvoltat pînă astăzi într-o măsură cît se poate de insuficientă față de greutatea lor specifică în viața socială europeană. Nume ca Medici, Fugger, Affaitati și așa mai departe se situează la vîrfurile unei piramide cu o bază extrem de largă. Există un mare număr de negustori pe care i-am putea numi rurali, a căror rază de acțiune nu este foarte extinsă sau nu se întinde dincolo de propriul sat. Se va cita în acest sens un necunoscut ca Pierre Garet, negustor din secolul al XVI-lea și tăbăcar la Saint-Loup, lîngă Poitiers, care însă nu trăiește mîrginindu-se la propria provincie: el dispune de mijloace remarcabile, fiind în stare să cumpere titluri la Hôtel de Ville din Paris. Însă nu avem prea multe date despre categoria din care Garet face parte, despre caracteristicile acesteia sau despre operatorii economici urbani. Orice oraș este totuși o pepinieră de negustori locali, dar și străini, care se vor ocupa cu producția și distribuția mărfurilor, nu mai puțin decît cu schimburile la distanțe medii și mari. Totuși, în acest stadiu, se poate practic vorbi numai de aceia care animă traficul internațional.

Este imposibil ca acest fapt să nu se reflecte asupra imaginii pe care ne-o formăm despre negustorul renașcentist. În ce măsură era

el ancorat de sediul afacerilor sau de prăvălie și mai puțin angajat în călătorii în țări îndepărtate? Răspunsul nu este ușor de dat, din cauza cercetărilor puțin sistematice în acest sens, ca și din cauza altor numeroși factori. Este evident că afacerile cele mai mari au o direcție centrală, în care șeful deține un sediu destul de stabil, din care urmărește și coordonează diferitele operațiuni. Dar astfel de mari societăți sînt, de asemenea, și cele mai puțin numeroase, deși importanța lor este uneori remarcabilă și chiar decisivă. La baza lor se află o largă gamă de operatori economici, din care se disting în mod special două categorii. Unii sînt, la rîndul lor, sedentari, întrucît rămîn legați de prăvălie sau de centrul în care se efectuează producția de mărfuri cu care fac negoț (fie că este vorba de zahăr sau de cărți, de săpun sau de țesături). Ceilalți, în schimb, se deplasează destul de des, însă din motive felurite. Unii se limitează la frecventarea tîrgurilor din zona proprie sau la centrul cel mai important, în jurul căruia activitatea lor gravitează, fără a-i socoti pe cei care practică comerțul ambulant. Există apoi o categorie al cărei comportament, în stadiul actual al cunoștințelor noastre, contribuie într-o măsură semnificativă la caracterizarea tipologică a operatorului economic din epocă. Este vorba despre negustorul care, de cele mai multe ori în asociere cu alții, operează pe o piață diferită de cea proprie, trecînd apoi la a face negoț și pe alte piețe, în slujba obiectivelor diferitelor societăți în care activează, rînd pe rînd.

Acesta este negustorul internațional, care practică negoțul de la Genova la Marsilia sau de la Ancona la Spalato, din Anglia pînă pe coastele Guineei, de la Sevilla în Lumea Nouă. Chiar dacă ne atrag atenția mai mult decît s-ar cădea, aceste negoțuri la distanță medie sau lungă, iar uneori foarte lungă, sînt într-adevăr intense și frecvente. Pentru realizarea lor se impune deplasarea fizică a tinerilor, care merg să studieze meseria negustorească, iar uneori a operatorilor mai maturi, care trebuie să supravegheze personal unele activități de o importanță majoră și de o responsabilitate evidentă. Călătoriile lor nu se măsoară numai în luni: uneori, ele presupun ani întregi de rezidență în străinătate. De aici rezultă că, alături de militar și, dacă dorim, de pelerin, negustorul este cel care, în această perioadă, călătorește cel mai mult și cel mai des, pe razele de acțiune cele mai diverse. Este mai curînd dificil de evaluat dacă deplasările terestre sînt mai mult sau mai puțin importante decît cele maritime, cu toate că acestea din urmă sînt mai lesne atestate și, desigur, cît se poate de pitorești. Companiile de transporturi pe uscat îl pot scuti pe negustor de a se deplasa o dată cu mărfurile, pe care însă se simte mai responsabil să le comercializeze personal în porturi sau prin intermediul corăbiilor. În fine, este cunoscut faptul că, în cursul secolelor al XV-lea și al XVI-lea, comerțul european se amplifică nemăsurat de mult în sfera maritimă.

Se cuvine apoi să dezvoltăm o altă serie de observații, care rămân valabile atît înainte, cît și după epoca Renașterii. Cea dintîi privește gama obiectelor de negoț și a tipurilor de activitate economică. Negustorul din această epocă are tendința de a nu fi un operator specializat, nefiind adică defel străin de căutarea oricărei surse de posibil cîștig. Există, desigur, tipuri de operatori care comercializează aproape exclusiv o singură marfă, cum sînt, în general, librarii și editorii: ei constituie însă o minoritate netă. În general, cei care practică negoțul nu urmăresc atît natura mărfii, cît ocaziile de profit. În mod obișnuit, fiecare schimbă acele articole pe care situația geografică respectivă îi oferă prilejul de a le comercializa cu profituri cît mai sigure și mai consistente. Bartolomé de Ávila, de plidă, activ la Valladolid în prima jumătate a secolului al XVI-lea, este specializat în stofe și mătăsuri, din care însă vinde o mare varietate, de orice proveniență. Contemporanul său Sansin de Villanueva, activînd pe aceeași piață, face negoț cu orice fel de articole, de la ceasuri la cărți de joc, de la bijuterii la țesături, de la oglinzi și cărți la foarfece, cuțite și sfeșnice. În inventarul *post mortem* al unui negustor cu amănuntul din Rostock, în 1566, s-au putut regăsi în jur de două sute cincizeci de produse diferite. Nu este de mirare că această multilateralitate a negustorului nu are un caracter pur merceologic, ci antrenează aproape toate dimensiunile activității sale. Mai întîi, pe frontul producției: chiar dacă este editor, el poate deține fabrici de zahăr și de săpun, ca în cazul familiei Giunta, cu sediul la Veneția. Și în materie de investiții, el este atras de achiziționarea de pămînturi și de imobile, nu mai puțin decît de activitățile armatoriale, de titlurile de la debitul public sau de polițele de asigurare.

Acesta este unul din motivele pentru care nu s-a insistat în disocierea figurii negustorului de aceea a bancherului. Desigur, cea mai mare parte a negustorilor se mărginește la a se angaja într-o măsură mai mult sau mai puțin marginală în activitățile monetare sau legate de credite, neexercitînd activități bancare propriu-zise. Reciproc, trebuie să subliniem că aceia care se dedică exclusiv gestiunii unei bănci sînt extrem de rari. Să-i observăm, de pildă, pe cei doi exponenți ai unei familii venețiene avînd o ramură ce se dedică preponderent acestei practici: Andrea (1444-1493) și Antonio Cappello (1461-1541). Cel dintîi absolvise studiile juridice, iar în tinerețe făcuse negoț în Flandra și Anglia. În 1480, a întemeiat împreună cu frații Lippomano o bancă privată, care a devenit rapid una dintre cele mai mari din Veneția. Dacă, pe de o parte, Andrea Cappello a împrumutat statului sume mari în schimbul veniturilor unor oficine însărcinate cu colectarea dărilor, pe de altă parte, nu a întîrziat să devină membru al senatului Republicii. El își va sfîrși viața la Roma, unde fusese trimis ca ambasador. La rîndul lui, Antonio se ocupase cu comerțul pe piața londoneză, alături de frații săi Silvano și Vittore, iar mai apoi, împreună cu ei și cu

Luca Vendramin, deschisese o bancă la Rialto (1507). Deși această importantă activitate a durat mai bine de două decenii, nu l-a împiedicat să exercite diferite funcții: de la cea de Administrator (*Provveditore*) Comunal în 1509 la cea de Magistrat (*Savio*) la Impozite în 1521. Acest bancher, titular al unor cote importante la debitul public, a achiziționat multe apartamente și prăvălii în centrul orașului, a construit cel puțin opt case pe un teren cumpărat la Murano și, împreună cu fratele său Silvano, nu a pregetat să ridice o clădire pentru turnarea plumbului. Pentru a întregi acest portret sumar ar trebui să adăugăm că, tot împreună cu Silvano, el era proprietarul unui palat pe Canal Grande și al unei întinse moșii la Meolo, în Terraferma; de asemenea, avea o frumoasă casă la Murano, unde, în cele din urmă, se va retrage.

Dacă am fi ales alte exemple, ne-am fi găsit în fața unor cariere similare. Cu toate că gestionarea unei bănci nu e la îndemîna oricui, ea constituie, destul de des, complementul aproape natural al marilor averi de familie și al societăților celor mai prospere. Altfel spus, mai mult decît în sine, activitatea bancară este exercitată alături de alte activități deja prospere, cu asociați contractați pentru o perioadă determinată, la fel ca în celelalte sectoare. În diferite cazuri, dată fiind importanța publică a gestionării unei bănci, deschiderea și închiderea acesteia constituie evenimente care afectează comunitatea și care obligă guvernul să adopte o poziție. Băncile se mențin ca niște întreprinderi aproape întotdeauna private, fiind gestionate ca și societățile similare, adesea pe o bază familială și orientîndu-se după inițiativele unei anumite case. Negustorii și bancherii din Renaștere se disting de cei din perioada precedentă prin mai marea lor propensiune către investirea propriilor capitaluri în proprietăți funciare, în imobile citadine și în reședințe extraurbane. Nu credem că trebuie să zăbovim prea mult pentru a stabili dacă pătura negustorilor din secolele al XV-lea și al XVI-lea s-a deosebit într-adevăr de cea anterioară prin satisfacția obținută din posesiunile de terenuri. Deja în prima jumătate a secolului al XIII-lea, o lucrare norvegiană sfătuia explicit să se consacre pentru achiziționarea de pămînturi nu mai puțin de două treimi din cîștigurile rezultate din operațiunile comerciale care s-ar fi dovedit deosebit de rentabile. În plus, încă din secolele al XIII-lea și al XIV-lea, burghezii din unele centre urbane importante se stabiliseră, într-un număr impresionant, și în împrejurimile orașelor respective. Prin urmare, în Renaștere se înregistrează dezvoltarea unui proces deja început. Acest fenomen capătă proporții sporite nu atît prin dezvoltarea cîștigurilor, cît prin faptul că, în ansamblul elitei, se impune un stil de viață care o stimulează să-și acorde mai mari comodități reale și mai accentuate gratificații sociale.

Negustorul se arată deosebit de sensibil la aceste ispite, a căror satisfacere îi conferă un mai înalt grad de prestigiu și o mulțumire aristocratică. Ne referim, desigur, în special la familiile cele mai

bogate, sau măcar deosebit de înstărite. Încă din prima jumătate a secolului al XV-lea, Leon Battista Alberti, atunci cînd schița figura operatorului economic, considera de la sine înțeles ca familia lui să aibă cel puțin o moșie cu conac în împrejurimile propriului oraș. Cu vreo treizeci de ani mai târziu, contemporanul său Benedetto Cotrugli din Ragusa propunea ca proprietățile extraurbane să fie în număr de două: una în apropiere, pentru aprovizionarea casei din oraș, și o alta într-un loc potrivit mai cu seamă pentru distracții și odihnă. Spre deosebire de umanistul florentin, care celebra *villa* ca pe un adevărat paradis terestru, Cotrugli își exprima încă neîncrederea în legătură cu plăcerile vieții la țară. Tocmai în măsura în care recunoștea că ele erau atrăgătoare, el se temea că l-ar fi putut determina pe negustor să li se abandoneze și să lase deoparte celelalte treburi, în general mai neplăcute. Chiar dacă nu este dovedit că o astfel de teamă era într-adevăr întemeiată, cel puțin în ce privește perioada Renașterii, se știe că, în această etapă, negustorilor le plăcea să se destindă și să se recreeze în reședințele lor rurale. Atunci cînd Alberti își va scrie tratatul *De architectura*, el va dedica înadins mai multe pagini pentru construcția vilei – care, desigur, nu mai era rezervată nobililor și clericilor, ci putea fi propusă mai curînd orășenilor și oamenilor de afaceri. Fără nici o îndoială, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, aceștia au izbutit să realizeze un echilibru între angajamentul în negustorie, plăcerile oferite de viața la țară și aura seniorială pe care le-o confereau posesiunile funciare.

În societatea renașcentistă, negustorii italieni de un anume rang și-au permis un nivel de viață tendențial aristocratic, uneori în mod fățiș, însă nu s-au preocupat aproape niciodată să se insinueze în rîndurile nobilimii: la urma urmei, ei erau deja membri ai unor aristocrații urbane de prestigiu, sensibili încă la valorile republicane și antifeudale. Însă, atunci cînd intrau în contact cu principii străini, ei nu se dădeau în lături de la a-și afirma titlurile cu care erau distinși. Pe lîngă cazurile evocate, îl putem cita pe Gaspere Ducci (1492-cca 1577) din Pistoia, care a făcut avere în Flandra și în Franța. La început samsar și comisionar la Anvers, el reprezentase firma Arnolfini-Nobili din Lucca, însă foarte curînd devenise expert în operații financiare de bursă. După ce a realizat cîștiguri considerabile, el a fost în măsură să împrumute sume mari atît regelui Franței, cît și lui Carol Quintul. Acesta din urmă l-a numit consilier, în vreme ce Francisc I l-a însărcinat cu organizarea sistemului împrumuturilor publice. Devenit nobil și senior de Cruybeke, și-a cumpărat o vilă somptuoasă la Hoboken, fiind înconjurat de douăzeci de servitori înarmați, cu care a săvîrșit chiar acte de violență împotriva adversarilor personali.

În afara Italiei, negustorii care au dobîndit starea nobiliară au fost mult mai numeroși. Astfel, familia Najac a știut să realizeze o ascensiune rapidă la Toulouse, în prima jumătate a secolului al XV-lea.

În 1426, ea reușise deja să fie înnobilită de Carol al VII-lea și să intre în stăpînirea a două sate. Huc Najac a îndeplinit diferite funcții de prestigiu, investindu-și cîștigurile în achiziționarea de imobile și de pămînturi: însă, probabil din cauza excesivelor cheltuieli de reprezentanță, familia sa a decăzut cu repeziciune. Destul de diferită a fost cariera compatriotului lor, Jean Amic († cca 1460), care făcea negoț cu tot felul de produse, atît cu amănuntul, cît și pe scară internațională, fiind, în același timp, zaraf și antreprenor. Avînd în proprietate un palat la Toulouse și cel puțin o jumătate de duzină de alte imobile, el a preferat să achiziționeze seniorii și să poarte titlurile respective: a rămas însă un om de afaceri și un credincios supus al casei regale. Englezul Richard Gresham (cca 1485-1549), care se dedicase de tînr negustoriei, a obținut foarte curînd profituri remarcabile, care i-au permis să devină armator și creditor al suveranului. De la urcarea pe tron a lui Henric al VIII-lea, raporturile sale cu curtea și cu principalii miniștri au devenit din ce în ce mai strînse, el fiind înnobilit în 1537, cu un an înainte de a fi făcut guvernator al companiei *Merchant Adventurers*. Asemănătoare a fost și ascensiunea flamandului Erasmus Schetz (cca 1495-1550), care de la Maastricht a ajuns să facă rapid avere la Anvers. În 1539, el și-a construit un palat în care a putut să-l găzduiască pe Carol Quintul în 1545, cînd, de asemenea, a achiziționat senioria de la Grobbendonck prin intermediul unui vîrsămînt anual de 1.000 de florini. Bancher al împăratului, el fusese cel care îi împrumutase cu promptitudine suma necesară pentru întoarcerea de la Londra în Spania, în 1523. Am putea cita cazul analog al lui Bartholomeus Welser, specializat în comerțul cu America spaniolă și antreprenor al minelor de cupru din Haiti. Familia sa a fost înnobilită în 1531, pe cînd deținea monopolul importului de sclavi. Să îl menționăm, în fine, pe bancherul și bijutierul Joris de Vezelaere (1493-1570), timp de douăzeci și cinci de ani suprintendent al monetăriei imperiale din Anvers: între 1533 și 1535 el a construit castelul de la Deurne, deși continua să practice comerțul cu amănuntul și împrumuturile.

Dacă negustorul și bancherul din această epocă au introdus, incontestabil, niște valori profesionale și culturale proprii, ei au împrumutat și au dezvoltat, de asemenea, unele caracteristici deosebit de relevante ale mediului în care au trăit. Am avut prilejul să constatăm acest lucru prin deseale lor pătrunderi în rangurile nobilimii, însă faptul va deveni și mai evident pe planul raporturilor lor cu suveranii, pe planul gustului artistic și al activității editoriale. Prin urmare, într-un anumit sens, se pune, în cazul negustorului și al bancherului din epoca Renașterii, și o problemă de identitate. În societatea din perioada precedentă, figura lor apărea mai bine definită, mai cu seamă în măsura în care, de cele mai multe ori, nu era inclusă în patriciat, și cu atît mai puțin în rîndurile nobilimii,

contactele lor cu suveranii erau episodice, iar sfera lor culturală era, în mare parte, una profesională. Încă o dată, dacă acest fapt este valabil înainte de anul 1000 sau chiar în secolele al XI-lea și al XII-lea, el începe să-și piardă din valabilitate în secolele al XIII-lea și al XIV-lea. În Renaștere, deci, negustorul este un personaj familiar nu numai în guvernele orașelor, ci și în mediile princiare. Pe lângă aceasta, el a ajuns acum să finanțeze inițiative artistice sau culturale, nu numai în calitate de membru al unor confrerii sau corporații, ci și în numele său personal.

În cartea a patra a operei dedicată *Familiei*, Leon Battista Alberti consideră necesar pentru un negustor de rang să știe să se insinueze în grațiile unui principe laic sau ecleziastic; prin urmare, dedică mai multe pagini căilor care, în opinia sa, sînt cele mai adecvate pentru o reușită în acest sens. Umanistul nu intenționa să facă din operatorul economic un curtean propriu-zis, însă cel puțin un personaj capabil să se miște și în mediul curtenesc. În secolele al XIII-lea și al XIV-lea, negustorii înțeleseseră ce avantaje palpabile puteau trage din favorurile suveranilor și, de aceea, consimțiseră adesea să le acorde acestora împrumuturi masive, inclusiv cu mari riscuri sau chiar fără posibilitatea de a le mai recupera. În secolele al XV-lea și al XVI-lea, principii și monarhii și-au consolidat într-o măsură considerabilă sfera puterii, însă nu au dezvoltat și niște mecanisme financiare de care să se folosească în acest sens și, mai ales, cu care să facă față necesităților extraordinare, ca, de pildă, în caz de război. Operatorilor economici li se deschidea astfel un evantai foarte larg de ocazii, care mergeau de la scutirile vamale la monopoluri, de la antrepriza minelor la perceperile de impozite sau taxe în schimbul împrumuturilor în numerar. Se poate spune fără nici o îndoială că, în această perioadă, nu există principe care să nu se folosească de împrumuturile lor, în timp ce negustorii sînt acum mai puțin expuși insolvabilității suveranilor, ale căror surse de venituri sînt mai articulate și mai diversificate decît înainte.

Poate că personajul care ilustrează cel mai bine aceste schimburi de favori interesate este Jacob Fugger (1460-1525), inițial hărăzit carierei ecleziastice, apoi trimis, tînăr încă, de la Augsburg la Veneția, pentru a deprinde tehnicile comerciale. În perioada sejurului venețian, el s-a deschis unor mai largi exigențe culturale și artistice, iar odată întors în patrie, a conștientizat importanța rangului pe care îl dobîndea treptat. Fiind un adevărat negustor, orientat în totalitate înspre cîștig, Fugger a știut să exploateze în acest scop nevoile mai multor principii. Ca garanție la un împrumut, începînd cu 1487, el a obținut din partea arhiducelui Sigismund de Habsburg cedarea părții care îi revenea acestuia din producția de argint a minelor sale tiroleze. Comercializarea acestui minereu prețios și, ulterior, a cuprului din alte mine, împreună cu turnătoriile și, mai tîrziu, cu banca, au

constituit bazele esențiale ale averii întreprinzătorului german. El a reușit să obțină pentru o vreme monopolul transferurilor de bani trimise către curia pontificală de clericii dintr-o bună parte a regiunilor de la nord de Alpi. Grație acestor monopoluri și altor operațiuni similare desfășurate în regatele iberice, Jacob își va merita epitetul „bogat”, pentru enormele averi acumulate. După căsătoria din 1498, el a început să ducă o viață fastuoasă. De la împăratul Maximilian a obținut comitatele Kirchberg și Weissenhorn, devenind suveran peste numeroși vasali. Deși a continuat, aidoma succesorului său, Anton, să trăiască ca un negustor, el i-a furnizat – cum se știe – mai bine de jumătate de milion de florini tânărului Carol de Burgundia pentru alegerea sa ca împărat în 1519. La Augsburg a fondat un întreg cartier pentru săraci (*Fuggerei*), compus din o sută șase locuințe independente, ai cărui chiriași vărsau o chirie simbolică și trebuiau să recite în fiecare zi un *Pater*, o *Ave* și un *Credo* pentru sufletele fondatorilor și ale membrilor familiei lor. S-a calculat că, la doi ani după moartea lui Jacob, averea Fuggerilor urca la aproape două milioane nete de florini de aur.

Chiar dacă la o scară oarecum mai mică, succesele și comportamentele unor negustori și bancheri italieni care ar putea fi citați – de la Chigi la Affaitati – au fost, deseori, similare. Situația din peninsulă prezenta însă un aspect particular: aici, operatorii economici nu s-au mărginit la profiturile în bani, transformându-și în multe cazuri puterea economică în putere politică. Structurile municipale ale unor mari centre comerciale și preindustriale, precum Veneția, Florența și Genova, le-au permis celor mai bogați dintre ei să-și convertească adesea supremația economică într-o gestiune mai mult sau mai puțin directă a guvernelor respective. Desigur că situația din aceste republici era foarte diferită de la una la alta și, fără îndoială, aceea în care averea s-a transformat cel mai explicit în dominație politică a fost Florența. Aici, oarecum pe urmele altor mari familii, ca Alberti sau Albizi, Medicii au reușit să devină, din niște cetățeni mai bogați, capii efectivi ai guvernării florentine vreme de șaizeci de ani (1434-1494). A fost vorba de o seniorie neoficială (și nici măcar declarată), însă efectivă, încît, în cursul acestei perioade, după ce s-au folosit într-o bună măsură de averea familiei pentru a-și atrage sprijinul comunității, ei au reușit să-și mențină dominația și atunci cînd resursele lor economice intraseră în declin și nu îi mai puteau susține. Marea „afacere” a Medicilor a constatat în aceea că au făcut din Florența însăși, din finanțele, din favorurile politice și, în cele din urmă, din stat, un soi de proprietate de familie. Datorită evenimentelor furtunoase de la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, cu concursul poziției cardinalești și apoi a tronului pontifical, pe care s-au urcat doi dintre membrii săi, acest neam de negustori a devenit, după 1530, o stirpe de duci și arhiduci ce aveau să domnească pînă în secolul al XVIII-lea.

O soartă diferită, însă în esență asimilabilă cu aceea a Medicilor, chiar dacă în forme și măsuri relativ diferite, au avut familiile Gritti la Veneția, Buonvisi la Lucca și unele mari familii din Genova. De o parte și de cealaltă a Alpilor, amestecul dintre afaceri și putere, fie ea monarhică sau republicană, s-a dovedit a fi una dintre cele mai importante caracteristici ale marilor familii de negustori din Renaștere, chiar dacă masa operatorilor economici s-a menținut în interiorul propriei sfere profesionale specifice. Considerațiile ce trebuie făcute asupra dimensiunii raporturilor dintre negustor și bancher, pe de o parte, și cultură și artă, de cealaltă parte, sînt (probabil) de aceeași natură. Ca și în planul legăturii dintre politică și afaceri, dezvoltarea și caracteristicile generale ale noii societăți au oferit celor mai bogați ocazia de a deveni protectori și promotori culturali. Deși perioada Renașterii nu a fost mai crudă decît alte etape ale istoriei europene, în această epocă elita a fost în mai mare măsură compozită și, în același timp, solidară și intercomunicantă. Umaniștii și literații, pictorii și arhitecții au alcătuit, în acea vreme, suitele principilor și ale guvernanților: în cercul lor au intrat, în egală măsură, negustorii, antreprenorii și financiarii. Aceste din urmă categorii nu s-au contopit cu celelalte, ci au coabitat uneori, dînd oarecum impresia că și-au împărtășit o parte din propria identitate cu celelalte straturi sociale, chiar dacă acest fapt s-a petrecut în cursul unei perioade relativ scurte, de circa un secol.

S-a relevat deja că, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, negustorul își făurise instrumentele de lucru fundamentale, prin elaborarea unui nucleu de tehnici noi, ce constituiau patrimoniul său intelectual specific. Chiar și educația sa se diferenția de aceea a copiștilor și a altor medii cultivate. Pe planul instrucției, pe lângă citit și scris, el își însușea cunoștințe de matematică, geografie și drept. S-a observat, de asemenea, că își nota neconținut tot ceea ce achiziționa progresiv, ca și cum ar fi fost inspirat de gustul unei formări continue. De altfel, în epoca Renașterii, contribuțiile aduse de exigențele și experiențele sale în contabilitate, în cartografie și geografie, chiar în astronomie, ca și în știința navigației, economiei și finanțelor, au fost, cu siguranță, vrednice de luat în seamă. Aportul său la articularea culturii epocii trebuie văzut în modul cel mai deschis și mai flexibil cu putință. Cît a contat, de pildă, presiunea indirectă a mediului său, aflat în expansiune, la promovarea folosirii limbilor vulgare? Și, în orice caz, oare nu mulțumită rigorii sale, exprimată din ce în ce mai mult în cifre, s-a amplificat obișnuința cu spiritul preciziei, pînă atunci atît de slab sau atît de puțin răspîndit? Manevrarea neconținută a măsurilor și calculelor de către negustor a dezvoltat, desigur, atitudinile colective pe acest plan, chiar dacă nu este ușor de dovedit influența sa directă asupra viziunii matematice a lumii. S-a subliniat că numărul a constituit un instrument de acțiune pus în slujba unor interese comerciale, înainte să devină un mijloc

de înțelegere pentru știință. Înlocuirea concepțiilor antropomorfe și semimagice cu un mod de gândire din ce în ce mai rațional s-a datorat, măcar în parte, impunerii vizunii mercantile în sens larg.

Pe de altă parte, nu mai puțin complexă este problema raporturilor negustorilor și bancherilor cu sfera artei și culturii din epoca Renașterii. Sensibilitatea lor reală în această privință este greu de stabilit, cu atât mai mult, cu cât putem proceda doar pe bază de exemple, și numai rareori pe baza unor observații sistematice. Ceea ce pare indiscutabil este atașamentul negustorului față de propria reședință, pe care și-o dorește prestigioasă. Arhitectura fiind, într-un fel, forma de artă cea mai utilitară și cu cele mai importante concretizări sociale, ei îi va rezerva prioritatea operatorul economic. Într-adevăr, el nu s-a mulțumit cu vila de la țară, ci și-a dorit și și-a clădit cu o mai mare ardoare casa de la oraș. Aceasta a atins adesea proporțiile unui palat – chiar palatul pe care îl descriu cu atîta minuțiozitate teoreticienii arhitecturii renascentiste, începînd cu Leon Battista Alberti. Limbajul edilitar este cel mai grăitor, cel mai apt de a celebra și de a consfinți pe scena citadină succesul și prestigiul unei anumite familii de negustori. Pe acest plan exemplele abundă, după cum ne-o dovedesc și astăzi numeroase centre istorice europene. Deseori, este vorba de niște construcții impunătoare și masive, mai toate inspirate după noul stil renascentist, destul de grandilocvent și de auster. Proprietarii acestor palate nu mai aveau, practic, nimic de invidiat în acest sens la nobili și prelați.

Raporturile negustorilor cu celelalte forme de artă sînt mai puțin univoce și mai diverse. Dacă, pe de o parte, nu se poate în nici un caz spune că ei ar fi fost insensibili la frumos, sînt destul de dificil de precizat obiectivele pentru care și intensitatea cu care îl căutau. Am amintit deja că – deși cu intenții multiple – ei au devenit, într-o măsură din ce în ce mai netă, comitenți propriu-zisi, și nu simpli finanțatori ai unor opere comandate de colectivitate. Aceasta a constituit una din căile pe care, în această epocă, s-au dezvoltat din ce în ce mai mult genul portretului și cel al monomentului funerar. Ceea ce nu înseamnă însă că negustorii știau să aleagă artiștii cei mai buni, și încă și mai puțin că aveau nevoie de opera lor din niște motivații precumpănitor estetice. Este incontestabil că au ținut să-și împodobească cu fresce zidurile exterioare și interioare ale reședințelor și, de asemenea, să-și decoreze bucuroși încăperile cu numeroase pînze. Este greu de separat măsura în care ei au fost împinși în această vogă de gustul vremii, de măsura în care au făcut toate acestea din preferințe personale. Este neîndoielnic că, prin chiar disponibilitatea lor financiară, dacă nu i-au egalat, ei măcar i-au concurat serios pe comitenții nobili și ecleziastici ai vremii.

Dacă, în ansamblu, numărul negustorilor care au avut un gust artistic personal propriu-zis sau o formație umanist-literară pare destul de redus, nu poate fi trecută cu vederea o categorie a lor

oarecum aparte, însă tipic renacentistă: aceea a tipografilor-editori. În vreme ce bibliofilul inventariază pasionat incunabulele și exaltă operele cele mai frumoase, istoricul trebuie să sublinieze faptul că tiparul a constituit o nouă și însemnată activitate economică. Printre editorii negustori din această epocă se numără – ca și în celelalte ramuri ale producției și comerțului – o întreagă gamă de operatori, dintre ale căror afaceri le cunoaștem mai bine, desigur, pe cele mai răsunătoare. William Caxton (cca 1420-1491), de exemplu, și-a făcut primele încercări la Londra ca băiat de prăvălie și a devenit conducătorul filialei din Bruges a *Mercer's Company* engleze în 1465. Trecut în serviciul ducesei de Burgundia, a început să traducă opere literare, iar din 1471 – să se dedice meseriei tiparului. După ce s-a perfecționat la Köln, a scos primele cărți în limba engleză (1474). În paisprezece ani, instalat la Westminster și favorit la curtea lui Edward al IV-lea și a lui Richard al III-lea, a cules mai mult de 80.000 de pagini și a tradus douăzeci și una de cărți.

Emulii săi de pe continent au fost extrem de numeroși. La Paris, între podul de la Notre-Dame, Saint-Severin și pînă la rue Saint-Jacques, Antonine Verard († 1512) a publicat și a vîndut mai bine de două sute de lucrări în limba franceză. La Lyon, germanul Sebastian Greyff a activat începînd din anul 1528 și pînă la data morții (1556), producînd opere atît în latină și franceză, cît și în greacă și în ebraică, grație remarcabilei sale formații culturale. Originar din Turenne și ucenic tipograf la Caen, Christophe Plantin (cca 1520-1589) a făcut avere la Anvers, devenind primul tipograf pe piața respectivă. Florentinul Filippo Giunta (1450-1517) provenea dintr-o familie de negustori de lînă. A avut o bună formație erudită, iar din anul 1497 a început să tipărească mai cu seamă cărți latinești și italiene, folosind caractere italice. Volumele sale necostisitoare, comode și elegante au rivalizat cu acelea ale lui Aldo Manuzio, cu care s-a aflat într-o vie competiție comercială, din care a ieșit învingător. Lui i se datorează mai bine de o sută de ediții, însă și mai multe a scos Luc'Antonio Giunta. Mult mai abil decît cei din familia Manuzio în planul afacerilor, Luc'Antonio cel Bătrîn s-a distins, de asemenea, prin priceperea tehnică cu care i-a tipărit mai cu seamă pe clasici, dar și opere de medicină și de cult.

Multilaterală, figura negustorului și a bancherului a marcat definitiv viața societății renascentiste. Ea nu a contribuit spiritual numai la modelarea stratelor mediane, ci a constituit un țesut conjunctiv de neînlocuit al noii structuri civile a epocii și a reprezentat un ferment de dinamism, de spirit de inițiativă asumat, care în acea perioadă s-a bucurat de cea mai largă recunoaștere. Chiar și formele cele mai puțin caduce ale civilizației (dacă ținem să ne raportăm la această perspectivă) au fost tributare negustorilor și bancherilor: de la arte la știință, de la tehnică la cultură.

Capitolul VII

ARTISTUL

André Chastel

Termenul „artist” nu există în Renaștere. Zadarnic îl căutăm prin mulțimea scrierilor lui Leonardo, cea mai vastă moștenire literară pe care un pictor ne-a lăsat-o vreodată. Când a sosit clipa celebrării vremurilor noi, Giorgio Vasari și-a dedicat culegerea „artizanilor desenului”, adică „celor ce practicau artele vizuale”. Greșesc cei care uită această orientare profesională în favoarea tezaurului de anecdote pe care cartea îl conține. De fapt, originalitatea lui ține și de o insistență surprinzătoare asupra exigențelor și chiar asupra aspectelor anevoioase ale acestei meserii, asupra problemelor concrete și, dacă putem spune astfel, asupra „fizicii” activității artistice. În cele două secole cât a durat *leadership*-ul italian în materie de cultură, noutatea este, pe lângă celebrarea personalității, tocmai această atenție îndreptată către munca experților, acest interes față de tehnicile de lucru. Literații, oamenii de litere, nu au dezvoltat oare chiar în acea perioadă studiul alfabetului, paleografia, lexicologia și, în același timp, teoria elocvenței?

Ridicarea condiției acestor artizani la un nou statut nu trebuia făcută prin negarea realității materiale, concrete a „artelor desenului” și a apartenenței lor naturale și necesare la domeniul artelor mecanice. Dimpotrivă, ea trebuia dobândită prin exaltarea resurselor meseriei și prin aprofundarea caracterului „operativ” al acestei activități. Este vorba, evident, de unul – și nu cel mai puțin important – dintre aspectele reevaluării acelei *vita activa* care îi face pe umaniști, dar și pe oamenii de afaceri, deschiși către cucerire, către explorare, către posedarea conținutului pozitiv al universului. Secolul al XV-lea este unul dintre marile secole ale tehnicii. Iar prin tehnică trebuie să înțelegem jocul precis al instrumentelor și exploatarea completă a acestora, atât în organizarea spațiului, cât și în domeniul reprezentării.

Pentru Renaștere, *artifex* este acela care participă cu propriile sale mijloace la o întreprindere generală care urmărește, după vechea formulă, frumosul și utilul. Evitând să împrumutăm termenului unele implicații măgulitoare, indulgente și oarecum misterioase, pe care le datorăm romantismului și simbolismului, avem câteva posibilități de a observa un fenomen caracteristic al „umanității” Renașterii.

I. ARTIFEX

Un loc în societate

„Atelierele” ocupau un loc remarcabil, care putea fi descoperit cu ușurință pe străzile cetății. De acolo oamenii își procurau toate obiectele trebuincioase: mobile, costume, arme... și, în același timp, jucării, icoane, obiecte de lux. Imaginile orașelor de pe fundalul icoanelor de altare și din miniaturi lasă să se întrezărească vitrinele și, deseori, în planul al doilea, persoanele aplecate asupra lucrului. Aceste persoane erau extrem de numeroase în orașe ca Florența, Veneția sau Milano, unde, în afara unor momente de depresie cauzate de fluctuațiile vieții economice, o producție abundentă răspundea unei cereri regulate. Către anul 1460, Benedetto Dei amintește la Florența patruzeci de „atelieri de *maestri di prospettiva*”, adică de lucrători în marchetărie care fabricau lăzi, spătare sau lavițe, alături de tâmplari, de care era nevoie pentru ramele icoanelor, pentru paturi, pentru scaune. Este suficient să deschidem memoriile lui Cellini pentru a ne da seama de importanța orfevrilor: prin mâna lor trecea una dintre formele fundamentale ale bogăției: aurul și pietrele prețioase.

Trebuie să apelăm întotdeauna la această imagine concretă a meseriilor înainte de a defini situația morală a „creatorilor”, la care sîntem tentați să ne gîndim în primul rînd. Sigur că nu trebuie să începem, așa cum ni s-a propus uneori, prin a afirma că situația acestui *artifex*, ca și aceea a poetului, s-a modificat definitiv după Dante și Petrarca, care, în domeniul lor, se afirmaseră în chip suprem¹. Ar însemna să confundăm o aspirație episodică cu o condiție reală, o revendicare proprie anumitor medii cu o evoluție generală. Cu siguranță, atenția lui Dante față de Giotto, ca și aceea a lui Petrarca pentru Simone reprezentau afinități între niște oameni de excepție; însă această problemă nu putea fi generalizată. Nu greșim dacă spunem că acei *artifices* rămîneau într-o condiție modestă și lipsită de o demnitate aparte. Ei sînt producători de obiecte utile. Aparțin de propria breaslă; corporațiile au statute precise; nu se îngheabă un atelier după bunul plac; există reguli pentru contracte, iar registrul unui atelier care funcționa bine, ca acela al lui Neri di Bicci, arată limpede că ei se găseau, înainte de toate, în slujba unei clientele, a unor confrerii, a unor aristocrați, a unor donatori care

1. *All became liberal artists, divinely inspired like the poet, while their crafts appeared no less „philosophical” or even „prophetic” than poetry itself*, E.M. Kantorowicz, „The Sovereignty of the Artist”, în *The artibus opuscula XL*, New York, 1961 (din K. Borinski, *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie*, Leipzig, 1914, vol. I, p. 183).

aveau exigențe precise. Artistul izolat, care lucrează pentru sine în singurătatea propriului atelier, nu există. El trebuie să treacă nu prin școală, ci printr-un atelier organizat, unde lucrează ca ucenic, câștigînd puțin cîte puțin galoanele, altfel spus, calificarea ca maestru. Învăță de la maeștri. De aici abundența de formule ce redau această regulă, de genul : „a fost discipol al lui Piero (della Francesca), Piero da Castel del Pieve” [= Perugino]. Iar ceea ce știm cu siguranță în cazul Toscanei, unde documentația este enormă, fără nici o îndoială că rămîne valabil și pentru orașele mai mici.

Toți au început astfel : Giotto și Duccio, de la Cimabue ; Gozzoli, de la Angelico ; Leonardo, de la Verrocchio ; Andrea del Sarto, de la fra' Bartolomeo ; Bronzino, de la Pontormo și așa mai departe. Lanțul artizanal este continuu, iar fără el nu s-ar putea înțelege nici soliditatea meseriei, nici mișcările de emancipare care au un caracter regulat. Să-l luăm pe Luca della Robbia : el a avut o familie numeroasă, care a păstrat actele întreprinderii pînă la jumătatea secolului al XVI-lea, și sîntem la fel de bine informați atît asupra înaintașului, cît și asupra succesorilor. Se născuse pe la 1400 :

tatăl său îl trimisese să învețe meșteșugul aurăriei cu Lionardo al lui Ser Giovanni, considerat pe atunci la Florența drept cel mai mare meșter în acel meșteșug. Prin urmare, după ce de la el învățase Luca să deseneze și să lucreze în ceară, prinzînd curaj, se apucă să facă unele lucruri în marmură și în bronz : care reușindu-i foarte bine, au fost motivul pentru care [...] (Vasari, *Vita di Luca della Robbia*, Ed. Club, vol. II, p. 137).

Această schemă evolutivă se repetă în mod constant : o formație specială, îndelungată, apoi, „prinzînd curaj”, inițiativa și, uneori, saltul înainte al geniului, care nu pierde niciodată contactul cu meseria.

Aproape toate carierele vrednice de luat în seamă conțin același fenomen de ambiție crescîndă : îl vedem pe artizan „urcînd de jos în sus”, cum spune în mai multe rînduri maestrul nostru biograf, Vasari. Scopul este de a accede nu neapărat la o condiție socială superioară, ci la un grad înalt de responsabilitate și de influență în interiorul propriei categorii. Cazul lui Cellini lămurește perfect această chestiune : tururile sale de forță în domeniul tehnicii și turnarea febrilă a lui Perseu sînt accentuate în povestire, întrucît epoca – iar el știa acest lucru mai bine decît oricine – se dădea în vînt după aceste opere. Tot traseul biografiei sale însă este dominat de o preocupare care nu îi dă pace ; Benvenuto își dorește un singur lucru : să treacă de la condiția de orfevru la aceea de sculptor, care îi va asigura o mai mare considerație.

Dacă intervine succesul, există tentația de a exploata formula la infinit ; acest fapt poate fi observat în cazul lui Perugino, maestru în

materie de publicitate favorabilă și de multe altele. Dar un lucru atrage asupra lor reproșurile usturătoare ale moraliștilor : nu trebuie sacrificate pentru bani promisiunile adevăratei glorii, care reclamă un efort și o minuțiozitate din ce în ce mai mari : *studium et diligentia*. Concurența și comenzile datorate marilor succese mențin breslele în gardă. Există o „dinamică” a meseriilor ce pornește de la capodoperă. Acest fapt este în mod deosebit demn de atenție. Donatello, om de statură mică și de o energie inepuizabilă, urmărește să le arate florentinilor, romanilor și padovanilor niște lucruri extraordinare în domeniul sculpturii. Pentru a izbuti, el trebuie să înfrunte obișnuințele. Uimește și reușește.

Contracte

Formele juridice contau mult ; din perioada cuprinsă între secolele al XIII-lea și al XVII-lea ne-a parvenit o cantitate enormă de contracte de comandă, care au fost semnalate, publicate, comentate, însă rareori într-o manieră exhaustivă, după memorabila culegere a lui G. Gaye (1839-1840). Examinarea acestor documente evidențiază, în primul rând, un formalism grijuliu, unele precizări de ordin material și financiar, unele formule de avertizare în caz de întârziere sau de execuție proastă... ; activitatea pictorului sau cea a sculptorului reprezintă un simplu caz particular al artizanatului. Aceste contracte sînt stipulate – după cum s-a demonstrat – după modelul așa-numitei *locatio operarum*, care presupune *merces*, și nu *pretium* ; *merces* cuprinde tot felul de avantaje în natură și de precizări în legătură cu furnizarea materialelor care constituiau mereu o problemă din cauza prețurilor : aurul și albastrul ultramarin.

Nimic din toate acestea nu pare să semnaleze ivirea unor vremuri noi. Deseori, pictorului îi este fixat un model pe care trebuie să îl execute, rezervîndu-și dreptul de a refuza opera². *Pro manu sua* este prevăzută o sumă mică, ceea ce nu arată, cum s-a putut crede, o apreciere a calității (ar fi o evaluare derizorie), ci timpul de execuție. Aceste clauze, întrucît sînt, într-un anumit sens, automate, îi privesc atît pe cei mari, cît și pe cei mici, condiția artiștilor neputînd fi

-
2. Faptul este indicat în mod limpede în contractul pentru *Madonna Rucellai* din 12 aprilie 1285 : *Quod si dicta tabula non erit pulchra et laborata ad voluntatem et placibilitatem eorundem locatorum quod ad dictum pretium me aliquam partem ei persolvendum nullatenus teneantur* (Arhiva de Stat, Florența). Acest document s-a dovedit important pentru istorici, întrucît dovedea că opera nu îi aparținea lui Cimabue, cum se credea pe vremea lui Vasari, ci lui Duccio. Clauza refuzului se păstrează, dar cu o atenuare progresivă. Dacă, însă, după cum povestește Vasari, administratorul de la Santa Maria Nuova din Florența a refuzat în 1515 pictura pentru altar a lui Rosso, ale cărei figuri i se păreau „diabolice”, el era, cu siguranță, autorizat prin contract.

judecată prin intermediul acestor documente decît în urma unui travaliu interpretativ meticulos. În realitate, contractele apar cu atît mai stricte, cu cît sînt mai puțin respectate. Ele trebuie reînnoite periodic: este cazul lui Piero della Francesca, care nu mai reușește să ducă la bun sfîrșit icoana de altar pentru Perugia, sau al lui Leonardo, care se înțelege cu confreria Imaculatei Concepțiuni la Milano, în 1483, pentru o icoană de altar ce va fi predată în 1508, după numeroase negocieri, și care este doar o copie a unei opere anterioare, *Fecioara pe stînci* de la Luvru, cu niște retușuri datorate lui De Prédís. Diferențele dintre programul laborios și detaliat întocmit și realizarea propriu-zisă sînt uneori surprinzătoare. În mai 1515, Andrea del Sarto semnează un contract cu călugărițele unei mănăstiri florentine: o Fecioară cu Pruncul în brațe, încoronată de doi îngeri, între Sfîntul Bonaventura și Sfîntul Ioan Evanghelistul. Icoana va trebui terminată într-un an, cu clauza de restituire a acontului în cazul în care pictorul nu-și va fi îndeplinit misiunea. Pînza a fost terminată în 1517 (data poate fi citită pe *zoccolo*); Sfîntul Francisc l-a înlocuit pe Sfîntul Bonaventura, iar îngerii o susțin pe Maria, care nu are coroană.

Totuși, nu trebuie să generalizăm. Multe ateliere ale căror acte s-au păstrat, cum sînt cel al lui Neri di Bicci sau cel al Vivarinilor, își respectă angajamentele și își predau lucrările fără discuții. „Vedetele” sînt acelea care au, în primul rînd, dispute cu comitenții. Deseori, sumele vărsate erau considerabile și, dacă mormîntul lui Iuliu al II-lea a devenit pentru Michelangelo o „tragedie”, cuprinzînd proiectele succesive care îi reduceau dimensiunile și elementele, acest fapt depinde și de împrejurarea că moștenitorii Della Rovere cunoșteau suma excepțională pe care papa o plătise în avans.

Senioria Florenței îi scrie în decembrie 1502 mareșalului de Gié, care își pierdea răbdarea așteptînd *David*-ul în bronz cerut lui Michelangelo: „Atunci cînd este vorba de lucrările unor pictori sau sculptori, după cum știți, este greu să stabilim termene precise”. Gonfalonierul Soderini va repeta acest lucru în mai multe rînduri autorităților franceze, care par contrariate – dincolo de Alpi, aceste manifestări de independență față de putere nu există.

Un exemplu ilustru poate fi suficient pentru a lămuri lucrurile. Lorenzo Ghiberti, orfevru, este înscris în breasla artei mătăsii pentru firele de aur și de argint necesare pentru țesăturile de lux. El se bucură de o situație excepțională, însă acordul din 1407 pentru prima poartă a Baptisteriului prevede următoarele: 1. comitentul, breasla lui Calimala, va furniza bronzul necesar; 2. maestrul „trebuie ca în fiecare zi lucrătoare să lucreze toată ziua, ca un supraveghetor, iar atunci cînd se oprește din lucru, oprirea să-i fie socotită”³. Această

3. R. și T. Krautheimer, *Lorenzo Ghiberti*, Princeton-Hall, 1956 (1970²), vol. II, p. 369.

reglementare a „angajatului” apare în nenumărate contracte. Aici poate fi surprinsă condiția artistului, obligat din punct de vedere juridic să-și respecte scadențele. Eficacitatea acestor obligații este însă o altă chestiune.

Clauza muncii cotidiene nu implică faptul că întreaga lucrare trebuie realizată de mîna lui. Ar fi imposibil, ținînd seama de importanța șantierului și de numeroasele funcții asumate de către Ghiberti în același timp cu cele două mari angajamente legate de porțile Baptisteriului. Este vorba de aceeași muncă de echipă, sub coordonarea maestrului. Lui Ghiberti i se cere să execute numai „acele părți care solicită o mai mare măiestrie, cum sînt părul, nudurile și altele la fel”. Repartizarea muncii în interiorul atelierului are o importanță capitală, însă, de cele mai multe ori, dificil de precizat. Nu există fresce fără asistenți, nu există icoane pentru altare fără colaboratori, nu există sculpturi monumentale fără ajutoare.

Această practică generală privește atît echipa toscano-umbrică de la Capela Sixtină din 1481, cît și Stanțele lui Rafael. Atunci cînd apare succesul, atelierul se mărește, iar colaboratorii, fideli executori ai cartoanelor maestrului, intervin din ce în ce mai des. Într-un număr considerabil de cazuri, *artistul este semnătura*. Trebuie să dăm dovadă de multă ingeniozitate pentru a identifica părțile datorate unuia sau altuia. Atribuirile din partea criticii – și pieței – moderne neglijează într-o prea mare măsură această realitate. Ceea ce contează este *label*-ul provenienței. De aici, apariția semnăturii, mai ales pentru operele ce trebuie exportate. Iar foarte adesea, opera „autenticată” presupune colaborarea unui număr remarcabil de asistenți.

Adesea, contractele prevăd onorarii plătite în natură : saci cu grîu, butoaie cu vin. Dacă este vorba de bani, *artifex*-ului i se plătește în monedă de argint (lire) sau de aur (florini). Diferențele de salariu pot fi remarcabile : favorurile și faima au o mare influență în acest sens. Examinarea modalităților de plată a dus la o constatare importantă : „Momentul care marchează atingerea unei poziții sociale asemănătoare celei a negustorului din breslele majore este [...] acela în care retribuția va fi fixată în monede de aur” (Alessandro Conti). Este ceea ce se petrece la Roma cu echipa de la Capela Sixtină sub Sixtus al IV-lea, la Veneția cu Giovanni Bellini, la Florența cu *David* în bronz al lui Michelangelo. Astfel poate fi înțeleasă mai bine o anecdotă a lui Vasari despre Leonardo :

Se spune că, mergînd la bancă pentru leafă, pe care obișnuia să o ia în fiecare lună de la Piero Soderini, casierul a vrut să-i dea niște fișicuri de bani mărunți ; iar el nu a vrut să-i ia, răspunzîndu-i : „Eu nu sînt pictor de bani mărunți”. Iar Piero Soderini a împrăștiat zvonuri care îl învinuiau de înșelăciune. Pentru care Leonardo și prietenii săi au adunat banii și i-au adus ca să-i înapoieze : însă Piero nu a vrut să-i primească (*op. cit.*, III, p. 405).

Leonardo a fost jignit : el se plasa deasupra categoriei artizanilor, însă de ce această plată în mărunțiș ? De ce Leonardo a făcut o chetă printre prieteni ca să îi restituie banii ? Trebuie să presupunem că Soderini, nemulțumit de întârzierile lui Leonardo în începerea picturii din marea sală a Senioriei, ar fi vrut să-i dea o lecție pictorului, plătindu-l ca pentru o categorie inferioară ? Tot ceea ce îl privește pe Leonardo este unic.

Artifex polytechnes

„Dinamica” meseriilor aduce cu sine unele fenomene noi. Un exemplu : Giuliano da Sangallo este dulgher ; confecționează cufere, jilturi, de la modelele în lemn trece la proiectare în arhitectură, iar de acolo – la construcție, cu sprijinul patronilor săi, Lorenzo de’ Medici și cardinalul Giulio Della Rovere (viitorul Iuliu al II-lea), care îl îndeamnă să proiecteze și să creeze. Acesta este și cazul unor cariere mai puțin strălucitoare. După anul 1500, toate privirile sînt ațintite asupra lui Michelangelo, a cărui ascensiune este atît de rapidă și de spectaculoasă. Începutul este același : băiatul, spre marea spaimă a familiei Buonarroti, intră într-un atelier de pictor ; foarte curînd, îi întrece pe toți. Impulsul care îl animă este căutarea capodoperei. La treizeci de ani, aspirația este realizată : *Pietà* de la San Pietro și *David* de la Seniorie sînt sculpturile în marmură cele mai măiestrite și mai desăvîrșite care s-au văzut vreodată.

Atunci cînd artizanul se impune într-o meserie, rareori se întîmplă să nu reușească la fel de bine și în alta. Una dintre caracteristicile cele mai frecvente și mai interesante ale epocii este stimularea talentului de a se exercita în mai multe domenii, sau chiar în toate. În 1334, Giotto este în mod oficial însărcinat cu lucrările edilitare din oraș : pictorul a devenit inginer. Două secole mai tîrziu, nu ne surprinde să vedem că Republica îi încredințează lui Michelangelo lucrările la fortificațiile cetății. Exemplele acestei extinderi a competențelor sînt numeroase : Francesco di Giorgio, pictor și sculptor, construiește biserici și scrie un tratat de arhitectură. Pictorii realizează spectacole cu mașini, iar la serbări îmbină carele decorate cu edificiile din ghips. Rafael și Giulio Romano vor fi, în același timp, pictori, decoratori și arhitecți. Poate că Verrocchio a fost, la Florența, cel mai tipic dintre acești șefi de atelier polivalenți, exact înaintea discipolului său, Leonardo, care reprezintă exemplul oarecum hiperbolic. Scrisoarea din 1482 către Ludovico Maurul este deconcertantă prin enumerarea capacităților revendicate de acest *artifex* în vîrstă de treizeci de ani, însă este tipică pentru o anumită propensiune a marilor ateliere din ultima treime a secolului al XV-lea. Problema *artifex*-ului devine mai profundă.

Existau, ca întotdeauna, ateliere specializate. Acela al lui Neri di Bicci, de mică anvergură, pentru icoanele de altar ; Della Robbia, cu

industria lor de ceramică vitrificată; Vivarini la Veneția; orfevrii care lucrează la Roma pentru curie și pentru ornamentele pontificale... Însă dincolo de specializare se ivește, ca un fenomen destul de nou, acel *artifex polytechnes*, în care este exprimată unitatea activității artistice. Ideea șefului de echipă responsabil se extinde la toată practica socială: vestimentația, punerile în scenă, decorarea interioarelor, toate reclamă un soi de director al breslelor, ceea ce vor fi Leonardo la Milano, Vasari la Florența (în secolul următor) și, în sfârșit, Bernini la Roma (după încă un secol). Există o cerere sporită pentru spectacolul citadin. Acumularea de opere în biserici și în case nu reprezintă decît unul dintre aspectele acestei cereri.

Aici, pentru a surprinde întreaga importanță a fenomenului, se impun două referințe. În aceea pe care am putea-o numi antropologia astrologică, cei născuți sub semnul lui Mercur sînt, prin tradiție, *artifices*. În celebra serie de incizii în bronz din jurul anului 1460, secțiunea dedicată lui Mercur prezintă activitățile implicate: orfevreria, sculptura, pictura, căroră li se adaugă astronomia, muzica și, de asemenea, tot ceea ce intră în domeniul calculului și al tehnicii. Această descriere corespundea viziunii comune a ordinii practice, a universului tehnicii. Șaizeci de ani mai târziu, un gravor din Nord, Hans Sebald Behaim, reia într-un stil mai viguros formula etern valabilă. Nu este lipsit de interes faptul că aceeași definiție globală o întîlnim și la filosofi. Categoria „mercurialilor” este limpede caracterizată de Ficino: alături de mesageri și de tîlhari se află inventatorii, tehnicienii, inginerii, toți cei ce recurg la *ratio*. Adăugarea muzicii la acest repertor este interesantă, întrucît ne amintește că în aproape toate atelierele se făcea muzică. Exemplul îl dădeau maeștrii: Leonardo, Giorgione, Sebastiano Luciani... În sfârșit, unitatea artelor exista în realitate.

Prin urmare, nu este de mirare că prin sintagma – simplă, dar valabilă – „arte ale desenului” se numește, de obicei, unitatea universului acelor care practică artele. Astăzi, multe din implicațiile termenului ne scapă. El se va cristaliza pe baza instituției academice, în vremea lui Cosimo de' Medici. Însă dimensiunea sa era mai amplă. Într-o bună zi, s-a întîmplat ca Michelangelo să-i facă elogiul, în maniera dialecticienilor. Pentru el, desenul intervine oriunde se exercită inteligența: în război, în navigație, în studierea stelelor, în înfrumusețarea caselor și a orașelor... Într-un secol sau două, ideea se maturase.

Mică sociologie a mediului

Mediile artistice nu se bucurau de o imagine publică prea favorabilă. Litigiile din cauza banilor, rivalitățile împinse pînă la defăimare, pînă la delict, vinul, scandalurile, libertinajul constituie un bogat

material pentru birfe și pentru rapoartele poliției, în care nu totul este neapărat fabulație. Neliniștiții *artifices* alcătuiau o mică societate în societate; prin apucăturile și fanteziile lor, ei au făcut deliciul autorilor de cronici.

În vremea concilului de la Florența (1438-1439), cînd autoritatea Medicilor se afirmase deja puternic, pictorii îi trimit scrisori lui Piero de' Medici, care trece drept un amator priceput. În aprilie 1438, Domenico Veneziano cere să îi fie încredințată realizarea unei icoane pentru altar, care va fi o capodoperă etc. Cincisprezece sau șaisprezece luni mai târziu, în luna august 1439, sosește o scrisoare rugătoare și lacrimogenă a lui fra' Filippo Lippi:

și este limpede că unul din cei mai săraci călugări din Florența eu sînt, lăsat cu șase nepoate, fete de măritat, și bolnav și neputincios [...]

Cosimo și apoi papa vor trebui să manifeste o mare indulgență față de călugărul carmelit, care nu iubește numai banii, ci și femeile. Este unul dintre primii de pe lunga listă a artiștilor desfrînați. Exprimarea lui Cosimo despre acest gen de indivizi insuportabili, care trebuie tolerați îndelung: „nu sînt niște măgari de povară”, deschide, într-adevăr, un nou capitol în istorie.

Atelierele nu constituiau numai niște mici focare de viață de grup, ci, uneori, un fel de cenacluri. Nuvela 136 a lui Sacchetti (cca 1390) povestește despre un colocviu de la San Miniato, avîndu-l în centrul atenției pe Taddeo Gaddi: este deplîns faptul că, după Giotto, pictura nu mai valorează nimic. Anecdotele abundă: seara erau întînirile la Botticelli, unde se discutau de toate, despre politică (Savonarola va găsi aici un teren foarte prielnic) și despre artă. Ceva mai târziu, la începutul secolului, același fenomen se petrecea la Baccio d'Agnolo, unul dintre dulgherii deveniți arhitecți:

nelăsînd niciodată atelierul, locuiau destui împreună cu el, pe lîngă mulți cetățeni, cei mai buni și cei mai de seamă artizani din breslele noastre: și astfel se înjghebau, mai cu seamă iarna, preafrumoase discursuri și dispute însemnate.

Iar Vasari îi enumeră pe intimii acestor colocvii:

Primul dintre aceștia era Raffaello din Urbino, pe atunci tînăr, iar după el Andrea Sansovino, Filippino, Maiano, Cronaca, Antonio și Giuliano Sangalli, Granaccio și, uneori, însă rar, Michelangelo și mulți tineri florentini și străini (*Vita di Baccio d'Agnolo*, ed. cit., V, p. 140).

Aceste informații sînt prețioase. Avem motive să credem că ele își au originea în vremuri mai îndepărtate. De o bună bucată de vreme, întrunirile artiștilor erau ceva obișnuit. Nuvelistii ne vorbesc despre ele. Cum să nu presupunem, de pildă, că Ghiberti și-a datorat

autoritatea unor reuniuni de acest gen? Și este limpede că, mai târziu, cu trecerea generațiilor, aceste discuții, din care, evident, problemele artistice nu erau absente, au dus către instituirea academiei și către niște *disputationes* organizate.

Individualismul anarhic și anticonformist al acestor grupuri nu evolua în acest sens. Un exemplu: Giovan Francesco Rustici era un original. Ofensat de purtarea juriului care trebuia să fixeze onorariile pentru ansamblul Sfântului Ioan de la Baptisteriu, el se ținea deoparte, ceea ce nu îl împiedica să participe la niște curioase „confrerii”, unde te puteai distra mult și bine: distracțiile constau mai ales în niște prinzuri organizate cu o fantezie extraordinară, cu *tramezzi* hazlii, adică *intermezzi*. Aceste *solidalitates* parodice și oarecum rabelăsiene s-au dezvoltat în secolul al XVI-lea. În 1512, Andrea del Sarto a alcătuit pentru compania lui Paiuolo un templu octogonal, aidoma Baptisteriului, însă prevăzut cu coloane, totul din cîrnăciori, gelatină, parmezan și marțipan. Compania lui Paiuolo nu era suficientă. I s-a alăturat cea a lui Cazzuola, sub patronajul Sfântului Andrei. Acest club privat își propunea să reunească persoanele aparținînd mediului: artiști, muzicieni, poeți... hotărîți să se distreze cu scenarii parodice și travestiuri; unul dintre cele mai remarcabile a fost o fantezie de „masoni”. Se elaborau spectacole complexe, de pildă, coborîrea lui Pluton în infern. Aceste activități au dus, ca o consecință naturală, la punerea în scenă, în fața publicului, a unor comedii, așa cum s-a întîmplat cu *Calandria* sau cu *Mătrăguna*.

Lucruri asemănătoare se petreceau și la Veneția. Către 1500, se multiplică seratele private, petrecerile cu dans și muzică (întruniri), ai căror animatori și vedete sînt pictori muzicieni ca Giorgione. O *jeunesse dorée* se forma în niște cluburi oarecum dezordonate, acuzate de scandaluri nocturne; cel mai cunoscut, *Compagni della Calza*; remarcabili prin frumoasele costume pe care le purtau (ei se disting, de exemplu, în mulțimea lui Carpaccio), erau animatori de petreceri, de serate, de comedii. Artiștii erau, desigur, asociați cu mediile distracției și plăcerilor. Cît despre Roma, Cellini ne-a edificat, povestindu-ne despre cîteva serate de petreceri, pe un ton foarte liber. Astfel, în afara confreriilor și corporațiilor, unde, prin definiție, trebuiau să găsească loc, acești *artifices* tindeau să constituie mici grupuri independente în societate.

Artiștii „serioși” nu agreeau aceste mici companii, mai ales atunci cînd, așa cum se întîmpla la Florența, în ele se amestecau trîndavii și flecarii. Vasari a vrut să rezolve problema în niște împrejurări care se situează, probabil, în jurul anului 1550:

fiind în acele vremuri la Florența redusă arta desenului la o tovărășie de persoane ocupate mai curînd cu fleacurile și cu plăcerile decît cu munca, și a căror preocupare era să se adune prin ateliere și prin

alte locuri, și acolo, cu rea voință, în jargoanele lor, să se dedea la birfirea operelor unora [...] (*Vita di Aristotile da Sangallo*, ed. cit., p. 312).

Într-o zi, pe cînd Messer Giorgio se întorcea călare, însoțit de un servitor, s-a întîlnit cu acești *artifices* în apropierea palatului Medici, iar unul din ei, ironic, i-a cerut vești despre Senioria Sa. Furios de tonul batjocoritor, el a răspuns brutal că, în loc să fie un mizerabil asemenea lor, devenise bogat: ei îl credeau „necioplit”, însă el se bucura acum de stima clerului. A adăugat apoi că, în loc de un costum prost croit, de pictor, purta acum un costum de catifea, „îmbrăcat cu acele haine pe care le îmbracă pictorii săraci, iar acum sînt îmbrăcat în catifea”. Toate aceste semne de onorabilitate constituie dovada succesului; prin ele se distinge artistul adevărat de adunătura neputincioasă și invidioasă. Practica manifestelor satirice atașate operelor prezentate în public ne arată, pe de altă parte, că aceste mici grupuri batjocoritoare, de la care proveneau injuriile, au fost temute. Aceasta era însă, în primul rînd, viața artistică florentină, bine cunoscută pentru vioiciunea reacțiilor. Donatello spunea că nimic nu era mai stimulant.

Chestiunea veșmintelor este deosebit de importantă. Să ne gîndim la faimosul fragment în care Leonardo susține superioritatea picturii asupra sculpturii, pentru că sculptorul are aerul unui salahor „prăfuit le pulbere de marmură ca un brutar”, în vreme ce pictorul stă în largul său, dinaintea șevaletului, bine îmbrăcat, ca un gentilom (C.U.20v^o). Leonardo îl opune pe pictorul „șic”, primit la curte, sculptorului, care este un simplu muncitor; însă el nu se referea la toți pictorii, nici la toți sculptorii. În funcție de comportament și de succesul financiar, atît unii, cît și ceilalți se situau pe un nivel social diferit, iar aceasta se petrecea de ceva vreme. Vespasiano da Bisticci povestește, în *Viața* lui Cosimo cel Bătrîn, că marele Medici, bun prieten cu Donatello,

i-a dăruit o mantie trandafirie și o glugă, și a pus să i se facă o capă sub mantie [...]. Le-a purtat o dată sau de două ori, apoi le-a lăsat deoparte și nu a mai voit să le poarte, pentru că se spune că i se părea că era batjocorit (A. Greco [ed.], Firenze, 1976, II, p. 194).

În acest caz, artistul refuză promovarea socială prin intermediul costumului. O observație caustică a lui Vasari în legătură cu Alfonso Lombardi ne ajută să înțelegem de ce se temea el că era „batjocorit”: Alfonso, care era un filfizon vanitos, „a obișnuit întotdeauna să poarte pe brațe și la gît și pe veșminte podoabe de aur și alte zorzoane, care îl înfățișau mai degrabă ca pe un om de curte nerușinat și ușuratic decît ca pe un artizan doritor de glorie” (ed. cit., IV, p. 353).

Cadrul instituțional al profesiunilor s-a schimbat numai o dată cu apariția tîrzie a „academiilor”. Extinderea și, în același timp,

diversificarea comportamentelor se observă tocmai în costume. Societatea li se deschide acestor *artifices*, iar caracterele se definesc unul câte unul, de la artizanul docil la talentul insolent care atrage atenția, de la furnizorul amabil și inventiv la expertul închis în sine, melancolic și solitar, de la artistul pios la cinicul lipsit de scrupule. Într-un secol, un secol și jumătate, capacitatea productivă a acestor *artifices* s-a dezvoltat în toate direcțiile; și, prin forța împrejurărilor, se observă în acest mediu o multiplicare a tipurilor originale: artistul a devenit un personaj „cultural”.

Incidente la Veneția

Caracteristica cea mai neașteptată și, în cele din urmă, cea mai revelatoare a acestei evoluții este momentul în care artistul se detașează de comitent. Isabella d'Este îi trimitea lui Leonardo mesaje peste mesaje pentru a obține de la el portretul promis (faimosul desen de la Luvru fusese executat cu acet scop la Mantova). Nu avem de-a face numai cu obișnuita tergiversare. Neînțelegerile dintre aceeași Isabella d'Este și Giovanni Bellini, cu medierea lui Pietro Bembo, constituie unul dintre numeroasele exemple de raporturi dificile. Într-una dintre scrisorile în care Bembo își relatează demersurile nereușite, găsim o explicație pe cât de lămuritoare, pe atât de neobișnuită, asupra căreia va trebui să revenim în curînd:

că multe termene hotărîte nu se potrivesc cu stilul său, obișnuit, cum se spune, să rătăcească mereu după bunul său plac prin picturi (Gaye, II, p. 71).

Nu ne îndoim de faptul că artistul lucrează întotdeauna la comandă (nu sîntem în secolul XIX-lea, cînd pictorul lucrează după voia lui, iar apoi își vinde operele); însă în interiorul programului fixat prin contract el înțelege să se miște în felul său personal, fără constrîngerii, și, pe lîngă aceasta, găsește modalități de a scăpa de anumite obligații.

Acestea sînt, desigur, cazuri excepționale. Nu toți artiștii se comportă astfel. Dimpotrivă. Perugino, care acceptă prea multe comenzi, se pomeneste uneori în întîrziere cu cîteva luni; dar, în cele din urmă, comanda este asigurată, cu prețul trimiterii unui produs sumar finisat. Mantegna, înaintea lui, era extrem de punctual în executarea lucrărilor. Cînd, în 1506, Dürer petrece o perioadă la Veneția – unde Bellini este singurul care se arată amabil cu el –, duce la bun sfîrșit în cinci luni *Madonna del Rosario*, destinată Sfîntului Bartolomeu, biserica germanilor. El se comportă ca un adevărat artizan din Nord, conștiincios și precis, ca, de altfel, atîția *artifices* italieni pe care îi cunoaștem și care semnează, datează și predau icoanele realizate cu o punctualitate admirabilă. Nu toți au față de obligațiile ce le revin

atitudinea independentă și dezinvoltă a anumitor mari maeștri ai breslei. Grație scrisorilor bunului Dürer, putem surprinde viața artistului în multiplele sale aspecte. Cetățeanul orașului Nürnberg, chemat de negustorii de la *Fondaco*, are parte de o primire proastă din partea confrăților: el are să lovească în protecționismul corporației. Dar personalitatea sa fascinantă îi atrage prieteni; primește sfaturi bune, obține prelungiri pentru lucrările sale și începe să se și distreze. Face comerț – cu pietre prețioase, mai ales –, asemenea (se pare) majorității artiștilor care au prilejul să călătorească. Lumea este foarte simpatcă și, îi scrie el în februarie prietenului său Pirckeimer, „gentilomii mă iubesc, însă pictorii mai puțin”. Este foarte fericit, climatul „cultural” i se potrivește. Iar în ultima sa scrisoare, din octombrie 1506, gândindu-se la întoarcere, izbucnește în această exclamație, comentată mai apoi de mii de ori: *Hier bin ich ein Herr, daheim ein Schmarotzer*, aici un senior, acolo un parazit. Trebuie să ținem seama de succesul final al lui Dürer: prin capodopera sa, *Madonna del Rosario*, tablou executat în maniera venețiană, și prin gravurile sale vândute și copiate mai peste tot, el trecuse, dacă putem spune astfel, în categoria superioară. Într-un cuvânt, reușise să fie promovat, devenind acel tip de „senior” care era, în Italia, un artist recunoscut. Problema care ne privește este, într-un fel, rezumată în acest episod din anul 1506.

II. DOCTRINA

Un loc în cultură

O dată cu Nicolae al V-lea și cu Pius al II-lea, pentru Biserică a demarat un proces de evoluție hotărâtor: arta modernă a devenit arta Bisericii. Însă după episoadele spectaculoase reprezentate de Iuliu al II-lea și de Leon al X-lea a urmat domnia – scurtă, dar semnificativă – a lui Adrian al VI-lea, care ar fi dorit să pună capăt la toate acestea. Familia Medici s-a mândrit că proteja artele, însă momentul Savonarola a avut și el importanța lui. În timp ce Castiglione, prietenul lui Rafael, se crede obligat să îi recomande omului de la curte să se comporte ca un amator luminat, el mărturisește totuși că nu toți sînt de acord cu acest lucru. Cu alte cuvinte, impulsul general către o producție și chiar către o supraproducție artistică nu era lipsit de rezistențe și opoziții. Pe toată durata Renașterii a existat un fel de luptă între cei care, din rațiuni religioase, morale sau intelectuale, priveau cu suspiciune emanciparea crescîndă a artiștilor, simpatiiile de care ei se bucurau, și, de cealaltă parte, cei care, încrezîndu-se instinctiv într-o nouă diviziune a disciplinelor, înclinau să privilegieze manifestările artistice.

Argumentul invocat era tot acela al dimensiunii spirituale, științifice sau poetice a artei. Vorbele lui Leonardo: „Pictura este o treabă a minții” reintră în această dispută. Michelangelo afirma pur și simplu că, indiscutabil, artistul merită un statut de intelectual: „dacă pictează nu cu mâinile, ci cu mintea”. Dar se povestește și că unii îl luau în rîs pe Botticelli, care, fiind o „persoană sofisticată”, se credea capabil să îl comenteze pe Dante.

Problema arhitectului

Un test-cheie îl reprezintă, în acest sens, preambulul contractului lui Luciano di Laurana, semnat de Ludovico da Montefeltro în anul 1468:

Acei bărbați gîndim noi că trebuie să fie onorați și contractați, care se află împodobiți cu talent și cu virtuți, și mai cu seamă cu acele virtuți care mereu au fost ținute la mare preț de cei vechi și de cei din zilele noastre, cum este virtutea arhitecturii, bazată pe arta aritmeticii și a geometriei, care sînt mai de seamă printre cele șapte arte liberale, pentru că sînt *in primo gradu certitudinis*, și este o artă care pretinde o mare știință și un mare talent, mult apreciată și prețuită de noi (Gaye, I, pp. 214-215).

Această declarație, completă și remarcabilă, cuprinde tot ceea ce avem nevoie să știm. În primul rînd, un discurs în formă de manifest, care expune intențiile „culturale” ale principelui: arhitectura este arta fundamentală și nu trebuie înscrisă în mediul practicii; rațiunea ei de a fi, „virtutea” ei este baza ei matematică, iar pe această cale ea se ridică la demnitatea artelor liberale. Referirea la antichitate, care este, într-un fel, un ornament stilistic, se află la baza unei intenții declarate în favoarea unei proceduri raționale, docte. Această manieră de justificare a alegerii arhitectului unui castel este destul de neobișnuită. Uzualii termeni laudativi care însoțesc contractele au devenit un manifest și un program. Pe fundal poate fi surprinsă o voință de deschidere a disciplinelor: *quadrivium*-ul universitar nu mai deține monopolul cunoașterii. Acesta se bazează pe anumiți purtători ai talentului și virtuților necesare modernității.

Nu este vorba deci de o simplă constatare, ci de o deschidere către viitor, însemnînd că aceste propuneri pretind mult de la acela care încearcă să le traducă în faptă. Trebuie să-și facă apariția un nou tip de arhitect, un reprezentant al artei-știință.

În toate orașele, puterea își definea imaginea publică prin intermediul inițiativelor arhitectonice. Autoritatea Comunei se exprimă prin palatul Senioriei, iar cea a ordinelor religioase și a marilor prelați, prin sanctuare... Preocuparea generală o constituie organizarea spațiului, cu tot ceea ce presupune ea: galerii, statui, locuri

adecvate pentru ceremonii și pentru liturghie. Dacă arhitectura este astfel percepută ca fiind arta prin excelență, ea presupune existența unor arhitecți bine pregătiți și conștienți de acest fapt. Succesul extraordinar al unor artiști ca Brunelleschi, Bramante, Antonio da Sangallo și alții nu s-ar putea explica în lipsa acestei orientări generale. La arhitectul învățat se apelează pentru construirea vilelor din împrejurimile Florenței și Neapolelui sau pentru sistematizarea urbană în jurul unor monumente privilegiate la Roma și la Veneția. Ei sînt convocați în caz de necesitate: astfel, Francesco di Giorgio, Giuliano da Sangallo, Bramante, eventual Leonardo da Vinci sînt invitați în calitate de experți la Milano sau la Pavia. Arhitectul este interlocutorul privilegiat al puterii. Chiar și senatul venețian, care nu agreează pozițiile exclusiviste, sfîrșește prin a o accepta pe aceea a lui Jacopo Sansovino. Pentru că este vorba de un apel la știință, și nu numai la practică.

Condamnarea construcției fără reguli, aceea care, simplificînd, va fi numită „gotică”, însemna că se aștepta totul de la o știință înaltă, matematică, indiscutabilă și – în principiu – accesibilă tuturor. Textul amuzant în care se povestește despre participarea pasionată a cetățenilor Florenței la propunerea unui proiect de fațadă destinată catedralei Santa Maria del Fiore, în 1409, dovedește că gustul de a proiecta îi implica pe toți. Era însă momentul formulărilor teoretice, al reflecției, al tratatelor ce vor expune metodele cele mai bune. Luca Pacioli a datorat bună parte din succesul său de orator faptului că expunea publicului larg niște rețete „științifice” de care puteau profita toți. *De divina proportione* este, fără îndoială, expresia cea mai înaintată – iar în viziunea modernilor, cea mai puțin convingătoare – a acestei intenții de a surprinde structura matematică inerentă tuturor operațiilor tehnice.

Prin urmare, „cercetarea arhitectonică” ține de domeniul intelectual. Dar recursul la texte antice creează un fel de piedică pentru cunoaștere, prinsă între problemele legate de construcție și arheologie. Tratatul *De re aedificatoria* al lui Alberti, care se va bucura de onorurile unei publicări oficiale, reprezintă, împreună cu prefața fundamentală a lui Poliziano (1485), efortul de promovare a unui nou mod de a gândi în arhitectură. Bazîndu-se pe Vitruvius și pe asimilarea manierei antice, inteligența devine conștientă de logica și de implicațiile construcției, capabilă să deducă consecințele acestora. Trecerea de la teorie la practică se face, în principiu, fără probleme, iar comitentul bine informat devine arhitect. Asemenea lui Federico la Urbino, Malatesta și Lorenzo de' Medici sînt lăudați în cronici pentru înzestrarea lor de constructori. Există un soi de schimb de responsabilități. Dacă există un fond doctrinar comun suficient de elaborat, așa cum arată raportarea la ordinea matematică, autoritățile pot pune stăpînire pe el, iar un mare senior se poate declara

arhitect. Termenul capătă o valoare aproape simbolică. El nu mai desemnează o profesiune, ci o înclinație a spiritului uman.

De aici rezultă o efervescență speculativă și imaginativă care face din jumătatea de secol cuprinsă între anii 1470 și 1520 o perioadă deosebit de bogată în inițiative, atât în domeniul proiectelor, cât și în acela al scrierilor (rareori publicate). Trebuia să sosească un moment în care, deși se afirma că *ars aedificandi* este o știință, avea să se pretindă o anumită specializare. Cazul unei personalități „medii”, ca Baccio d'Agnolo (1462-1543), ne poate îngădui să lămurim această evoluție. Ea a atins punctul hotărîtor în polemica împotriva constructorilor nepregătiți, veniți din alte profesii, care pretind că profesează marea meserie care este arhitectura :

a cărei știință nu a fost practică de ani buni, decît de unii sculptori în lemn ori de unele persoane sofisticate care o profesau fără de a-i cunoaște măcar termenii și pricipiile fundamentale, ori de a înțelege perspectiva (Vasari, *Vita di Baccio d'Agnolo*, ed. cit., V, p. 139).

Ne aflăm în anul 1550. Vasari l-a prezentat pe Bramante ca pe un model absolut, însă știe ce deziluzii i-au provocat construcțiile ; acum trebuie susținută cauza competenței. Arhitecții improvizați, fie ei decoratori, sculptori sau pictori, sînt puși în situația de a manipula „coloanele, cornișele, temeliile și toate legile ei (adică ale arhitecturii)” ; acelea sînt personajele (*figurile*), spune el grațios, aduse pe scenă de arta construcției. Dar nu este suficient : tehnica nu se reduce la o producție de imagini. Astfel, biografia lui Baccio este concepută ca o critică acerbă a acestor arhitecți decoratori care au invadat Florența : iar această critică se face ecoul atacului nemilos al lui Michelangelo la adresa lui, în legătură cu balconul cupolei de la Santa Maria del Fiore :

Michelagnolo Buonarroti [...], văzînd că în alcătuirea acestei lucrări erau tăiate cărămizile pe care nu degeaba le lăsase în afară Filippo Brunelleschi, a făcut atîta zarvă încît s-a încetat lucrul, spunînd că i se părea lui că Baccio făcuse o cușcă pentru greieri, și că acel edificiu atît de măreț pretindea mai mare lucru, făcut după alt plan, și cu o artă și grație pe care nu i se părea că proiectul lui Baccio le avea [...].

Rezultatul, cum s-a petrecut deseori la Florența, a fost reunirea unor comisii care au lăsat totul în suspensie.

Aceste discuții dovedesc cît de vie era problema arhitectului. Manifestul în favoarea lui Laurana avea niște culise doctrinale cu tradiție în timp. Arhitectul, model al artei-știință, înarmat cu posibilitățile oferite de matematică, dobîndea cu ușurință o semnificație universală. În fond, acest *artifex* de nivel superior se înrudește cu omul complet descris de Pico, făcut să domine natura. Încă în *De*

dignitate et excellentia hominis, tratat al lui Giannozzo Manetti, se poate citi că grandoarea omului se manifestă în capacitatea sa de a construi: Piramidelor, porumbelului mecanic al lui Architas, invențiilor lui Arhimede li se adaugă acum cupola lui Brunelleschi. În faza lor optimistă, Ficino și prietenii săi nu scapă nici o ocazie de a exalta timpul prezent, în care lucrările arhitectului, inginerului și pictorului dovedesc noblețea spiritului uman: prin exercițiul Rațiunii organizatoare, omul devine *deus in terris*. Posibilitatea de a cuceri o calificare atât de încurajatoare constituia o tentație pentru anumite spirite, deosebit de inteligente și de active. Prin urmare, se putea formula o idee nouă despre artist; „divin” a devenit elogiul suprem.

Se vede destul de limpede de ce arhitectul putea servi drept model. Dar ar fi nedrept să nu introducem referirea, paralelă, la muzică, pentru care aproape toate mediile interesate de artă și prezente în discuția noastră arătau un interes bazat, pe cât se pare, pe o pregătire remarcabilă: *musica*, la fel ca *architectura*, trimitea către *artes liberales*, de vreme ce dispunea de o teorie a cărei anvergură o putem înțelege, de pildă, cu ajutorul tratatului lui Gafurio, *Theoria musicae* (1492). Numărul artiștilor muzicieni, căutați ca atare, este atât de mare, încât se poate afirma că muzica își cucerise un loc de seamă în viața, dar și în cultura atelierelor. Muzica, fiind armonie și rezolvare a disonanțelor, sfârșea prin a apărea ca un *analogon* al frumosului. Termenul este folosit uneori cu o valoare elevată și generală, oarecum ca „poezia” în secolul nostru. Se pare că Ficino se face ecoul unei evaluări comune atunci când afirmă că principiul reprezentat de muzică, „înstăpînându-se progresiv pe corpul omenesc, cu toții își trag inspirația în operele lor, oratori, poeți, pictori, sculptori, arhitecți” (scrisoarea către A. Canisiano, *Opere*, Ep. L, p. 65). Era nevoie de un filosof pentru a concentra astfel, într-o unitate ideală, toate activitățile sufletești care urmăresc să introducă ordinea rațională în discurs și în imagini. Era un mod de a înregistra, într-un moment de optimism, o aspirație a noii culturi.

Pe calea atât de clară teoretic și atât de riscantă practic a artei-știință, un spirit extraordinar a înaintat cât de mult se putea. Vreme de patruzeci de ani, manifestându-se în toate domeniile, manevrând toate tehnicile, Leonardo a întreprins constituirea unui nou tip de cunoaștere, care avea să acopere întreaga realitate și să ofere baze noi și sigure pentru operațiunile concrete ale artizanului. Rezulta de aici, la marginea culturii literare (*omo senza lettere*), un alt tip de cultură, care izbucnea cu putere din curiozitățile și din experiențele familiare atelierelor, unde se forma *artifex polytechnes*. Dar sensul inițiativei sale nu putea fi surprins. Problema artistului în general – și nu numai a arhitectului – este falsificată de acest exemplu unic între toate, în fața căruia contemporanii uluiți nu mai știau ce să spună. Castiglione însuși deplînge faptul că acest mare pictor a alergat după himere și, prin urmare, a fost pierdut pentru artă.

Leonardo introdusese o dimensiune sau, în orice caz, o nouă sensibilitate a „artistului universal”, fascinat de imposibil.

Audendi potestas

Nu trebuie să uităm niciodată pînă la ce punct textele antice recuperate, editate și comentate cu pasiune, au putut sluji drept modele pentru comportamentul artiștilor, sfîrșind prin a le alimenta biografiile. Arătînd că posedă un precedent antic, propriile demersuri căpătau o validitate sporită. Cu toate acestea, erau privite cu atenție acele opere abandonate de Leonardo, deplînse fiindcă nu fuseseră terminate. Această atenție beneficiază de o remarcă a lui Pliniu cel Bătrîn:

Operele tîrzii ale artiștilor și tablourile care rămîn neterminate la moartea acestora sînt mai prețuite decît operele lor duse la bun sfîrșit. Asta fiindcă în ele poate fi deslușit desenul și concepția originală, în vreme ce tristețea inspirată de dispariția autorului ne îndeamnă să-l glorificăm (Pliniu, N.H., XXXV, 145).

În jurul numelui lui Apelles s-a realizat cea mai mare condensare de situații exemplare: întrecerea cu Protogenes, respingerea criticii incompetent, maxima lucrului susținut: *nulla dies sine linea*, recompensa supremă: respectul lui Alexandru cel Mare, care i-o cedează pe frumoasa Campaspe... Foarte curînd, printr-un soi de osmoză între cultura umanistă și cea a atelierelor, aceste episoade, în care se amestecă formule picante, pătrund în folclorul artistic. Artiștii care vor beneficia de această analogie sînt nenumărați: Botticelli, Leonardo, Tițian... În elogiile publicitare care încep să se multiplice, aceste mici referințe sînt în mod constant puse în joc. *Encomium*-ul de tip antic contribuie la crearea unei idei măgulitoare despre artist și despre capacitățile sale. Este exact ideea micilor liste de *artifices* despre care am vorbit.

Această „literatură artistică” ce tocmai se năștea izola în ansamblul social – sau, dacă se preferă, în lucrarea comună a civilizației – o categorie privilegiată. Însă este suficient să aruncăm o singură privire asupra realității de fapte pentru a putea măsura caracterul artificial, publicitar și prospectiv al acestei operațiuni. Puțin lipsește ca aceasta să ne facă să uităm că artiștii, mici sau mari, rămîn pretutindeni, ca și în trecut, în contact cu autoritățile religioase sau cu organizațiile religioase, ori în serviciul acestora. Producția cu caracter profan (portretul, istoria, alegoria) ocupă, prin comparație, un loc minor. Există în Biserică un curent „rigorist” care se preocupă nu numai de imoralitatea oamenilor, ci și de decența operelor. El se manifestă periodic prin intermediul unor cenzori, care deplîng o evoluție necontrolată. Sant'Antonino, care, la Florența, în mănăstirea

lui fra' Angelico, nu poate nega valoarea artei, formulează unele rezerve față de capriciile iconografice din ce în ce mai frecvente, apărute în lucrările pictorilor. Există o tendință „pietistă”, puțin urmată, care pregătește eforturile reformei catolice. Cum să explicăm însă stupefianta libertate de care se bucurau pictorii și sculptorii?

Este o problemă dificilă. După cum a amintit Dionisotti, viitorul unui „intelectual” se afla aproape fatalmente în sfera de influență a Bisericii, fie în serviciul curiei, ca în cazul lui G.B. Alberti, fie în rîndurile sale, cu ambiția pălăriei de cardinal ca o încoronare a carierei, pe care au obținut-o Bembo, Giovio și alții. Legenda susține că Bibbiena s-ar fi gîndit la ea pentru Rafael. Sebastiano Luciani a primit de la Clement al VII-lea slujba bine plătită a plumbului (și a și început să nu prea mai lucreze, povestește Vasari). Dar raporturile artiștilor cu Biserica erau îndeobște cele ale unor furnizori.

Cererea de statui, de icoane pentru altare, de decorații pentru jilțuri sau pentru sacristii era atît de mare, încît imaginea unor clerici practicînd pictura sau decorația nu mai surprindea pe nimeni: fra' Angelico reprezintă marea figură a călugărului pictor care onorează propriul ordin. Iar memoria sa, exemplul său vor fi mereu citate de reformatori, apărători ai artei evlavioase. De asemenea, a existat o adevărată „școală a Sfintului Marcu” în jurul lui fra' Bartolomeo, atunci cînd acesta, după ce abandonase pictura sub influența lui Savonarola, s-a întors la această artă cu unele inițiative deosebit de importante.

Problema rezidă altundeva și este legată de un fapt simplu: în Occident nu exista, nici măcar în canoanele ecleziastice, o doctrină precisă asupra artei. Nici o teologie a imaginii, ca în Bizanț, nici o codificare generală; numai obișnuința, tradiția (*consuetudo*). Anumite definiții elementare, precum faimosul: *quod legentibus scriptura, hoc idiotis cernentibus praebeat pictura* al lui Grigore cel Mare, le ținu-seră locul de-a lungul întregului Ev Mediu. Deja Durand din Mende (în jurul anului 1280) recunoștea că așa-numitele *storiae* din Biblie sînt tratate în mod liber de către pictori, iar Cennino Cennini se mărginește să-l reproducă la începutul tratatului său din 1420. Un dicton extras din Epistola către Pisoni, de unde și numele său de *Dictum Horatii*, fusese foarte de timpuriu – în orice caz, începînd din secolul al XIII-lea – introdus în circulație pentru a autoriza anumite născociri mai mult sau mai puțin fantastice: *quidlibet audendi potestas*. Ne vom feri deci de a vedea în această formulă repetată la nesfîrșit semnul unei noi stări de spirit. Se pare însă că ea chiar a fost un stimul pentru inițiativa acelor *artifices*. Într-un maculator de pictor din cercul lui Benozzo Gozzoli, în care sînt conținute studii de motive – chipuri, mîini etc. –, se citește, nu fără uimire, întreaga formulă, în latină, transcrisă ca un fel de manifest: *pictori(bu)s atque poetis semper fuit et erit equa potestas* (Muzeul Boymans, Rotterdam).

De această dată, într-un atelier este exprimată pretenția de a se bucura de un privilegiu „cultural” comparabil cu acela al poezilor.

Ceea ce legitimează această *potestas* este harul personal, *ingenium*, care îl face pe artist. Astfel, se înțelege mai bine scrisoarea deja citată în care Bembo, mediator între Isabella d'Este și Giovanni Bellini, amintește cuvintele destul de surprinzătoare ale acestuia din urmă :

invenția, pe care M.V. îmi scrie să o găsesc eu desenului, va trebui să o potrivesc după fantezia aceluia care îl are de făcut și căruia îi place ca prea multe termene fixate să nu i se dea, obișnuit fiind, cum se spune, să rătăcească după bunul său plac prin picturi, care să-i poată satisface pe cei ce le privesc [...] (Gaye, II, p. 71).

Acesta nu mai este un artizan aflat în serviciul unei prințese grațioase, ci – deja – artistul, în sensul modern al termenului, care urmărește să-și facă respectat *ingenium*-ul.

Desigur că nu toți se aflau în această postură. Dar ideea subzistenței unei anumite distanțe între program sau comandă și ceea ce, după elaborare, va fi opera realizată, această idee îl așează pe artist la jumătatea drumului între artizan și poet. Michelangelo, desigur, atunci când i se ivește ocazia, trage folos din formula horatiană. În faimosul discurs, cules cu evlavie de Francisco de Hollanda în 1532, în favoarea decorațiilor iraționale ale „groteștilor”, o avansează îndată ca pe un principiu inatacabil, acesta fiind, de bună seamă, punctul pe care cenzorii *Judecății universale* își vor face o datorie din a-l ataca. Teologii Contrareformei își vor da seama atunci, oărecum stînjiți, că pînă în acel moment nu existase în Biserica latină o doctrină propriu-zisă a icoanelor.

De fapt, această situație lăsa autorităților locale, ordinelor și confreriilor misiunea de a evalua problemele. Indulgența rezervată vieții independente își află un soi de paralelă în libertatea lăsată imaginației. Gozzoli la Campo Santo din Pisa și Sodoma la Monte Oliveto povestesc, în largul lor, istorii, într-o manieră bizară. Vreme de treizeci sau patruzeci de ani, icoanele de altar oferă interpretări noi ale Fecioarei. Donatello brodează pe marginea legendei Sfîntului Padovei. Pictorul sau sculptorul este departe de a fi ținut între limitele unor norme precise de către autoritatea religioasă. S-a stabilit că pe zidurile capelelor și pe altare opera trebuie să corespundă exigențelor devoțiunii, însă, fapt petrecut din ce în ce mai des, autorul urmărește să fie apreciat și pentru calitățile sale, pentru meritele de pictor sau de sculptor. Publicul reacționase dintotdeauna – mai mult sau mai puțin – în acest sens, chiar și în perioada pe care noi o numim Evul Mediu. Acum, însă, se poate întîmpla ca artistul să-și revendice în mod fățiș o libertate de invenție care depășește oărecum noțiunea originară de serviciu. Aceasta cu atît mai mult, cu cît

comitentul – confrerie, episcop sau mare senior – este mîndru să aibă în capelă sau în *studiolo* un Botticelli, un Mantegna sau un Tițian.

Prin urmare, nu ne surprinde faptul că preocuparea de a se număra printre personalitățile culturii a determinat, în cele din urmă, apariția „casei artistului”. În tratatele de arhitectură, unde totul este calculat în funcție de ierarhia socială, „casa artizanului sărac” nu este altceva decît un atelier mărit: este cazul lui Francesco di Giorgio, pe la 1500, și al lui Serlio, pe la 1540. Donatello, care se muta des, trebuia să se mulțumească cu puțin. Se știe din denunțările fiscale că Masaccio avea doar un colțisor de prăvălie, dar că lui Ghiberti îi trebuia o curte cu portic. La Mantova, Mantegna adaugă la *studio* o sală anume destinată colecțiilor și așează o statuie a lui Mercur deasupra porții casei. Generația următoare subordonează spațiile de lucru fațadei, care devine aceea a unui palat. Este cazul lui Rafael la Roma și, după exemplul acestuia, al lui Giulio Romano la Mantova, al lui Zuccaro la Roma și la Florența, unde acoperă cu ornamentații fantastice locuința lui Andrea del Sarto, și, desigur, al lui Vasari, cu spectaculoasa lui casă din Arezzo. Curba este completă.

III. VIRTUTE ȘI GLORIE

Un loc în istorie

Dum viguit eloquentia, viguit pictura (o scrisoare a lui Enea Silvio către Nicolae din Wile, pe la 1456). Puterii literare îi corespunde puterea artei. Este însă această afirmație adevărată în general sau numai în cazul marilor personalități (nu se spune încă „geniile”)? Răspunsul este oferit ceva mai departe: *post Petrarcham converserunt litterae, post Joctum surrexere pictorum manus*. Termenul *manus* amintește că este vorba de o meserie manuală, însă, în sfîrșit, este pomenit un cuplu de forțe, iar ecuația Petrarca-Giotto va marca o dată.

Trebuie să ne întoarcem la un text faimos, care a exercitat o mare influență. Menționarea lui Giotto și a lui Cimabue în cîntul al XI-lea din *Purgatoriu* nu reprezintă acel soi de glorificare necondiționată a artelor figurative, cum s-a spus uneori, ci ilustrarea, împotriva vinoșilor de orgoliu, a vanității gloriei, *sufflare de vînt*, iar poetul oferă ca exemplificare cazul lui Cimabue, depășit de Giotto, întrucît ambii erau artiști cunoscuți de toată lumea. Versurile sale atestă notorietatea celor doi pictori, fenomen remarcabil, însă nimic mai mult. Nu există o mai mare exaltare „culturală” a celor doi artiști în vogă decît a celor doi miniaturişti, Oderisi și Franco, a căror artă, la drept vorbind, nu pare excepțională.

Menționarea celor doi pictori a avut consecințe însemnate pe calea importanței comentariilor, care însă nu s-au oprit asupra artei, ci asupra personalității lui Giotto: alături de Dante, se admira faptul că un simplu artizan poate atinge gloria. Comentatorii erau oameni de litere, lezați atunci când vedeau cum doi *homines ignoti nominis et bassae artis* erau comparați cu doi poeți faimoși precum Guido Guinizelli și Guido Cavalcanti. Este cunoscută explicația lui Benvenuto da Imola, care ne furnizează un reper serios pentru prima jumătate a secolului al XIV-lea: *appetitus gloriae ita indifferentes occupat omnes quod etiam parvi artifices sunt solliciti circa illam acquirendam, sicut vidimus quod pictores apponunt nomina operibus*. O observație de două ori importantă: dacă pictorii au început să-și lase semnătura pe lucrări – ceea ce poate fi confirmat pe baza icoanelor de altar –, nu toată lumea privește cu ochi buni acest fapt, mai ales clericii și intelectualii: ei văd în aceasta o manifestare a orgoliului, cu atât mai condamnabilă, cu cât înfățișează atenției publicului numele artistului în biserici, asigurându-i astfel o notorietate pe care scriitorii o vor atinge numai în mod excepțional. Aceste persoane „avide de glorie” sînt, pe de altă parte, oameni de origine modestă, *parvi artifices*, lipsiți de cultură literară, singura pe care se poate baza adevărata glorie. Comentariul lui Benvenuto ne îngăduie să ocolim o capcană în care istoricii din secolul trecut au căzut adesea, din entuziasm: anume ideea că evoluțiile, paralele ca perioadă, ale artelor și literelor comportau o înțelegere reciprocă, un soi de complicitate între scriitori și artiști. Trebuie să plecăm mai curînd de la constatarea inversă: diferența de natură, în același timp socială și mentală, dintre condiția clericului și aceea a artizanului. Cele două clase se ignoră reciproc. Desigur, un șef de atelier inteligent, cum a fost Ghiberti, știe că trebuie să recurgă la literatură pentru a-și asigura faima și scrie *Comentariile*, cu un titlu sonor, în care schițează un discurs, prin nimic nou, despre profesiunile artistice. După el însă, marii experți în arte nu mai publică și nu mai elaborează decît tratate. La urma urmei, Leonardo nu va apuca să redacteze o carte. Prin urmare, oamenilor de litere le va reveni misiunea de a face astfel încît să le asigure artiștilor un loc în cronici. Iar secolul al XV-lea, într-adevăr, vede la Napoli și la Florența niște umaniști care își manifestă interesul pentru „oameni faimoși” în domeniul picturii și sculpturii. Landino, în introducerea la ediția comentată a *Comediei* (1481), dedică un scurt capitol maeștrilor contemporani (celor aflați încă în viață); Ugolino Verino îi enumeră pe artiștii în viață în *De illustratione urbis Florentiae*, LIII, tratat redactat pe la 1500. Unii *artifices* apar în paginile cronicilor locale; alții, în îndrumare, ca acelea ale canonului Albertini, la Roma și la Florența (1510). De la sfîrșitul secolului al XV-lea, ei se vor afirma tot mai mult, dobîndind, în cele din urmă, o notorietate pe care nu o mai cunoscuseră niciodată înainte.

Însă caracterizarea talentelor rămânea aproximativă și banală. „Literații” știau că se poate vorbi numai de meserie, *ars erit quae disciplina percibi debet [...]* Ea quae in oratore maxima sunt, imitabilia non sunt, ingenium, inventio, vis, facilitas et quidquid arte non traditur (Quintilian, *Inst. Orat.*, II, 14, 5; X, 2, 12). Ceea ce teoreticianul spune despre elocvență poate și trebuie să se aplice artei. Nu ne va uimi, prin urmare, absența unei critici dedicate chiar unor opere pe care scriitorul declară că le admiră. Analogiile literare de tipul Michelangelo/Dante, Tițian/Ariosto etc. rămăneau cel mai bun expedient la care se recursese. Totuși, existau, pentru desemnarea acestor aspecte ale artei care nu țineau de meserie (*ars*), cuvintele sugerate de vechiul autor: *ingenium*, *vis*; și chiar aceste cuvinte vor fi folosite pentru a ilustra fericitul avînt al acestei activități. Din 1468, Laurana a fost celebrat pentru *ingenio e virtu*, iar acești doi termeni vor sluji în mod constant pentru a indica de ce anumite opere și anumite talente meritau atenția. Aretino s-a servit mereu de ele, și nu numai pentru a vorbi de artiști.

Toți cei care se făceau remarcați de către contemporanii lor, amuzați sau iritați, printr-un comportament extravagant, erau de multe ori niște ființe generoase, stimulate de „virtutea” lor. Cu alte cuvinte, de pasiunea lor. Calculele geometrice ale lui Paolo Uccello, care realizau perspective pe mozaic, făceau parte din această categorie. La fel și cercetările „fiziognomonice” ale lui Donatello. Ca și, desigur, teribilele experimente de disecție efectuate de Pollaiuolo, de Leonardo și de Michelangelo, care nu figurau în practica obișnuită. Vasari a considerat nimerit să relateze cum, pe la 1550, un băiat, Bartolommeo Torri, și-a pierdut literalmente capul în experimentele sale de disecție; ținea în casă, ba chiar sub pat, „murdăriile anatomiei”. Se ferea de ochii lumii, „gîndind că a sta ca un biet filosof murdar și fără nici o regulă de viață și a ocoli conversația cu semenii era calea de a deveni mare și nemuritor” (*Vita di Giovanni Antonio Lappoli*, ed. cit., V, p. 417). Există unele energii care se risipesc.

Este imposibil de estimat influența lui Leonardo, a cercetărilor sale tehnice și a explorărilor sale metodice, nepotolite, ale tainelor naturii, fecundității și organismului omenesc. Se poate vorbi însă de un „efect Leonardo”, care îi îndeamnă pe pictori către înfățișarea unor motive rare, a unor atitudini subtile și către împăunarea cu speculații ezoterice. Despre toți acești originali, Beccafumi, Francesco Rustici, Parmigianino etc., oameni independenți, s-a povestit că se dedicau cercetărilor legate de congelarea mercurului – o manieră populară de a denunța niște experiențe secrete pe materiale, care deșteptau curiozitatea. Cellini, cu toate sporovăiala sa, ne ajută să ne dăm seama că, pentru mulțime, „aura” artistului trebuia să presupună un pic de fantasmagorie. Nu puțin se mîndrea el că participase la o ședință de necromanție la Colosseum. Dar, mai cu

seamă, după o criză de intensă pioșenie, petrecută la Castel Sant'Angelo, el se laudă cu o trăsătură singulară:

Nu vreau să las deoparte un lucru, cel mai nemaiauzit care i s-ar fi putut întâmpla cuiva [...] că de atunci mi-a rămas o strălucire, ce minunăție! tocmai deasupra capului (cap. 128).

Această aureolă se vede foarte bine dimineața în zori, dar și la apusul soarelui. Numai inițiații o pot vedea. Rămînem perplecși. Am înțeles bine oare? În epoca Renașterii orgoliul nu cunoaște margini.

Cristalizarea locurilor comune legendare în jurul anumitor artiști îi făcea pe aceștia să pătrundă în folclor. Dar, în „virtute”, puterea creatoare – care se poate și rătăci – se distinge printr-o aspirație totală, explicită și pasionată la „glorificare”, adică la accesul către acea ordine superioară în memoria oamenilor care justifică și scuză orice. Însă, în viața oamenilor, gloria are un adversar implacabil: *Fortuna*. Operele întrerupte și contestate, accidentele, suferințele, moartea protectorilor... iată tot atâtea lovituri ale soartei. Există puține cariere lipsite de drame și de nenorociri. Atunci cînd artistul și-a dovedit capacitatea „divină”, el le este răpit oamenilor de gelozia Cerului.

Exaltarea „geniului” artistului putea duce la unele inițiative surprinzătoare. Cînd Giulio Romano a murit, în ziua Tuturor Sfinților, a fost compus următorul epitaf:

Jupiter vedea formele sculptate și pictate / palpitînd de viață, iar locuințele muritorilor aidoma cerului / prin lucrarea „virtuții” lui Giulio Romano. Furios, el i-a adunat pe toți zeii / și l-a răpit pămîntului, neputînd suferi / să fie depășit ori egalat de un locuitor al pămîntului⁴.

Acest *elogium*, scris într-un stil pur păgîn, a fost publicat de Vasari în 1550, însă suprimat în 1568.

Pe Benvenuto da Imola îl indigna pretenția de notorietate implicită în semnăturile de pe lucrări. Această practică, fără a fi generală, a fost foarte răspîndită în secolul al XV-lea: imitația de inscripție, „eticheta” mai mult sau mai puțin evidențiată, numele lăsat să alunece pe o treaptă, pe un vas sau chiar, în joacă, pe lemnul unei săgeți (Perugino). Se citește *Titianus Cadorinus pinxit* pe icoana de altar de la Ancona (1520), însă nu și pe icoana destinată bisericii Frari din Pesaro (1519-1526). Ce să mai spunem despre autoportret?

4. *Videbat Juppiter corpora sculpta pictaque / Spirare, et aedes mortalium aequarier caelo / Julii virtute Romani. Tunc iratus / Concilio divorum omnium vocato / Illum e terris sustulit: quod pati nequiret / Vinci aut aequari ab homine terrigena* (Vasari, *Vita di Giulio Romano*, ed. cit., V, p. 295, n. I.).

Istoria acestuia evidențiază cu foarte mare precizie curba care ne interesează, anume trecerea de la statutul artizanal, acceptat după tradiție, la fala „virtuozului” care iese din obscuritate. În secolul al XIV-lea, autorul unei fresce, care a multiplicat portretele în interiorul compoziției, își strecoară bucurios propria imagine în culise, la marginea scenei (Taddeo Gaddi). Masaccio și Filippino vor proceda aidoma în capela Brancacci. O dată cu Perugino, cu Signorelli, cu Pinturicchio, pictorul s-a detașat de mulțime: autoportretul său este pus în ramă. Mai apoi, orice fel de variațiuni a fost posibil, inclusiv imaginea deformată de oglindă. Vasari a alcătuit o colecție de astfel de portrete ale artiștilor atunci când a considerat că sosise momentul potrivit pentru a-și scoate ilustrațiile la cea de-a doua ediție a *Vieților* sale (1568).

Paolo Giovio făcuse, în prefața la *Historiae sui temporis*, o declarație care îi era foarte dragă :

in hac vita [...] nihil beatius esse potest quam nominis famam [...] ad non incertam spem sempiternae laudis extendisse.

Prin aceste cuvinte, el înțelegea că orice om mare are nevoie de elogiul literar, fiind, prin urmare, interesat să-și asigure concursul unui autor elocvent. Artistul însă este, și el, foarte util, căci, după cum ține să sublinieze doctrina antică, atât pictura, cât și sculptura au fost născocite pentru păstrarea amintirii chipurilor. Un autor și un artist sînt deci două instrumente retorice indispensabile pentru buna gestionare a gloriei. În acest sens, Giovio i-a sugerat lui Vasari ideea frescei din Cancelarie, unde *Paulus dispensat praemia*, adică „premiul virtuții”; în jurul lui Paul al III-lea sînt prezenți, alături de Giovio însuși, Polo, Sadoletto, Bembo și Michelangelo.

Viețile lui Vasari răspund unei preocupări analoage. Cadrul biografic se impunea: este tradiționala trecere în revistă a artiștilor faimoși, combinată cu formula literară *elogia*. Nu este oare originea culegerii legată de o serată la cardinalul Farnese, la care a participat chiar Paolo Giovio? Autorul a introdus deci în ea toate subiectele care, de un secol și jumătate, se invocau în stabilirea demnității „culturale” a acelor personalități, iar toate acestea i se păreau potrivite pentru a explica locul pe care îl dețineau în societate. Astfel, acest scriitor improvizat a reușit să-i facă pe artiști să intre în istorie (pentru prima oară fără dificultăți) tocmai datorită faptului că artiștii cîștigaseră acel soi de bătaie pe care povestitorul avea să o înfățișeze.

În 1540, Paul al III-lea îi emancipase în mod oficial pe Michelangelo și pe Pierantonio Cecchini din corporație (*ars scalpellinorum*). În 1571, Cosimo de' Medici avea să facă același lucru cu toți artiștii. Discursul lui Giorgio Vasari își atinsese scopul. Între timp fusese creată Academia de Desen, care le asigură artiștilor statutul neartizanal

dorit în cazul artelor mai importante. Discriminarea fatală dintre artist și artizan începea să se înfăptuiască. Trebuie însă să ne deplasăm pînă la capela confreriei Sfîntului Luca, în mănăstirea Annunziata. Vasari dorea să fie îngropat acolo. Decorase zidurile. Înapoia imaginii Sfîntului patron al pictorilor, îl zărim pe acela care pregătește culorile, bunul artizan la lucru.

Referințe bibliografice

- G. Gaye, *Carteggio inedito d'artisti dei sec. 14-16*, 3 vol., Firenze, 1839-1840.
 W. Wackernagel, *Der Lebensraum des Künstlers in der florentinischen Renaissance*, Leipzig, 1938.
 E. Camesaca, *Artisti in bottega*, Milano, 1966.
 D.S. Chambers, *Patrons and Artists in the Italian Renaissance*, London, 1970.
 H.W. Janson (coord.), *Fonti e documenti*, Princeton-Hall: G. Gilbert, *Italian Art 400-1500*, 1980; R. Klein, H. Zerner, *Italian Art 1500-1600*, 1966.
Storia dell'arte italiana, 2 vol., Torino, 1979: I. *Materiali e problemi*, II. *L'artista e il pubblico*; P. Burke, *L'artista, momenti e aspetti*; Al. Conti, *L'evoluzione dell'artista*.
 M. Baxandall, *Giotto and the Orators, Humanist Observers of Painting in Italy and the Discovery of Pictorial Composition*, Oxford, 1971.
 E.H. Gombrich, *The heritage of Apelles. Studies in the art of the Renaissance*, London, 1976.
 A. Chastel, *Chronique de la peinture italienne 1280-1580*, Fribourg, 1983.
 A.M. Lecoq, P. Georgel, *La peinture dans la peinture*, 1982, ed. a II-a, Paris, 1987.
 L. Grotz, „Hier bin ich ein Herr”. *Dürer in Venedig*, München, 1956.

Despre casele artiștilor:

- J. Anderson, în *The Burlington Magazine*, iunie 1974, pp. 301-302.

Capitolul VIII

FEMEIA RENAȘTERII

Margaret L. King

La sfîrşitul Evului Mediu şi la începutul Renaşterii, din gravuri, din portrete, din vitralii, Maica Domnului i-a surîs pentru întâia oară pruncului; mama îl ţine la piept, iar pruncul este bucuros, apărînd plin de vitalitate. Cultura explozivă a Renaşterii se naşte din această îmbrăţişare dintre mamă şi fiu, pe care sculptura gotică şi culoarea secolului al XV-lea o proiectează într-o dimensiune eternă. Omul Renaşterii se naşte din femeia Renaşterii.

Bărbatul Renaşterii are multe chipuri, uşor de individualizat, iar celelalte capitole ale prezentei cărţi vorbesc despre opt dintre ele. Femeia Renaşterii, însă, pare aproape lipsită de chip. Un bărbat poate fi principe sau războinic, artist sau umanist, negustor sau cleric, savant sau aventurier. Femeia îşi asumă rareori asemenea roluri şi, dacă o face, nu acestea sînt rolurile care o definesc, ci altele: ea este mamă sau fiică sau văduvă; fecioară sau prostituată, sfinţă sau vrăjitoare, Maria sau Eva sau amazoană. Aceste identităţi (care i se trag exclusiv de la sexul de care aparţine) o acoperă cu totul, stingîndu-i aproape orice altă personalitate la care aspiră. De-a lungul întregii perioade a Renaşterii, femeia luptă pentru a se exprima pe sine. Este însă o luptă destinată eşecului, dat fiind că, de la sfîrşitul Renaşterii, rolurile destinate femeii au fost reconfirmate la toate nivelurile societăţii şi ale culturii, iar condiţia ei nu a avansat, ci s-a îndreptat către un declin progresiv.

Mama şi copilul

Cea mai mare parte a femeilor din Renaştere au devenit mame, iar maternitatea a constituit profesiunea şi identitatea lor. Viaţa lor adultă (de la circa douăzeci şi cinci de ani în majoritatea grupurilor sociale, iar, în cadrul elitei, de la adolescenţă) era un ciclu neîntre-rup-t de naşteri, alăptări şi iarăşi naşteri. Femeile care aparţineau claselor superioare năşteau un copil la fiecare douăzeci şi patru sau treizeci de luni. Intervalele dintre două naşteri erau separate de perioadele de alăptare, care limitează fertilitatea: cînd copilul era înţărcat, putea avea loc o nouă concepţie. Femeile bogate năşteau încă şi mai mulţi copii decît cele sărace. Nevoia de a-şi asigura un moştenitor, ca un corolar al necesităţii de a transmite bogăţia în mod eficace, le constrîngea să fie fertile. Dat fiind că ele nu-şi alăptau

copiii (vom reveni în curînd la această renunțare), intervalele dintre două nașteri se puteau reduce. Alessandra Macinghi Strozzi, descendentă a dinastiilor florentine Alberti și Strozzi, a născut opt copii în deceniul 1426-1436. Henrietta Maria, soția regelui Carol I al Angliei, a rămas însărcinată aproape neîntrerupt în perioada 1628-1639. Această fertilitate, care putea atinge, cu anumite oscilații, niveluri depășind media maximă a fertilității biologice a femeii (de douăsprezece nașteri), era cerută în interesul familiei, care avea nevoie de cel puțin un moștenitor masculin supraviețuitor dacă voia să-și asigure continuitatea. Femeile din familia Donato din Veneția, de pildă, au atins această medie la fiecare generație, în perioada dintre secolele al XIV-lea și al XVII-lea. Soția venețiană a lui Francesco Marcello, Magdalucia, a născut nu mai puțin de douăzeci și șase de copii la sfîrșitul secolului al XV-lea, depășind astfel acea limită.

A purta un copil constituie pentru femeie un privilegiu și o povară. În Italia și în Franța, femeia care abia născuse era sărbătorită și răsfățată. Canonicul milanez Pietro Casola descrie în 1494 camera unei femei din familia de aristocrați Dolfin din Veneția, care tocmai devenise mamă. Camera fusese împodobită cu ornamente în valoare de cel puțin 2.000 de ducăți, în vreme ce femeile care o aveau în grijă pe proaspăta mamă purtau bijuterii în valoare de cel puțin 100.000 de ducăți. Femeia care tocmai născuse, ca o tînără mireasă în ziua nunții, ocupa, pentru un moment trecător, o poziție de onoare ce nu-și avea egal. Faptul de a fi însărcinată constituia un semn de onoare. *Madonna del Parto* a lui Piero della Francesca, care își arată pîntecele în care îl poartă pe Cristos, o reprezintă și pe femeia obișnuită, aflată pe cale să genereze o nouă viață. Atunci cînd nobilul episcop venețian Gregorio Correr i-a vorbit Ceciliei Gonzaga, fiica ducelui Mantovei, despre ispitele cuibărite în casa ei, care o puteau distra de la hotărîrea de a se călugări, el s-a referit și la pîntecele grele ale soțiilor fraților ei, și la țipetele nou-născuților care voiau să fie alăptați. Soția lui Francesco Datini, renumitul negustor din Prato, a cărui viață este amplu documentată într-o serie de mărturii care au supraviețuit pînă în vremea noastră, și-a dorit mult un copil și, neputîndu-l avea ea însăși, i-a dedicat o iubire asemănătoare copilului pe care soțul ei îl avusese de la altă femeie.

Din partea femeilor din clasele superioare era de așteptat să își iubească copiii, ceea ce multe dintre ele și făceau: își hrăneau copiii și îi educau pînă la vîrsta de șapte ani (ficele – pînă la mărițiș), găsind astfel în maternitate o șansă de creativitate și de exprimare. Împrejurările au făcut ca Alessandra Macinghi Strozzi, mamă a opt copii, despre care am vorbit, să nu se mărginească să aducă pe lume, ci să-și crească fiii supraviețuitori atunci cînd soțul ei (mort la puțină vreme după aceea) și fiii săi mai mari au fost exilați din oraș ca oponenți ai Medicilor. Cele șaptezeci și două de scrisori scrise de ea către aceștia aduc mărturia grijii sale materne pentru bunăstarea

lor. Fiului său Filippo, de care se leagă speranța reabilitării averii familiei, Alessandra îi trimite sfaturi medicale, știri despre investiții, pînze de in, brînzeturi și vești despre progresele fraților și ale verilor mai mici.

De o condiție mai înaltă, însă nu mai puțin harnică a fost Margaret Beaufort, descendentă a ramurii engleze a Lancasterilor, care l-a îndemnat pe fiul său, viitorul Henric al VII-lea, la fapte mari și la o virtute severă. Această patroană și pionieră a femeilor instruite de rang înalt din epoca Tudor a uneltit neîncetat pentru a-și așeza unicul fiu pe tronul Angliei. Mama și fiul schimbau între ei scrisori ce dezvăluie o afecțiune deosebit de puternică. Trimițîndu-i urările pentru ziua de naștere, ea îl numea „singura bucurie dorită de pe această lume”. El, la rîndul său, mărturisea că se simte legat de ea mai mult decît de orice altă ființă, ca recunoștință pentru dragostea ei maternă. După mai puțin de un secol, o compatrioată a doamnei Beaufort, nobila doamnă Elisabeth Grymeston, a scris un amplu tratat pentru fiul său Bernye, în care îi oferea sfaturi înțelepte despre educație, căsătorie, devoțiune și moarte. Puterea iubirii este puterea cea mai mare din cîte există, îi spune ea, și nu este iubire mai mare decît aceea a mamei pentru copilul său. Atît de comună era obișnuința mamelor de a continua să-și îndrume fiii care deja crescuseră, mai ales pe aceia de sex masculin, încît scrisorile, manualele și jurnalele scrise în acest scop constituie principalul gen al activității femeilor ca autoare.

Dar și femeile care își iubeau copiii se puteau teme de naștere. Dintr-o perspectivă înspăimîntătoare, nașterea era pedeapsa pe care Dumnezeu i-o dăduse Evei în mod special pentru a-i sancționa atitudinea ambiguă din Eden; o pedeapsă mai mică decît aceea atribuită bărbatului, susținea umanista veroneză Isotta Nogarola; o pedeapsă mai rea, îi răspundea însă un interlocutor de sex masculin într-un dialog pe această temă: femeii îi revin amîndouă pedepsele: o trudă nesfîrșită și durerile nașterii. Marele umanist Erasmus a numit durerile facerii cele mai rele dintre toate durerile cunoscute de ființele omenești. Nașterea primului copil a împins-o pe mistică engleză Margery Kempe într-o depresie care a durat șase luni. O consecință a nașterii, mult mai gravă decît depresia, era moartea. Îngrijite de moașe care aveau doar o pregătire practică, femeile nu reușeau să supraviețuiască nașterilor complicate sau infecțiilor bacteriene, o amenințare care a continuat să le lovească atît pe femeile bogate, cît și pe cele sărace, chiar în plină epocă modernă. Gregorio Dati a consemnat moartea primelor trei dintre cele patru soții ale sale într-un soi de pomelnic pe care îl putem considera ca fiind un monument funebru pentru femeile din trecut: Bandecca s-a ridicat la cer în 1390, după o boală de nouă luni, instalată în urma unui avort; Betta a urcat la cer după nașterea celui de-al optulea copil al său (1402); Ginevra, care îi făcuse lui Gregorio unsprezece

copii, a murit la naștere (puțin după 1421), după niște suferințe cumplite, alăturându-li-se celorlalte în cer. În Anglia, chinurile suportate de Lady Danby au fost amintite într-o manieră similară de sora ei, care scrie în 1648: după ce adusese pe lume nouă copii și avusese șase avorturi, Lady Danby a născut pentru a șaisprezecea oară și și-a putut binecuvînta moartea, care a survenit după două săptămîni. În iarna anului 1774, o epidemie de febră puerperală s-a răspîndit într-o infirmerie din Edinburgh, infectîndu-le pe toate femeile aflate în primele douăzeci și patru de ore de la naștere; toate cele care au contractat boala au murit.

Mamele care supraviețuiau, însă, trebuiau adesea să asiste la moartea copiilor aduși pe lume cu atîtea suferințe (aceasta era cu adevărat „munca” femeilor). Mortalitatea infantilă oscila în Europa între 20% și 50%. Copiii cădeau pradă ciumei, diareei, gripei, catarului, tuberculozei sau inaniției. Aceia care reușeau să supraviețuiască primei copilării continuau să fie extrem de vulnerabili de-a lungul întregii adolescențe. La Pistoia, în secolul al XV-lea, circa 18% dintre nou-născuți au murit între primul și al patrulea an de viață; circa 11%, între cinci și nouă ani; alți 8% au murit între zece și paisprezece ani. La Milano, în 1470, 5% dintre nou-născuți au murit în prima zi de viață. Același Dati, care făcuse pomelnicul soțiilor sale trecute și actuale, a schițat istoria morților copiilor: din cel puțin douăzeci și cinci de nașteri legitime (la care trebuie să adăugăm una nelegitimă și două avorturi), la moartea sa, în 1435, se pare că mai supraviețuiau doar nouă fii. Dintre cei douăzeci și șase de copii născuți de Magdalucia Marcello, numai treisprezece au supraviețuit pînă la vîrsta „robustă”. Dintre cei cinci copii ai Alessandrei Strozzi, nu au mai rămas decît doi după moartea celui mai tînăr dintre ei, Matteo, survenită în 1459. Moartea acestuia a întristat-o, scrie Alessandra, mai mult decît a oricărui altuia, dar ea și-a aflat mîngîierea știind că fiul său primise îngrijiri medicale și religioase adecvate și că fusese primit de Dumnezeu în paradis.

Îngrijorarea pentru moartea copilului pîndea mereu, la fiecare naștere. Mamele din epoca Renașterii îl considerau pe nou-născut ca pe un fel de ființă tranzitorie, căreia i se putea dedica numai o afecțiune provizorie, chiar dacă foarte intensă. Cavalerul francez de la Tour Landry (1371) își prevenea ficele să nu se bucure prea mult pentru nașterea unui copil și să nu o sărbătorească cu prea mult fast: Dumnezeu putea fi mîniat, iar copilul putea muri. Reformatorul englez John Wicliffe le sfătua rece pe mame să-i mulțumească lui Dumnezeu că, în milostenia lui, luase un copil de pe această lume.

Iubiți sau nu, copiii supraviețuitori erau alăptați la piept între optsprezece și douăzeci și patru de luni. Mai mult nu se putea face, iar aceasta era o altă misiune specifică a femeii. În satele și în orașelele din întreaga Europă, cea mai mare parte a femeilor adulte își alăptau unul sau mai mulți copii în cea mai mare parte a timpului: pe al

lor personal și, după cum vom vedea, pe ai altora. Femeile din nobilime și patriciat, de la curțile și din orașele Europei Renășterii, refuzau să-și alăpteze copiii. Refuzul lor se ciocnea de impunătoarea serie de avertizări ale umanistilor și medicilor, care recurgeau la autoritatea, pe cât de veche, pe atât de venerabilă, a lui Aristotel și Plutarh. Sfântul Bernardino le amintea în mod solemn femeilor adunate în piață pentru a-l asculta că atunci cînd dădeau la doică un copil cădeau într-un păcat mortal. Francesco Barbaro, autorul elegantului și atât de răspînditului tratat *De re uxoria* (1415), declara că era o îndatorire naturală a femeii să-și hrănească la piept propriul copil. Laptele mamei al cărei pîntece a purtat copilul este hrana cea mai potrivită pentru el. Un secol mai tîrziu, spaniolul Juan Luis Vives a formulat din nou această observație în faimoasa lui lucrare dedicată educației femeii, *De institutione foeminae christiane*, din 1529. Aceeași sugestie se repeta în afara mediului umanist, în manuale și în predici, atât în cele catolice, cât și în cele protestante.

Refuzul femeilor din clasele dominante de a alăpta nu este consecința unei simple repugnanțe. Adesea, soții erau cei care nu îngăduiau ca mama să alăpteze. Pe lîngă aceasta, alăptarea, avînd un efect contraceptiv, se poate să fi fost îngrădită în mod premeditat, pentru a îngădui nașterea altor copii. O ridicată rată a nașterilor era dorită în aceste straturi sociale pentru a se asigura transmiterea averii, a cunoașterii și a puterii, tot așa cum, în rîndurile săracilor, un nivel de nașteri prea ridicat era nedorit, din cauza puținătății resurselor alimentare. Oricare ar fi fost motivele, refuzul de a alăpta era, practic, universal în rîndul femeilor din clasele superioare. Astfel, copilul femeii bogate era hrănit la sînul femeii sărace. Pentru copiii celor mai înstăriți existau doici, care trăiau în casă. Mai obișnuit, însă, copiii din diferitele orașe din Italia, Franța, Germania și Anglia erau trimiși la țară la cîteva zile după naștere, unde erau alăptați de țărânci. Unele doici puteau satisface cu ușurință și necesitățile altor copii, pe lîngă al lor propriu. Mai existau altele care abia trebuiseră să-și îngroape copiii, sau care abia îi înțârcaseră, ori (atrasede de o răsplată aproape de două ori mai mare decît ar fi primit ca servitoare) îi dăduseră, la rîndul lor, la alăptat altor femei. Montaigne povestește că văzuse copii de la țară, ale căror mame erau doici la copiii altor femei, prinși de ugerile caprelor pentru a se hrăni: unul dintre acești copii, nici mai mult, nici mai puțin, a murit atunci cînd a fost îndepărtat de capra care îl alăptase și de care se atașase mult.

În mîinile acestor doici, mulți copii mureau; cu mult mai mulți (cel puțin de două ori, în Anglia) decît ar fi murit dacă ar fi rămas în grija mamelor. Moartea li se putea trage dintr-o multitudine de cauze diverse: sărăcia, malnutriția, neglijența. Notarul toscan Ser Lapo Mazzei a dat la doică nu mai puțin de paisprezece copii, a doua zi după naștere: numai cinci au supraviețuit. Într-un oraș din

Buckinghamshire, în Anglia, între 1578 și 1601, 6% din numărul total de înmormântări au fost ale copiilor încredințați doicilor. În plus, copilul care supraviețuia, în ciuda lipsurilor și a neglijenței, de multe ori putea sucomba din cauza relelor intenții ale doicii. Copiii nu erau întotdeauna doriți și de multe ori doicile erau obligate să scape de ei. O metodă clasică o constituia sufocarea: în inocența presupusă a somnului, doica se răsucea în pat și asfixia copilul: această moarte putea părea accidentală. Alte modalități eficiente de a se debarasa de copiii nedorți erau înfometarea, abandonul și drogarea. În 1765, din cei douăzeci și trei de copii dați în îngrijirea unei anumite Mrs. Poole, în Anglia, optsprezece au murit în prima lună de viață, doi au fost retrași acasă la scurt timp, iar la ea au mai rămas vii numai trei.

Probabil că unul dintre factorii care determinau moartea copiilor încredințați doicilor îl constituia lipsa afecțiunii materne (după cum, în zilele noastre, absența afecțiunii din partea unei singure figuri în institutele moderne are un mare impact negativ asupra nou-născuților și asupra copiilor). În lucrarea *Civile conversazione*, se pare că Stefano Guazzo se plînge de propria sa abandonare, într-un fragment în care un copil îi reproșează mamei că s-a mărginit să-l poarte în pîntece nouă luni, ca apoi să se debaraseze de el încredințîndu-l unei doici, timp de doi ani. Adesea, copiii erau trecuți de la o doică la alta și, dacă întîmplător mama murea, ei puteau rămîne pe lângă doici pentru mai mulți ani. Florentinul Giovanni Morelli povestește că tatăl său (în primii ani din secolul al XIV-lea) a fost lăsat acasă la doică pînă la împlinirea vîrstei de doisprezece ani. În realitate, nu este deloc surprinzător faptul că obiceiul de a-i îndepărta astfel pe copiii din clasele superioare pentru a le ușura pe mame, un obicei statornicit de-a lungul mai multor secole, a reprezentat o considerabilă unealtă aducătoare de moarte și de suferință.

Astfel, doicile erau în stare să-i expună pe copiii ce le erau încredințați spre îngrijire la acele abuzuri care le provocau moartea; același lucru însă îl făceau și mamele (și tații). Toate secolele, înainte de al nostru, au cunoscut pruncuciderea. Formă normală și acceptată de limitare demografică în antichitate (mai cu seamă în ce privea populația feminină), pruncuciderea a fost interzisă și combătută în veacurile erei creștine. Cu toate acestea, încă era practică. Cea mai înaltă rată de pruncucideri se înregistra în rîndul săracilor și al femeilor necăsătorite. În interiorul comunităților țărănești consolidate, nașterile nelegitime erau, de cele mai multe ori, evitate cu succes, eventual prin căsătorie, în caz de sarcină prematură. Însă, atît la țară, cît și la oraș, se înregistrau nașteri nelegitime, mai ales în cazul femeilor sărace sau al prostituatelor. Soarta acestor nou-născuți era, de multe ori, cu adevărat vrednică de milă: în cea mai mare parte a cazurilor, ei erau victimele acestor mame, care, la rîndul lor, erau victime ale violenței. Sentințele dictate de tribunale

împotriva acestor femei ne lămuresc asupra acestui aspect. De multe ori – dacă copilul fusese botezat –, ele erau tratate cu înțelegere pentru vina de a fi dispus astfel de un copil nedorit pe care nu ar fi fost în stare să-l crească. Atunci cînd erau condamnate, însă, pedeapsa era dură și lipsită de echivoc. Pruncuciderea se pedepsea cu moartea: o moarte (prin înecare sau pe rug) mult mai cumplită decît aceea la care erau condamnați criminalii de sex masculin, spînzurătoarea. La Nürnberg, în secolul al XVI-lea, mama infanticidă era pedepsită prin înecare: în 1580, anul în care au fost expuse în public capetele retezate a trei mame infanticide, pedeapsa fusese schimbată în decapitare. Multe femei au avut o asemenea soartă, căci pruncuciderea, după vrăjitorie, era cea mai gravă acuzație care li se putea aduce femeilor din vremea Renașterii.

Mamele care nu erau în stare să se îngrijească de copiii lor, fie că aceștia erau legitimi sau nelegitimi, puteau, de asemenea, să-i abandoneze, în speranța că abandonul ar fi constituit un păcat mai mic decît omuciderea (chiar dacă, de multe ori, rezultatul era același) și că vreo persoană miloasă l-ar fi ajutat pe copil să supraviețuiască. Orfelinatele, instituite începînd încă din secolul al VIII-lea în unele orașe italiene, s-au multiplicat progresiv între secolele al XIV-lea și al XVI-lea. De cele mai multe ori, resursele acestor instituții erau insuficiente pentru creșterea orfanilor. Cineva se putea ocupa de nou-născuți numai recurgînd la doici, cu rezultatele nesatisfăcătoare pe care le-am amintit. Cei care supraviețuiau primei copilării aveau doar slabe șanse de a ajunge la vîrsta adultă. În Florența secolului al XV-lea, ratele mortalității oscilau între 25% și 60%, un val de morți infantile ce pare a se putea compara doar cu vîrfurile de 90% atinse uneori în secolul al XVIII-lea în orfelinatele din Paris, Londra și Sankt Petersburg.

Dacă femeile sărace își abandonau atît de des copiii în orfelinate, iar femeile bogate îi abandonau la doici, ce se alege de acea fericită comuniune dintre mamă și copil cu care am inițiat acest portret al femeii Renașterii? Durerile nașterii, disperarea cauzată de moartea copilului, constrîngerile sărăciei, nesiguranța averilor, cruzimea legii, toate acestea i-au înghițit pe amîndoi.

Soție și soț

Așa cum fericita pereche alcătuită din mamă și copil prezintă o a doua față a medaliei, tragică, tot astfel se petrece și în cazul admirabilului cuplu alcătuit din soț și soție. Căsătoria era rezultatul unui calcul, dat fiind că această instituție funcționa în primul rînd ca un mecanism de producere, conservare și transmitere a proprietății. Vehiculul acestei treceri a proprietății de la vechea unitate familială la cea nouă era femeia.

Femeile puteau moșteni proprietățile la fel ca bărbatul (se puteau prevala de unele drepturi sau puteau face parte dintr-o gildă), cel puțin în unele părți ale Europei, în multe orașe din Flandra și în alte câteva locuri. În mod obișnuit, femeile erau excluse de la moștenirea proprietăților de familie prin drepturile de primogenitură, fie prin legături, fie prin obiceiuri. Ele aveau însă un titlu sigur la dotă, care le permitea să se căsătorească și, dacă dota era consistentă, să se căsătorească bine, bucurându-se astfel de roadele unei condiții sociale înalte pe toată durata căsătoriei (întrucât, prin dotă, soțul își putea îmbunătăți situația financiară). Plata dotei îl scutea pe tatăl miresei de obligații economice ulterioare în legătură cu bunăstarea fiicei sale, iar acest aspect îi privea mai cu seamă pe aceia care nu dispuneau de cine știe ce mijloace: acum ei se puteau ocupa de ceilalți copii ai lor. În schimb, scopul bogaților era să-și transfere proprietatea dintr-o mână în cealaltă, mai curînd decît să garanteze bunăstarea femeii, care, formal, era titulara dotei.

O femeie dată în căsătorie putea să le asigure descendenților săi pe linie paternă o moștenire bogată, în cazul în care dota ei ar fi atras un soț bogat. Relația urmărită prin zestre asigura bunăstarea unor nepoți care urmau să se identifice oricum cu linia paternă. Chiar dota de care beneficiaseră urmașii pe linie paternă asigura familiei proaspătului soț o sursă temporară de venituri, care constituia baza viitoarei averi. În general, soții erau principalii beneficiari ai diferitelor sume înscrise pe numele fiicelor provenite din familiile claselor superioare. Tații acestor fiice se străduiau să plătească sume cît mai mici cu puțință pentru zestrea acestora, în timp ce tații copiilor de sex masculin căutau să scoată cît mai mult posibil din căsătoria fiilor lor. În opinia lui Leon Battista Alberti, în secolul al XV-lea, dota trebuia să fie una concretă, chiar modestă fiind, și trebuia vărsată nemijlocit soțului. Familia Donato din Veneția a izbutit să adune, în intervalul a două secole, o sumă de nici mai mult, nici mai puțin de 123.177 de ducăți, care reprezenta avantajul diferenței dintre veniturile și cheltuielile dotale.

Femeia însăși nu moșteneau nimic altceva în afara simplului titlu pe averea pe care acest obicei îl constrîngea pe tatăl său (sau pe reprezentanții acestuia) să i-o furnizeze, însă rareori avea posibilitatea să se folosească de ea cu adevărat. Suma, destul de relevantă, încît să apese asupra averii și să descurajeze căsătoria tuturor fiicelor, era stabilită imediat înainte de ceremonia nupțială și trecea de îndată sub controlul soțului. Ea îi revenea soției, fără nici un fel de echivoc, numai dacă atît tatăl, cît și soțul ei decedau. De asemenea, femeia putea dispune după bunul său plac de dotă în cazul în care murea: de cele mai multe ori, zestrea era transmisă prin intermediul testamentelor, fiilor soțului sau altor rude (și, într-o măsură disproporționată, cel puțin în Italia, fiicelor). Dacă soțul gestionase fondurile din zestre într-un mod iresponsabil, unele femei puteau

intenta proces pentru restituirea acesteia. Multe femei, însă, și-au pierdut totuși capitalul, la care se presupunea că ar fi avut dreptul, din cauza imprudenței soțului. În 1403, florentinul Giovanni Morelli relatează cazul mult prea supusei sale surori Sandra, pe care soțul ei Jacopo o convinsese să treacă pe numele lui câteva moșii. Jacopo s-a ruinat, iar Sandra, în perioada povestirii lui Morelli, s-a pomenit tânără văduvă, cu un fiu de doisprezece ani, lipsită de dotă, nevoită să trăiască în casa fratelui său ca o rudă săracă.

Prin urmare, dota reprezenta garanția unor căsătorii hotărâte (adesea de către părinți) în vederea unor obiective de natură materială. Era de așteptat ca cei doi soți să accepte hotărârea părinților. Alberti, pentru care necesitatea perpetuării stirpei și considerațiile patrimoniale aveau o greutate egală în aranjarea unei căsătorii, sugera luarea unor măsuri foarte severe împotriva fiilor care se opuneau nu numai alegerii taților (care le puteau oferi o diversitate de soții potrivite pentru ei), ci și căsătoriei ca atare: după o anumită vîrstă (Alberti sugerează vîrsta de douăzeci și cinci de ani), tatăl ar fi trebuit să-l amenințe pe fiu cu dezmoștenirea. Logica acestei argumentări este concludentă: scopul moștenirii, la urma urmei, nu era distracția fiilor, ci continuarea stirpei. Alberti se mîndrea cu faptul că familia lui se menținuse bogată de-a lungul a nu mai puțin de două sute de ani (o perioadă foarte lungă, dacă ținem cont de situația nesigură a averilor, tipică pentru Florența), ba chiar fusese singura familie care izbutise să transmită o mare avere pînă la a treia generație.

Unele femei din clasele superioare, mai ales în Anglia, ca, de altfel, și unii bărbați italieni, se opuneau acestor alegeri calculate de către părinți în vederea căsătoriei. Margery Paston, fiica unui nobil de țară englez, a refuzat soțul pe care tatăl său i-l alesese; ca urmare a acestui refuz, ea a fost izolată timp de mai multe luni și bătută de numeroase ori. Cînd, mai tîrziu, s-a căsătorit cu intendentul averilor familiei, a fost alungată pentru totdeauna de lîngă părinți, care însă nu l-au concediat pe soțul ei. Frances Coke (fiica cunoscutului jurist Sir Edward Coke) a fugit după ce fusese constrînsă să se mărite, în 1617, cu nevrednicul John Villiers, fratele favoritului regelui, George, duce de Buckingham. Ca urmare a părăsirii căminului conjugal pentru adulter, ea a fost ostracizată: își cîștigase independența, însă plătită scump. Dar aceste exemple de independență sînt mai curînd neobișnuite. Zi după zi, fiii respectuoși, constrînși de autoritatea părinților și de logica economică a căsătoriei, bărbați și femei, și-au jurat credință unul altuia.

În epoca premodernă, căsătoria era, de cele mai multe ori, definitivă, cu toate că existau, oricît de neobișnuite ar fi fost, și unele motive recunoscute de separare sau de anulare. Printre acestea erau incluse consangvinitatea, adulterul (al femeii, însă nu și al bărbatului), impotența, lepra și apostazia. În unele cazuri, chiar dacă

foarte rar, brutalitatea exagerată a soțului putea face loc unui proces de separare legală. Unii teoreticieni protestanți (Luther însuși, Martin Bucer și, la orizontul epocii moderne, mai zgomotos, John Milton) au susținut necesitatea lărgirii ariei motivelor ce ofereau prilej de divorț, însă, chiar și în țările protestante, se menținea obiceiul de a pune capăt căsătoriei prin recurgerea la expedientul non-legal al abandonării (o prerogativă masculină). În orașul englez Norwich, în 1570, mai bine de 8% dintre femeile între treizeci și unu și patruzeci de ani erau femei abandonate. În clasele superioare, femeile își puteau părăsi soții adulteri, pretinzând să fie apoi întreținute: soția contelui de Sussex a obținut, pe acest motiv, pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, un apanaj de 1700 de lire pe an.

Dacă o căsătorie nu se termina prin divorț, separare sau abandon, atunci intervenea, cu o repeziciune mai mare decât în zilele noastre, moartea. Speranțele de viață erau reduse, iar căsătoriile se sfârșeau adesea înainte ca femeia să fi depășit vârsta fecundă. Cazurile în care cuplul putea asista încă unit la maturitatea copiilor erau foarte rare. Căsătoria reprezenta un nucleu tranzitoriu între vârsta auto-suficienței economice (pe la douăzeci de ani pentru bărbați și ceva mai devreme pentru femei, în cea mai mare parte a țărilor europene și pentru majoritatea populației) și o moarte precocă. După decesul consortului sau al consoartei, îndeobște supraviețuitorul se căsătorea din nou, astfel încât familiile puteau fi considerate niște constelații mereu oscilante de fii proveniți de la diferiți tați și de la diferite mame, care se luptau între ei pentru afirmarea unor drepturi și privilegii. O femeie care se căsătorea din nou putea fi nevoită să renunțe la orice pretenție (cu excepția dotei) asupra averii soțului și chiar la copii. O văduvă, în schimb, putea să trăiască în casa soțului decedat câtă vreme trăia „cast” și câtă vreme copiii erau prezenți. În toate casele venețiene de nobili existau întotdeauna un pat și o mică sobă disponibile în cazul întoarcerii unei fiice a cărei căsătorie se sfârșise sau care nu se mai simțea confortabil în locuința soțului.

Unele căsătorii, în pofida originii lor bănești, se asemănau foarte mult cu modelul cuplului romantic imaginat de secolul nostru: un model purtând amprenta camaraderiei și maturității. Aceste cupluri care izbuteau să se bucure de astfel de raporturi prietenești în interiorul matrimonialului reprezentau realizarea desăvârșită a unui ideal premodern (dar și modern), valabil atît pentru catolici, cît și pentru protestanți. În manualele de confesiune din Evul Mediu târziu, în predicile Reformei, în cărțile umaniștilor se propunea acest ideal de iubire și de devotament reciproc. Călugărul Cherubino, în a sa *Regulă a vieții matrimoniale*, de la sfârșitul secolului al XV-lea, sublinia necesitatea unei afecțiuni adevărate, insistînd asupra faptului că soții trebuie să locuiască împreună, sprijinindu-se și protejîndu-se de păcate împreună. Un compatriot al lui Cherubino, patricianul Barbaro, a scris că o nevastă bună trebuie să-și iubească soțul, să-l

susțină și să-l inspire. Relația conjugală ar fi trebuit să constituie un model de „perfectă prietenie”, în care cele mai intime preocupări să fie împărtășite, iar greutățile ambilor parteneri – ușurate. În slujba acestui ideal, Barbaro minimizează calitățile de frumusețe și de bogăție ale femeii (însă este cazul să ținem seama că el se adresa unei categorii de soți foarte bogați), subliniind importanța unui caracter și a unor relații de rudenie bune. Și Alberti așeza pe același plan, ca pe niște calități primordiale, pe acelea legate de caracter și de familie, observînd că scopul secundar al căsătoriei (primul rămînînd acela de perpetuare a omului prin copii) era acela de a permite un raport de încredere și de companie. Eruditul german Cornelius Heinrich Agrippa von Nettesheim mergea încă și mai departe în al său *De nobilitate et praecellentia foeminei sexus declaratio* (1509): dacă matrimoniul s-ar fi bazat pe iubire și prietenie, iar nu pe bani și pe interes, nu ar mai fi existat nici adultere, nici divorțuri.

Dacă îndrumările spirituale catolice și protestante subliniau importanța unui raport de prietenie între soți, ele indicau și caracterul decisiv al unui raport de tip patriarhal. Astfel, era introdusă o situație contradictorie: iubirea trebuia să fie reciprocă, însă autoritatea bărbatului, absolută. Concepția patriarhală a matrimoniului, în care femeia era supusă autorității soțului, a reprezentat un model care s-a încetățenit din ce în ce mai mult de-a lungul secolelor Renașterii. Barbaro observa că soția trebuia să-și iubească soțul, dar și că ea îi datora, de asemenea, supunere: de fapt, din partea unei soții nu se putea pretinde o dotă mai importantă decît supunerea. Un englez, W. Whately, în al său *The Bride Bush*, din anul 1617, recomanda același lucru: o femeie trebuie să recunoască întotdeauna că soțul îi este superior și stăpîn. Calvin considera supunerea soției față de soț ca pe un model al supunerii amîndurora față de Dumnezeu însuși.

Femeile al căror comportament era considerat absolut incorigibil puteau fi bătute. Călugărul Cherubino recomanda acest remediu numai atunci cînd bunele maniere și persuasiunea dădeau greș: în acest caz, însă, soția care greșea trebuia bătută bine (nu cu mînie, ci cu dragoste), întru salvarea sufletului ei. Unii șefi protestanți se împotriveau acestei practici, iar în Geneva calvinistă cei ce-și băteau soțiile puteau fi denunțați la Consistoriu. În Anglia protestantă, în schimb, acest obicei s-a bucurat de o mare vogă pînă în vremuri recente. Expresia englezească *rule of the thumb* (regula policarului) se referă la o normă tradițională a legii consuetudinare prin care o femeie putea fi bătută doar cu un baston a cărui grosime să nu fi depășit diametrul de un deget. Aceeași literatură care trasa liniile căsătoriei ideale definea, într-un mod explicit sau implicit, și gama, limitată, de comportamente sexuale acceptabile în interiorul cuplului matrimonial – de altfel, unicul mediu în care activitatea sexuală putea fi tolerată. Primul scop al acesteia era procrearea.

Învățații repetau acest refren: raporturile sexuale în interiorul cuplului marital au ca obiectiv conceperea unor copii care pot ajunge la salvarea eternă și ocupa locurile rămase goale din cer – așa se exprima călugărul Cherubino. Un al doilea scop al activității sexuale matrimoniale, acceptat, de altminteri, fără nici o tragere de inimă, era acela de a preveni adulterul. Dacă bărbatul sau femeia erau dispuși să se achite de „datoria conjugală” când li se cerea, atunci acela dintre soți care era mai pasional nu ar fi căzut în ispită. În orice caz, pentru un scop sau celălalt, actul sexual în sine trebuia să urmeze anumite reguli: trebuia să aibă loc la timpul convenit și în locul convenit; de asemenea, în organele (*in debito vaso*) și în modurile convenite (*in debito modo* și, oricum, nu *bestialiter*). Toate celelalte activități sexuale erau considerate indecente și, în consecință, interzise. Chiar activitățile conjugale îngăduite, dacă erau practicate cu prea multă înfierbîntare, erau păcătoase. Cavalerul de la Tour-Landry (1371) le recomanda fiicelor sale să se abțină cel puțin trei zile pe săptămîină din dragoste pentru castitatea conjugală, mai cu seamă vinerea și, dacă se putea, sîmbăta, în semn de reverență față de Fecioara Maria.

Dacă, din confesionale, de la amvon sau din bibliotecile savanților, sfătuitoarii de sex masculin se ocupau de relațiile matrimoniale și de raporturile sexuale dintre bărbatul și femeia Renașterii, medicii, la rîndul lor, eliberau prescripții pentru sănătate. Pînă în pragul modernității, numeroase femei europene erau supravegheate, în toate cazurile care reclamau asistență obstetrică sau ginecologică, de doctori și de infirmiere aparținînd propriului lor sex, în timp ce medicii profesioniști de sex masculin trebuiau să se țină deoparte. La Napoli, în 1321, Francesca, soția lui Matteo di Romana da Salerno, a primit din partea curții regale autorizația de a practica profesiunea de medic (desigur, fără să fi participat la vreo formă de învățămînt universitar), după ce a promis să se conformeze tradițiilor profesiei. Această permisiune i-a fost acordată întrucît era considerat mai nimerit ca o femeie să ofere asistență pacienților de același sex, și nu un bărbat. Despre nivelul de pregătire și despre însușirile efective ale acestui personal medical feminin mai avem încă multe de aflat. Multe erau femeile care practica în mod public ceea ce multe altele practica acasă (la fel cum se întîmplă și astăzi), aplicînd remedii casnice, ierburi și infuzii, afecțiuni și rugăciuni.

Extinderea competenței medicale masculine la corpul femeii a început în perioada Renașterii. În numeroase orașe și state au fost promulgate legi ce urmăreau restrîngerea severă a practicii medicale doar la aceia care posedau o pregătire adecvată: o categorie care le excludea pe femei. În 1485, Carol al VIII-lea, regele Franței, le-a retras permisiunea de a lucra în calitate de „chirurghi” tuturor femeilor care prestau asistență medicală numai pe baza unei instruirii

practice. În Italia, medici din academie de talia lui Giovanni Michele Savonarola și Antonio Guainero au început să se ocupe, în lucrările lor, de chestiuni ginecologice. Recurgînd uneori la moașe ca ajutoare, altelei acționînd el însuși, Guainero a impus o serie de tratamente ale unor afecțiuni feminine, care, deși în general nu aveau caracter chirurgical, erau violente și adesea provocau dureri și infirmități. În 1513, medicul german Eucharius Rösslin a publicat un îndrumător pentru moașe, *Rosengarten*, în care, admițînd că la nașteri ajutau, în realitate, niște femei pregătite pe cale practică, le oferea acestora cel mai actualizat îndrumar extras din experiența profesională masculină.

Supusă voinței altora și în administrarea propriului corp, ca și în relațiile sociale, este evident că, în interiorul legăturii matrimoniale, identitatea femeii dispărea în anonim. Supusă soțului din punct de vedere legal și economic, înghesuită în tiparele înguste stabilite de teologii și de experții aparținînd celui alt sex, femeia Renașterii putea spera, eventual, să afle o singură scînteie de libertate în puterea de a dispune de propria dotă: un mijloc care avea să o ajute să le construiască un viitor copiilor săi; echivalentul, pe plan economic, al creativității primare a nașterii.

Munca femeilor

Eva, alungată din Eden, și ficele sale fuseseră pedepsite cu o pedeapsă dublă: solicitările unei munci fără sfîrșit și durerile nașterii. În realitate, la bine sau la rău, în orice moment al istoriei, soarta femeii a fost nu doar să aducă pe lume copii, ci să și muncească. Soțiile și ficele din toate clasele sociale, cu excepția celor de rang înalt, desfășurau o muncă oarecare în interiorul unității familiale. La țară, ele participau la toate muncile agricole. Adunau turma, îngrijeau cotețul și strîngeau ouăle, mulgeau vacile, cărau finul, plantau și pregăteau inul și cînepa, pe care în continuare le spălau, le băteau, le torceau și le țeseau pentru a obține haine și fețe de masă, tundeau oile, torceau și țeseau lîna, confecționînd mantale și cuverturi, se ocupau de grădină, culegînd legumele și zarzavaturile pentru gătit. Femeile nu erau excluse nici de la cele mai dure munci ale cîmpului: arau, pregăteau snopii, pliveau, greblau finul, împrăștiau îngrășămîntul, semănau, strîngeau recolta, culegeau și adunau spicele rămase după sêcerat. Femeile aristocrate se ocupau de lucrările agricole, la nivel organizatoric, atunci cînd soții lor erau plecați, ceea ce se întîmpla adesea, din cauza războaielor. În Franța, în primăvara și vara anului 1689, contesa de Rochefort a calculat totalul recoltelor, a pus să fie reparată moara, a inventariat 178 de pui și curcani, a condus dărăcirea lînii și producția de mătase, a degustat și a înmagazinat vinul, ocupîndu-se și de vinderea acestuia.

Femeile de la oraș, ca și semenele lor de la țară, executau și supravegheau treburile casnice. În familiile suficient de avute, care dețineau mobilier, lenjerii, vesele de preț și provizii de mâncare ce trebuiau selectate și depozitate, femeile trebuiau să-și asume responsabilitatea acestor misiuni. Giannozzo Alberti, un negustor aflat deja la o vîrstă destul de înaintată, interlocutor al lui Alberti în *Cărțile familiei*, îi prezintă noile îndeletniciri tinerei pe care abia a luat-o de soție, făcînd împreună cu ea turul casei. Îi arată locurile în care trebuie să fie păstrate grîul, vinul, butoaiile și serviciile de masă, pe care ea trebuie să le administreze; îi arată apoi argintăria, tapiseriile, veșmintele și bijuteriile, de care se va ocupa el însuși, și, în sfîrșit, documentele și registrele de lucrări și cheltuieli, lucruri de care soția nu va trebui să se atingă în nici un caz. Rolul hărăzit femeilor în administrația domestică de către autorii italieni din secolul al XV-lea este documentat în termeni similari și în „cărțile de sfaturi” protestante din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Îndatoririle soțului se desfășurau în afara casei: lui îi revenea rolul de a procura bunuri, bani, provizii, de a trata cu alții, de a călători, de a discuta și de a se îmbrăca în mod adecvat în asemenea împrejurări. În schimb, îndatoririle femeii erau limitate în interiorul cercului restrîns al zidurilor domestice: să strîngă, să păstreze, să aranjeze și să rearanjeze, să aibă grijă de bunuri, să nu cheltuiască nimic, să nu spună nimic și să se gîtească astfel încît să apară atrăgătoare în ochii soțului.

Dar unele femei au reușit, în casa în care erau mărginite, să se implice într-un tip de activități productive de înalt nivel, care reclama o anumită pricepere, fapt care le-a permis să se bucure de roadele unui considerabil sentiment de auto-stimă. Printre femeile lucrătoare din epoca Renașterii, cele mai privilegiate erau, probabil, nevestele și văduvele angajate în producția și în comerțul din sectorul textilelor. În manufacturile de familie, aceste femei conduceau de multe ori alți lucrători – fiicele lor, ucenici, zilieri –, dobîndind astfel o anumită obișnuință cu autoritatea. Muncind în casă, ele se puteau ocupa de alte necesități familiale și de creșterea copiilor. În nordul Europei, în Franța, în Anglia, dar mai cu seamă în orașele germane și flamande, aceste femei au pătruns în corporații, fie luînd locul soților decedați, fie printr-un drept al lor autonom. Teoretic, legea le interzicea să cumpere sau să vîndă bunuri, ori să dea sau să obțină împrumuturi în bani, să facă donații fără aprobarea soțului sau a tutorelui; însă, în practică, multe femei izbuteau să ocolească aceste norme. Numeroase femei se dedicau diferitelor ramuri ale comerțului. La Strasbourg, pe la jumătatea secolului al XV-lea, într-o listă sînt enumerate femei care desfășoară activități de fierar, orfevru, vizitiu, negustor de grîu, grădinar, croitor și dogar. La Paris, filatoarelor de mătase li se îngăduia să controleze munca ucenicilor (cu toate că natura și numărul acestui tip de angajamente erau foarte limitate).

Soțul și soția care se dedicau împreună producției de dantele din bumbac și mătase puteau să primească un număr de ucenici de două ori mai mare decât în cazul în care soțul ar fi fost singur; însă văduvelor tăietorilor de sticlă și ale bijutierilor, cărora li se îngăduia să continue munca soțului, nu li se permitea să primească ucenici. Exista, în realitate, teama că acest tip de muncă era prea delicat și prea periculos pentru ca o femeie să îi poată învăța pe alții să o practice. La Bristol, în Anglia, o lege din anul 1641 a interzis primirea soțiilor, fiicelor și a femeilor în general în sectorul textil, cu scopul de a preveni șomajul masculin; exceptate erau acele soții care deja lucrau alături de bărbații lor.

Cîtă vreme artizanul sau comerciantul și-a avut casa și prăvălia în același loc, cîtă vreme identitatea economică i-a fost garantată prin legătura cu structura corporativă și cu patriciatul urban, soția sau văduva sa a avut și ea acces la viața economică publică. Cînd, în ultimele două secole ale Renașterii, aceste condiții s-au modificat, făcînd loc, progresiv, unor mai ample unități economice organizate în afara casei, repercusiunile asupra condiției femeii au fost negative. Au fost stabilite noi restricții legale, care le împiedicau pe femei să posede sau să transfere averile ori să profite de avantajele legate de apartenența la asociațiile corporative. Femeile din clasele mijlocii, pe de altă parte, nu-și puteau părăsi casa pentru a se deplasa la locul de muncă: această soartă le era hărăzită lucrătoarelor cu ziua sărace. Astfel, cele dintîi trebuiau să se mulțumească cu mai puțin prestigioasă muncă desfășurată în casă, iar cele din urmă au fost nevoite să se coboare la munci care, ieșind din prăvălia domestică, își pierdeau din considerație. De aceea, femeile din toate clasele au fost constrînse la o condiție de dependență și penurie, chiar dacă ele continuau să lucreze; acest fapt avea să caracterizeze condiția celei mai mari părți a femeilor lucrătoare, de-a lungul întregii istorii.

În Italia, femeile au luat parte la producția textilă și la organizarea breslelor, cum se întîmplă în nord, însă numai în primii ani ai Renașterii. Un statut sienez al breslei lînarilor, de pe la 1300, le interzice membrilor să îi plătească pe filatori înainte de terminarea muncii, ordonîndu-le consuliilor corporației să controleze ca toți țesătorii, „bărbați și femei”, să aibă mare grijă de daracul războiului de țesut. La Florența, femeilor nu li se îngăduia accesul în breslele cele mai însemnate, cum era cea a lui Calimala; în schimb, puteau să se înscrie și să facă parte din aceea, mai puțin prestigioasă, a lînarilor. De altfel, femeile au fost excluse din aceste organizații înainte ca aceasta să se petreacă și în Flandra, în Germania sau în Franța. Restricțiile din secolul al XV-lea s-au încheiat, în cel de-al XVI-lea, prin excludere. Femeile excluse din breslele textile orășenești au început să lucreze în sericicultură: îngrijirea viermilor de mătase, extracția mătăsii crude, țeserea produsului finit constituiau operațiuni

ce puteau fi realizate în casele de la țară, independent de economia citadină. Într-un fel, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, aceste ocupații le-au înlocuit pe cele pierdute în domeniul breslelor lînarilor de-a lungul secolului al XV-lea. Însă aceste ocupații aduceau mai puține satisfacții și mai puțină bogăție. Condiția femeilor sărace de la țară care se ocupau cu sericicultura nu putea fi comparată cu funcția, în mod esențial de egalitate, exercitată de soție și de moștenitorul artizanului din nord în domeniul industriei textile.

Femeile ce lucrau în mediul unității producătoare familiale, în calitate fie de administratoare, fie de comercianți, atingeau o condiție economică și socială destul de înaltă. Femeile care lucrau în afara contextului familial nu se bucurau de nici unul din aceste beneficii. Femeile care lucrau cu ziua erau sărmanele Europei, care se deplasau în căutarea unor salarii mizerabile, ca slujnice, ca filatoare sau căruțașe. În Franța, unde posibilitățile de lucru vizau în mare parte domeniul agriculturii, cea mai largă categorie de femei era aceea care le cuprindea pe fiicele micilor orășeni sau ale lucrătorilor agricoli zilieri, dintre care puțini erau în măsură să-și întrețină familiile. În rîndul copiilor, primele victime ale sărăciei erau fetele: băieții moște-neau puținul care era de moștenit; astfel, fetele se găseau într-o poziție dezavantajată. De la începutul adolescenței și pînă la vîrsta căsătoriei, dacă nu mureau mai înainte de foame sau de mizerie, aceste tinere femei se dedicau mai multor munci diferite. Dacă aveau noroc, își găseau de lucru pe la vreo fermă, adunînd atît cît le trebuia ca să îi poată fi de ajutor unui soț de la țară ori să slujească în casele burghezilor sau ale nobililor. Altfel, ele emigrau la oraș, în căutare de lucru pe lîngă artizanii sau negustorii cu prăvălie ori ca muncitoare în marile manufacturi textile. Oricum, oriunde lucrau, salariile lor urcau la circa o jumătate din cele ale bărbaților; de fapt, salariul femeii nu a fost niciodată considerat ca bază suficientă pentru supraviețuire; și nici nu era, în realitate. Femeile țineau socoteala salariilor într-un registru, încercînd să-și alcătuiască o mică dotă cu acea grijă cu totul aparte cu care săracul își păstrează grămăjoara de aur. Ele învățau o meserie și își puneau deoparte salariul, în speranța că anii de muncă remunerată aveau să realizeze o combinație de capital și de îndemînare care le-ar fi ajutat să-și găsească un soț. Se pare că în Italia condiția femeilor sărace era încă și mai incomodă. Pe cînd în orașele din nordul Europei femeile puteau lucra ca artizane sau ca negustoare în prăvălii, ca negustoare ambulante sau în piețe, în Italia ele erau excluse de la aceste ocupații publice. Protejarea onoarei femeii – o preocupare economică și aceasta, cîtă vreme succesul căsătoriei depindea de demonstrarea castității – reclama, în sudul Europei, izolarea lor.

Bogate sau sărace, femeile au tors și au țesut veșminte din-totdeauna: ele sînt coborîtoare din Andromaca, care supraveghea lucrul roabelor în timp ce Hector se războia; ale Penelopei, care

torcea, zi după zi, în așteptarea întoarcerii lui Ulise. La un capăt al scării sociale – acela al prestigiului și al bunăstării economice – se aflau femeile din Europa de Nord, membri recunoscuți ai gildelor. La celălalt capăt, slujind în case și prăvălii, se aflau sărmanele nenorocite, cărora familia nu le mai oferea protecție: muncitoarele cu ziua, fiicele lipsite de dotă, nevoite să depindă de cineva, femeile nemăritate (în engleză, *spinster* : numele li se trage de la acea tehnică a filaturii – a toarce se spune *to spin* – reprezentînd ocupația lor inevitabilă) și, în cele din urmă, văduvele. Să ne referim la văduvă: mama văduvă a englezului William Stout a locuit la început cu unul dintre copii, apoi cu altul, continuînd să se ocupe cu torsul pînă în 1716, cînd avea să moară, în vîrstă de optzeci și patru de ani. Ca fiică, mamă și văduvă, ea torsese mereu, fără să se fi gîndit niciodată să se oprească.

Pentru unele femei tinere, o alternativă o reprezenta prostituția, care era, la rîndul ei, o formă de lucru. Tolerată în Evul Mediu, prostituția a fost acceptată și chiar instituționalizată în Renaștere. La Toulon s-a deschis un bordel municipal încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea. Prostituatele din Montpellier, în sudul Franței, le-a fost rezervată o anumită zonă a orașului, din care nu puteau nici ieși, dar de unde nici nu puteau fi alungate. Începînd cu jumătatea secolului al XV-lea, protecția regală s-a extins asupra caselor imorale. Din acest moment, prostituția autorizată a devenit un fenomen normal în numeroase părți ale Europei, prostituatele însele dobîndind o anumită poziție socială. Această indulgență oficială față de prostituate s-a diminuat în secolele următoare. Atît ideologia protestantismului, cît și aceea a Contrareformei înclinau să descurajeze ceva ce era perceput ca imoralitate sexuală, iar răspîndirea bolilor venerice și a corupției în vecinătatea bordelurilor a redus entuziasmul pentru aceste instituții.

Cu toate că spre sfîrșitul Renașterii prostituția instituționalizată era în declin în cea mai mare parte a Europei, fenomenul continua să înflorească în luxuriantele orașe italiene. Mai ales din acest motiv umanistul englez Roger Ascham insista ca inocenții băieți englezi să nu fie expuși contactului cu obiceiurile imorale ale italienilor, pe care le-a demascat pe larg în al său influent *Schoolmaster* (publicat postum, în 1570). Acesta era viciul pentru care protestanții acuzau Roma în primul rînd: să ne gîndim la acuzațiile aduse de Erasmus împotriva lui Iuliu al II-lea în al său *Justus exclusus* (unde îl întrebuițează drept purtător de cuvînt pe Sfîntul Petru, care îi barează papei porțile paradisiului). Exista un simbul de adevăr în aceste critici. În jur de douăsprezece mii de prostituate reprezentau o bună parte din populația totală a Veneției anului 1500, care urca la 100.000 de locuitori. În mediile interlope de pe lîngă podul Rialto trăiau prostituatele comune. Niște apartamente strălucitoare le adăposteau însă pe „onoratele curtezane”, care, îmbrăcate cu eleganță, pricepute la poezie și la

muzică, îi întrețineau pe călătorii galanți și pe patricienii locali (printre aceștia din urmă se numărau mulți celibatari, datorită interzicerilor patrimoniale, iar prezența lor era deosebit de importantă). În 1570, *Catalogul tuturor pricipalelor și al celor mai onorate curtezane din Veneția* (un ghid cuprinzând adrese, tarife și mijlocitori) număra două sute cincisprezece asemenea curtezane. Printre ele le găsim pe două dintre cele mai însemnate poete italiene, Gaspara Stampa și Veronica Franco. Aceasta din urmă, pe care mama ei o introdusese în această profesie, s-a retras pe la șaizeci de ani, pentru a întemeia un ospiciu pentru prostituatele sărace.

Curios, aceste curtezane faimoase, cu podoabele și cu apartamentele lor de lux, cu înzestrarea lor poetică și cu cercurile lor literare, cu lăutele și cu cîinii de salon, se asemănau cu soțiile patricienilor și ale nobililor care s-au îndepărtat progresiv de universul muncii de-a lungul întregii perioade a Renașterii. Hărăzite unor lungi ceasuri de lenevire, ele se angajau în activități repetitive și inutile (lucrul cu acul și împletiturile, primiri și vizite, jocuri de cărți și bîrfe), care, fără să aibă aspectul sau să poarte pecetea ingeniozității, le puteau umple goliciunea zilelor. În realitate, munca lor era aceea de a oglindi onoarea soțului: o onoare care s-ar fi pomenit știrbită dacă lucrul cu acul al soției ar fi avut ca obiectiv utilitatea practică sau vînzarea, dar care ar fi sporit dacă nu ar fi avut decît un scop pur decorativ. Pe măsură ce în familia europeană femeile și-au pierdut rolul în producție, ele au devenit, după unii autori (ca, de pildă, englezii Daniel Defoe și Mary Wollstonecraft), un fel de prostituate legale. Între timp, în clasele avute, demnitatea muncii le răscumpăra pe femei de la rușinea concubinajului; în clasele sărace, povara muncii se apropia de acea servitute pentru care concubinajul nu era decît unul dintre aspecte.

Fică, mamă, văduvă

Cele trei măști ale sexului feminin – fecioară, femeie, bătrînă – ne sînt cunoscute încă din miturile antichității. Această zeităte cu trei capete reprezintă și condiția femeii Renașterii. Pentru bărbatul din epoca Renașterii, femeile reprezentau ceva diferit în raport cu fiecare stadiu al vieții lor. Soția-mamă, fecundă și productivă, asigura averea și onoarea familiei. Bătrîna-văduvă apărea ca o lucrătoare, ca o subalternă sau ca o mamă degenerată care își abandonase copiii și familia ori ca una care își cîștigase avuția printr-o ucenicie în domeniul comerțului, sau, și mai rău, se prezenta ca dușmanul izolat al societății: vrăjitoarea. Fiica-fecioară era fie o povară de temut, fie un potențial element de schimb în negocierea averilor, fie o creatură dată uitării sau apărea ca o valoare spirituală. În *Paradis* (XV, 103-105), Dante vorbește despre nenorocirea tatălui care, atunci cînd

i se naște o fată, trebuie să se împovăreze și cu greutatea zestrei acesteia. Genealogiștii familiilor nobile se ocupă prea puțin de aceste fiice, lucru care ne informează despre valoarea ce li se acorda în societatea Renașterii: fapt este că ei se mărginesc la a omite 30% din totalul de nașteri, înregistrînd minușios numai nașterile masculine.

Puțin prețuite, aceste fiice reprezentau legătura între capii de familie, bărbați. Ele erau cele care asigurau descendența familiilor. Prin intermediul lor se transmitea averea: o avere de care nu se puteau atinge altfel decît pentru a îmbrăca veșminte de mătase sau podoabe cu nestemate. Pentru aceste misiuni nu li se cerea decît o singură calitate: castitatea, care garanta legitimitatea moștenitorilor. În secolul al XVIII-lea, învățatul englez Samuel Johnson, pentru care fecioria Mariei, venerată de Biserica catolică romană, nu prezenta nici un merit deosebit, a explicat foarte pe scurt semnificația castității feminine: după părerea lui, ea reprezintă condiția de care depinde proprietatea în lume. În afara familiei, fiica-fecioară era încă și mai apreciată: ca maică, ea nu mai constituia o amenințare, ci, dimpotrivă, un ajutor întru binele rudelor. În primii ani ai secolului al XV-lea, Leonardo Giustiniani îl îndemna pe Francesco Barbaro să nu se plîngă de o fiică a sa care hotărîse să se călugărească: prin rugăciunile sale, ea avea să fie mai folositoare decît aducînd pe lume moștenitori.

Fiica-fecioară, aleasă pentru a duce la îndeplinire ceea ce era considerat ca reprezentînd misiunea sa fiziologic predestinată, aceea de a zămisli copii, este destinată să treacă prin figura mamei-soții, pentru a ajunge apoi la stadiul bătrînei-văduve. Aceasta este soarta Evei. Însă pentru fiica-fecioară, destinată să străbată o cale diferită, exista o singură altă posibilitate reală: aceea de a imita modelul Mariei, fecioară și ca mamă, neschimbată în substanța ei, imaculată pînă la cele veșnice. Femeia Renașterii care se alătura comunității sfinților, și nu familiei soțului, era lipsită de maturitatea feminină și, în același timp, eliberată de îngrădirile acesteia.

Călugărița

Oamenii din creștinătatea medievală se puteau folosi de un instrument de controlare a excedentului de populație feminină necunoscut în antichitate, în Asia sau în lumea islamică: mănăstirea. Alături de contrapartea lor masculină, comunitățile religioase feminine s-au răspîndit încă din primele secole ale erei creștine. Cu timpul, populația acestor mănăstiri și superiorii lor au început să fie recrutați din rîndurile claselor superioare, care puteau reclama cu o mai mare ușurință privilegiul unui azil folositor pentru fiicele lor superflue. Patriciene și nobile doamne (aducînd o dotă, chiar dacă mai mică decît aceea matrimonială) au umplut mănăstirile din întreaga Europă.

În Italia Renașterii, un larg procentaj din rîndul populației feminine era reprezentat de călugărițe. De-a lungul întregului secol al XV-lea, la Florența, Veneția și Milano, aproape 13% dintre femei erau călugărițe. În 1552, la Florența, 15% sau 16% din numărul total de femei trăiau în mănăstiri (iar această cifră nu le cuprinde pe femeile florentine care locuiau în mănăstirile din afara orașului). Dintre femeile care trăiau în mănăstiri, cea mai mare parte erau patriciene, iar cea mai mare parte dintre patricienele necăsătorite erau călugărițe. Orice altceva ar fi reprezentat monahismul, obiceiul de a le așeza pentru totdeauna pe femei în comunitatea religioasă constituia un instrument de control al dispersiei averilor de familie. Multe femei locuiau în mănăstiri împotriva voinței lor (ca în acele mănăstiri din Franța și Germania secolului al XVI-lea, asemănătoare unor magazine în care erau adunate fiicele excedentare născute în familiile nobile și burgheze), iar mulți părinți le lăsau acolo în uitare. În secolul al XVII-lea, în plin protestantism, un tată englez și-a trimis fiicele nedorite într-o mănăstire de pe continent: cînd ele i-au scris, în speranța de a primi vreo scrisoare exprimînd afecțiune sau interes, tatăl a răspuns că, în lipsa unor probleme urgente, o scrisoare pe an ar fi fost mai mult decît suficientă. De altfel, mamele, la rîndul lor, își abandonau cu indiferență progeniturile izolării mănăstirești. Isabella d'Este și-a exprimat satisfacția atunci cînd cele două fiice ale sale (Ippolita și Paola Gonzaga) au intrat la mănăstire: Isus era un ginere ideal.

În țările protestante, însă, o dată cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, mănăstirea nu a mai constituit o opțiune posibilă pentru tații unor fiice nedorite. În realitate, utilizarea mănăstirii ca un soi de închisoare pentru femei a fost în mod deosebit detestată de întemeietorul mișcării, Martin Luther, care a scris că numai o femeie dintr-o mie a primit de la Dumnezeu înclinația autentică pentru feciorie; el însuși s-a căsătorit cu o fostă călugăriță. În Anglia protestantă, se pare că numărul femeilor care se căsătoreau era mai ridicat decît în alte țări, ca Italia, de pildă. În secolul al XVII-lea, în clasele neapartenînd elitei, doar 10% dintre femeile mature erau încă necăsătorite. Înspre sfîrșitul secolului al XVI-lea, mai mult de 95% dintre nobilele care au atins vîrsta adultă erau căsătorite, chiar dacă această cifră s-a redus considerabil în secolul al XVIII-lea, ajungînd la 75%. Elanul de a se căsători era foarte puternic.

Cu toate că unele femei se retrăgeau în mănăstiri de bună voie, altele erau constrînse să facă acest pas împotriva voinței lor, ele opunîndu-se idealului mănăstiresc, ce le era impus din rațiuni de ordin economic. Trimisă la mănăstirea Santa Chiara din Montepulciano la unsprezece ani, de o mamă rămasă văduvă, Caterina lui Messer Vieri di Donatino din Arezzo a părăsit comunitatea și vocația după cîțiva ani, în speranța că se va căsători. Umanistul Coluccio Salutati, răspunzînd în 1399 la ultima sa scrisoare, i-a reproșat că abandonase jurămîntul pronunțat în copilărie și a avertizat-o că matrimoniul

pe care și-l dorea era mai rău decît incestul și mai josnic decît perversiunea: în realitate, ea era logodnica adevăratului său mire, Isus. Cu toate acestea, ea s-a căsătorit, iar în 1403 un decret papal i-a anulat jurămîntul, permițîndu-i astfel să-și legitimeze fiii. Un caz fericit, dacă ne gîndim că multe femei au rămas în condiția de celibat, pe care alții o aleseseră în locul lor.

Multe dintre femeile intrate la mănăstire împotriva propriei voințe au lăsat lucrări scrise pentru a ne pune la curent cu punctul lor de vedere. Călugărițele reprezentau un mare procentaj din femeile instruite, iar femeile care trăiau în mănăstiri erau deosebit de cultivate, în comparație cu celelalte. Un loc comun din tratatele de educație recomanda ca fetele să nu fie învățate să scrie sau să citească *decît în cazul în care* erau hărăzite călugăriei. În mănăstiri, unde aveau la dispoziție suficientă vreme pentru scris sau pentru studiu, femeile compuneau lucrări (de cele mai multe ori, în afara tiparului predominant erudit, latin) scrise, de regulă, în limbile populare și neapărat cu caracter devoțional. Printre aceste scrieri se remarcă multe reprezentatii sacre compuse pentru sărbătorile Bisericii, care alcătuiau unul dintre puținele genuri prin intermediul cărora aceste femei își puteau exprima personalitatea, chiar dacă oarecum indirect. Una dintre aceste lucrări, *Iubirea de virtute*, reprezintă un protest împotriva întemnițării femeilor în mănăstiri. Scrisă la jumătatea secolului al XVI-lea de călugărița florentină Beatrice del Sera (1515-1586) de la mănăstirea dominicană San Niccolò din Prato, această lucrare ne înfățișează numeroase imagini de grote, ziduri și turnuri în care femeile sînt închise împotriva voinței lor. Femeile nu s-au născut să fie fericite, deplînge unul dintre personajele dramei, ci spre a fi ținute în captivitate, înrobite și supuse. În acest caz, eroina este salvată din prizonierat. Autoarea însă continuă să sufere pentru acea libertate care i-a fost smulsă la o vîrstă fragedă, în așteptarea unei recompense, în eternitate, pentru răbdare. Între timp, ea nu poate face altceva decît să se adreseze microcosmosului tovarășelor sale de captivitate, ale cărui șoapte ajung în universul culturii masculine, fără să izbutească vreodată să-i strămute ostilitatea.

Călugărița venețiană Arcangela Tarabotti s-a adresat în mod direct lumii bărbaților, protestînd împotriva autorităților citadine, care încurajau călugărirea fetelor lipsite de zestre. Aceste fete erau niște simple zăloguri, a susținut ea în ironica sa diatribă *Inocența înșelată* (publicată cu puțină vreme înainte de moartea sa, în 1652), niște unelte ale unei politici planificate de prevenire a sărăcirii familiilor nobile, care altminteri nu ar fi putut să le asigure zestrea cuvenită. În perioada în care ea scria, în mănăstirile venețiene existau circa trei mii de femei, un număr cît se poate de ridicat pentru acele vremuri. În secolul următor, acest obicei a început să decadă. În memoriile sale, comediograful Carlo Goldoni vorbește despre hotărîrea pe care o luase în legătură cu nepoata și pupila sa, care urma să

fie educată la o mănăstire. Când însă copila a spus că astfel se simțea „în lanțuri”, el a înțeles de îndată că viața mănăstirească nu era făcută pentru ea. Nepoata a fost scoasă din mănăstire și s-a căsătorit.

Cazurile de femei închise în claustru fără consimțământul lor și fără nici o speranță, oricât ar fi ele de emoționante, nu ne împiedică să observăm că multe femei erau, în schimb, călugărițe entuziaste. Idealul castității, foarte apreciat de teologia catolică romană și amplu proclamat din amvoane, își exercita atracția asupra acelor femei cărora accesul către alte ținte de o oarecare valoare socială le era blocat. Dat fiind faptul că, de regulă, ele nu puteau să dobândească de la sine mari averi sau o mare putere și nici să-și dezvolte niște îndemnări operative, artistice sau intelectuale cu care să poată câștiga, castitatea, realizabilă printr-un simplu refuz, reprezenta o culme pentru care se întâmpla să se și lupte. Coroana fecioriei avea să devină, la sfârșitul timpurilor, coroana bucuriei, atunci când 144.000 de fecioare aveau să se adune în jurul lui Cristos cel înviat. Ca urmare, femeile își renegau corpul în tot ceea ce el presupunea, pentru a realiza unirea lor deplină cu divinul. Negarea de sine, postul, multilarea și autodistrugerea deveneau calea prin care multe femei sperau să-și cucerească un statut de excelență care altminteri le era refuzat în lumea seculară. În castitate – un triumf al negației – femeile puteau găsi o realizare similară cu aceea a respectatei soții-mamă din societatea seculară: în căsătoria cu Isus, o unire lipsită de obligații sau de riscuri trupești (chiar dacă, uneori, presupunea numeroase imagini carnale).

La fel cum în mănăstiri femeile își puteau asuma rolul de „soții” independent de lumea seculară și de primejdiile sale, ele puteau, de asemenea, să se înscrie într-o muncă de producție, fără a cădea în riscurile de natură economică și socială care le amenințau pe semenele lor seculare. Călugărițele se ocupau de săraci, de bolnavi, de nebuni și de copiii abandonați: cine altcineva, dacă nu ele, s-ar mai fi ocupat și de aceste lucruri? Ce bogată recoltă de satisfacții putea aduna călugărița harnică prin executarea acestor misiuni de importanță vitală! Ele puteau să constituie școli și să predea, transmițând generațiilor viitoare cultura strămoșilor, cu o la fel de mare bogăție și siguranță cu care mamele biologice îndeplineau o misiune analoagă atunci când le vorbeau propriilor copii. Dacă interesele lor erau de tip intelectual (lucru destul de comun, de altfel), ele puteau scrie lucrări devoționale, traduce viețile sfinților din latină în limba populară, spre folosul suratelor mai puțin cultivate, și chiar compune versuri și drame cu caracter religios. Din starea de securitate privilegiată a comunității claustrale, ele puteau adresa scrisori către mai-marii și puternicii pământului, îndemnându-i la o mai riguroasă supunere. O minoritate conducea comunitățile, în calitate de abadesse sau starețe, atingând o putere echivalentă cu aceea a bărbaților, la un nivel altminteri pentru ele imposibil de atins în societate.

Multe femei căutau pace și demnitate în viața religioasă. Cecilia Gonzaga, fiica marchizului de Mantova și eleva umanistului Vittorino da Feltre, încă de mică tânjea după viața religioasă. După ce se opusese de fiecare dată implorărilor sale și după ce căutase să o forțeze a se căsători în interesul familiei, tatăl său i-a îngăduit, în cele din urmă, prin testament, să-și înfăptuiască proiectul. Când el a murit, în 1444, Cecilia a intrat într-o mănăstire a cărei binefăcătoare fusese chiar mama ei, care îi era și cea mai apropiată prietenă. Cu aproximativ un secol în urmă, Sancha, soția lui Robert cel Înțelept, regele Neapolelui, susținuse cauza franciscanilor spirituali prin donații generoase, sfidându-l pe papă cu îndrăzneală. La moartea regelui Robert, văduva a intrat în ordinul Sfintei Clara, în 1344. A murit, la rîndul ei, un an mai tîrziu, iar rămășițele sale pămîntești s-au păstrat acolo fără a se descompune și fără a răspîndi mirosuri neplăcute. Printre femeile ce s-au distins în ordinele religioase din epoca Renașterii, un loc de o deosebită importanță îi revine Sfintei Caterina din Siena, care a trăit secolul al XIV-lea. Neobosită (lucrările sale publicate numără unsprezece volume), într-o eroică negare de sine, ea s-a ocupat de săraci și de bolnavi, a participat la elaborarea unui plan de cruciadă împotriva turcilor și s-a implicat în restaurarea papalității schismatice la Roma. De asemenea, i-a îndemnat pe capii Bisericii și pe guvernanții seculari să iasă din marea orbire în care, afirma ea, căzuseră.

În înfăptuirea sfințelor țeluri care le animau, aceste eroine din mănăstirile Renașterii au adoptat uneori comportamente pe care le-am putea califica drept suspecte dintr-o perspectivă seculară și post-freudiană. Viața lor emoțională înclina către narcisism, către anorexie, către isterie și către un erotism violent, centrat pe figura lui Cristos. O privire din interior ne sugerează că aceste tulburări (ce uneori pot fi atribuite unor maladii mentale cronice) izvorau din presiunile și din constrîngerile ce caracterizau viața sexuală și socială a femeilor în secolele din urmă. Într-un studiu statistic s-a arătat că 42% dintre sfinte, față de 19% dintre sfinții de sex masculin, au suferit de pe urma unor conflicte de această natură, avîndu-și originea în experiențe cu caracter sexual. O privire aruncată asupra unor cazuri individuale ne permite să confirmăm impresia oferită de aceste date. În secolul al XV-lea, italianca Angela da Foligno se despuia complet spre a i se oferi lui Cristos și bea apa cu care spălase picioarele leproșilor. În aceeași țară și în același veac, Elena di Udine, după o căsătorie de douăzeci și șapte de ani cu un membru al familiei florentine Cavalcanti, la moartea soțului s-a retras într-o mănăstire augustiniană. Aici, ea a practicat o penitență severă, ale cărei ritualuri imitau patimile lui Cristos: își încingea capul cu o coroană de spini de fier, purta frînghii grele în jurul gîtului, recurgînd și la practicile, mai uzuale, ale ciliciului și flagelării. Caterina da Genova, care la șaisprezece ani fusese măritată cu un soț vicios, s-a

deprins să-i suporte brutalitățile în urma unei experiențe de convertire care i-a dat puterea de a transforma un tip de suferință corporală în altul: ea s-a dedat unor practici de penitență extrem de aspre, între zidurile casei proprii: purta ciliciul, dormea pe spini, postea și se ruga ceasuri nesfârșite pe genunchii goi.

De multe ori, experiența femeilor care intrau și rămâneau de bună voie la mănăstire se deosebea de aceea a bărbaților care aleseseră o viață analoagă. Ordinele feminine impuneau claustrarea chiar și atunci când ordinele masculine corespunzătoare nu o presupuneau. Pe lângă aceasta, călugărițele și maicile se aflau sub o supraveghere masculină care le limita dreptul la autoguvernare și la o realizare autonomă a sfintei misiuni pe care o aleseseră în mod liber. Clarisele, ordinul franciscan geamăn fondat de Sfânta Clara (care nădăjduse să opereze, asemenea fraților săi, pe scena zgomotoasă a societății urbane) au fost separate de lume imediat după întemeiere. Trăind separate și închise, ele se puteau îngriji de semenii lor numai în interiorul zidurilor mănăstirii și, chiar și la oraș, nu se puteau ocupa decât cu învățătura acelor copii care erau primiți în mănăstire.

Trei secole mai târziu, Sfânta Angela Merici a întemeiat un nou ordin feminin nemănăstiresc (o ramură a confreriei masculine a Divinei Iubiri). Țelul său îl reprezenta implicarea femeilor din lumea seculară în activități educative și în opere de binefacere. Oricum, și ursulinele au fost nevoite să suporte aceeași soartă ca a clariselor. În 1612, papa Paul al V-lea a hotărât ca ordinul să fie închis în mănăstire, adoptînd regula augustiniană. Dizidenta engleză Mary Ward, lucrătoare în rîndurile ordinului iezuit (care nu recunoștea nici un superior masculin, cu excepția papei), a încercat, începînd din anul 1609 și reușind chiar pentru o bucată de vreme, să stabilească în întreaga Europă o rețea de școli rezervate fetelor, rețea care, în 1631, număra 500 de eleve: instituția se numea a Fericitei Fecioare Maria. Ca și în cazul Angelei Merici, femeile care lucrau în interiorul ordinului Mariei Ward nu trebuiau să intre la mănăstire, însă au fost, la rîndul lor, împiedicate de Biserica oficială. Oponenții Mariei Ward au făcut apel la papă, plîngîndu-se de atitudinea ei agresivă în unele chestiuni cu caracter spiritual. La rîndul ei, Mary a făcut apel în fața papei Urban al VIII-lea. Ordinul a fost mai apoi suspendat, în 1629, iar Mary Ward însăși, care a opus rezistență, a fost declarată eretică și schismatică.

În afara mănăstirii: pietate, vrăjitorie și protestantism

Femeile care, dintr-un motiv sau altul, nu trăiau în mănăstiri — văduve sau mame, sărmane care nu-și puteau permite să plătească o dotă conventuală sau aspirante la un mod diferit de viață religioasă — găseau în afara mănăstirii alte prilejuri de a-și exprima credința

religioasă. Ele se alăturau multîmilor care îngenuncheau ore în șir în piețe spre a asculta predicatori ca Sfîntul Bernardino ori se îngheșuiau în urma lui Savonarola. Luau parte la numeroase procesiuni parohiale, organizate pentru a implora încetarea epidemiilor și a foametei sau cu prilejul unor sărbători. În interiorul societății seculare, ele urmăreau aceleași scopuri către care se îndreptau călugărițele din mănăstiri. Mistica engleză din secolul al XV-lea Margery Kempe, soția unui negustor, s-a întors pentru prima oară către Domnul cu prilejul unei perioade de extenuare nervoasă, urmare a nașterii primului său copil. În continuare, ea a adus pe lume alți treisprezece copii, continuînd să se ocupe, cum se cuvenea, de soț, pe care l-a îngrijit la boală și la bătrînețe, chiar după ce hotărîseră de comun acord să întrerupă orice relație sexuală. Raporturile sale cu Dumnezeu și cu creștinii sînt impregnate de afecțiune familială. Stăpînul ei se prezenta ca „soțul său legitim” și (în același timp) ca „dulcele său fiu”, iar alteori i se adresa numind-o „fiică”. Isus o lăuda întrucît ea transforma orice creștin, bărbat sau femeie, într-un fiu al sufletului său și întrucît se îndura de toți ca de propriii săi copii. Ne aflăm foarte departe de mănăstire: această femeie, care vărsa lacrimi pentru niște creaturi obișnuite, asemeni ei, cărora le dedica întreaga viață, își modela raporturile cu Mîntuitorul și cu persoanele de care se îngrijea după acelea pe care le cunoscuse în marea familie în care își petrecuse viața adultă.

În același secol, în Belgia, în Renania germănană și în Franța s-au răspîndit beghinele. Comunitățile beghinelor atrăgeau femeile sărace din orașe, oferindu-le siguranță, demnitate, un țel și o muncă. Beghinele torceau, țeseau, spălau haine, îngrijeau bolnavi și educau. Din punct de vedere înstituțional, ele ocupau o zonă intermediară. Supuse față de Biserică, nu constituiau însă un corp ecleziastic oficial; în rîndul lor nu exista nici o ierarhie și nu se depunea nici un jurămint definitiv. Beghinele ofereau o posibilitate unică de mare afirmare individuală. Însă ele se mișcau undeva la limita ortodoxiei, iar numeroase aderente au fost suspectate de erezie. Începînd din secolul al XV-lea, beghinele au început să decadă. S-a păstrat totuși un impuls de organizare a unor noi instrumente de îmbogățire spirituală și de educație, în opoziție cu instituțiile tradiționale. Protejate de Frații Vieții Comune și de întemeietorul lor, Gerhard Groote, Surorile Vieții Comune aveau scopuri similare.

Mai puțin interesate de activitățile de caritate decît de contemplație și de comuniunea cu divinul, unele femei au încercat să urmărească obiective personale de ordin religios, fără nici o legătură formală cu mănăstirea. Venețiana Elena Lucrezia Cornaro Piscopia parcursese deja un drum lung în uimitoarea sa carieră de savantă și de profesoară universitară (obținînd doctoratul în 1678) atunci cînd a devenit o benedictină pioasă – însă o afiliată seculară, și nu o membră a acestui vechi ordin. Pe patul de moarte, ea a fost asistată de un călugăr învățat, care îi fusese conducător spiritual și care mai târziu

i-a oficiat slujba de înmormîntare, desfășurată, conform dorinței defunctei, după ritul benedictin. Această femeie, care izbutise să depășească una dintre piedicile cele mai inflexibile întîlnite în calea progresului femeilor, și-a modificat (încă tînără fiind – a murit la treizeci și opt de ani) traiectoria succesului personal pentru a recurge la protecția oferită de viața religioasă, care le mîngîiase și, în același timp, le îngrădise pe multe dintre străbunele sale.

Nu numai în afara mănăstirii, ci și în afara normelor acceptate ale vieții religioase se plasau, în veacurile Renășterii, femeile eretice și vrăjitoarele, extrem de numeroase, după spusele acuzatorilor lor. Evul Mediu tîrziu fusese sfîșiat de prezența unor mișcări populare eretice sau puțin ortodoxe, în care femeile jucaseră un rol de prim-plan: valdezi, albigenzi, frați ai liberului spirit, beghine, begarzi, lollarzi și husiți. În toate aceste grupuri, dintre care unele și-au continuat existența și în perioada Renășterii, după care însă nu au mai supraviețuit, femeile jucau adesea roluri destul de însemnate. Concomitent, aceste mișcări s-au numărat printre victimele Inchiziției și ale represiunii. Marile realizări artistice și intelectuale care au caracterizat Renășterea nu au izbutit să împiedice ca această perioadă să sfîrșească în teama de necunoscut și în continuarea impunerii violente a ortodoxiei. Dimpotrivă, tocmai în Renăștere, intoleranța și-a atins apogeul în procesele Inchiziției (mai ales în Spania) împotriva evreilor și a musulmanilor convertiți, iar frica a culminat prin teroarea vrăjitoriei, ale cărei victime au fost, în primul rînd, femei. Chiar și fără a mai lua în considerație orice alt indiciu, brutalizarea sexului feminin din partea Bisericii inchizitoriale arată că Renășterea nu era nicidecum o Renăștere a femeilor.

Apărută în Alpi, vrăjitoria s-a răspîndit, mai ales în Europa, în secolul al XVI-lea și, înainte de a dispărea, o dată cu iluminismul, a înregistrat un ultim puseu în Noua Anglie, în secolul al XVII-lea. Majoritatea persoanelor acuzate și condamnate pentru vrăjitorie erau femei (îndeobște văduve sau necăsătorite, într-un cuvînt, femei lipsite de protecție masculină): într-adevăr, femeile reprezentau între 70% și 90% dintre persoanele acuzate de vrăjitorie. Cuvîntul *malefica*, se cuvine să observăm, este un substantiv feminin. Conform unor experți precum Heinrich Kramer și Jacob Sprenger, autorii manualului pentru vînătorii de vrăjitoare, *Malleus Maleficarum*, femeile erau într-o mai mare măsură predispuse către vrăjitorie, întrucît ele sînt credule, înșelătoare, schimbătoare, neghioabe, pasionale și carnale („nesățioase”). Învățăutul Jean Bodin, istoric jurist și teoretician politic, adaugă la cauzele vrăjitoriei feminine lăcomia, afirmînd că pentru fiecare vrăjitor de sex masculin existau cincizeci de vrăjitoare femei. Pentru a dovedi că o femeie era vrăjitoare erau folosite toate mijloacele. Acuzata era interogată. Ajunse aici, unele dintre suspecte mărturiseau, după ce ajunseseră să creadă (din cauza stării lor fizice, prin autosugestie sau prin convingere) că erau cu adevărat posedate de

diavol. Altele nu mărturiseau și erau torturate. Dacă tortura nu provoca mărturisirea, acuzatele erau torturate din nou, în mod repetat, astfel încît ori mărturiseau că erau vinovate de vrăjitorie, ori „încăpățînarea” lor le vădea „vinovăția”. Execuțiile și suferințele au fost numeroase.

Între anii 1480 și 1700, pentru vrăjitorie au fost ucise (de obicei, prin ardere pe rug) mai multe femei decît pentru orice alte delictе luate laolaltă. În întreaga Europă au fost judecate aproape 100.000 de suspecte, numărul condamnărilor fiind cu puțin inferior. În regatul Angliei (unde tortura era interzisă prin lege) au fost ucise ceva mai puțin de 1.000 de persoane, însă în Scoția – mai mult de 4.000. Douăzeci și două de sate de pe teritoriul Trier au ars 368 de femei învinuite de vrăjitorie în intervalul 1587-1593, iar în anul 1597 au fost arse 400 în zona Toulouse. Cardinalul Albizzi povestește cum asistase, în anul 1631, în afara zidurilor multor orașe germane, la ridicarea a numeroase ruguri, pe care erau apoi legate și arse multe femei.

Vrăjitoarele italiene nu au fost multe, însă femei italiene au fost suspectate și uneori condamnate pentru alte delictе comise împotriva Bisericii. Unele documente siciliene datînd dintre anii 1540 și 1572 arată, în legătură cu delictеle urmărite de Inchiziție, că vinovații erau în principal femei, ca iudaizante (50%, dar, în această privință, documentele se opresc la anul 1549), ca bigame (39%) și pentru practicarea magiilor nepermise (29%). La Napoli, între 1564 și 1740, 34% din totalul celor judecați pentru delictul de magie nepermisă erau femei. În Friuli, femeile erau acuzate de pregătirea elixirelor de dragoste, de numeroase farmece și de vindecări magice (aici numărul lor este superior celui reprezentat de bărbați) între anii 1596 și 1685. În mod surprinzător, conform unei scheme tipice mai curînd pentru nordul Europei, ele sînt prezente într-o proporție zdrobitoare printre suspectii de vrăjitorie: există un raport de cinci femei la fiecare bărbat acuzat în perioada 1506-1610 și de șase la unu între anii 1611 și 1670. Compararea tuturor acestor date arată că italienii erau destul de moderați în persecutarea femeilor în materie de ortodoxie.

În protestantism, femeile înzestrate și hotărîte să urmărească țeluri de natură religioasă au aflat noi spații de libertate, pe care Biserica veche nu le oferise. Protestantismul îl îndemna pe fiecare credincios la un raport nemijlocit și personal cu Dumnezeu, sprijinindu-se pe Scripturi. Recurgînd la această sursă, femeile care nu știau să citească găseau atît în Vechiul, cît și în Noul Testament inspirația de a exercita un rol feminin important în căutarea spirituală. Ele erau invitate în biserică să citească, să înțeleagă și, în calitate de membri ai congregației, să cînte (coralele eclesiastice ale vremii se limitau, pînă atunci, la vocile bărbătești). Totuși, femeile erau încă excluse de la discuțiile teologice. Într-adevăr, se putea accepta că ele erau în măsură să primească și să împărtășească inspirația divină și milostenia Domnului, însă era încă inacceptabil

ca ele să definească doctrina ori să conducă noile instituții ale Bisericii reformate. Bărbații urcau în amvon; femeile vizitau bolnavii. Katharina Zell, soția fostului preot și neo-luteran strasburghez Mattheus Zell (excomunicat în 1527 tocmai din cauza acestei căsătorii), înmănunchează în sine toate trăsăturile noii figuri a femeii protestante active, care încearcă să depășească limitele impuse sexului de care aparține, în contextul noii religii. Ea vizita bogați și săraci, fără deosebire, îi îngrijea pe bolnavi, îngropa morții, pe când celelalte femei își împodobeau casele și se gîndeau la primiri de oaspeți. În casa ei, doamna Zell a primit luterani, zwinglieni, discipoli ai lui Schwenkfeld și anabaptiști, după cum i-a scris, pe un ton sfidător, lui Ludwig Rabus von Memmingen, un opozant al ecumenismului ei: reforma adusese un sentiment de libertate, nu de conformism. La funeraliile soțului, Katharina a vorbit în public și, fără a se aventura totuși în discuții teologice, și-a ilustrat discursul cu pilde extrase din Scriptură. Și Anne Hutchinson, o emigrantă engleză din noua colonie de la Massachusetts Bay, a trebuit să descopere personal îngrădirile impuse spiritualității femeilor de puritanismul protestant. Ajunsă la Boston în 1634, urmînd credința reformată a puritanilor ce aleseseră exilul, ea credea chiar mai intens decît aceștia în alianța de Grație stipulată de Isus. În varianta sa, teologia Mîntuirii era atît de radicală, încît a făcut-o să respingă cu totul eficacitatea faptelor în drumul salvării, căzînd astfel în erezia antinomismului. Cîtă vreme erezia ei a rămas o eroare particulară, ea a izbutit să evite conflictul cu preoții comunității. Însă Anne Hutchinson își propovăduia doctrina, uneori în fața a șaptezeci-optzeci de ascultători, bărbați și femei, reuniți în salonul ei privat. Adusă în fața Curții Generale, ea a apărut rolul public pe care și-l asumase și, citînd Scriptura, s-a angajat într-o adevărată bătălie de argumente cu bărbații ecleziaști care o acuzau. Apărarea ei s-a prăbușit atunci cînd a susținut că avusese o revelație directă de la Dumnezeu, apelînd astfel la o revelare extra-scripturală a adevărului religios. A fost exilată la Rhode Island, care reprezenta un azil pentru victimele de ambele sexe ale apărătorilor ortodoxiei. Femeile din unele grupuri disidente pretindeau avantaje sporite, ca urmare a raporturilor lor privilegiate cu Dumnezeu. Anabaptiștii au eliminat distincțiile bazate pe sex, în clerul lor fiind incluse și femei. Femeile *quaker* puteau predica și educa, dacă aveau aprobarea șefilor lor. În opinia lor, bărbații și femeile fuseseră creați în aceeași măsură după chipul și asemănarea lui Dumnezeu și, oricît de supuse ar fi rămas față de bărbat în urma căderii, acum femeile trebuiau înălțate din nou la o demnitate egală cu a bărbaților, în virtutea restaurației lui Cristos. Însă autoritățile seculare nu erau de acord cu aceasta. În 1653, două femei *quaker* care se închipuiseră suficient de dotate ca să poată îndrăzni să predice în public au fost convocate la *Mayor* din Cambridge (Anglia) și condamnate la biciuire. Protestantismul nu i-a atras în mod

deosebit pe italieni, fie ei bărbați sau femei. În toate regiunile Italiei pentru care au fost efectuate cercetări sistematice, în secolul al XVI-lea, mai puțin de 4% din numărul total al suspectilor protestanți erau femei. Însă, în măsura în care mișcarea de reformă s-a impus în chiar sînul Bisericii Romei, ea a primit un impuls direct din partea cîtorva nobile doamne simpatizante. Ducesa de Ferrara, de exemplu, Renata de Franța (fiica regelui Ludovic al XII-lea al Franței, exclusă de la linia de succesiune), a apărut noua credință, chiar fără să o accepte în mod deschis. În anii treizeci ai secolului al XVI-lea, ea a acordat azil la curtea ei unor credincioși italieni și unor exilați francezi. Poeta Vittoria Colonna, faimoasă pentru neoplatonismul ei și pentru relațiile sale cu numeroși savanți, era în egală măsură atrasă de Reformă, deși cardinalul englez Pole a convins-o să nu adere. Au existat însă și femei care s-au convertit la noua credință (redușe la tăcere în 1542, anul în care a fost instituită Inchiziția romană). Dintre ele, unele au ales exilul, ca, de pildă, Isabella Bresegna, care a murit în Elveția, sau Olimpia Morata, care a murit în Germania. Renata și Morata, nobila doamnă căreia legea îi împiedicase accesul la tronul care îi revenea prin dreptul sîngelui și învățata ferrareză rămasă singură în casa soțului său protestant, reprezintă o mărturie a puterii impactului protestantismului asupra femeilor plasate pe cele mai înalte trepte ale societății.

Înrudită prin sînge cu Renata era Marguerite d'Angoulême (de Navarra, după căsătorie), sora regelui Francisc I al Franței. Educată alături de fratele său, Marguerite era, probabil, mai cultivată decît acesta, însă, la fel ca numeroase femei de rang regal sau nobiliar, nu-și putea asuma roluri foarte însemnate în patrie. Reflexivă și inteligentă, ea i-a adunat în jurul său pe principalii umaniști și proto-reformatori care se aflau la Paris la începutul secolului al XVI-lea (Jacques Lefèvre d'Étaples, Guillaume Briconet, Guillaume Budé), extinzîndu-și protecția (avea suficientă putere pentru exercitarea unui astfel de mecenat) și asupra unor potențiale victime ale ortodoxiei catolice. Sora ei, uluitoarea Jeanne d'Albret, a devenit o campioană a cauzei hughenotilor, cum au fost, de altfel, numeroase nobile doamne din Franța, din 1550 și pînă în anii șaptezeci ai secolului. De sînge regal, Jeanne era mama lui Henric de Navarra, care mai tîrziu a urcat pe tronul Franței ca Henric al IV-lea. În regiunea sa – Béarn și Navarra – s-au răspîndit calvinistii; ei veneau de la Geneva și preferau această zonă deoarece aici se bucurau de o bună primire și de sprijin pentru cauza lor.

Femeile franceze care nu aparțineau aristocrației, convertite la protestantism, se bucurau că înșelaseră clerul, de a cărui autoritate noua doctrină le elibera. *Cartea martirilor* a lui Jean Crespin le înfățișa pe femeile hughenote angajate în dispute cu episcopi, călugări și teologi. Recrutate în mare parte din clasele artizanilor și meseriașilor, nu toate aceste femei erau foarte instruite, iar cele care

erau în măsură să citeze Scriptura constituiau o minoritate. Calvinismul era bine înrădăcinat la Lyon în anii șaptezeci din secolul al XVI-lea, când multe din femeile protestante nu erau încă în stare să-și scrie numele. Iar, în realitate, majoritatea femeilor cultivate din orașe au rămas fidele vechii credințe: cea mai remarcabilă dintre ele a fost poeta Louise Labé.

Femeile și bisericele: libertate și constrângere

În creștinismul occidental, instituțiile Bisericii catolice romane (și, eventual, ale celei protestante) ofereau un mediu, pe lângă acela reprezentat de familie, în care femeile puteau trăi. Dintr-un anumit punct de vedere, femeile au găsit în instituțiile religioase spații de libertate și prilejuri remarcabile de a se exprima. Ele scriau și vorbeau despre experiențele lor, formulau idei despre dogme și despre organizațiile religioase, conduceau instituții de caritate și școli, dobândind o poziție de mare însemnătate și putere. Însă, pe de altă parte, instituțiile religioase stăvileau vitalitatea omenească, iar greutatea constrîngerilor a căzut mai ales pe umerii femeilor. Multe călugărițe erau închise în mănăstiri în avantajul fraților și surorilor lor: nu le cunoaștem cu precizie numărul, însă erau numeroase, cu siguranță. Multe femei își reprimbau apetitul sexual și alimentar și dorința lor de dragoste pînă la un punct pe care astăzi l-am considera „anormal”; ele își reorientau pulsionile fiziologice și pasiunile spirituale către icoanele Bisericii. Multe femei însă au combătut Biserica și, în același timp, însăși ordinea socială, prin unele acțiuni neconvenționale și autodistructive. Altele, deși nu se făcuseră vinovate nici măcar de o astfel de rezistență, au căpătat oricum pedepse drastice. Femeile, ca și bărbații, au fost martirizate pentru cauza protestantismului sau pentru aceea a catolicismului, trebuind să suporte torturi îngrozitoare. Experiența religioasă a femeilor din Renaștere oglindește rolul lor contestat din societate.

Marea cultură: femei războinice și regine

Civilizația pe care cu admirație o numim a Renașterii constă în realizările marii culturi dintre secolele al XIV-lea și al XVII-lea. La această înaltă cultură a puterii, a frumosului și a ideilor au participat un număr restrîns de bărbați și încă și mai puține femei. Puținele care au avut succes și-au cîștigat faimă prin exercitarea puterii sau a mecenatului ori în virtutea științei sau a scrierilor lor (sau pentru alte însușiri). Dobîndind această faimă, ele au avut de înfruntat viziunea profund negativă a însușirilor feminine, proprie figurilor masculine cele mai autorizate. Ele și-au cîștigat un respect

reluctant din partea acestor severi judecători, care au creat, pentru a le defini, un nou model feminin de existență, alternativ față de acela al Evei (femeia în familie) sau al Mariei (femeia în mănăstire): acest model este cel al băiețoiului asexuat, un hibrid între fecioară și bătrână, un bărbat-femeie primejdios de dibaci: amazoana.

Acest model poate fi observat mai lămurit în cazul femeilor care au exercitat puterea militară sau politică, veche prerogativă a celui-lalt sex. Îmbrăcată în armuri bărbătești, tînăra și mistica țărancă Ioana d'Arc a luptat pentru rege, stîrnind stupoare și teamă printre contemporani. În acest caz, o femeie încearcă să cucerească puterea în maniera cea mai directă. Cinstită de veacurile următoare, în secolul său Ioana a fost condamnată să moară pe rug ca vrăjitoare. Date fiind normele pe atunci dominante, moartea ei, înfruntată cu curaj, ca, de altfel, întreaga sa întreprindere, a suscitât un mare scandal. Date fiind normele pe atunci dominante (de vreme ce cucernicia și puritatea ei nu o protejau), era inevitabil ca ea să sufere pentru că încercase să se comporte ca un bărbat. În realitate, în epoca feudală, multe femei au acționat adesea în locul soților lor, în absența acestora, administrîndu-le sau apărîndu-le domeniile. Însă, în cazul Ioanei d'Arc, elementul de noutate rezidă tocmai în motivația autonomă a întreprinderii sale: ea nu a acționat ca înlocuitoare a unei puteri masculine, ci în deplină autonomie. În același veac, în Italia, Caterina Sforza a fost un personaj (poate) ceva mai tradițional, însă la fel de curajos și de independent. Mai întîi, alături de soțul ei, Girolamo Riario, iar mai apoi singură, după asasinarea acestuia, ea a apărât cu mare îndrîjire interesele familiei și orașele Imola și Forlì, pentru care a fost gata să-și sacrifice chiar cei șase copii. În cele din urmă, pe cînd comanda apărarea acestor cetăți, a fost învinsă, probabil violată și dusă prizonieră la Roma de Cesare Borgia.

Aceste două femei și-au asumat un rol militar, însă nu au obținut puterea. Doar foarte puține femei, chiar din rîndul celor mai ilustre familii nobiliare sau regale, au reușit acest lucru. Cele două mari excepții de la această regulă le-au constituit, în Italia, Caterina de' Medici, văduva lui Henric al II-lea, regele Franței (și regentă pentru succesorii acestuia, Francisc al II-lea și Carol al IX-lea), iar în Anglia, Elisabeta Tudor. Ambele au izbutit să modeleze imaginea renascențistă a suveranului-femeie, imagine în care era exprimată ambiguitatea rolurilor pe care și le asumau. Cea dintîi a adoptat emblema Artemisei, una dintre femeile caste și războinice, cunoscută, de asemenea, pentru amintirea pe care i-a păstrat-o soțului său dispărut prematur, Mausol. Cu acest blazon, ea putea atît acționa cu hotărîre, cît și dovedi cucernicie față de suveranii bărbați pentru care, la rîndul ei, constituia un instrument de transmitere a puterii. Prin marea ei capacitate de a-și construi o imagine publică, Elisabeta, mai independentă și mai îndrăzneată decît Caterina, se prezenta dinaintea supușilor revendicîndu-se de la o multitudine de figuri

feminine: Astreea, Deborah, Diana. Concomitent, spre a-și câștiga sprijin pentru momentele de criză ale acestui fenomen fără precedent reprezentat de o femeie monarh, ea a răspîndit imagini androgine ale rolului său (bărbat-femeie, regină-rege, mamă-fiu) și, cu mîndrie, se declara „principe”, avînd trupul unei femei și inima unui rege. Reprezentînd o perfectă îmbinare a celor două laturi opuse în sine, Elisabeta nu s-a căsătorit niciodată. Ea insista asupra dreptului său personal de a guverna și, de-a lungul întregii Renașteri, a fost singura femeie care a deținut puteri absolute.

La sfîrșitul secolului al XVI-lea, cea mai mare parte din cultura de la curtea Tudorilor gravita în jurul acestei figuri de fecioară virilă, cu al cărei nume astăzi se identifică plenar: vorbim încă, într-adevăr, de o cultură elisabetană. Poeții, comediografi și învățații din epocă au comentat subtil, în operele lor, acest miracol. Printre aceștia, cel mai de seamă a fost, neîndoielnic, William Shakespeare; în eroinele androgine din unele piese de-ale sale putem întîlni imagini ale suveranei, preaînțeleaptă și glorificată peste măsură. Aceste personaje feminine, băieți travestiți în femei care, la rîndul lor, se travestesc adesea în băieți, spre a crea niște ființe cu o identitate sexuală din ce în ce mai confuză, încîntă și se prezintă ca regina însăși. Geniul shakespeareian a intuit și modul în care fenomenul reprezentat de regina-rege viola profund ordinea naturală a lucrurilor. În aparent jucăușul *Visul unei nopți de vară*, el vorbește despre anormalitatea unei ordini politice dominate de o femeie, atunci cînd amazoana Hippolyta, o imagine a Elisabetei, a fost, în cele din urmă, dată de soție deținătorului legitim, masculin, al puterii. Asemeni Ioanei d'Arc, Elisabeta era percepută (și se percepea pe sine) ca amazoană și, în conștiința generală a epocii pe care o domina, sentimentul de disconfort provocat de o fecioară înarmată, de o femeie rațională, de o forță emoțională ce nu se putea mîrgini la ordinea naturală a lucrurilor era profund.

Se întîmpla rar ca o femeie să moștenească puterea, așa cum li s-a întîmplat celor două regine. Pentru aceasta era necesar ca toți pretendenții pe linie masculină să moară la timp. Dacă însă cea mai mare parte a femeilor din clasele dominante nu au cucerit niciodată puterea, unele dintre ele au reușit să se împărtășească din anumite prerogative ale stăpînirii. În climatul artistic și cultural vibrant al Renașterii, mai cu seamă în Italia, aceasta înseamnă că ele au exercitat puterea mecenatului. Femeile care nu guvernau în mod direct, nici nu mînuiau prin armatele lor forțe ale distrugerii, puteau totuși, prin cultura și banii lor, să stimuleze gîndirea și arta.

Printre aceste protectoare ale artelor, foarte faimoasă a fost Isabella d'Este, fiica ducelui Ferrarei, soră cu Beatrice (care a jucat un rol asemănător, chiar dacă oarecum palid, la Milano) și cu Alfonso, Ferrante, Ippolito și Sigismondo, cu care a rivalizat în faimă. Educată de pedagogul Battista Guarini, fiul marelui umanist Guarino Veronese,

ea stăpînea greaca și latina, semn că studiase serios, știa să cînte din lăută, să danseze și să conducă o conversație strălucitoare. Căsătorită cu seniorul Mantovei, Isabella prezida serbările și reprezentațiile de la curte, proteja artiști, muzicieni și savanți, a umplut bibliotecile cu volume elegante și și-a împodobit întreaga curte cu statui, scri-nuri, orologii, marmuri, lăute, veselă de preț, veșminte, *giochi di carte* și și-a decorat-o cu picturi, aur și bijuterii. Ariosto, Bernardo da Bibbiena și Gian Giorgio Trissino s-au numărat printre favoriții săi. Isabella studia hărțile geografice și astrologia și susținea în mod frecvent discuții erudite cu bibliotecarul ducal Pellegrino Prisciano. *Studiolo* și *grotta*, două camere somptuos aranjate din palatul ducal, reprezintă monumentele sale glorioase. Pentru acestea, ca și pentru alte proiecte, ea a conceput scheme alegorice după ce se consultase cu consilierii săi umaniști. După ce guvernase cu strălucire, atunci cînd soțul ei a stat întemnițat în timpul războaielor care au răvășit Italia după invazia forțelor franceze, spaniole și imperiale, această exercitare curajoasă a autorității i-a fost răsplătită cu disprețul. A fost redusă la a-și exprima numeroasele însușiri prin mecenat.

Nobila și bogata doamnă venețiană Caterina Cornaro a fost îndepărtată într-un mod asemănător după o scurtă perioadă de stăpînire. Orașul său, după ce a uzurpat bogatul regat insular pe care ea îl moștenise, a recompensat-o cu minuscula insulă Asolo. La această curte, Caterina a domnit ca o regină peste un ales grup de literați, dintre care nu tocmai cel din urmă era Pietro Bembo, care, în *Asolani*, ne oferă o mărturie asupra activităților prezidate de ea. Această curte amintește oarecum de aceea de la Urbino, care ne-a fost descrisă de Baldassare Castiglione. Iar în *Curteanul*, discuțiile pe tema celui mai adecvat comportament din partea ambelor sexe sînt conduse de două femei: ducesa Elisabetta Gonzaga și prietena ei, Emilia Pia.

În Italia, unde curțile reprezentau centre de bogăție, de activitate artistică și de discursuri, pentru femeile inteligente se găseau multe prilejuri de a juca un rol oarecare în mecenat. Pretutindeni, practic la orice curte cu suficientă bogăție și siguranță pentru a permite acest gen de activități, consoartele principilor au protejat artele și cultura. Am vorbit deja de Margareta de Navarra, sora lui Francisc I al Franței, care a fost autoarea unui *Heptameron* și, ea însăși o gînditoare originală, a adunat în jurul său un cenanclu de învățați. Înaintea ei, Anne de Bretagne, soția regelui Carol al VIII-lea, comandase o traducere a tratatului lui Boccaccio *De claris mulieribus*, la curtea ei reunindu-se numeroase femei instruite și înflorind dezbaterele asupra iubirii platoniciene. În Spania, uluitoarea Isabela a condus reforma religioasă și viața intelectuală. În Anglia, fiica ei, Caterina de Aragón, prima soție a lui Henric al VIII-lea, ulterior repudiată, sprijinea opera lui Erasmus, Juan Luis Vives și Thomas Elyot. Cu o generație înainte, Margaret Beaufort întruchipase așa-numitul prototip al protectoarei regale a artiștilor și al femeii

cultivate engleze (pe ea am menționat-o ca mama celui dintâi suveran Tudor al acestei națiuni). La curtea predecesorilor fiului său, Edward al IV-lea și Richard al III-lea, ea se înconjurase de menestreli și de erudiți, subvenționase breasla tiparului, aflată pe atunci la începuturi, instituise catedre de teologie la Oxford și la Cambridge (unde a întemeiat și două colegii), se ocupase de educarea fiului și a nepoților săi și tradusese personal din latină lucrarea devoțională *The Mirror of Gold of the Sinful Soul*.

Educația femeilor

Femeile care au practicat mecenatul artelor și literelor în perioada Renașterii erau pregătite pentru a îmbrățișa un asemenea rol și aveau standarde de gust rafinate. Instruirea pe care o primiseră era extraordinară. În schimb, femeile sărace, ca și bărbații săraci nu aveau nici o educație, cu toate că unii dintre ei aveau o oarecare pregătire în anumite meserii. Femeile din clasele medii și superioare erau inițiate într-o cultură feminină aparte, care le învăța să desfășoare activități domestice: un regim care includea lucrul cu acul, literatura devoțională și practica tăcerii și a supunerii. Pentru aceste femei, scopul educării era dublu: în primul rând, călăuzirea tinerei în a-și dezvolta trăsăturile caracteriale cele mai adecvate în vederea unor căsătorii de tip patriarhal; în al doilea rând, inițierea ei în treburile cele mai utile ale economiei domestice.

Tratatul *De institutione foeminae christianae* al lui Juan Luis Vives, care a circulat în nu mai puțin de patruzeci de ediții, fiind tradus în spaniolă, engleză, olandeză, franceză, germană și italiană, a devenit principala lucrare din secolul al XVI-lea (a fost scris în 1529) pe tema educării femeii, oferind un compendiu al tuturor îndrumărilor date în acest sens. În mintea femeilor nu există defecte înnăscute care să le împiedice în dobândirea înțelepciunii, susținea Vives. Totuși, femeile trebuie să fie puse în gardă în ce privește asumarea unor comportamente improprii, întrucât scopurile principale ale educării lor le reprezentau cinstea și castitatea. Acest avertisment paradoxal, paradigmatic pentru poziția umanistului bărbat față de problema educației femeii, subliniază că femeilor trebuie să li se administreze o anumită instruire, însă previne că această instruire nu trebuie să fie excesivă. Sfânta Scriptură, bunele maniere și unele precepte morale simple sînt adecvate, însă învățarea științei, filosofiei și retoricii sînt inoportune. Rugăciunea, cititul și lucrul constituie ocupații utile, care pot feri de lenevire, însă ele nu trebuie să urmărească și alte scopuri, seculare. Aceste activități sînt menite să o țină ocupată pe fată cîtă vreme stă în casă; iar ea nu trebuie să iasă din casă decît pentru a merge la biserică. Femeilor li se interzicea să iasă dintre granițele sferei private pentru a pătrunde în spațiul

exterior, unde, în viața economică, socială, politică și intelectuală, bărbatul trebuia să domine. Acest regim de castitate, respect, supunere și tăcere le era rezervat femeilor.

O dată ce personalitatea lor era suficient de aplatizată prin acest tip de instruire negativă, se înțelege că femeile deveneau membri harnici și productivi ai grupului familial. Am evidențiat deja rolul lor în organizarea muncilor domestice și textile. O parte însemnată a educației lor o constituia, de asemenea, învățatul gătitului și al torsului. Paolo da Certaldo, un florentin din secolul al XIV-lea, observă în a sa *Carte a bunelor obiceiuri* că stăpînul casei ar trebui să vegheze mereu asupra femeilor din familie, asigurîndu-se că ele au în permanență ceva de lucru, astfel încît să prevină lenevirea, o situație primejdioasă pentru toți, însă în mod deosebit pentru femei. Fiicele ar trebui învățate să coase, nu să citească (decît în cazul în care ar fi fost hărăzite vieții religioase), să coacă pîinea, să curețe puii, să facă paturile, să țeară, să brodeze și să cîrpească ciorapi. În acest chip, ele se obișnuiesc cu viitorul lor rol de soții. După Alberti, mama trebuie să-și pregătească fiica în vederea căsătoriei învățînd-o să toarcă și să coase. Instruirea produce femei de casă neglijente și neînțelegeri conjugale, în opinia calvinistului francez Agrippa d'Aubigné, care dezaproba cererile fiicelor sale de a primi o educație similară cu aceea a fraților lor. În 1683, compatriotul său Fénelon susține că bărbatul (bogat) trebuie să-și învețe fiicele să citească și să scrie, însă nu găsește nicidecum necesar ca ele să învețe latina, așa cum fac băieții; nu ar trebui să aibă nevoie de ea. Treizeci de ani mai tîrziu, Madame de Maintenon, care scrie în legătură cu același subiect, sugerează ca elevele din clasa medie să primească o instrucție adecvată clasei lor: cum să conducă treburile casei, cum să se poarte cu soțul și cu servitorimea; cum să cultive virtuțile proprii clasei: oricum, nu rămîne loc pentru luarea în considerație a îmbogățirii lor mentale. Cel mai tîrziu în 1753, Lady Mary Wortley Montagu, o damă engleză foarte puțin conformistă, într-o scrisoare în care își sfătuiește fiica cu privire la educația nepoatei adaugă la un judicios *curriculum* academic comandamentul de a o învăța să coase: pentru o femeie era tot atît de important să știe să mînuiască acul, pe cît era pentru un bărbat să știe să se folosească de spadă.

Ideea că nucleul educației femeilor consta în muncile textile era atît de încetățenită, încît *acele* și *fusele*, ca și alte instrumente de acest gen au devenit, pentru o generație de femei independente intelectual, simbolurile subjugării lor. Astfel, umanista Olimpia Morata (convertită la protestantism) a scris că se lepădase de emblemele sexului său: mosorul, suveica, coșul și pînza de in. O poetă franceză din secolul al XVI-lea, Louise Labé, le sfătuia pe femei să-și ridice gîndurile mai presus de fuse și de furci. Între timp, Catherine des Roches dovedea o mai mare ambivalență, promițînd iubire eternă fusului, pe care urma să-l țină într-o mînă, în vreme ce în cealaltă avea să țină pana.

Pe cînd majoritatea femeilor din clasele dominante primeau o educație tradițională, constînd într-o combinație de formare a caracterului și croitorie, existau și fete care mergeau la școală. Giovanni Villani povestește că la Florența, în 1388, între 8.000 și 10.000 de băieți și fete învățau să citească în școlile elementare (ulterior, aceste studii erau continuate numai de băieți, în școli în care li se predă calculul, necesar pentru afaceri, sau logica și latina, necesare pentru pregătirea universitară). Cu cîțiva ani înainte, în același oraș, o *doctrix puerorum* pe nume Clementia predă latina. La Londra, în 1390, orfana unui fabricant de lumînări frecventa școlile elementare de la opt la treisprezece ani. Tot aici, în 1561, a fost instituită o școală de croitorie, *Merchant Taylor School*, care le oferea fetelor o educație elementară. Tot în Anglia au fost întemeiate și alte *dame schools*, în care se realiza educația religioasă și se învățau citirea, torsul și țesutul. În unele orașe din nordul Europei, școlile beghinelor reuneau băieți și fete. Ordonanțele municipale de la Ypres privind protecția orfanilor și a copiilor abandonați (1535) cereau educarea fetelor în muncile normale ale casei și, de asemenea, în scris și citit. În Flandra, Vives a făcut unele propuneri concrete legate de instruirea copiilor săraci. La Lyon, între 1490 și 1570, exista un raport de cinci învățătoare la optzeci și șapte de învățători (care puteau să predea doar băieților)! Oricum, în acest amestec de „mici” școli, colegii de maici, școli municipale și de cartier în care lucrau învățătoare și guvernante, doar un număr restrîns de fete, provenite din clasele mici și mijlocii sau din clasa muncitoare, au început a învăța să citească, să scrie și să socotească.

Contrareforma a stimulat numeroase inițiative educative în folosul femeilor, cu scopul de a le proteja de relele Umanismului, de laxism și de protestantism. La Brescia, Angela Merici a inițiat un program de educație creștină care s-a răspîndit în întreaga Italie de nord, în Belgia, Franța, Olanda și în Germania catolică și care a continuat să exercite o puternică influență pînă în secolul al XVII-lea. După cum era organizat, scopul principal al acestui program nu era acela de a pregăti niște călugărițe de profesie, ci niște mame bune. În unele zone, această educație se realiza numai la un nivel elementar, prin instruirea minimă în ale citirii și scrierii. În unele colegii aristocratice ținute de ursuline, însă, fetele puteau primi o educație secundară, în care erau incluse noțiuni de latină, italiană, geografie, compunere și, desigur, de doctrină religioasă. Alte școli ale Contrareformei au urmat un model analog: de pildă, cele instituite în secolul al XVII-lea de Mary Ward sau cele ale janseniștilor de la Port-Royal, conduse de Jaqueline Pascal (sora filosofului). În toate aceste școli se predă citirea și se studiau numai cărți religioase.

Poate că impulsul cel mai puternic în ce privește educația elementară a tinerelor femei a venit din partea protestantismului. Dacă fiecare credincios trebuia să se concilieze personal cu Dumnezeu

și dacă Dumnezeu vorbea prin intermediul Scripturii, atunci toți trebuiau să învețe a citi. Luther spera să fie instituite școli pentru fete, unde ar fi urmat să fie citită Scriptura o oră pe zi, în germană sau în latină. În 1553, Elsa von Kaunitz a întemeiat o școală la Wittenberg, în chiar orașul reformatorului. Philipp Melancton, executorul programului pedagogic luteran, a dispus instituirea unor școli pentru fete (administrare de femei-învățătoare): elevele urmau să le frecventeze o oră sau două pe zi, vreme de un an sau doi. Reformatorul Martin Bucer s-a declarat, la rîndul său, favorabil în privința instituirii a cîte unei școli publice în fiecare parohie, în care ar fi urmat să fie învățați să citească atît băieții, cît și fetele. De la sfîrșitul secolului al XVI-lea, prin decrete emise de principii sau de autoritățile citadine, fuseseră instituite școli pentru fete la Hamburg, Lübeck, Bremen, în Pomerania, în Schleswig-Holstein și la Württemberg. În statele germane, impulsul de educare a femeilor și-a păstrat intensitatea în secolul al XVII-lea, ca și în următoarele. La început, scopurile acestor școli erau limitate: fetele erau educate să-și îndeplinească îndatoririle religioase, neobținînd o instruire cu caracter general. Dotate cu un minim de educație, se întorceau apoi la casele lor, să toarcă. Rezultatul acestor progrese a fost acela că, la capătul epocii pe care o studiem, multe femei au dobîndit nivelul mediu de instruire pe care îl atinseseră bărbații. Spre sfîrșitul acestei perioade, în Anglia exista o femeie alfabetizată la fiecare patru bărbați; la Londra, raportul era de cinci la șapte.

De-a lungul Renașterii, puține au fost femeile care s-au străduit să-și cultive capacitățile intelectuale la un nivel mai înalt decît acela oferit de metodele de educație tradiționale sau de noile școli elementare. Acestea au recurs la rafinatul gen de studii disponibil pentru bărbații vremii, elaborat de umaniștii din secolul al XV-lea. Din interiorul acestui grup s-a ridicat, în Italia secolului al XV-lea și cam pretutindeni în Europa secolului următor, acel miracol al culturii Renașterii pe care l-a constituit fenomenul femeii erudite. Chiar înainte de începutul secolului, padovana Maddalena Scrovegni era admirată pentru cultura ei (și pentru castitatea ei) de umanistul veronez Antonio Loschi. O generație mai tîrziu, Leonardo Bruni a pregătit un temeinic curs de studii pentru Battista da Montefeltro. Acestea au fost precursorile unui grup de femei umaniste, posezoare ale unei bune erudiții latine (și grecești, în cazul Alessandrei Scala), și s-au distins prin activitățile lor creatoare în numeroase discipline culturale. De la Isotta Nogarola, Laura Cereta, Cassandra Fedele, Alessandra Scala și Olimpia Morata (care a activat în primii ani din secolul al XVI-lea) ni se păstrează scrisori, poezii, discursuri și tratate care ne dovedesc că ele erau capabile să producă o frumoasă impresie pe lîngă umaniștii vremii. Ultimele patru au fost educate de tații lor, savanți de profesie, aristocrați, sau ambele lucruri laolaltă. Nogarola însă a fost instruită de un umanist din școala guariniană,

sub supravegherea mamei sale, între timp rămasă văduvă. Dar, cu excepțiile rare ale unor umaniști care le-au adresat cuvinte elogioase, ele au întâmpinat opoziția majorității comunității intelectuale masculine care, deși considera potrivit ca femeile să aibă un nivel de instruire moderat, mai socotea și că o instruire prea înaltă le-ar fi făcut prea masculine și neplăcute. Neliniștile, frustrările, insatisfacțiile pricinuite de ocaziile oferite femeilor transpar în lucrările acestora, mai cu seamă în cele ale Isotiei Nogarola și ale Laurei Cereta. Ele au marcat un înalt nivel de realizare academică feminină, care numai rareori a fost atins în epoca modernă.

Fenomenul italian reprezentat de femeia erudită poate fi regăsit, cel puțin pînă la un anumit punct, și în alte medii. De pildă, în unele orașe germane: Caritas Pirckheimer, o călugăriță de origine aristocrată, căreia autoritățile îi interzisese să publice, ne-a lăsat o importantă colecție de scrisori particulare. În Franța, modelul femeii erudite poate fi exemplificat în persoana Christinei de Pisan, născută în Italia, la care vom reveni. Oricum, și Christine, ca și celelalte femei umaniste la care ne-am referit, provenea din patriciatul urban. În regatele Franței și Angliei găsim mai adesea un model diferit al femeii cultivate, aparținînd celei mai înalte aristocrații sau chiar familiilor regale. Acest caz este ilustrat de Marguerite d'Angoulême, sora regelui. În Anglia, dacă le lăsăm deoparte pe fiicele lui Thomas Morus (care făcea parte din *gentry*, nobilimea de țară), a căror cultură a strălucit în primii ani ai secolului al XVI-lea, femeile înzestrate cu o educație clasică sînt, toate, legate de familia regală. Caterina de Aragón (crescută la curtea Isabelei, regina catolică a Spaniei) și fiica ei Mary Tudor (care l-a avut ca preceptor pe Juan Luis Vives) au avut o educație de tip precumpănitor devoțional. Protestanta Catherine Parr, a șasea soție a lui Henric al XVIII-lea (singura care a reușit să-i supraviețuiască), a sprijinit și ea școlarizarea feminină de tip devoțional și s-a numărat printre cele opt femei engleze care au publicat scrieri între anii 1486 și 1548. Două exponente ale generației următoare și-au depășit predecesoarele, devenind niște strălucitoare reprezentante ale tradiției umaniste: este vorba despre Jane Grey, fiica mai mare a lui Henric al VII-lea, sacrificată ambițiilor familiei, care aspira la tronul Angliei, și despre Elisabeta Tudor, fiica lui Henric al VIII-lea, care i-a urmat tatălui său la tron.

Pentru Lady Jane Grey, ca și pentru unele dintre eruditele italiene la care ne-am referit, cultura reprezenta o posibilitate de eliberare dintr-o viață restrînsă și mărginită. Umanistul Roger Ascham relatează o conversație pe care a avut-o cu tînăra femeie odată, cînd a găsit-o acasă, studiind dialogul *Phaidon* al lui Platon (în greacă), pe cînd familia era plecată la vînătoare. Cînd Ascham a întrebat-o de ce nu se dedica și ea vînătorii, Jane a răspuns că studierea lui Platon constituia pentru ea o plăcere cu mult mai mare. Rațiunea acestui fapt, a mărturisit ea, consta în aceea că, ori de cîte ori se implica în

alte activități, severii și exigenții săi părinți o corectau, o mustrau ori o băteau. Însă atunci cînd studia era liberă. Din pricina îngrădirii poziției sale sociale și a vieții sale scurte, ea nu și-a putut continua studiile pînă la maturitate, însă libertatea pe care a descoperit-o în munca speculativă ne amintește de experiența marilor umaniști italieni. Regina Elisabeta a studiat în tinerețe sub îndrumarea ace-luiași Ascham care, în 1550, avea să scrie că nici o altă femeie nu o putea întrece în materie de erudiție. Elisabeta vorbea în mod curent latina, cunoștea greaca, studia istoria trei ore pe zi și s-a dedicat, de asemenea, studiului teologiei, filosofiei și altor discipline, care alcă-tuiau cel mai avansat program de studii al vremii. Spre deosebire de Jane Grey, Elisabeta a continuat să-și exercite uluitoarele talente, pe care această educație bărbătească i le ascuțise.

Educația umanistă a femeilor a atins apogeul în Italia în secolul al XV-lea, s-a răspîndit pretutindeni în secolul al XVI-lea și a început să decadă implacabil în clasele înalte începînd din secolul al XVII-lea. Noul ideal feminin al acestor clase sociale era unul neintelektual. Cel mult, se aștepta ca tinerele femei să dobîndească un anumit tip de „aptitudini” (să deseneze, să danseze, să vorbească limbi străine, să facă muzică) destinate să-i întrețină pe membrii familiei și pe oaspeți și care trebuiau să constituie un punct de atracție în ochii preten-denților potriviți. *Curteanul* lui Castiglione a deschis calea acestui ideal alternativ, afirmînd că femeile trebuie să cunoască literele, muzica, dansul, pictura și să se afle la înălțime în conversațiile spirituale. Astfel, el a înlocuit canonul tradițional al educației femeii – torsul, cusutul, tăcerea și castitatea – printr-un altul, la fel de păgu-bitor pentru imaginea femeii, acela al învățatei sau al lucrătoarei.

Vocea femeii și răspunsul bărbatului

Tăcerea le era recomandată femeilor într-o asemenea măsură, încît pare de-a dreptul straniu că ele mai izbuteau să vorbească. Însă, de la tăcerea aproape deplină a Evului Mediu, vocea lor s-a ridicat pînă la o șoaptă domoală în secolul al XVII-lea: la sfîrșitul acestui veac, în Anglia, aproape 2% din totalul operelor publicate fuseseră scrise de femei. De-a lungul întregii Renașteri, femeile au continuat să constituie, desigur, o minoritate în rîndul celor ce se adresau publicului prin intermediul lucrărilor scrise. Această minoritate însă ne solicită atenția pe bună dreptate. Ridicîndu-și glasul, femeile cereau acelui public să reconsidere evaluarea rolului femeii în lume.

Una dintre primele și, probabil, dintre cele mai importante autoare din această perioadă a fost Christine de Pisan, care s-a născut la Veneția și a rămas văduvă la Paris. Ea și-a cîștigat existența prin scris, în primii ani ai secolului al XV-lea. Autoare a multor opere – cărți de istorie și de poezie, scrisori și tratate –, care uimesc prin

curaj și originalitate, Christine s-a exprimat pe sine cel mai bine în *Cité des dames*. Aici ea a descris o comunitate feminină autosuficientă, în care femeile poruncesc, muncesc și se dedică studiilor. În *Livre des trois vertus* (1405), ea a trasat liniile generale pentru educarea adecvată a femeilor din diferitele clase sociale: a celor aparținând familiei regale și aristocrației de curte și rurale, burgheziei citadine și artizane, ca și a lucrătoarelor agricole. Educația fetelor trebuia sprijinită, dat fiind că, în opinia ei, intelectul feminin, dacă este hrănit cum se cuvine, este la fel de ascuțit ca cel masculin. În cazul ei, tatăl fusese cel care o încurajase să studieze și să obțină o mare satisfacție din cunoștințele sale de nivel superior, în timp ce mama încercase să o descurajeze de la asemenea ocupații, sfătuind-o să se mărginească la fus.

Exemplul Christinei (acela al unei serioase activități ca autoare), ca și argumentele sale feministe au fost reluate, după moartea ei, de umanistele italiene Nogarola, Cereta, Fedele, Scala și Morata, care au activat în secolul următor. Studioase angajate, lucrările lor rafinate conțin și un mesaj urgent. Afirmația Isottei Nogarola despre inocența Evei, mama primordială, și atacurile Laurei Cereta la adresa femeilor care se împacă cu sine fără să aibă alte scopuri, pe care le consideră trădătoare ale propriului sex, constituie momente de neuitat, pline de revoltă și de vitalitate, ale tradiției feministe. În secolul al XVI-lea, eruditele italiene au activat în afara tradiției umaniste, însă au continuat să abordeze teme importante, în măsură să pună într-o nouă lumină condiția femeii. *Il merito delle donne* (compus înainte de anul 1592) de Moderata Fonte exaltă independența feminină prin unul din personajele sale, erudita Corinna, care declară că preferă să moară decât să se supună bărbaților. Venețiană ca și Moderata Fonte, Lucrezia Marinella a dobândit o mare popularitate prin tratatul său *Noblețea și excelența femeilor* (1600), în care susținea superioritatea efectivă a femeilor asupra bărbaților. O a treia venețiană, călugărița refractară Angela Tarabotti, în polemica ei condusă împotriva închiderii forțate a femeilor în mănăstiri, *Inocența înșelată*, apăra cauza libertății indispensabile a femeilor.

Importante au fost și vocile unor poete din secolul al XVI-lea (care scriau în latină, însă, mai adesea, în limba populară); prin reflecțiile lor asupra propriilor strădanii și a propriilor iubiri, ele ne-au luminat în privința vieții interioare a femeilor. Printre cele mai de seamă dintre ele le putem aminti pe Vittoria Colonna, Gaspara Stampa și Veronica Franco în Italia și pe Louise Labé în Franța. Ultimele două, respectiv, o curtezană și o fată de frînghier, au sfidat dubla convenție a castității și a tăcerii feminine: explicite, frumoase și curajoase, descrierile pe care ele le fac propriei poziții sociale și sexuale constituie punctul de sprijin al mesajului lor. Amîndouă și-au datorat posibilitatea libertății în muncă contextului urban în care activau – un context complex, fluid, pulsînd – și faptului că identitatea lor

socială se situa pe o poziție intermediară în raport cu obișnuitele distincții de clasă. Însă, lăsînd la o parte asemenea șanse, aceste femei erau îngrădite prin poziția lor socială aproape unică: în încercarea de a-și realiza ambițiile, ele depindeau de admirația, de atenția și de disponibilitatea bărbaților. Revoltate împotriva proprietății sexuale, ele continuau să depindă, în definitiv, de niște bărbați cu o poziție socială înaltă, ca și cum – ironia soartei – nu ar fi părăsit niciodată salonul.

Spre deosebire de aceste temerare, alte femei, autoare ale unor opere scrise în limba populară, au continuat, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, să-și scrie lucrările în cadrul acelor genuri obișnuite, despre care am avut deja prilejul să vorbim. Scrierile lor gravitau în jurul a doi poli: familia și Dumnezeu. În primul rînd, ele scriau despre, către și pentru copiii lor. Apoi, scriau către, pentru și despre Dumnezeu. Începînd cu autoarea franceză Dhuoda, din secolul al IX-lea, și cu africana Perpetua, din secolul al II-lea, acestea erau genurile practicate de puținele femei care scriau. Oricum, începînd cu secolul al XVII-lea, unele femei, adevărate pioniere, au lărgit raza feminină de exprimare, adăugînd istoria și autobiografia, genuri rezervate pînă atunci bărbaților (Christine de Pisan constituie o excepție). Mai ales în Anglia, în perioada războiului civil, al cărui haos permitea o oarecare independență, femeile au început să-și povestească experiențele și ne-au lăsat utile mărturii asupra evenimentelor vremii. Totuși, chiar și în acest caz, se însinuează obișnuințele tradiționale ale femeilor scriitoare. Chiar dacă se exercitau în genuri noi, ele scriau numai – sau în primul rînd – despre familia lor sau pentru familia lor.

Genurile literare prin intermediul cărora femeile se exprimau pe sine au cunoscut însă o extindere remarcabilă de-a lungul secolelor, oferind vocii feminine o arie mai vastă. Veacurile care au văzut decadența condiției juridice și economice a femeii, victimizarea femeilor de către vînătorii de vrăjitoare și de către Inchiziție, îngrădirea lor progresivă între pereții casei, în timp ce bărbații explorau și cucureau, au ascultat însă și vocea protestului lor. Aceste rebele nu erau la fel de cultivate ca bărbații; cu toate acestea, au cutezat să vorbească cu același curaj cu care bărbații acționau. Unele dintre ele au perceput natura și consecințele luptei lor ca și cum, pentru a o purta, ar fi luat armele. Călugărița Beatrice del Sera a subliniat echivalența dintre spadă și pană (la fel cum altele vorbiseră de o opoziție între pană și fus): dacă unele femei cutezaseră să se înarmeze și să lupte în bătălii, de ce altele nu ar fi putut să lupte cu pana, pentru pace, și nu pentru război? Poate că tocmai această atitudine militantă a unor astfel de scriitoare ne îngăduie să explicăm motivul pentru care literatura Renașterii prezintă un mare număr de personaje feminine înarmate și primejdioase: de la Ariosto la

Tasso, de la Spenser la Milton, ele umplu paginile cărților în cele două secole care au urmat după inventarea tiparului.

Într-un cuvînt, aceste femei sînt tot atîtea Ioane d'Arc: înarmate cu pana, ele cotropesc un element străin, se implică într-o misiune sfîntă și sînt admirate de puțină lume, însă urîte de toți cei care se simțeau amenințați de simplul fapt că ele existau. Ambițiile și desti-nul le determină să adopte un rol de amazoane, să lupte curajos în domeniile masculine ale culturii și ale societății și să-și lege de gît povara unei sexualități confuze sau nelegitime. Toate acestea se petreceau în mod inevitabil, fie că scena pe care jucau era cea politică, economică sau culturală. Aceste femei erau percepute – și se perce-peau pe sine – ca niște ființe masculine, crude, groțesti. Ele nu se puteau debarasa de aceste etichete și de aceste auto-percepții decît adaptîndu-se la rigida serie de norme aplicate femeilor în universul lor social: castitate, tăcere și supunere.

Autorii bărbați au răspuns la agresiunea feminină în domeniul culturii. O (deja) veche tradiție a literaturii misogine a fost perpetuată în epoca Renașterii prin acel tip de competiție cultural-agonistică, cunoscut în Franța sub numele de *querelle des femmes*. Apărările excelenței feminine (scrise de bărbați sau de femei) provocau noi atacuri, cărora le urmau noi apărări. Intensitatea cu care această discuție asupra valorii esențiale a femeilor a condiționat toate dezbaterele literare ne arată cît de profund era disconfortul bărbaților, nu atît în ce privește prezența femeilor, cît în ce privește explicita lor solicitare a atenției. Această *querelle* s-a manifestat violent, în latină și în limba populară, în Italia, în Franța, în Anglia și în statele germane, printre catolici, protestanți și evrei. Scînteia inițială a respectivei *querelle* a constituit-o atacul condus împotriva femeilor în continuarea la *Romanul Trandafirului* a lui Jean de Meung, întărit cu entuziasm în comentariul lui Jean de Montreuil (1401). Această operă, adresată direct Christinei de Pisan pentru a fi examinată, a provocat, la rîndul ei, o apologie a femeilor din partea acestei pioniere a feminismului. A urmat o dezbatere desfășurată în cercul literaților parizieni, prelungită pînă în pragul epocii moderne. În perioada 1595-1655 au fost publicate în Franța cel puțin douăzeci și unu de volume împotriva femeilor sau în apărarea lor. „Problema femeii” a fost discutată în Anglia într-o serie de lucrări, începînd cu misogina *The School House of Women* (1541) și pînă la faimosul *Hic mulier* (1620), iar polemica nu s-a stins decît după anul 1639. *Hic mulier* pare să conțină o cristalizare a întregii uri a bărbaților față de acele femei care aspirau la abordarea unor roluri publice și literare: această „femeie-bărbat” asexuată ar fi trebuit să se lepede de „diformități” și să se împodobescă cu calitățile adecvate: tăcere, castitate, milostenie, supunere față de soț și afecțiune față de copii.

În vreme ce majoritatea bărbaților au apelat la vechea tradiție misogină, alții (în lucrări dedicate, de cele mai multe ori, femeilor

ilustre) au susținut ideea că și femeile posedau calități pozitive. Învățăturile și poetul Giovanni Boccaccio intenționa, desigur, să elogieze femeile atunci când a compus *De claris mulieribus*, o lucrare care a exercitat o mare influență. Acest soi de paradă a femeilor remarcabile, începînd cu Vechiul Testament și pînă în Evul Mediu, a avut meritul de a fi adus înaintea ochilor cititorilor un sex complet uitat în mediul literar. Poate că nu ar trebui să-l învinovățim prea mult pe Boccaccio pentru nedreptatea pe care, în mod involuntar, le-a făcut-o femeilor. Multe dintre femeile elogierte de el ilustrau în sine virtuțile tradiționale ale castității, tăcerii și supunerii, astfel încît pilda lor nu face decît să întărească, în cele din urmă, concepția misogină. Puținele femei decrise de el care au activat pe scena publică (personaje înspăimîntătoare precum Zenovia, Pentasilea, Camilla și altele asemenea) violaseră, într-un fel sau altul, normele sexuale valabile pentru femei, fapt pentru care erau pedepsite cum se cuvine. Pilda lor, oricît ar fi fost de măgulitoare pentru noile generații de femei ce năzuiau să-și rupă lanțurile, a slujit, de fapt, cauzei opririi femeii.

Boccaccio a deschis calea unui adevărat potop de lucrări scrise de învățații bărbați despre femeile remarcabile din Biblie, din antichitatea clasică și creștină și din istoria locală: printre ei îi putem menționa pe Filippo da Bergamo, Giulio Cesare Capacio, Ludovico Domenichi, Jacopo Filippo Tommasini (care a publicat scrisorile Laurei Cereta și ale Alessandrei Fedele) și pe Bernardo Scardeone. În Ferrara secolului al XV-lea, guvernată de membrii masculini ai familiei d'Este, însă în care consoartele lor exercitau și ele o anumită influență, umanistul Bartolomeo Goggio a scris tratatul *De Laudibus mulierum* pentru Eleonora de Aragón. Erasmus, marele umanist și proto-reformator, a fost un zelos susținător al educării femeilor. Furca și fusul (din nou!) sînt, fără îndoială, folositoare pentru femei, însă studiile în care acestea se implică cu tot sufletul sînt și mai utile. Într-unul dintre *Colocviile* sale, Erasmus ne înfățișează o femeie cultivată într-o dispută cu un abate, pe tema educării femeii, la care clericul se opune.

Cel mai remarcabil apărător al drepturilor femeii la studiu și la progres a fost eruditul german Cornelius Heinrich Agrippa von Nettesheim. În tratatul său *De nobilitate et praecellentia foeminei sexus declamatio*, el își exprimă o convingere oarecum stupefiantă: singura diferență dintre bărbat și femeie este una cu caracter anatomic. Creați pentru același scop, bărbații și femeile posedă în același grad darurile spiritului, rațiunea și cuvîntul. Adam (și nu Eva) a fost cel mai mare păcătos de la începuturile vremurilor (în această privință, umanistul german este de acord cu Isotta Nogarola), și din această pricină Isus a ales să vină pe lume ca bărbat, și nu ca femeie, pentru a mîntui rasa omenească. Englezul Thomas Elyot a îmbrățișat și el cauza femeilor. În tratatul său *The Defense of Good Women*

(1540), scris nu numai ca un omagiu adus unei suverane, ci, în general, în favoarea dreptului femeii la guvernare, Elyot așează bărbatul și femeia pe aceeași treaptă pe scara ființelor raționale. Regina Zenovia, una dintre figurile de luptătoare din antichitate, care apare printre eroinele lui Boccaccio și ale continuatorilor săi în genul biografiilor colective ale „femeilor ilustre”, apare și de această dată, spre a solicita o educație adecvată pentru femei.

Eva, Maria și amazoanele

Cu un număr atât de mare de apărători, cum de nu au triumfat femeile în secolele Renașterii? Vom încerca să reducem problema la elementele sale cele mai simple. Atunci când bărbații le laudau pe femei *ca femei*, ei elogiau acele calități ce puteau fi exprimate numai între zidurile casei sau la adăpostul mănăstirii, unde femeile torceau, țeseau, se rugau, citeau – atunci când știau să citească (nu se putea nega că ar fi fost în stare) – și scriau – atunci când știau să scrie –, însă numai pentru sine și pentru familiile lor. Însă atunci când se elogiau *operele* sau *realizările* femeilor, elogiul se colora cu o notă aspră: aceste femei atât de capabile nu erau niște femei adevărate. Complimentul cel mai înalt pe care Boccaccio îl făcea femeilor era de a spune că erau „virile”. Ascham nu găsea nici o urmă de natură feminină la eleva lui, Elisabeta. Femeile trebuiau să rămână prizoniere ale propriului sex sau să renunțe la el: aveau de ales între modelele Evei, Mariei sau amazoanei.

Bărbatul Renașterii are opt chipuri. Femeia are trei: Maria, Eva sau amazoană. Ori: fecioară, mamă, bătrână. Primele două figuri, prinse într-o opoziție ireconciliabilă, reprezintă polii deja cristalizați ai posibilităților femeii: viitorul se situează în cea de-a treia figură. Din amazoană, această figură rigidă, apărind pretutindeni pe scena Renașterii, s-a născut femeia modernă, care poartă cu sine greaua povară a singurătății amazoanei și care încă nu și-a cucerit pe deplin libertatea. Acea libertate pe care poate că va ajunge să o atingă într-o bună zi, într-o Renaștere a femeilor, multe secole după Renașterea bărbaților.

Capitolul IX

CĂLĂTORI ȘI INDIGENI

Tzvetan Todorov

La sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul celui de-al XVI-lea, nu ne putem înăbuși impresia că istoria europeană, cea mondială chiar, se precipită într-un mod extraordinar. În anul 1490, un european poate avea o idee satisfăcătoare despre Europa și despre țările ce înconjoară Mediterana. El are, în plus, cîteva noțiuni vagi despre restul Africii și despre Asia, noțiuni ce nu pot fi însă adunate într-un întreg coerent. De asemenea, el afirmă că pămîntul este neîndoielnic rotund, însă nu-i cunoaște bine dimensiunile. Apoi, în cei treizeci de ani care urmează, totul se schimbă. În 1492, Columb traversează Atlanticul și „descoperă” Antilele; în anii următori, el atinge chiar continentul american. În 1498, Vasco da Gama înconjoară Capul Bunei Speranțe, inaugurînd calea maritimă către Indii. În 1500, Pedro Álvares Cabral ajunge pe coasta braziliană. În 1519, Cortés debarcă în Mexic, începînd cucerirea organizată a continentului. În sfîrșit, în 1522, corăbiile lui Magelan izbutesc să încheie cel dintîi înconjur al lumii, după o navigație de trei ani de zile. Niciodată un interval de treizeci de ani nu avea să modifice într-o asemenea măsură fața lumii.

Schimbarea se manifestă, la drept vorbind, în două direcții. Pe de o parte, lumea se mărește în niște proporții dificil de imaginat. Procesul începuse deja în anii precedenți, prin descoperirea lumii greco-romane: memoria recent dobîndită multiplica de zece sau de douăzeci de ori durata istoriei și, în strînsă legătură, statura omenirii. Acum, expansiunii în timp i se adaugă aceea în spațiu. Mediteranei i se adaugă Oceanul Atlantic, cel Pacific și cel Indian; Europa se confruntă dintr-o dată cu America, Africa și Asia. Lumea însă avea să fie mare: nu numai față de imaginea pe care oamenii o aveau despre ea înainte, ci și din cauza lentorii deplasărilor (care, în secolele următoare, nu va face decît să se diminueze). Călătoriile nu mai durează zile, ci ani! Pe de altă parte, totuși, lumea începe să-și dea seama că este finită și să facă primul pas înspre propria unificare. Înainte vreme nu se mergea atît de departe, căci, întrucît lumea rămînea necunoscută în cea mai mare parte a ei, putea fi imaginată ca infinită. „Descoperirile” geografice vor continua, desigur, pînă în secolul al XIX-lea; de acum însă avem de-a face doar cu eliminarea, una după alta, a petelor albe de pe o hartă pe care contururile de ansamblu sînt deja trasate. Cît despre unificare, călătoria lui Magelan nu este decît un prim pas timid; cu toate acestea, ea permite

conceperea și imaginarea acelei unități care, la rîndul ei, nu va face decît să crească o dată cu accelerarea comunicațiilor.

Literații europeni află știrile prin intermediul unor povestiri ai căror autori sînt sau călătorii înșiși, sau niște autori de cronică rămași la fața locului, care au cules relatări orale. La drept vorbind, și oricît de paradoxal ar putea părea, povestirile precedă călătoriile. Începînd cu Evul Mediu timpuriu, povestiri mai mult sau mai puțin fantastice se bucură de favorurile publicului, menținîndu-i trează curiozitatea. Se poate afla, de pildă, că Sfîntului Brandan, un călugăr irlandez, i-au trebuit șapte ani pentru a ajunge la Paradisul terestru, după ce înfruntase toate primejdiile și întîlnise tot soiul de ființe supranaturale. La începutul secolului al XIV-lea, Marco Polo, întors dintr-o călătorie în China, ne lasă *Cartea minunățiilor*, care, deși nu înclină către supranatural, își justifică totuși titlul. Puțin mai tîrziu, John Mandeville scrie *Călătoria de peste mări*, un amestec inextricabil de fapte reale și născociri fabuloase; și el descrie Paradisul terestru. În același timp, se înmulțesc cărțile de compilații, *Cosmografii* sau *Imagini ale lumii* (printre care faimoasa *Imago Mundi* a cardinalului Pierre d'Ailly), inventare de cunoștințe despre toate țările și popoarele pămîntului. Aceste opere sînt deci bine cunoscute, ele pregătind povestirile noilor călători, care le consideră, de altfel, niște informații sigure: astfel, Columb pleacă ducînd cu sine scrisori pentru Marele Han, descris de Marco Polo, iar Vasco da Gama face același lucru pentru preotul Ioan, personaj legendar, locuitor al Indiilor, menționat în povestirea lui Mandeville.

Prin urmare, cititorii și ascultătorii nu sînt cu adevărat zguduiți atunci cînd le parvin primele relatări despre noile descoperiri, și ne putem imagina că nici călătorii, care, la rîndul lor, fuseseră cititori sau ascultători, nu erau din cale-afară de uluiți. Pentru toate acestea există, pe lîngă popularitatea vechilor povestiri, un al doilea motiv, care se referă la o particularitate a istoriei europene. Condițiile geografice ale Mediteranei asigură contactul între niște populații foarte diferite, atît din punct de vedere fizic, cît și cultural: europeni creștini, mauri și turci musulmani, africani animiști. La această eterogenitate geografică s-a adăugat, în epoca Renașterii, o conștientizare, în cazul europenilor, a eterogenității lor istorice. Ei încep, de fapt, să se considere moștenitorii a două tradiții net separate, cea greco-romană, pe de o parte, și cea iudeo-creștină, de cealaltă parte; aceasta din urmă, de altfel, nu mai este monolitică, ci reprezintă exemplul excentric al unei religii construite pe baza alteia (creștinism și iudaism). Cu alte cuvinte, europenii cunosc deja bine, pe baza propriului trecut și prezent, pluralitatea culturilor: ei au, într-un anumit sens, un compartiment gol în care pot așeza populațiile recent descoperite, fără ca acest fapt să le tulbure imaginea globală asupra lumii.

Acest lucru poate fi observat limpede în cursul cuceririi spaniole a Americii. Cînd conchistadorii găsesc lăcașuri de cult, ei le numesc

în mod spontan „moschee”: mecanismul este aici observabil, întrucît termenul începe să desemneze orice templu care funcționează în slujba unei religii necreștine. Cînd spaniolii descoperă un oraș de o anumită importanță, îl numesc îndată „marele Cairo”. Pentru a-și preciza primele impresii asupra mexicanilor, unul dintre cei dintîi cronicari, Francisco de Aguilar, își amintește îndată: „Copil și adolescent fiind, începui să citesc numeroase povestiri și relatări despre perși, greci și romani. De asemenea, cunoșteam, prin lecturi, riturile practicate în Indiile portugheze”. La rîndul lor, ilustrațiile din epocă oferă mărturii despre această proiectare a ceea ce este familiar (chiar dacă lucrul poate părea oarecum straniu) asupra a ceea ce este necunoscut.

Călătorii sînt numeroși; numeroase sînt, de asemenea, povestirile de călătorie: în cursul secolului al XVI-lea există cîteva sute pentru fiecare dintre principalele țări europene. Desigur, diversitatea era mare. Ea se explică, în parte, prin diversitatea țărilor vizitate. Rezultă trei poli principali. În primul rînd, America, cea mai străină, cea mai sălbatică. În direcția opusă, China, în care era dificil de pătruns în acea epocă, însă ai cărei locuitori nu erau, cu siguranță, niște sălbatici. În sfîrșit, Turcia, încarnare a lumii musulmane, apropiată și totodată enigmatică, urîță și temută. De altfel, Turcia era cea care suscita cel mai mare interes, contrar a ceea ce ne-am putea imagina astăzi. O altă cauză a diversității este natura însăși a călătoriei: țara observată nu este aceeași, după cum observatorul este conchistador sau misionar, negustor sau simplu curios, și, de asemenea, după cum călătoria este realizată din hotărîrea proprie sau din constrîngerea impusă de exil. Există, se înțelege, niște diferențe în personalitatea călătorilor, ca și în calitatea scrierilor lor și, fără îndoială, în varietatea portretelor de indigeni desprinse din aceste scrieri. Însă, mai curînd decît să încercăm să surprindem totalitatea acestor povestiri, ne vom opri aici asupra cîtorva exemple deosebit de interesante și, în același timp, reprezentative pentru această diversitate, mîrginindu-ne doar la călătoriile în America.

Cristofor Columb

Nu vom fi surprinși să constatăm că cel dintîi și cel mai faimos dintre marii călători ai epocii nu reprezintă o încarnare desăvîrșită a noii mentalități ce tocmai se naștea. Cristofor Columb (1451-1506) este personajul care provoacă schimbarea, mai curînd decît figura care o ilustrează. Din punctul nostru (actual) de vedere, el este un om cu două fețe: aparține trecutului și, în același timp, anunță viitorul. Nu există nici o îndoială că acela care avea să contribuie într-o asemenea măsură la nașterea lumii moderne nu putea să-i și aparțină.

Multitudinea motivațiilor care îl îndeamnă pe Columb să-și întreprindă călătoria ne ajută să evidențiem ambivalența personalității. Principala forță care îl animă nu are în ea nimic modern: este vorba despre un proiect religios. Acest motiv este într-o oarecare măsură disimulat de recurența obsesivă a temei aurului, simbol al bogăției, care pare să se afle la antipodi față de aspirațiile religioase. Este însă numai o aparență. Columb vorbește despre aur, promite să îl găsească, descoperă indicii ale prezenței lui, întrucât asta îi cer interlocutorii, marinarii de pe corăbii, bogații armatori care finanțează expedițiile sau regii catolici ai Spaniei, Ferdinand și Isabela. Și nu se înșală în estimările sale: o dovedește faptul că, atunci când se descoperă că pământurile recent descoperite nu conțin mari cantități de aur, Columb cade în dizgrație.

Marea motivație a lui Columb este cu totul alta: el vrea să răspîndească religia creștină pretutindeni în lume. El știe, fiindcă citise la Marco Polo, că Marele Han, adică împăratul Chinei, dorește să se convertească la creștinism: și a plecat spre el, pe „calea occidentală”, pentru a-l ajuta să împlinească această hotărîre înțeleaptă. Dincolo de acest proiect nemijlocit se profilează un altul, încă și mai grandios: Columb visează să recucerească Ierusalimul și speră ca, prin călătoria sa, să găsească fondurile necesare pentru finanțarea unei noi cruciade! Acest proiect este prezentat în jurnalul primei sale călătorii: el speră să găsească aur, scrie, „și asta într-o asemenea cantitate, încît regii să poată în mai puțin de trei ani pregăti și înfăptui expediția de cucerire a locurilor sfinte. Astfel am expus Înălțimilor Voastre dorința mea de a vedea cîștigurile prezentei mele expediții consacrate cuceririi Ierusalimului; iar Înălțimile Voastre au rîs de asta...”. Columb amintește acest proiect și în cursul călătoriilor sale următoare, transmițîndu-l și moștenitorilor: ei trebuie să-i folosească moștenirea pentru echiparea unei flote care va pune stăpînire pe Sfîntul Mormînt.

Iată un proiect în totalitate anacronic: la sfîrșitul secolului al XV-lea, nimeni nu se mai gîndește în mod serios la cruciade; se înțelege de ce regii catolici au luat în rîs acest lucru. Dar, pe lîngă motivația religioasă, există o alta, cu totul diferită, mai apropiată nouă: Columb iubește natura și pare să găsească o plăcere intrinsecă în descoperirea de noi pămînturi, de noi insule, de noi căi maritime. Așa cum pentru omul modern un lucru, o acțiune sau o ființă sînt frumoase numai dacă își află propria justificare în sine, pentru Columb „a descoperi” reprezintă o acțiune care conține în sine propria recompensă. „Ceea ce vreau este să văd și să descopăr cît mai mult voi putea”, scrie el în jurnal. Este suficient să-i fie semnalată existența unei noi insule ca să-l cuprindă dorința de a o vizita. În cursul celei de-a treia călătorii, această înclinație pare să devină și mai hotărîtă: „Se spune că era gata să lase totul ca să descopere alte pămînturi și ca să le observe tainele”. „Ceea ce dorea cel mai mult,

pe cît spunea, era să-și lărgască descoperirile." Obiectul descoperirii contează acum mai puțin decît acțiunea de a descoperi în sine.

Contactul lui Columb cu îndepărtata lume pe care le-a dezvăluit-o europenilor contribuie la aceeași ambiguitate. Acceptarea prejudecăților și a autorităților tradiționale intră în mod constant în conflict cu rezultatele experienței; de cele mai multe ori, cea dintîi are cîștig de cauză în fața acestora din urmă. Studiarea unor profeții și povești fabuloase l-a făcut pe Columb să creadă că uscatul s-ar afla la șapte sute cincizeci de leghe depărtare de insula Hierro: odată parcursă această distanță, el încetează să mai călătorească pe timpul nopții, temîndu-se că nu va vedea pămîntul, despre care știe că este aproape. Întors din călătorie, Columb scrie o *Carte a profețiilor*, o culegere de formule extrase din cărțile sfinte, despre care consideră că prezic aventura sa și consecințele ei. Iar în prefață scrie: „Am spus deja că prin realizarea expediției Indiilor, rațiunea, matematica și mapamondul nu mi-au fost de nici un folos. Era vorba numai de îndeplinirea celor prezise de către Isaia”.

Același lucru îl putem spune în ceea ce privește însăși identificarea pămînturilor pe care le-a descoperit. Columb caută să ajungă dinspre vest regatele Catai (China) și Cipango (Japonia); ca atare, nici o observație ce i-ar putea dezminți hotărîrea nu va fi luată în considerație, și pînă la sfîrșitul vieții el va crede că se află în Asia sau în insulele din apropierea coastei acesteia. Astfel, într-o zi, el hotărăște că și Cuba face parte din continent și încheie discuția obligîndu-i pe toți membrii echipajului să *jure* că este vorba chiar de uscatul continental. În schimb, în cursul celei de-a treia călătorii, cînd atinge țărmurile sud-americane, își dă seama că se află în fața unui continent nou, fiindcă, de această dată, el se poate baza pe Pierre d'Ailly, care a înștiințat că pe pămînt sînt patru continente, ocupînd cele patru sectoare ale unui cerc; Prin urmare, Columb își imaginează că America de Sud este complementară față de Asia, cam în același fel în care Africa este față de Europa.

Acesta nu este singurul element al unei percepții puternic influențate de prejudecăți. Columb călătorește avînd în minte o listă (înfiripată pe baza lecturilor) de monștri, a căror prezență sau absență îl putem vedea contrasemnînd-o mental: amazoane, da; oameni cu două capete, nu; cu coadă, da; cu cap de cîine, nu; și așa mai departe. „Amiralul spune că în urmă cu o zi, pe cînd mergea la rîul Aurului, a văzut trei sirene care au sărit din mare.” „Rămîn la apus două ținuturi prin care n-am trecut: unul dintre ele este numit Avana, iar acolo oamenii se nasc cu coadă.” De asemenea, Columb a citit, la Mandeville și la Pierre d'Ailly, că Paradisul terestru se situează, probabil, într-o regiune temperată, dincolo de ecuator; în cursul celei de-a treia călătorii, el este conștient că l-a găsit pe coasta sud-americană.

Același principiu, în sfîrșit, stă la baza primelor contacte ale lui Columb cu indienii. La început, comunicarea este inexistentă, pentru

bunul motiv că nimeni nu cunoaște limba celuilalt. Dar, în loc să recunoască acest lucru și să încerce să remedieze inconvenientele, Columb se hotărăște să-i facă pe indieni să spună ceea ce el dorește să audă. Convinș că se află în Cataiul lui Marco Polo, el „a crezut că înțelege că acolo ajungeau nave de mare tonaj aparținând Marelui Han”. Dacă ar fi să-i dăm crezare, i se vorbește numai de aur și de mirodenii, de neguțatori bogați și de nobili cîrmuitori. Columb mai este convins și că indienii înțeleg tot ceea ce le spune el, în vreme ce înseși povestirile sale dovedesc contrariul: „avansurile” sale prietenoase sînt interpretate ca acte războinice, și viceversa.

În schimb, Columb face dovada unui spirit modern în raportul său cu natura non-umană. Frapează, în primul rînd, adevăratul cult pe care el i-l dedică: necurmată este admirația dinaintea munților și pîraielor, cîmpiilor și arborilor, peștilor și păsărilor. Desigur, Columb are interesul să-și înfățișeze descoperirile în cea mai bună lumină posibil; superlativele sale depășesc însă simpla convenție, iar comportamentul său este influențat de aceasta: el își întrerupe călătoria în mai multe rînduri pentru a putea contempla frumusețea. „Pentru el a fost o asemenea minunăție să vadă arborii și prospețimea, apa atît de limpede, păsările și dulceața locurilor, încît a spus că n-ar mai fi vrut să plece vreodată de aici.”

Însă Columb nu se mulțumește să admire și să iubească. El știe, de asemenea, să interpreteze această natură. Astfel se explică succesele sale de navigator: știe întotdeauna să aleagă cele mai bune vînturi și cele mai bune vele: inaugurează navigația pe baza stelelor și descoperă declinația magnetică. De asemenea, știe să observe plantele și animalele, ca și corpurile cerești, ceea ce îi asigură unul dintre rarele succese în comunicarea cu oamenii. Împotmolit pe coasta jamaicană de opt luni de zile, el nu îi mai poate convinge pe indieni să-i furnizeze gratuit provizii. Cunoaște însă data unei eclipse apropiate și își anunță interlocutorii că va fura astrul nopții dacă nu îi vor fi satisfăcute cererile. Cînd amenințarea sa începe să se înfăptuiască, șefii de trib i se supun.

Se poate spune că descoperirea Americii se datorează, în egală măsură, tuturor acestor aspecte ale personalității lui Columb. Dacă nu ar fi fost un bun observator al naturii și un navigator iscusit, proiectul său nu ar fi ajuns niciodată să se realizeze. Însă dacă nu ar fi trăit în lumea semifabuloasă a vechilor povestiri și a profețiilor, proiectul însuși nu ar fi existat: unii oameni ai mării mai realiști decît el considerau călătoria prea lungă (întrucît existența Americii nu era cunoscută) și prea riscantă. Pentru a reuși într-o întreprindere atît de temerară era nevoie de o credință ca aceea a lui Columb.

Ce se întîmplă însă cu indigenii, nu așa cum i-a găsit Columb (aceasta nu o vom ști niciodată), ci așa cum i-a descris el? Columb este un mult mai bun observator al naturii decît al oamenilor.

În primul rînd, îl surprinde nuditatea lor. Faptul este adevărat; Columb însă are niște motive suplimentare pentru a insista asupra lui. Acei oameni nu cunosc rușinea; sînt ei oare aproape de Adam înainte de cădere? Și nu ar fi acesta un motiv în plus de a crede că Paradisul terestru este aproape? Totuși, chiar dacă trebuie să renunțe la această ipoteză seducătoare, Columb este mulțumit de nuditate, care, în ochii săi, simbolizează absența culturii și, prin urmare, ușurința cu care indigenii vor îmbrățișa creștinismul.

Imaginea pe care și-o face despre indieni evoluează cu timpul. La început, în dorința lui de a-și valoriza descoperirea, declară totul perfect. Indienii sînt blînzi și amabili, pașnici pînă la lașitate, cele mai generoase ființe de pe lume: dăruiesc fără regrete tot ce li se cere. Cînd, mai tîrziu, Columb se pomenește angajat în colonizarea țării, impresiile sale sînt complet diferite. Se vede înconjurat de niște dușmani cruzi; indienii care îi atacă pe spanioli i se par niște ființe îndrăznețe și răzbunătoare. Cît despre generozitatea lor, ea se transformă în înclinație pentru furt: indienii iau lucrurile altora cu aceeași ușurință cu care le dau pe ale lor. Nu este aceasta o concepție diferită asupra proprietății private? Fără îndoială, însă observațiile lui Columb sînt prea superficiale ca să mai putem adăuga ceva.

Pe temeiul acestei imagini, Columb concepe, în legătură cu indienii, niște proiecte la fel de ambigue. Pe de o parte, credincios universalismului creștin, hotărăște că ei se vor converti; prin urmare, le acordă un statut de supuși liberi și în posesie deplină a drepturilor proprii, cu toate că, în etnocentrismul său inconștient, nu se întreabă nici un moment dacă ei consideră această religie la fel de universală pe cît îi apare lui. Dar, pe de altă parte, chiar proiectul de răspîndire universală a creștinismului solicită procurarea fondurilor necesare pentru expediții (pentru pregătirea unei cruciade este nevoie de bani). Columb speră deci să scoată profituri din descoperirile sale. Nefiind sigur de acceptul indienilor, el se gîndește, într-o primă etapă, la ocuparea militară a acelor pămînturi: aduce soldați și construiește fortărețe. Nu trece multă vreme între declarațiile idilice ale lui Columb și declarațiile sale de război.

Însă profiturile întîrzie să se realizeze: aurul este rar, iar neguțătorii bogați, inexistenți. Columb hotărăște atunci, într-o a doua etapă, să ia ceea ce se găsește „pe sub mînă”, pe indieni, și să-i vîndă în Spania ca sclavi. Corăbiile care aduc mărfuri din Europa nu ar trebui să se întoarcă îndărăt goale: „Proviziile ar putea fi cumpărate pe sclavi canibali, oameni fioroși, însă bine clădiți și inteligenți; smulși din starea lor inumană, vor fi, credem, cei mai buni sclavi din lume”. Columb face, prin urmare, o distincție între indienii buni, viitori creștini, și canibalii răi. Regii Spaniei nu văd cu ochi prea buni această întreprindere care, totuși, este inițial realizată: Columb trimite cîteva corăbii pline cu sclavi; este adevărat că jumătate din ei mor în cursul navigației.

Cum putem asocia numele lui Columb cu aceste două imagini, aparent contradictorii, asupra indienilor, aceea a „sălbaticilor buni” și aceea a potențialilor sclavi? Cele două imagini se sprijină pe aceeași bază: ignoranța și refuzul de a-i recunoaște ca fiind pe deplin umani, însă diferiți de el. Columb a descoperit America, însă nu pe americani.

Amerigo Vespucci

De ce însă *America*, și nu *Columbia*? Răspunsul nu este evident. Călătoriile lui Amerigo Vespucci (1454-1512) sînt nesigure, iar meritele sale de navigator, discutabile. Singura sursă de informații despre expedițiile sale este el însuși și, pe bună dreptate, adevărul povestirii sale a putut fi pus sub semnul îndoielii. Pe lângă aceasta, chiar presupunînd că expedițiile ar fi avut loc, Amerigo nu era șeful lor, deși el este cel care, în mod obișnuit, culege gloria. Chiar ignorînd aceste rezerve, știm cu siguranță că Amerigo nu este primul în nici un sens: nici în a traversa Oceanul Atlantic, nici în a atinge continentul, nici în a-l recunoaște ca atare. Atunci, de ce? Pentru că Amerigo ne-a dat cele mai bune povestiri de călătorie, două scrisori cunoscute sub numele de *Mundus Novus* și de *Quatuor navigationes*, care i-au surprins pe contemporani și, în mod particular, pe învățații de la Saint-Dié, care publică, în 1507, o lucrare de geografie în care noul continent primește numele de America. Recompensa și-o adjudecă scriitorul, nu navigatorul. Cu Amerigo ne găsim, prin urmare, în fața unui nou tip de călător, intelectual și artist.

Pentru a stabili această calitate literară este oportună confruntarea a două scrisori care se aseamănă mult prin lungimea lor: aceea adresată de Columb lui Santángel în 1493 și aceea trimisă de Amerigo Vespucci lui Lorenzo de' Medici (altul decît Lorenzo Magnificul) în 1503, cunoscută sub titlul de *Mundus Novus*. Ele sînt, într-adevăr, cele mai populare lucrări din epocă, cele mai republicate (a lui Amerigo mai mult decît a lui Columb), iar tocmai confruntarea lor, implicită sau explicită, a făcut loc hotărîrii învățaților de la Saint-Dié.

Să începem prin a le examina compoziția generală. Scrisoarea lui Columb nu prezintă un plan organizat. Descrie călătoria, apoi natura de pe insule (Haiti și Cuba), după care face portretul locuitorilor. Se întoarce la geografie, adăugînd noi observații asupra „indienilor”. De aici, trece la capitolul despre monștri și încheie asigurîndu-i pe regi că acele pămînturi sînt, cu siguranță, nespuse de bogate; continuă prin a-i mulțumi lui Dumnezeu că îi îngăduise aceste decoperiri.

Scrisoarea lui Amerigo, în schimb, dovedește o anumită instruire retorică. Ea începe și se sfîrșește cu cîteva paragrafe care rezumă esențialul; aici este conținută impresionanta afirmare a noutății acestei lumi. În interiorul acestei încadrări, textul se divide limpede în două

părți: prima descrie călătoria (cu o digresiune despre măiestria lui Amerigo în calitate de cîrmaci); cea de-a doua – noile tărîmuri, cu trei subsecțiuni, anunțate în prealabil (la sfîrșitul primei părți), privind oamenii, pămîntul și cerul. Scrisoarea lui Amerigo are o formă aproape geometrică, absentă la Columb, concepută anume pentru a-l fascina pe cititor.

Cititorul, într-adevăr, se află la Amerigo pe locul de onoare, în vreme ce scrisoarea lui Columb nu arată în nici un chip că ar ține cont de el. Trebuie să spunem că pozițiile celor doi navigatori-povestitori sînt radical diferite. Cu adevărat, fie că îi scrie lui Santángel, înalt funcționar și armator, sau altor personaje, Columb se adresează, în primul rînd, regilor Spaniei, Ferdinand și Isabela, pe care vrea să îi convingă de bogăția pămînturilor descoperite, ca și de nevoia de a se angaja în noi expediții; avem de-a face, prin urmare, cu niște scrisori instrumentalizate și utilitare. Nimic asemănător la Amerigo, care călătorește spre a cîștiga glorie, nu avere, și care scrie din același motiv („pentru a eterniza gloria numelui meu”, pentru „prestigiul bătrîneții mele”). Scrisorile sale urmăresc, înainte de orice, să-i uluiască pe prietenii din Florența, să-i distreze și să-i fărmece. El pune să fie tradus *Mundus Novus* în latină, astfel încît publicul cultivat din întreaga Europă „să poată afla cîte lucruri minunate sînt descoperite în fiecare zi”. În *Quatuor navigationes*, scris sub forma unei scrisori către Soderini, o altă notabilitate a Florenței, Amerigo insistă din nou asupra acestui fapt: el este sigur că destinatarului său îi va face plăcere să-l citească; și încheie cu o formulă care, deși convențională, nu este mai puțin semnificativă. „Cu toate că Măria Voastră este mereu ocupată cu treburile publice, își va îngădui poate cîteva ceasuri de odihnă spre a dedica puțină vreme unor lucruri plăcute și atrăgătoare, și după cum mălura se servește numai după mîncărurile plăcute spre a ușura mistuirea, va putea, spre a se odihni după însemnatele sale îndeletniciri, să pună să i se citească scrisoarea mea.” Columb scrie documente; Amerigo face literatură.

Nu numai că Amerigo se adresează cuiva pe care încearcă să-l distreze mai curînd decît să-l îndemne să finanțeze noi expediții; el se gîndește că va avea și alți cititori, de care se ocupă, de asemenea, în cursul scrisorii. De aici și limpezimea planului sau rezumatele de la început și de la sfîrșit: această dragoste pentru claritate, această preocupare pentru înțelegerea altora sînt esențiale. Astfel, atunci cînd abordează probleme de cosmografie, în care cititorul poate să nu fie știutor, el se explică în două rînduri, justificîndu-se („astfel încît să puteți înțelege mai lămurit”) și adaugă un mic desen. La Columb nu întîlnim nimic asemănător. În *Quatuor navigationes*, Amerigo, ca un povestitor încercat, este preocupat nu numai de înțelegerea cititorului, ci și de interesul acestuia, ademenindu-l cu promisiunea a ceea ce va urma. „În această călătorie am văzut lucruri care sînt niște

adevărate minunății, după cum Măria Voastră va vedea ; [...] oameni care erau mai rău decît niște animale, după cum Măria Voastră va înțelege.”

De asemenea, Amerigo este foarte grijuliu cu cititorul în alegerea subiectelor tratate. Totuși, faptele observate (sau închipuite) nu sînt foarte diferite de la Columb la Amerigo. Columb îi descrie pe indieni goi, temători, generoși, lipsiți de religie și, uneori, canibali. Amerigo, pornind de la aceleași date, le va dezvolta în trei direcții diferite. Reunind indicațiile despre nuditate, absența religiei, lipsa de agresivitate și indiferența față de proprietate și asociindu-le cu vechile reprezentări despre vîrsta de aur, el va formula imaginea modernă a sălbaticului bun. „Nu au haine nici de lînă, nici de in, nici de bumbac, întrucît nu au nici o nevoie de ele ; și, pe la ei, nu există nici un patrimoniu ; toate bunurile sînt comune tuturor. Trăiesc fără rege și fără vreun alt guvernant și fiecare își este propriul stăpîn. Au atîtea neveste cîte poftesc, iar fiul trăiește cu mama, fratele cu sora, vărul cu verișoara și fiecare bărbat cu prima venită. Căsătoriile și le desfac ori de cîte ori poftesc și în legătură cu asta nu se supun nici unei legi. Nu au nici temple, nici religie, și nu sînt idolatri. Ce mai pot adăuga ? Trăiesc după natură.” Se știe că Thomas Morus avea să găsească în această descriere izvorul de inspirație pentru *Utopia* sa ; același lucru se va petrece cu nenumărați alți autori de după el.

Cea de-a doua direcție este aceea a canibalismului. Columb relatea acest fapt din auzite (pe cînd nu înțelegea nimic din limba indienilor). Amerigo, în schimb, se lansează în comentarii ample : indienii captуреază prizonieri de război pentru a-i consuma într-o a doua etapă ; bărbatul își mănîncă cu plăcere soția și fiii ; iar el, Amerigo, a vorbit cu un bărbat care i-a mărturisit că înghițise mai bine de trei sute de semeni de-ai săi ; iar în cursul unei plimbări prin preajma indienilor, a văzut carne omenească sărată agățată de grinzi, cum se face la noi cu carnea de porc. Amerigo relatează aceste detalii, dacă putem spune astfel, picante, înainte de a ne comunica părerea indienilor, care nu înțeleg repulsia europenilor pentru o hrană atît de succulentă. Nu există nici o îndoială, alegerea subiectului este făcută cu iscusință. Este suficient să observăm cît este el de frecvent în ilustrațiile din epocă sau în povestirile ulterioare.

În sfîrșit, cea de-a treia direcție abordată de povestirea lui Amerigo este aceea a sexualității. În legătură cu această temă, Columb se mărginea să spună : „În toate aceste insule, bărbații par să se mulțumească cu o singură femeie”. Amerigo se postează la polul opus : dinaintea acestui subiect, imaginația lui se dezlănțuie. Femeile indienilor sînt cît se poate de desfrîdate, repetă el, și-și întreține cititorii (bărbați europeni) cu aceste amănunte : ele pun animale veninoase să muște penisul partenerilor lor ; acesta crește pînă la niște dimensiuni incredibile, astfel încît, în cele din urmă, explodează, iar bărbații rămîn eunuci (ne imaginăm emoția și ușurarea cititorilor). O nouă

gratificație pentru cititorul european survine imediat după aceasta ; el este informat despre succesul călătorilor europeni pe lângă femeile indiene – călători care nu sînt supuși, putem crede, aceluiași tratament riscant. „Cînd au prilejul de a se uni cu creștinii, mîinate de o exorbitantă desfrînare, ele se corup și se prostituează.” Iar Amerigo mai afirmă că nu ne spune totul : „lucruri pe care nu le voi aminti din rațiuni de pudoare” ; sau, în *Quatuor navigationes*, „pudoarea îmi impune să omit artificii de care se folosesc pentru a-și satisface destrăbălarea lor dezordonată”. Un expedient bine cunoscut pentru a pune la contribuție imaginația cititorilor...

Aceste părți din *Mundus Novus* se adresează cititorilor în ansamblu (încă o dată, toți bărbați și toți europeni). Există altele care trebuie să suscite orgoliul celor mai buni dintre ei, literații, și, în același timp, trebuie să le îngăduie tuturor să se simtă ca aparținînd elitei culturale. În *Quatuor navigationes*, Amerigo citează autori antici și moderni, pe Pliniu, pe Dante, pe Petrarca ; în *Mundus Novus*, după ce i-a descris pe sălbaticii buni, el încheie într-o tonalitate neglijentă : „Ar putea fi numiți mai curînd epicurieni decît stoici” ; în altă parte, el nu omite să amintească scrierile filosofilor. Un alt fragment, din prima parte a scrisorii, este foarte semnificativ : Amerigo deplînge faptul că, pe corabie, cîrmaciul era un ignorant ; fără el, Amerigo, nimeni nu ar fi știut care era distanța parcursă ; el este singurul de pe corabie care poate să citească stelele și să se servească de cvadrant și de astrolab. La care adaugă : „După ziua asta, mă bucur de considerația lor ; într-adevăr, le dovedisem că, deși eram lipsit de experiență practică, mulțumită învățăturilor din cărțile de navigație eram mai priceput decît toți cîrmacii de pe lume. Aceștia nu cunosc de fapt decît apele în care au navigat deja”. Nu întîmplător, imaginea lui Amerigo pe care ne-o transmit gravurile din epocă este aceea a unui învățat.

În sfîrșit, independent de toate grijile pe care Amerigo le dedica cititorului în scrierile sale, acesta se pomenea dintr-o dată așezat într-un univers ce-i era apropiat. Referințele sînt la poeții italieni, la filosofii Antichității ; foarte puține vizează izvoarele creștine. Columb are în minte numai cărțile sfinte și povestirile miraculoase ale lui Marco Polo și Pierre d'Ailly. Din această perspectivă, Columb este un om al Evului Mediu, iar Amerigo, al Renașterii. Un alt indiciu al acestui fapt se află în anumite rudimente de relativism cultural, prezent la Amerigo : el transcrie tot ceea ce știe despre modul în care indienii îi văd pe europeni (nu numai modul său de a-i vedea pe ceilalți). Acum, cititorii avizi de știri făceau parte, la rîndul lor, din vremurile moderne. Pe lângă aceasta, spre deosebire de cazul lui Columb, lumea reprezentată de Amerigo este una pur omenească. Monstruozitățile descrise de el nu fac parte din sfera supranaturalului : cuvîntul se repetă, de exemplu, atunci cînd amintește despre podoabele indienilor, care își găuresc obrazii și buzele și pun pietre în respectivele găuri. Singurele fapte neverosimile sînt la Amerigo

niște exagerări; ele indică mai curînd reaua credință a vînzătorului îmbietor decît ingenuitatea cui îl crede: indienii trăiesc pînă la o sută cincizeci de ani, spune el aici, iar în *Quatuor navigationes* se oprește asupra unei populații unde femeile sînt la fel de înalte ca bărbații europeni, iar bărbații, încă și mai înalți. Este suficient să observăm menționarea Paradisului terestru în cazul lui Columb și al lui Amerigo pentru a măsura diferența care îi separă: Columb crede literalmente în el și gîndește că l-a văzut; Amerigo se servește de el ca de o simplă hiperbolă (eventual, animată de evocările extatice ale lui Columb) și îl utilizează pentru a-și încorona o descriere perfect convențională a naturii, așa cum este ea acolo: „Deșigur, dacă în lume există un paradis terestru, nu mă îndoiesc că el nu este prea departe de acest tărîm”.

Un istoric din secolul XX, Alberto Magnaghi, a găsit argumente solide pentru a afirma că Amerigo nu era autorul scrisorilor publicate sub numele său, ci că acestea erau opera cîtorva învățați din Florența, a unor scriitori de profesie, care își însușiseră un subiect pe atunci la modă. Concluziile lui Magnaghi au fost, la rîndul lor, contestate, însă ele sînt fascinante: cei care doresc să le adopte ar putea spune că aceste scrisori nu numai că au fost scrise pentru cititori, ci de-a dreptul de către cititori. În acest caz, ele ar reprezenta o emblemă a triumfului literaturii.

Hernán Cortés

După Columb navigatorul și Amerigo scriitorul, iată-l pe Cortés conchistadorul (1485-1547). Cuceritorul Mexicului merită să fie așezat pe acest loc, nu numai întrucît este primul care a realizat o cucerire militară propriu-zisă, ci și pentru că exemplul său se va impune în mod explicit: cei care vin după el fie îi imită inconștient comportamentul, fie încearcă să se sustragă influenței sale. Cortés este cel dintîi călător plecat în America, care și-a conștientizat pe deplin rolul politic și chiar pe cel istoric. Înaintea lui există navigatorii luminați, precum Columb, sau curioși, precum Amerigo; există, mai cu seamă, o serie de aventurieri care caută în descoperiri un mijloc de a se îmbogăți cu iuțeală și fără efort. Și aceasta trebuie să fi fost starea de spirit a lui Cortés însuși înainte de a prelua comanda unei expediții destinate explorării teritoriului mexican. Totuși, transformarea are loc atunci cînd sînt zărite primele pămînturi. Unul dintre marinari i-a sugerat să trimită cîțiva oameni înarmați să caute aurul. „Cortés i-a răspuns rîzînd că nu venise pentru asemenea fleacuri, ci pentru a-l sluji pe Dumnezeu și pe rege.” De cum află de existența regatului lui Montezuma, el hotărăște să nu se mulțumească cu stoarcerea de bogății, ci să cucerească chiar țara. Această

atitudine intră în conflict cu dorințele soldaților, însă el rămîne inflexibil în hotărîrea sa.

În realizarea proiectului său politic, Cortés se folosește de o cunoaștere a indienilor nicidecum nouă, ca și de un control nuanțat al comunicării ce se stabilește între ei și el. Primul lui gînd, atunci cînd atinge pămînturile mexicane, este de a-și procura nu aurul, ci un interpret. La început, descoperă un spaniol care, după ce a naufragiat, locuiește acolo de mai mulți ani și care a învățat limba țării. Apoi o ia în slujba sa pe o indiană cu o vădită înclinație pentru limbi (dar și pentru politică), faimoasa Malinche (sau Doña Marina), ale cărei calități se dovedesc inestimabile : ea traduce pentru Cortés nu numai cuvintele ce-i sînt adresate acestuia, ci și comportamentele adversarilor săi.

Astfel, sigur că înțelege limba, Cortés nu pierde nici un prilej de a culege noi informații și își răsplătește cu generozitate informatorii. Numai așa se explică succesele sale militare. El descoperă foarte curînd disensiuni între diferitele grupuri de indieni, ca și rezistența pe care mulți dintre ei o opun față de puterea centrală reprezentată de azteci. Faptul că și-a dat seama de toate acestea va juca un rol primordial în cursul războiului ; Cortés va specula abil rivalitățile locale, înfățișîndu-se ca eliberator al unei prime populații împotriva unei a doua, apoi al celei de-a doua împotriva unei a treia și așa mai departe ; el își va asigura astfel colaborarea activă a indigenilor. Simbolic, căderea finală a imperiului aztec este grăbită de buna recoltă de informații culese : Cortés ajunge să afle de fuga lui Cuauhtemoc, succesorul lui Montezuma, și izbutește să pună mîna pe el ; odată regele căzut prizonier, regatul se predă.

Cortés nu se mulțumește să strîngă informații ; o parte importantă a strategiei sale constă în emiterea unor semnale menite să tulbure inamicul. El este foarte atent la imaginea lăsată de comportamentul lui sau de acela al soldaților săi în rîndul indienilor ; îi pedepsește aspru pe jefuitorii care fac parte din armata sa, deoarece aceștia iau ceea ce nu trebuie luat (bunurile personale ale indienilor) și dau ceea ce nu trebuie dat (o imagine proastă a spaniolilor). Cînd, într-un alt moment al cuceririi sale, urcă împreună cu Montezuma pe vîrfurile unuia dintre templele Mexicului, la o sută paisprezece trepte de la bază, împăratul aztec îl invită să se odihnească. „Cortés îi răspunse, prin interpreții noștri, că nici el, nici vreunul dintre noi nu oboseam niciodată, oricare ar fi fost motivul.” Un cronicar îl înfățișează dezvăluind secretul acestui comportament într-un discurs pe care l-ar fi adresat soldaților săi : „rezultatul războiului atîrnă în mare parte de reputația noastră”.

În același timp, Cortés veghează ca indienii să nu poată înțelege sistemul său de informații și de comunicare. De pildă, îi face să creadă că le cunoaște mișcările nu de la informatori, ci prin consultarea busolei. La început, indienii nu sînt siguri dacă armăsarii

spaniolilor, creaturi necunoscute pentru ei, sînt sau nu muritori; spre a-i menține în această stare de îndoială, Cortés va pune să fie îngropate cu grijă cadavrele acestora în noaptea următoare bătăliei. Comportamentul său este intenționat ambiguu, constrîngîndu-i pe demnitarii azteci la niște alegeri imposibile, în care, în același timp, ei trebuie să aibă și să nu aibă încredere în el. Atunci cînd este slab, îi face să creadă că este puternic; atunci cînd este puternic, îi face să creadă că este slab, atrăgîndu-i astfel pe azteci în niște capcane ucigătoare.

Pe toată durata campaniei, el își manifestă predilecția pentru acțiunile spectaculoase, pe deplin conștient de valoarea lor simbolică. De pildă, este esențial să cîștige prima bătălie împotriva indienilor; să distrugă idolii la cea dintîi provocare a preoților, pentru a-și dovedi propria invulnerabilitate; să învingă în prima ciocnire dintre brigantine și canoele indienilor; să dea foc unor palate din interiorul orașului, pentru a arăta cît de mare este avantajul pe care îl are asupra lor; să urce în vîrfurile unui templu, astfel încît să fie văzut de toți. El pedepsește rareori, însă într-un mod exemplar și astfel încît să știe toată lumea. Chiar folosirea propriilor arme are o eficacitate mai mult simbolică decît practică. El pune să construiască o catapultă care nu va funcționa, ceea ce nu înseamnă că va produce mai puțină spaimă în rîndurile indienilor. Tot astfel, se servește de tunuri mai mult pentru a-și însălmînta interlocutorii decît pentru a distruge zidurile; caii săi au o funcție similară.

Acest comportament al lui Cortés ne duce cu gîndul la învățătura, aproape contemporană, a lui Machiavelli. Mai mult decît de o influență directă, este vorba de spiritul unei epoci, spirit ce se manifestă atît în scrierile unuia, cît și în faptele celuilalt: de altfel, regele catolic Ferdinand, a cărui conduită, cu siguranță, nu-i este necunoscută lui Cortés, este citat de Machiavelli ca model al „noului principe”. Cum să nu facem asocierea între stratagemele lui Cortés și preceptele lui Machiavelli, care așează reputația și simularea la vîrfurile noii ierarhii de valori? „Un principe nu trebuie, deci, să aibă toate însușirile arătate mai sus, dar trebuie neapărat să pară că le are. Dimpotrivă, voi îndrăzni să spun că dacă le are și le folosește întotdeauna, ele îi sînt dăunătoare, dar dacă pare numai că le are, ele îi sînt folositoare”¹ (*Principele*, 18). În lumea lui Machiavelli și a lui Cortés, discursul nu este determinat de obiectul pe care îl descrie și nici de conformarea la o tradiție, ci se construiește în funcție de obiectivul pe care încearcă să îl atingă.

Cea mai complexă manipulare în care se implică Cortés este aceea a mitului lui Quetzalcoatl. Acest mit indian povestește despre plecarea zeului Quetzalcoatl, care promite că se va întoarce într-o

1. Machiavelli, *Principele*, trad. rom., Nina Façon, Ed. Științifică, București, 1960.

bună zi. Cortés află și îl folosește în avantajul său: el îi spune lui Montezuma că suveranul său (Carol Quintul) este unul și același cu Quetzalcoatl. Mai apoi, indienii omit această verigă intermediară, indentificându-l pe Quetzalcoatl cu Cortés însuși. Operațiunea este profitabilă la toate nivelurile: Cortés se poate lăuda cu o legitimitate dinaintea populației locale. Pe lângă aceasta, ea le furnizează indienilor un mijloc de a-și raționaliza propria istorie: altfel, venirea lui Cortés ar fi fost total nepotrivită și se poate imagina că rezistența ar fi fost mult mai îndârjită.

Toate aceste observații converg în a dovedi faptul că Hernán Cortés îi cunoaște destul de bine pe indieni; poate că el nu ar fi în măsură să expună această cunoaștere în termeni abstracti, însă a știut să o asimileze astfel încît să o așeze la baza comportamentului său. Contrastul, atît cu Columb, cît și cu Amerigo, este surprinzător. La el se poate observa, în același timp, într-o formă sporadică, un interes real pentru cultura indienilor. Dacă într-o primă etapă el se ocupă numai cu răsturnarea idolilor și cu distrugerea templelor (acestea fac parte din simbolismul strategiei sale militare), la puțină vreme după cucerire îl vedem preocupat cu protejarea lor, ca niște mărturii ale culturii aztece. „S-a arătat foarte contrariat întrucît voia ca acele temple ale idolilor să rămînă ca monumente”, declară unul dintre adversarii săi.

Cortés însuși vorbește cu admirație despre azteci. Desigur, asemeni lui Columb, el încearcă să-și valorizeze descoperirile; totuși, stima pe care o dovedește pentru adversari pare autentică. „În purtările lor, ca și în schimburi, ei urmează aproape aceleași moduri de viață ca ale spaniolilor, iar ordinea și armonia domnesc aici, ca și acolo.” Orașele sînt bine organizate, casele sînt frumoase, piețele opulente, obiceiurile rafinate; minunate sînt bijuteriile și țesăturile. Cu toate acestea, rezultatul esențial al contactului dintre Cortés și indieni este distrugerea acestora din urmă, în primul rînd în identitatea lor culturală, iar apoi în chiar viața lor (se estimează că la sfîrșitul secolului al XVI-lea ar rămîne numai o zecime, și chiar mai puțin, din populația pe care Cortés o găsise la sosire: acesta este rezultatul „șocului microbian”). Este posibil, prin urmare, să îl cunoști – și chiar să îl admiri – pe celălalt și în același timp să contribui la exterminarea lui. Însă *cum* este posibil?

În realitate, Cortés admiră obiectele produse de artizanii azteci, însă nu îi recunoaște pe acești indivizi ca pe niște ființe omenеști demne de a fi așezate pe același plan cu el. Indienii pot fi buni muncitori, războinici curajoși sau aliați fideli, însă Cortés nu-i va considera niciodată ca pe niște supuși în adevăratul sens al cuvîntului, ca pe niște indivizi, adică înzestrați cu liber arbitru. Cînd, cu un alt prilej, trebuie să-și exprime părerea cu privire la sclavia indienilor, el abordează problema dintr-un singur punct de vedere: acela al profitabilității demersului; nu își pune întrebări în legătură

cu ceea ce indienii, la rîndul lor, ar putea dori. Și, în mod simbolic, în testamentul său Cortés nu uită să menționeze pe nimeni dintre aceia care îi merită averea: familia și servitorii, mănăstirile, spitalele și camarazii; lipsesc doar indienii, care, totuși, reprezintă unica sursă a tuturor bogățiilor sale.

Bartolomé de Las Casas

Columb, Vespucci și Cortés sînt niște călători care, aflați dinaintea indienilor, se gîndesc în primul rînd la ei înșiși, la cultura proprie și la avantajele pe care le pot realiza. Cu Las Casas (1484-1566), schimbarea este radicală: iată pe cineva care se preocupă în primul rînd să-i cruțe pe indieni de suferințele și extorcările pe care le suportă din partea conchistadorilor și colonizatorilor: nu este oare supranumele său „apărătorul indienilor”? La drept vorbind, de-a lungul îndelungatei sale cariere, Las Casas își modifică în mai multe rînduri poziția: chiar fără a intra în toate amănuntele, trebuie să distingem între mai multe etape și între diferite grade ale „apărării” sale.

Născut în Spania, Las Casas sosește pentru prima dată în Antile în anul 1502, pe cînd avea șaptesprezece ani; el se stabilește în insula Española (Haiti) și se angajează într-o activitate dublă, de fermier și de preot. În 1514 survine prima sa „convertire”: pe de o parte, experiența personală i-a arătat cît de mult aveau de suferit indienii; pe de altă parte, a fost surprins de condamnările intrigilor spaniole, pronunțate din înaltul amvonului de călugării dominicani; i se întîmplă chiar ca unul dintre aceștia să îi refuze spovedania, întrucît deține indieni, lucru potrivit spiritului creștin. Las Casas renunță atunci la indienii săi, începînd să militeze în favoarea drepturilor acestora. El propovăduiește, în același timp, colonizarea pașnică și se îmbarcă în fruntea unui grup de țărani și de agricultori (și nu de soldați) pentru a coloniza pămînturile situate în actuala Venezuela. Cu toate acestea, conflictul militar izbucnește, iar expediția eșuează. Atunci are loc cea de-a doua „convertire”: în 1523 intră în ordinul dominican; timp de mai bine de zece ani trăiește complet separat de lume, sporindu-și mult cultura livrescă. În 1535 își reîncepe lupta activă pentru drepturile indienilor, atît pe continentul american (o nouă încercare de colonizare pașnică are loc în Guatemala), cît și în Spania, pe lîngă rege și pe lîngă autoritățile religioase.

Din această perioadă datează intervențiile sale cele mai celebre. În primul rînd, denunță, mereu neobosit, cruzimile conchistadorilor și colonizatorilor spanioli: în acest sens, scurta relatare asupra distrugerii Indiilor este exemplul cel mai faimos, însă nu și singurul. În al doilea rînd, el propune o serie de măsuri concrete, juridice și politice, care ar contribui la îmbunătățirea situației din coloniile americane. În sfîrșit, în al treilea rînd, reflectează asupra fundamentelor morale

și filosofice ale acțiunii sale, a cărei justificare ultimă o găsește în principiul – creștin, în opinia lui – al unității speciei omenești și al egalei demnități al tuturor membrilor săi. „Legile și regulile naturii și drepturile oamenilor sînt comune pentru toate națiunile, creștine sau păgîne, din orice sectă, lege, stat, culoare sau condiție, fără nici o diferență.” Prin aceasta, Las Casas se înfățișează în ochii noștri ca unul dintre primii militanți pentru drepturile omului.

Lucrurile însă se complică, tocmai pentru că Las Casas rămîne un creștin ardent și un adept al convertirii indienilor. Ideea unei religii universale este ambiguă, întrucît, prin voința de a fi comună tuturor, religia riscă să-și piardă propria identitate; și invers, dacă rămîne fidelă sîșei, își vede repusă în discuție universalitatea. „Religia creștină, care este o cale universală, a fost acordată de mizericordia divină tuturor popoarelor, ca ele să părăsească sectele și căile necredincioșilor.” Ce ar trebui însă făcut dacă aceste alte popoare nu au aceeași idee despre idealul universal? Vor trebui ele constrînse prin forță dacă încercările pașnice eșuează?

Pentru a depăși acest impas, rămînînd în același timp credincios religiei creștine în ceea ce are ea particular, dar și idealului său universal, fără a fi nevoie totuși să se recurgă la forță, Las Casas are o singură soluție: să se șteargă cu buretele diferențele dintre popoare și culturi; să se considere că indienii sînt deja înzestrați cu însușiri creștinești. „Niciodată, în alte vremuri sau la alte popoare, nu s-au văzut atîtea înclinații, atîta dispoziție, atîta aplecare către această convertire. Nu există pe lume un neam atît de docil sau mai puțin îndărătnic, și nici mai adecvat sau mai bine pregătit decît acesta spre a primi mesajul lui Cristos.” Indienii, repetă el neobosit, sînt umili, pașnici, blînzi, generoși: pe scurt, ei sînt deja înzestrați cu virtuți creștinești.

Închis în interiorul strategiei sale, Las Casas oferă, prin urmare, un portret deosebit de sărac al indienilor – aceiași pe care, probabil, îi cunoștea bine și căroră le închina o iubire adevărată. „Toate aceste popoare universale și nenumărate, în toate chipurile, Dumnezeu le-a creat cît se poate de simple, fără de răutate sau de falsitate, foarte supuse și credincioase stăpînilor lor naturali și creștinilor pe care îi slujesc; sînt cei mai umili, cei mai răbdători, cei mai pașnici și mai liniștiți de pe lume; fără ranchiună și fără scandal, nici violenți și nici certăreți, fără resentimente, fără ură și fără dorință de răzbunare.” Ne frapază faptul că Las Casas, încrezător în acest *topos* al vîrstei de aur, se pomenește în postura de a-i descrie pe indieni în termeni aproape exclusiv negativi sau privativi: ei sînt *fără* defecte, nu sînt *nici* așa, *nici* pe dincolo... Ne putem atunci întreba dacă Las Casas, care a combătut violența fizică și agresiunea militară, nu devine aici părtaș la o violență conceptuală, incomparabil mai puțin crudă decît cealaltă, cu siguranță, dar care are, nu mai puțin, o serie de consecințe ce nu pot fi trecute cu vederea: el refuză să-i recunoască

pe indieni prin ceea ce sînt, impunîndu-le o imagine ce-și are obîrșia în el însuși. Indienii sînt, în acest caz, *asimilați* creștinilor.

Cam același lucru poate fi spus și despre ideile propriu-zis politice ale lui Las Casas. Atît în cursul episodului din Venezuela, cît și, mai tîrziu, în acela din Guatemala, el nu se opune principiului colonizării, însă preferă colonizarea pașnică și progresivă războaielor și masacrelor. Rezultatul, repetă el mereu, va fi favorabil, nu numai pentru bunăstarea indienilor, ci și pentru aceea a finanțelor regelui. „Noi ne declarăm gata să-i pacificăm și să-i aducem în slujba regelui stăpînul nostru și să-i convertim și să-i instruim întru conștiința creatorului lor ; după care vom face așa încît aceste populații să verse în fiecare an tributuri și să aducă servicii Maiestății Sale, după posibilitățile oferite lor de resursele de care dispun ; toate acestea spre mai marele folos al regelui, al Spaniei și al acestor ținuturi.” Las Casas nu vrea să oprească expansiunea imperiului spaniol mai mult decît răspîndirea religiei creștine. El visează, pur și simplu, o bună colonizare, realizată sub egida clericilor – un stat teocratic, prin urmare, în care puterea spirituală are înțietate dinaintea celei temporale. Ca atare, și pe acest plan, Las Casas rămîne un asimilaționist ; acum, chiar dacă asimilarea este, fără putință de tăgadă, preferabilă exterminării, ea nu reprezintă totuși o atitudine aflată la adăpost de orice critică.

Schimbările lui Las Casas nu se opresc însă aici. Fără a putea vorbi de o a treia „convertire”, trebuie să constatăm că, spre sfîrșitul vieții, pozițiile sale devin mai radicale, făcîndu-l să adopte niște puncte de vedere noi asupra indienilor. Această ultimă schimbare ar putea fi situată pe la 1550, cînd, la Valladolid, îl are ca adversar într-o dezbateră publică pe un învățat laic, Sepúlveda, care, în numele doctrinei lui Aristotel asupra sclavilor prin natură, îi declară pe indieni ființe inferioare, legitimînd războiul împotriva lor. Las Casas se opune violent acestui mod de a vedea lucrurile ; se pare că tocmai ascuțindu-și argumentele împotriva lui Sepúlveda ajunge el la ultimele sale poziții. Dezbateră nu va avea o concluzie oficială, însă se va sfîrși mai curînd în favoarea lui Las Casas.

Punctul asupra căruia Las Casas a simțit nevoia de a-și îmbunătăți argumentația se referă la sacrificiile omenești practicate de azteci. Acest fapt zguduise imaginația la fel de mult ca și canibalismul, iar autorii ostili indienilor vedeau în el cea mai bună dovadă a naturii inferioare a acestora și, în consecință, legitimitatea războaielor de cucerire sau a supunerii la sclavie. Las Casas acceptă provocarea ; el nu încearcă să ocolească discutarea acestui subiect. Strategia sa apologetică este dublă. Pe de o parte, el încearcă să explice și să motiveze aceste practici, amintind toate sacrificiile prezente în mod repetat în Biblie. Pe de altă parte – și acesta este aspectul cel mai important –, el adoptă o poziție de principiu nouă în problema diferitelor religii și, prin urmare, în aceea a pluralității culturilor.

Las Casas distinge acum între obiectul cultului religios și calitatea experienței religioase, sugerînd că excelența în acest al doilea domeniu este de preferat celei ce ar putea fi găsită în primul. Practicînd sacrificiul omenesc, aztecii greșeau în legătură cu obiectul; Dumnezeu creștin nu ar fi pretins sacrificiile cerute de sîngerosul Tezcatlipoca. Dar, acționînd astfel, ei aduc mărturia intensității sentimentului lor religios, de vreme ce sînt gata să îi dea Dumnezeului lor ceea ce există mai prețios: viața omenească. „Neamurile care ofereau sacrificii omenești zeilor lor arătau astfel, ca idolatri rătăciți ce se aflau, ideea înaltă pe care o nutreau despre excelența divinității, despre valoarea zeilor lor, și cît de nobilă, cît de înaltă era venerația lor către divinitate. Prin urmare, ele dovedesc că posedă, în mai mare măsură decît alte neamuri, reflecția naturală, dreptatea cuvîntului și judecata rațională; mai bine decît ceilalți s-au folosit de intelectul lor. Și, în materie de religiozitate, ei au fost deasupra tuturor celorlate neamuri, întrucît neamurile cele mai religioase din lume sînt acelea care, pentru binele popoarelor lor, își oferă ca sacrificiu propriii copii.”

Argumentul lui Las Casas este specios (prezentînd ca pe un suicid ceea ce este un omucid), însă puțin contează; problema sacrificiului omenesc l-a dus către o toleranță nouă. Cîtă vreme religiozitatea a fost despărțită de religie, iar aztecii au fost declarați mai religioși decît spaniolii, nu rezultă oare că convertirea la creștinism nu este atît de urgentă pe cît părea înainte? Cu toate acestea, Las Casas crede în superioritatea propriei religii. El admite însă că multe sînt căile ce duc către Domnul, învățînd astfel să respecte religia celuiilalt. Un lucru asemănător se petrece în planul politic: în aceeași perioadă (după 1550), el îi sugerează regelui să-și abandoneze cuceririle și să-i restabilească pe vechii guvernanți în prerogative; la cererea acestora, și numai atunci, regele Spaniei va trebui să-i primească în sînul unui fel de uniune federală, în care el ocupă locul suprem, dar în care căpeteniile locale își mențin întreaga autonomie. Aceste sugestii – nu trebuie să ne mirăm – nu vor fi primite de aceia cărora Las Casas li se adresează.

În această perioadă, Las Casas își împinge deci mai departe egalitarismul, ca și recunoașterea liberului arbitru al celuiilalt. Ne putem însă întreba dacă, în cazul său (caz în care ar fi un precursor al celor mai recente transformări intervenite în mentalitatea noastră), această exigență nu este însoțită de un exces de relativism cultural. Același elan care îi îngăduie să le recunoască indienilor dreptul de a-și trăi religiozitatea așa cum o înțeleg ei îl împinge să renunțe la orice judecată transculturală și să declare „barbaria” o categorie pur relativă. „Așa cum noi considerăm barbare populațiile Indiilor, ele ne consideră pe noi, întrucît nu ne înțeleg.” Totuși, în ochii noștri, sacrificiul omenesc este, fără îndoială, un act barbar, mult mai mult decît gestul de a aprinde o lumînare. Totul se petrece ca și cum Las

Casas nu ar cunoaște decît pozițiile extreme: după ce identificase idealul universal cu religia creștină, el renunță la a mai apăra orice scară de valori absolute. Pentru a ocoli Scilla etnocentrismului chiar trebuie să ne aruncăm în Caribda relativismului?

Bernardino de Sahagún

Las Casas este, înainte de toate, un umanist militant, chiar dacă a lăsat și texte ce contribuie la o mai bună cunoaștere a indienilor. Însă, în cursul secolului al XVI-lea, această problemă îi va preocupa și pe alți autori: aceștia vor călători și vor studia mai puțin în funcție de niște obiective politice și militare, religioase sau artistice, cît pentru a aprofunda în mod special această cunoaștere. Franciscanul Bernardino de Sahagún (1499-1590) este reprezentantul cel mai remarcabil al acestui grup, căruia îi poate servi drept figură emblematică.

Biografia lui Sahagún este săracă în evenimente; nu se poate compara cu viețile agitate ale lui Columb și Amerigo, ale lui Cortés și Las Casas. Sahagún s-a născut în Spania, unde, încă de foarte tînăr, a intrat în ordinul franciscan. Traversează Atlanticul în 1529 și nu mai părăsește niciodată Mexicul, unde și moare. Viața și-o petrece învățînd el însuși și învățîndu-i pe alții, citind și scriind. „Era blînd, umil și sărac, foarte înțelept la vorbă și binevoitor cu toți”, povestește unul dintre confracții săi.

Predă mai cu seamă în colegiul din Tlatelolco, un cartier al Mexicului în care fiii demnitarilor azteci sînt adunați și inițiați în religia creștină și în gramatica latină. Este însă vorba de un învățămînt în două direcții: în timp ce predă latina, Sahagún profită de contactele pe care le are pentru a învăța, la rîndul său, nahuatl, limba aztecilor învinși. Este, bineînțeles, un gest interesat: mulțumită acestor cunoștințe se va putea răspîndi mai eficient religia creștină. Acest gest revelează însă o atitudine nouă: nici Cortés, nici Las Casas, ca să nu mai vorbim de primii călători, nu se preocupaseră să învețe bine vreuna din limbile indienilor. Lăsînd deoparte motivațiile ultime ale lui Sahagún, primul său gest constă în a se supune celorlalți (limbii celorlalți) mai curînd decît în a pretinde supunerea acestora.

Sahagún nu se mulțumește cu acest învățămînt lingvistic; în același timp, el încearcă să se instruiască în ce privește cultura mexicanilor. Culege diferite texte, discursuri rituale, imnuri religioase, povestiri despre cucerire. Iar atunci cînd superiorul său îi cere să realizeze un fel de descriere a culturii aztece pentru clericii spanioli însărcinați cu convertirea indienilor la creștinism, Sahagún poate să-și îndeplinească fervoarea religioasă cu pasiunea pentru cunoaștere. El concepe o lucrare monumentală, unică în felul ei, intitulată *Istoria generală a lucrurilor din Noua Spanie*. Această carte, care

întîmpină numeroase rezistențe din partea ierarhiei religioase și laice, va fi publicată abia în secolul al XIX-lea.

Prin proiectul său, lucrarea lui Sahagún face parte dintr-o tradiție strîns legată de cea creștină : studierea religiei, a culturii și a obiceiurilor păgînilor, destinată, în cele din urmă, facilitării convertirii lor la creștinism. Noutatea scrierii constă nu în proiectul acesteia, ci în seriozitatea cu care Sahagún se angajează într-o asemenea misiune, ca și în calitatea muncii sale. Cunoașterea celui alt, dintr-un mijloc, se transformă progresiv într-un scop. Acest fapt este simbolizat de hotărîrea lui Sahagún de a-și redacta lucrarea nu în spaniolă, ci în nahuatl, adăugînd o traducere, în loc să o substituie originalului. Această carte bilingvă are deci un destinatar dublu : pe clericii spanioli, care încearcă să grăbească convertirea indienilor, dar și pe literații mexicani care ar dori să cunoască istoria și vechile obiceiuri ale țării lor. Această hotărîre îi atribuie lui Sahagún un loc aparte printre clericii care, asemeni lui, sînt pasionați de cultura indigenă.

Prima problemă pe care o are de rezolvat este alcătuirea *corpus*-ului. El începe printr-o mișcare alternativă între investigarea la fața locului și expunerea sintetică. Un prim contact cu elevii săi îi permite să stabilească un plan și niște chestionare, pe care le expune celor mai buni cunoscători ai tradițiilor, în primul oraș în care se oprește pentru mai multă vreme ; timp de doi ani culege răspunsurile, le transcrie și le traduce. Apoi își schimbă locul, pornind de la zero : noi specialiști cărora le supune rezultatele primei cercetări, noi răspunsuri, noi comentarii ; totul durează încă un an. În sfîrșit, a treia etapă : Sahagún se reunește cu cei mai buni elevi ai săi, revede întreaga materie, o împarte în douăsprezece cărți, adaugă documentele culese anterior și, în sfîrșit, procedează la o traducere liberă în spaniolă și pune să fie ilustrat manuscrisul. Toată această muncă, în ansamblu, îi ia lui Sahagún, cu cîteva întreruperi, patruzeci de ani. Rezultatul, însă, trebuie să o spunem, este excepțional.

Totuși, nu trebuie să ne închipuim că în această carte cuvîntul indienilor nu se amestecă în nici un fel cu acela al spaniolilor. Sahagún manifestă un interes viu și admirabil pentru cultura nahuatl, dar mentalitatea lui rămîne spaniolă ; el transcrie cu fidelitate cuvintele informatorilor, dar aceste cuvinte rămîn adresate lui, un spaniol și un creștin ; or, destinatarul unui discurs este, la rîndul lui, responsabil de conținutul acestuia (chiar dacă această responsabilitate este mai mică decît aceea a autorului). Intervențiile lui Sahagún preiau forme diverse. Uneori, el se adresează direct informatorilor, implorîndu-i să renunțe la superstiții, sau cititorului, pentru a deplînge soarta acestor rătăciți. Pe de altă parte, el compară panteonul aztec cu acela al romanilor. Mai în profunzime, planul de ansamblu este impus de Sahagún (se merge de la gradul cel mai înalt înspre cel mai de jos, de la lumea zeilor la aceea a pietrelor) ; același lucru se poate observa și în organizarea fiecărui capitol, unde este vizibilă

articularea dictată de chestionare. *Istoria generală a lucrurilor din Noua Spanie* nu aparține cu adevărat nici culturii spaniole, nici culturii aztecilor: ea reprezintă, mai curînd, cel dintîi mare monument al culturii mexicane, o cultură hibridă, născută din întîlnirea dintre două lumi.

Aceeași ambiguitate transpare din judecățile formulate de Sahagún asupra lumii aztece în ansamblul ei. Nu putem face abstracție de faptul că sosirea spaniolilor, considerată ca aducătoare a binelui (de vreme ce introduce creștinismul), are, în cele din urmă, efecte mai curînd negative. Corupția, setea de îmbogățire, egoismul spaniolilor s-au dovedit molipsitoare. Ca și Las Casas, Sahagún observă că indienii, înainte de venirea spaniolilor, erau mai religioși, chiar dacă religia lor nu era cea bună; însă o mai bună religiozitate nu este oare de preferat unei bune religii? Lucrarea sa este străbătută, de la un capăt la celălalt, de două forțe contrare, născute din două necesități: contribuirea la creștinarea mexicanilor și constatarea că această convertire îi îndepărtează de Dumnezeu, în loc să-i apropie de el.

Judecățile formulate de Sahagún asupra indigenilor pornesc de la același universalism creștin care îl caracterizase pe Las Casas. „Un lucru este sigur: sînt cu toții frații noștri, născuți, ca și noi, din stirpea lui Adam; sînt aproapele nostru, pe care trebuie să-l iubim ca pe noi înșine.” Dar acest principiu nu îl împiedică, spre deosebire de Las Casas, să evite orice idealizare: indienii nu sînt nici mai buni, nici mai răi decît spaniolii. Apartenența la o cultură diferită nu presupune în mod automat o judecată morală; binele și răul se află pretutindeni.

Am da dovadă de anacronism dacă am vedea în Sahagún primul etnolog, nu numai din cauza scopurilor sale de prozelitism, ci și pentru că nu își întoarce niciodată privirea către sine și nu practică tocmai confruntarea radicală, aceea între sine și celălalt. Dar Sahagún și toți cei care au lucrat asemeni lui, în America și aiurea, au meritul de a fi acceptat provocarea reprezentată de fabuloasa sporire a suprafeței terestre ca urmare a noilor descoperiri. Ochiilor lor li s-a arătat o lume cu totul și cu totul necunoscută; o lume despre care europenii nu știau nimic și care era destinată să dispară cu repezi-ciune, ca urmare a cuceririlor și a influențelor fizice și culturale. Sahagún și cei ca el, care au adus cercetarea etnografică la un nivel necunoscut anterior, ne îngăduie să întrezărim astăzi chipul acelei lumi necunoscute; ne îngăduie să asistăm, ca niște spectatori neașteptați, la cea mai remarcabilă întîlnire dintre călători și indigeni pe care omenirea a cunoscut-o de-a lungul istoriei sale.

Referințe bibliografice

- G. Atkinson, *Les Nouveaux horizons de la Renaissance française*, Paris, 1935.
- M. Bataillon, *Études sur Bartolomé de Las Casas*, Centre de recherches de l'Institut d'études hispaniques, Paris, 1965.
- H. Baudet, *Paradise on Earth. Some Thoughts on European Images of Non-European Man*, Yale UP, New Haven, 1965.
- J. Ceard, J.-C. Marvolin (coord.), *Voyager à la Renaissance*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1987.
- P. Chaunu, *Conquête et exploitation des nouveaux mondes*, PUF, Paris, 1969.
- F. Chiapelli (coord.), *First Images of America*, 2 vol., University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1976.
- H.F. Cline (coord.), *Guide to Ethnohistorical Studies (Handbook of the Middle American Indians)*, 12-15, University of Texas Press, Austin, 1972-1975.
- M.S. Edmonson (coord.), *Sixteenth-Century Mexico, The Work of Sahagún*, University of New Mexico Press, Albuquerque, 1974.
- J.H. Elliott, *The Old World and the New, 1492-1650*, Cambridge UP, Cambridge, 1970.
- J. Friede, B. Keen (coord.), *Bartolomé de Las Casas in History*, Northern Illinois UP, Dekalb, 1971.
- A. Gerbi, *La Naturaleza de las Indias Nuevas*, Fondo de Cultura Económica, México, 1978.
- Ch. Gibson, *Spain in America*, New York, 1966.
- L. Hanke, *Aristotle and the American Indian*, Indiana UP, Bloomington-London, 1959.
- J. Heers, *Christophe Colomb*, Hachette, Paris, 1981.
- Ch.-A. Julien, *Les voyages de découverte et les premiers établissements (XV-XVI s.)*, PUF, Paris, 1948.
- B. Keen, *The Aztec Image in Western Thought*, Rutgers UP, New Brunswick, 1971.
- R. Levillier, *América la bien Llanada*, Kraft, Buenos Aires, 1948.
- A. Magnaghi, *Amerigo Vespucci, studio critico*, Treves, Roma, 1926.
- M. Mahn-Lot, *Bartolomé de Las Casas et le droit des Indiens*, Payot, Paris, 1982.
- E. O'Gorman, *La idea del descubrimiento de América*, Centro de Estudios Filosóficos, México, 1951.
- S. Zavala, *L'Amérique latine, philosophie de la conquête*, Mouton, Paris-L'Aja, 1977.

CUPRINS

Prezentarea autorilor	5
Prefață	7
OMUL RENAȘTERII (<i>Eugenio Garin</i>)	13
Capitolul I	
PRINCIPELE RENAȘTERII (<i>John Law</i>)	23
Capitolul II	
CONDOTIERUL (<i>Michael Mallett</i>)	49
Capitolul III	
CARDINALUL (<i>Massimo Firpo</i>)	75
Capitolul IV	
CURTEANUL (<i>Peter Burke</i>)	125
Capitolul V	
FILOSOFUL ȘI MAGUL (<i>Eugenio Garin</i>)	153
Capitolul VI	
NEGUSTORUL ȘI BANCHERUL (<i>Alberto Tenenti</i>)	183
Capitolul VII	
ARTISTUL (<i>André Chastel</i>)	211
Capitolul VIII	
FEMEIA RENAȘTERII (<i>Margaret L. King</i>)	239
Capitolul IX	
CĂLĂTORI ȘI INDIGENI (<i>Tzvetan Todorov</i>)	285

Figurile cele mai reprezentative ale Renașterii sînt prezentate de opt dintre cei mai renumiți specialiști în domeniul Renașterii, îndrumați de Eugenio Garin, profesor emerit la Școala Normală Superioară din Pisa.

- **Principele**
- **Condotierul**
- **Cardinalul**
- **Curteanul**
- **Filosoful și magul**
- **Negustorul**
- **Bancherul**
- **Femeia**
- **Călătorii**

„Încă de la originile Renașterii, ideea de a se naște întru o nouă viață a însoțit, ca un program și ca un mit, diferitele aspecte ale acestei mișcări. [...] Ceea ce renaște, se reafirmă și se glorifică nu este numai (și nu în primul rînd) lumea valorilor antice, clasice, grecești și romane, față de care există, într-adevăr, o întoarcere programatică. Deșteptarea culturală ce caracterizează Renașterea încă de la început reprezintă, înainte de toate, o reafirmare a omului, a valorilor umane, în domenii multiple: de la arte la viața civilă.”

Eugenio Garin

În aceeași colecție a apărut: Jacques le Goff, **Omul medieval**

În pregătire:

Michel Vovelle, **Omul Iluminismului**

Guglielmo Cavallo, **Omul bizantin**

EDITURA POLIROM
ISBN 973-683-397-6